

Бәхтиҗар
Ваһабзадә

Сағаликдә
бөҗүклүк

**Бəхтијар
Ваһабзадə**

**Сағаликдə
бəјүклүк**

8А3
B24

М. Ф. Ахундов эр.
Азәрб. Республикасы
Китапхана

ЈАЗЫЧЫ
БАКЫ
1978

С(Аз)2
В 13

Вахабзаде Б.
В13 Садаликда бөжүклүк. Б., Жазычы, 1978.

338 с. шэк.

Китабчада көркөм шайрин классик ва мұасир әдәбијјатымызын мұхтәлиф сәһәләринә, еләчә дә коммунизмә доғру ирәлиләјән мәмиј-јәтимиздә адамларын психолокијасында, дүшүнчәсиндә ва мәшәтнәдә баш верән дәјишнәкликләрә һәср етдији мәғаләләри топланмышдыр. Мәғаләләрин бир һиссәси харичи өлкәләрә сәфәрләрдән алынған тәвсүрәтләр әсасында јазылмышдыр.

В $\frac{70202-81}{M-656-78}$ 105-78

С(Аз)2

© Жазычы, 1978.

ФИКИР БАҲАДЫРЫ

Биз һәјаты мүфтә газанырыг. Лакин бизим үчүн ондан гијмәтли һеч бир шеј олмур. Бир дәфә доғулуруг, бир дәфә дә өлүрүк. Олумла өлүм, илк нәфәслә сон нәфәс, бешиклә мөзар арасындакы өмүр һәр кәс үчүн әзиздир. Лакин харигүл'адә инсанлар, бөјүк тәбиәтләр өз өмүрләриндә елә бөјүк вә мүгәддәс амал, мәсләк газанырлар ки, онларын газандыглары мүфтә алдыгларындан гат-гат жүксәкдә дурур. Даһа доғрусу, онларын мәсләкләри һәјатларына дејил, һәјатлары мәсләкләринә хидмәт едир. Онлар үчүн өмүр, һәјат, амал вә мәсләкләрини һәјата кечирмәк үчүн бир васитәјә чеврилир. Белә адамлар үчүн һеч заман өлүм горхулу дејил. Онлар һәр ан мәсләкләри јолунда өлүмә кетмәјә һазыр олурлар.

Инсанлығын тарихи зорла әдаләтин, псликлә јажшылығын, јаланла керчәклијин мүбаризә тарихидир. Бу мүбаризәдә јүзләрлә, минләрлә фәдаиләр, ингилабчылар, фикир баһадырлары, сөз сәррафлары керчәклији башлары үзәриндә бајраг етмиш, өлүмдән, мәһрумијјәтләрдән чәкинмәмиш, бәшәријјәтә доғру дүзкүн јол арамыш, гаранлығы әритмәк үчүн бу јолда өз үрәкләрини мәш'әлә дөндәрмишләр. Буна көрә дә бәшәријјәтин хошбәхтлији наминә үрәјини јандырмыш, өзүнү гурбан вермиш фәдакар инсанларын хатирәси инсанлығы үчүн һәмишә әзиз олмуш, унутулмамышдыр.

Мән узун мүддәт «әдәбијјат нәдир, мәгсәди, вәзифәси нәдир? Нә үчүн мөвчуд чәмијјәт һәмишә фикир баһадырларындан горхмуш, онлары тонгалда јандырмыш, сүркүн етмиш, дәрисини сојмушдур?»—суаллары

этрафында дүшүнмүшәм. Чордано Бурунонун жанды-рылмасына, Бајронун чөлаји-вэтэнлијинә, Пушкинин сүркүн едилмәсинә, Нәсиминин дәрисинин сојдурулма-сына сәбәб нә имиш? Бу бөјүк шәхсијјәтләрин һәјат вә фәалијјәтинин дәриндән өјрәнәндән сонра мәним үчүн әсл елмин вә әсл сәнәтин маһијјәти вә мәгсәди ајдын олду. Мәнә ајдын олду ки, истәр елм вә истәрсә дә сәнәт зүлмүн, әсарәтин төрәтдији мәһрумијјәтләрдән горхмајыб јалныз һәгигәти дедији заман бөјүјүр, учалыр вә о јалныз бир халгын дејил, бүтүн бәшәријјәтин үрәјинә јол тапыр, рәғбәтинин газаныр.

Мәндә сығар ики чаһан
Мән бу чаһана сығмазам. —

—дејән Нәсими сәнәтинин бөјүклүјүнү вә гүдрәтинин һеч бир шејдән чәкинмәдән, јалныз вә јалныз һәгигәти дејә билмәсиндә ахтармағ лазымдыр. Нәсими керчәклик символу, горхмазлығ мүчәссимәси, ингилаб чарчысы-дыр.

Мән Нәсимини биринчи нөвбәдә бу јенилмәзлијинә, горхмазлыгына, сәбатына вә сөзүн кениш мәнасында мәрдлијинә көрә сеvirәм. Мәсләк вә әгидә шаири олдуғуна көрә сеvirәм. Нәсими үчүн сәнәт, бөјүк фикир-ләрин ифадә васитәси, идеја силаһы олмушдур. Мән дејәрдим ки, бу нөгтәдә бөјүк фикир мүчаһиди Сабир Нәсими илә бирләшир. Икинчи төрәфдән мәни Нәсими илә бағлајан бир тел дә онун јарадычылығындакы өзүнүдәркетмә, өзүнү тәһлил мәсәләсидир. Мәлүм олдуғу кими Нәсими инсаны танры сәвијјәсинә јүксәлдир, инсанын күчүнә инаныр. Даһа доғрусу, Нәсими инсаны танры кими дәрк етдији тәбиәтин бир зәррәси һесаб едир. Нәсимијә көрә биз өзүмүзү дәрк етмәклә тәбиәти, торпағы—танрыны дәрк етмиш олуруг. Үмумијјәтлә, инсанын өзүнүдәркетмә јолларындакы әзаб-лары; изтираблары чох марағлыдыр вә бу һиссләр мәнә чох танышдыр:

Дәрк етмәк һәвәси! Үрәкләримиз,—
Гој хилас олмасын бу дәрдү-сәрдән.
Кәлин шәраб ичиб мәст олмајағ биз,
Мәст олағ мәналы дүшүнчәләрдән.

Биләк, өз рәнкини һардан алыр гап,
Нечин јатанда да дөјүнүр үрәк.

Чичәјин әтрини биләк тумундан,
Чешмәнин көзүнү сујунда көрәк.

Биләк, һара кедир әмәлләримиз,
Нечин өмрүн јолу дүјүн-дүјүндүр?
Биләк, дүја үчүн јаранмышығ биз,
Јохса дүја өзү бизим үчүндүр?

Биләк, бу дүјада дүја јарадан
Өмүрләр дүјяны нијә тәрк едир?
Көјләри, јерләри дәрк едән инсан
Бәс нијә өзүнү чәтин дәрк едир?

Инсанын өзүнүдәркетмә јолларындакы чәтииликлә-ри әсл вә бөјүк әдәбијјәтин ишидир. Нәсими јарады-чылығы бу бөјүк мәсәләјә һәср олунмушдур. Она көрә дә Нәсими поезијасынын әсл маһијјәти бу поезијанын мөвзусу гәдәр чәтин дәрк олунан бир дүјадыр. Бу күн Јунеско хәтти илә бүтүн дүјянын 600 иллијини бајрам етдији Нәсими, мөвзуларынын кенишлијинә вә дәрин-лијинә, фәлсәфәсинин бөјүклүјүнә көрә јалныз бир халгын дејил, бүтүн дүјянын фикир мүчаһидләриндән һесаб олунур.

1973.

ГӘЛБ ШАИРИ

Биз батан күнәшин үфүгләрдә жаратдыгы элван мән-
зәрәжә, рәнкләрин дахили аһәнкинә нә гәдәр бахмыш,
бахмагдан доймамышыг. Гүруб һәмшә гүрубдур. Ла-
кин бә'зән бизә елә кәлир ки, дүнәнки гуруб букункү
гәдәр көзәл дежилди. Нәсә букункү гүрубда тамам баш-
га рәнкләр, башга чаларлар тапыр, буна көрә дә та-
машасындан доймуруг. Тәбиәтә һәр баханда онда әв-
вәл көрмәдijимиз көзәлликләри тапдыгымыз кими,
Фүзули ше'рини дә һәр охујанда онда јени һиссләр,
јени дуйгулар, јени фикирләр тапыр вә бу бөјүк сәнәт-
дән доја билмирик. Чүнки сөзләр мә'налы, фикирләр
дәрин, дуйгулар сәмимидир.

Дүшүнән, дујан, һисс едән, севән, нифрәт едән, бир
сөзлә, сөзүн кениш мә'насында јашајан һәр кәс Фүзули
ше'риндән өз суалына чаваб тапа биләр.

Фүзули ше'ри елә бир маһныдыр ки, биз ону өмрү-
мүз боју ешитсәк, «јорулдум»—демәрик. Һәјәт ешги
илә долу бир үрәјин нәғмәләри бизи јашамаға, јарат-
маға, өзү дә үрәклә јашамаға, үрәклә јаратмаға, дуй-
маға, дүшүнмәјә, дәрк етмәјә, севмәјә чағырыр. Будур,
Фүзули ше'ринин әзәмәти!

Халгымызын зәнкин мусиги ирси ичәрисиндә бизи
дүшүндүрән, арзуларымызын ганадында учуран, јүк-
сәлдән, дәриндән кәдәрләндириб, дәриндән фәрәһлән-
диран ән тә'сирли мусиги һансыдыр, суалынын чавабы
һамыја мә'лумдур:

Муғамат!

Фүзули ше'ри дә муғамат гәдәр зәнкин, рәнкарәнк,
дәрин вә мә'налыдыр. Фүзули ше'ри һәм формача, һәм

дә мәзмунча муғаматла әкиздир. Инди дә Фүзули ше'-
рини муғаматсыз, муғаматы Фүзулисыз тәсәввүр етмәк
олмаз.

Аналарымыз бизә бешик башында лајланы муғам
үстүндә демишләр:

Сән јат ширин јухуда,
Чәким кешијин лајлај. —

—сөзләри—ана гәлбиндән сүзүлән бу доғма кәлмәләр,
муғамдакы инчә халлар, Вәтәнимизин зәнкин тарихини,
мүбаризәсини, фәрәһ вә кәдәрини, нәһәјәт, онун көзәл
тәбиәтини—гушларынын сәсини, чајларынын шырылты-
сыны, чичәкләринин рәнкиннә бизим руһумуза һопдур-
мушдур.

Вәтәнимизин вә халгымызын доғма руһуну, тәбиә-
тини аналарымыз сүдлә бәрабәр бизим үрәјимизә, мә'-
нәвијатымызә елә һопдурмушлар ки, һеч бир гүввә
ону бизим руһумуздан, гәлбимиздән чыхара билмәз.
Аталар демишкән: сүдлә кирән сүмүклә чыхар. Елә
буна көрә дә биз һәр саат ешитдијимиз муғаматдан до-
ја билмирик. Биз ону һәр дәфә ешитдикдә онда јени
дуйгулар, јени мә'налар тапырыг.

Фүзули ше'ри дә беләдир. Муғамат кими Фүзули
ше'ри дә халгымызын һәјәты, мә'нәви әләми, мүбари-
зәси, руһу вә дүшүнчәсиндән доғмушдур. Муғамын һәр
пәрдәси халг һәјәтынын бир сарсынтысыны, бир кә-
дәрини, бир севинчини, ифадә етдији кими, Фүзули
ше'ринин һәр бејти дә халгын бир севинчини, бир кә-
дәрини ифадә едир.

Дуст бирәвә, фәләк бирәһм, дөвран бирәкун.

Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәвә, тәлә әбун.—

—бејтини охујан ханәндә шикајәт долу бу үсјанкар
сөзләри муғамын мүәјјән бир пәрдәси үзәриндә дејәр-
кән бабаларымызын мүәјјән бир тарихи дөврдән етди-
ји шикајәти көзләримиз гаршысында чаңландырыр.

Мәһәббәт, Фүзули ше'ринин өзәји, чаныдыр. Даһа
доғрусү, мәһәббәт нәянки бир шаир кими, бир инсан
кими дә Фүзули һәјәтынын мә'насыдыр, ону јашадан
бир гүввәдир. Бу ешги јалныз мүәллимә һәбибинин ғы-
зына јетирдији мәһәббәтлә мәһдудлашдырмаг олмаз,
бу ешг чох бөјүк үфүгләр фәтһ едир. «Ешг пирим нәг-
ди-чан нәзрим» дејән шаир үчүн ешг һәр шејдир. О,
ешг пиринин јолунда чаныны нәзир демишдир. Ешг ону

«дахили әһли камал» етмишдир. Фүзули, ешгин күчү илә һәјатын мә'насыны, кайнатын сирләрнин өјрәнир. Фүзули бу ешг илә дүшүнүр, һисс едир, дујур, кәдәрләнир, севинир, јашајыр. Буна көрә дә Фүзули: «Тәрки-ешг ејлә, дедин, тәрки-дили чан етдим» дејә ешгсиз һәјаты һәјат сажмыр.

Хәјал илә тәсәллидир, көнүл мејли вүсал етмәз,
Көнүлдән дишрә бир јар олдуғун ашиг хәјал етмәз.

—дејә ешги үлвиләшдирир.

Бунлара әсасланыб бә'зән Фүзулини суфи фикирләрнин ифадәчиси, мистик шаир кими гәләмә верирләр. Бизчә, Фүзули ешгинин илаһиләшдирәнләр, платоникләшдирәнләр сәһв едирләр. Унутмаг олмаз ки, Фүзули дили образларла зәнкин, поетик бир дилдир. О, гәләмә алдығы һәр бир фикри образлы, мүбалиғәли шәкилдә демәји үстүн тутур. Бу мә'нада Фүзули ешгиндә илаһилик ахтармаг дүз дејил. Мисал кәтирдијимиз мисралар Фүзули ешгинин јалныз бөјүклүјүнү, јүксәклијини, тәмизлијини вә сафлығыны ифадә едир.

Фүзули гәзәлләри јаныб-јахылан бир үрәјин аловудур. Бу үрәк һисс едир, дујур, севир, бөјүк арзулар бәсләјир, лакин бу арзулар чатмаг үчүн чох бөјүк манеәләрә раст кәлир. Буна көрә дә кәдәрләнир, өз ичиндә алышыб јаныр. Бу ше'рләри һәјатла әләгәси олмајан, мүчәррәд идејаларын ифадәси кими анламаг дүзкүн олмаз. Фүзули гәзәлләри һәјат ешгиндән мәһрум олан бир үрәкдән гопа билмәзди. Бу ше'рләрдә ади инсани һиссләр о гәдәр сәмини, о гәдәр инчә дејилмишдир ки, һәр кәс бунларда өз һиссләрини, өз дујуларыны тапыр.

Бу нә сирдир сирри-ешги демәдән бир кимсәјә
Шәһрә дүшмүш мән сәни севдим дејән авазәләр.—

—бејтиндә һансы мүчәррәд, илаһи мистик фикир ифадә олунмушдур? Мәкәр бу, севән, ади бир инсанын үрәк чырпынтылары дејилми? Бә'зән Фүзули мәһәббәт аләмнин елә конкрет, елә реал, һәјати һалларыны тәсвир едир ки, һиссләрин реаллығына, һәјатилијинә адам һејрәт етмәјә билмир:

Еј Фүзули, јар әкәр, чөвр етсә, бундан инчимә,
Јар чөври, ашигә һәрләм мәһәббәт тазәләр.

јахуд:

Еј хош ол күнләр ки, рухсарын мәнә мәнзур иди,
Чәшми-үмидим чирағы вәслидән пүрнүр иди.

—бејти вүсалдан сонра ајрылыға дүшән бир иншин сәмини үрәк чырпынтысындан башға бир шеј дејилдир. Нәһәјәт, Фүзули јер көзәлини «илаһи гүввәдән» үстүн тутараг, онун мөвгејини ән уча бир мәртәбәјә галдырыр:

Бүтү нөврәси намазә шәби-руз рағиб олмуш,
Бу нә диндир, аллаһ, аллаһ, бүтә сәчдә вачиб олмуш.

Фүзули ше'ринин узун әсрләр боју јашамасынын ән бөјүк сиррини дә мәһз бу ше'рин һәјатилији, тәбибилији вә инсанилијиндә ахтармаг лазымдыр.

Өмрүнү гүрбәтдә кечирән Фүзули, вәтән тәсрәти илә јаныб јахылмышдыр. Онун ше'рләриндә доғма вәтәнинин ады чәкилмәсә дә, бу ше'рин үмүми руһу вәтән севкиси вә һәсрәти илә долудур. Әрәб вә фарс дилләринин һөкмран олдуғу бир дөврдә Фүзулинин өз доғма дилиндә јазыб јаратмасы, ән бөјүк вәтәнпәрвәрлик нүмунәси дејилдими? О, бу дилдә елә бөјүк фикирләр, дәрин һиссләр ифадә етмишдир ки, биз бу ше'рин әзәмәтинә, бөјүклүјүнә һејран галдығымыз кими, доғма дилимизин дә бөјүклүјүнә, гүдрәтинә һејран олуруг. Фүзули өзү дедији кими, «дүшвари асан едәрәк», вахтилә чохларына зәиф көрүнән кәлмәләрдән бөјүк инчилләр, надир даш-гашлар јаратмыш вә ана дилимизи чох јүксәк бир зирвәјә галдырмышдыр. Фүзули һәр бејтдән бөјүк сәнәт имарәти гурмушдур. Бу бејти охујаркән сәнәтин јүксәк зирвәсинә ганадланыр, орадан бахырыг, көзүмүз гаралыр, истәр-истәмәз дејирик: сөздә дә бу гәдәр гүввәт олармы? Бәли, олар! Сөзүн күчү чох бөјүкдүр. Сөз «һәр ләһзә јохдан вар» јарадыр. Бурада әсас мәсәлә сөздән истифадә етмәк бачарығында, аз сөз илә бөјүк фикирләр ифадә етмәк мәһарәтиндәдир. Фүзули өзү демишкән:

Кәр чох истәрсән, Фүзули, иззәтин, аз ет сөзү,
Ким чох олмагдан гылыбдыр чох әзизи хар сөз.

Биз шаирләр чох заман сөзүн зәифлијиндән шикајәт едирик. Бә'зән бизә елә кәлир ки, һиссләримиз чох

күчлү, сөз исә чох ачиздир. Ниссләримизи ифадә етмәк үчүн сөз тапа билмирик. Лакин Фүзули һеч заман сөзүн јохсуллуғундан шикајәт етмәмишдир, сөздә бир нечә мә'на вермәји бачармышдыр. Фүзулинин әлиндә сөз мум кимидир. О, сөзә истәдији шәкли, истәдији мә'наны верир, ондан истәдији кими истифадә едир. Сөзүн бүтүн мә'наларыны, һәм мә'чази, һәм лүғәти мә'наларынын дәјәрини, ағырлыг вә јүнкүллүјүнү, чаларларыны бүтүн дәринлик вә инчәлији илә гаврамышдыр. Сөз Фүзули үрәјиндә гајнајыр, үрәјин бүтүн телләриндән кечир, сонра ше'рә чеврилир. Бу сөзләр јанан шаир үрәјинин ганындан гита алыб, лә'лә, чавахирә чеврилир. Буна көрә дә Фүзулинин сөзләри кағыз үзәриндә алышыб јаныр. Онлар дөрд јүз илдир өз һәрарәтини итирмир, јаныр вә бизи дә өз аловунда гыздырыр.

1958

ҺЕЈРӘТ, ЕЈ БУТ!..

Өмрүмүз боју муғамлара гулаг асмышыг. Јаныглы сәсләр, шикајәт долу наләләр бизи көзлә көрүнә билмәјән сәһрләр дүнјасына апармыш, гәлбимизи гәрибә фикирләрин гојнуна атмыш, бизи дүшүндүрмүш, дүшүндүрмүшдүр.

Гәрибә бурасыдыр ки, ејни муғам мұхтәлиф вахтларда бизим гулагымыза башга-башга сөзләр, башга-башга мәтләбләр пычылдајыр, һәр дәфә бизи башга әләмин гојнуна атыр.

Муғамла әкиз олан Фүзули ше'ри дә белә... Биз Фүзулини дәнә-дәнә охумуш, һаггында дәнә-дәнә јазмыш, ич вә чөл мә'наларыны арашдырмыш, дәнә-дәнә тәһлил етмиш, башгаларынын да онун һаггында јаздыгларыны дәнә-дәнә инчәләмишик.

Лакин...

Һабил Каман, Гәдир Рүстәмов, Камил Чәлилов көһнә муғамда тәзә рәнк, тәзә чаларлар көрүб, ону көрдүкләри шәкилдә бизә тәзәдән чатдырдыглары кими, һәр әсрин Фүзули тәдгигатчысы да бу бөјүк даһидә јени рәнкләр, јени чаларлар тапыр вә гоча Фүзулини бизә башга шәкилдә тәгдим едир.

Мән Фүзули тәдгигатчысы дејиләм. Фүзулини там мә'нада баша дүшүрәм—иддиасында да дејиләм. Лакин вахтилә Фүзули сәнәтиндән баша дүшдүкләrimi јашымын бу чагында ајры чүр баша дүшүрәм...

Инди гәлбимдә гајнајан, мәни исидән, дүјгуларыма атәш верән јени дүшүнчүләrimi һөрмәтли охучуларымла бөлүшмәк истәјирәм:

1. ЈЕР ОГЛУ, ЈЕР ШАИРИ

Истәр Азәрбајчан вә истәрсә дә Шәрг вә Гәрб тәдгигатчылары бә'зи һалларда Фүзули ешгини платоник ешг—һәјатла һеч бир әләгәси олмајан гејри-реал, әфсанәви, хәјали, мистик ешг адландырыр, бу ешги тәсәввүф ешги илә әләгәләндирирләр. Әлбәттә, бу мүдәаны ирәли сүрәнләрин әлләриндә мүәјјән әсаслар вардыр. Лакин буну гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәк дә, фикримизә керә, дүз дејил. Она керә ки, тәсәввүф Фүзули јарадычылығынын маһијәтиндә дејил, әләмәтләриндәдир.

Фикримизчә, Фүзули ше'риндәки тәсәввүф, онун өзүндән әввәлки әдәбијјатын үмуми руһундан, ән'әнәсиндән кәлир. Фүзули, зәманәсинин бүтүн билікләринә саһиб олан, өзүндән әввәлки әдәбијјат вә фәлсәфәни дәриндән билән уstad шаирдир. О, јәгин ки, Мөвлана Чәләләддин Румини, Шәмс Тәбризини, Шејх Маһмуд Шәбүстәрини вә Нәсимини дәриндән билирди. Бу әдәби тә'сир вә ән'әнә Фүзули јарадычылығына да өз тә'сирини кәстәрмәјә билмәзди.

Буна керә дә биз Фүзули ше'риндәки тәсәввүф әләмәтләрини илк нөвбәдә әдәби тә'сирин нәтичәси кими гијмәтләндирмәк истәрдик.

Фүзулинин тәрәннүм етдији һиссләрин, фикирләрин бизә гејри-реал, мистик көрүнмәси вә бә'зи тәдгигатчылар тәрәфиндән тәсәввүф ше'ри кими баша дүшүлмәсинин бир сәбәби дә бурадаки фикир вә дујгуларын мүбалиғәли шәкилдә тәгдим олунмасы, шиширдилмәси вә үлвиләшдирилмәсидир. Фүзули ше'риндәки бу мүбалиғә, бу учалыг вә бөјүклүк бизә гејри-ади вә гејри-һәјати көрүнүр. Лакин унутмаг лазым дејил ки, Фүзулинин өзү бөјүкдүр, өзү бөјүк оланын исә сөзү бөјүк олар. Фүзулинин ешги дә, бу ешгдән јарапан дәрә дә, һәсрәт дә, бу дәрә дөзүм дә, дәрдин өзүнә олан севки дә, дәрә олан һәсрәт дә бөјүкдүр, үлвидир! Фүзули дәрди она керә үлвидир ки, дәрә ону камала чатдырыр, ону јүксәлдир, ону учалдыр:

Еј Фүзули, гылмазам тәрки-тәригг-ешг ким,
Бу фәзиләт даһили әһли-камал ејләр мәни.

Јахуд:

Јарәб, бәләји-ешг илә гыл ашина мәни,
Бир дәм бәләји-ешгдән етмә чүдә мәни.

Ешг бәласындан хилас етмәк үчүн Мәчнуну атасы Кәбәјә апарыр. Мәчнун Кәбә дашына үз вуруб, бу бәладан хилас олмаг әвәзинә, бу бәләја даһа чох мүбтәла олмаг истәдијини билдирир:

Сал көнлүмә дәрду ешгдән гәм,
Һәр ләһзәвү һәр заманү һәр дәм.
Ешг ичрә мүдам шөвгүм артыр.
Шөвг илә һәммишә зөвгүм артыр.
Һәр ганда ки, аләм ичрә гәм вар,
Гыл көнлүмү ол гәмә кирифтар.
Әндишеји-әгдән чүдә гыл,
Ешг илә һәммишә ашина гыл,
Артыр мәнә зөвг шөвг—Лејли

вә с.

Бу һиссләр, бу арзулар, бу дујгулар илк бахышда, әлбәттә, бизә гејри-ади көрүнә биләр. Лакин диггәтлә бахылса, бурада Фүзулинин тәрәннүм етдији ешгин өзү бөјүкдүр. Бу ешг инсаны фәдакарлыға сәсләјән, ону дахилән бөјүдән, мәнән јүксәлдән, гәһрәмәнлыг дәрәчәсинә учалдан ешгдир. Фүзули нә үчүн Мәчнун образыны јаратды? Мәкәр Фүзули Мәчнунун өзү дејилми? Бу Мәчнун нәјин мәчнунудур, нәјин дәлисидир? Мәчнун, идрак мәчнунудур, һәр шеји дәрәк етмәк, һәр шејин маһијәтинә, чөвһәринә вармаг еһтирасынын тәчәсүмүдүр!

Мәчнун, чәмијјәтин мөһдуд гајда-ганунларына гаршы идракын үсјаныдыр. Инсаны һәддиндән артыг севдијиндән инсанлардан гачан, чәмијјәти һәддиндән артыг севиб, ону даһа көзәл көрмәк истәдијиндән чәмијјәтдән гачан, көзәллији һәддиндән артыг севдијиндән вүсәлдан гачан бу бөјүк образ, Фүзулинин өзү иди. Бир сөзлә, Фүзули, бөјүк тәбиәтли, бөјүк идраклы, чәмијјәтин фөвгүнә галхмыш әфсанәви Мәчнун образында өзүнү, өз мәнәвијјатыны тапмышдыр. Мәчнуну Фүзулијә севдирән ондаки гејри-адилик, ондаки бөјүклүк вә јүксәклик иди. Әслиндә мә'лум әрәб әфсанәсиндә биз бу бөјүклүјүн јалныз хырдача әләмәтләрини көрүрүк. Ону бу бөјүклүјә галдыран, ону гејри-адиләшдирән, бәшәри дујгуларын фөвгүнә јүксәлдән Фүзули сәнәтинин бөјүклүјү, Фүзули сөзүнүн гүдрәти иди. Буну биз «Лејли вә Мәчнун» дастанынын сонунда шаирин Кәрдунла олан сөһбәтиндә дә көрүрүк. Шаир Кәрдунла дејир ки,

Лејлини вә Мәчнуну дәрди ичиндә говуруб, аләмдә рүс-
вај еләјән сән олдун, сән онлары «Даим гәм ичиндә
зар гылдын». Шаирин бу сөзүнә Кәрдун белә чаваб
верир:

Мәчнун дедијин вүчуди-камил,
Һәр данишә сәндән олду габил.
Диванә она сән ејләдин ад.
Сәндән она јетди зүлми-бидад.

Лејли дедијин мәһи-тамаһи,
Мән пәрдәдә сахладым кирами.
Рүсваји-хәләјиг ејләдин сән
Мин тәһәјә лајиг ејләдин сән.

Бу, бөјүк шаирин бөјүк е'тирафыдыр. Беләликлә,
Мәчнундакы идрак вә чүнунлуг, Лејлидәки вәфа вә дө-
зүмлүлүк, бир сөзлә, онлара верилән характер әләмәт-
ләр—бөјүклүк вә үлвилик Фүзулинин өз јарадычылыг
тәәјјүлүнүн мәһсулудур.

Мәчнун, Фүзулинин бөјүк дәрләринин, бөјүк фи-
кирләринин ифадәси үчүн бир васитә, бир елчи иди.
Бу бөјүк васитәчинин, бу бөјүк елчинин дили илә даны-
шан Фүзулинин ишләтдији мугајисәләр, бәнзәтмәләр
вә бәдиин тәсвир васитәләри дә бөјүк, өлчүсүз вә гејри-
ади олмалы иди вә елә дә олду. Демәк, Фүзулинин еш-
ги илә бәрабәр сәнәти бөјүкдур, гејри-адидир.

Мәчнунун атасы кечәнин гаранлығында оғлуну
ахтара-ахтара бир сәһраја кәлир. Сәһрада узагдан бир
ишыг көрүнүр. Гоча ата ишыға тәрәф кедир:

Пәрванә кимн үз урду нарэ,
Чүн кетди вә ејләди нәзарә.
Көрдү ки, бу шә'лә бир нәфәсдир,
Нә шә'леји-чирми-хару-хәсдир.
Мәчнунундур бу аһи-сәркәш.

Нәфәсин од тутуб јанмасы, әлбәттә, реаллыг бахы-
мындан әглә батан дејил. Лакин дәрдин бөјүклүјү вә
сонсузлугу бахымындан бу, бир бәдиин керчәкликдир
вә биз буна инанмаға мәчбуруг. Мәчнунун атасы:

Вәһишләр илә нәдир бу бирлик?
Инсан илә хош дејилми дирлик?—

—дејә ону евинә дәнмәјә, атасынын малү-мүлкүнә саһиб
олмаға чағырдығы заман Мәчнун она белә чаваб верир:

Сән демә ки, тут хәбәр сөзүмдән,
Ким, јох хәбәрим мәним өзүмдән.
Мән әглә тәвәччәһ ејләрәм чох,
Севда јолуму тутар ки,—јох, јох
Мән гандану, тәрки-ешг гандан?
Ешги-әзәли чыхармы чандан?
...Ол зәхм әсәри көрүндү мәнәдә,
Биз бир руһуз ики бәдәндә.
Биздә икилик нишаны јохдур.
Бир-биринин өзкә чаны јохдур.

Бу фикирләр, бу дујғулар бир чох тәдгигатчыларә
мүбалиғәли вә мистик көрүнсә дә, букүнкү елм, идрак
бахымындан бунлар јалныз бәдиин керчәклик дејил, ејни
заманда елми керчәкликдир.

Инди психотроника дејилән бир елм јаранмышдыр.
Башга-башга шәһәрләрдә јашајан ана вә өвлад, јахуд
ики севкили фәһмлә бири-дикәринин башына кәлән
мүсбәтдән хәбәрдар олур. Интуитив олараг мүсбәти
фәһм едир. Биз нағылларымызда да белә әһвалатлара
раст кәлирик. Севкилинин башына кәлән һадисә јухуда
ашиғә әјан олур. Јахуд севкилиләрә јухуда ешг шәрбә-
ти ичирилir, онлар да бир-бирини арајыр вә тапыр.
Вахтилә биз бунлары бош нағыл вә ујдурма, әфсанә
һесаб етмишик. Лакин букүнкү елм сүбүт едир ки, бун-
лар ујдурма, әфсанә дејил, керчәкликдир. Бу бајатыја
диггәт јетирәк:

Әзизим бахты јарым
Бахтымын тахты јарым.
Үзүндә көз изи вар,
Сәнә ким бахды, јарым?

Үздәки көз изини ашигин көрә билмәси бир әфса-
нәдирми? Гәтијјән! Бу, ешгин бөјүклүјүдур. Бу, ариф-
ликдир, бу, идракын вә һиссин зирвәсидир. Бәли, бөјүк
мәһәббәтлә севә билән ашиг севкилисинин гәлбиндән
кечәни үзүндән охумағы бачарар, севкилисинин үзүнә
тохунан јад бахышларын изини көрә биләр. Белә олду-
ғу һалда Мәчнунун:

Санма ки, ол олдурур, мәнәм мән,
Бир чан илә зиндәдир ики тән.
Хүррәм олурам о олса хүррәм,
Гәм јетсә она, мәнә јетәр гәм.

сөзләри биздә нә үчүн тәәччүб доғурмалы, биз нә үчүн
буну мистика кими анламалыјыг?

Ше'риндә тәригәтә даһа җахын олан Јунист Имрәни түрк тәдигатчысы Сәбаһаддин Еҗҗубоглу һаглы оларак җер шаири һесаһ едир. Әслиндә Јунист Имрә өзү дә өзүнү җер шаири саҗыр:

Мән аҗымы җердә көрдүм,
Нә ишим вар кеҗ үзүндә?
Мәним көзүм җердә көрәк,
Мәнә рәһмәт җердән җағар.

Фүзулидә дә мәсәлә беләдир. Һәтта бу ики бөҗүк шаирдә бир-бирилә сәсләшән дүшүнчәләрә, дүҗуларә истәдјимиз гәдәр раст кәлә биләрик.

Һәмид Араслы, Мирзаға Гулузадә, Мәммәд Чәфәр, Әһмәд Кабаклы, Ата Тәрзибашы, Абдулбағы Көлпинарлынын бу барәдәки фикирләринә тамамилә ортағы. Әһмәд Кабаклы җазыр: «Фүзули... кендини сырф тәсәввүфә вермиш, җашаҗыш, дүҗу вә дүшүнчәси илә бу фәлсәфә ичиндә әримеш бир инсан деҗилдир. Онда тәсәввүф сәдәчә җаңгы артыгыча гуҗулашан вә дәринләшән бир дүшүнчә зөвгүдүр. Нитеким «ешг» анлаҗышы да бүсбүтүн тәсәввүфә бағланмаз» (Түрк әдәбијјаты, сәһ. 240).

Көлпинарлы җазыр: «Фүзули һеч бир тәригәтә садиг деҗилдир. Суфи, җахуд мütәсәввүф бир шаир олмасы шәлә дүрсун, һәр һансы бир тәригәтә дә, иттиһаһ етмәмишдир» (Фүзули диваны. Өн сөз. Истамбул, 1961 XXXV, сәһ.). Көлпинарлы җенә орада җазыр: «Биз шаири мүнһитиндән вә дүнҗадан аҗрылмыш мүчәррәд бир будда, көзләрини јуммуш, ич аләминә далмыш вә ич аләми дә дыш аләминдән тамамилә аҗры, дүшүнчәләринә, сөзләринә анчаг кендини мһвар единмиш гариб бир мәхлүг оларак танымыјоруз».

Алимләр тамамилә һаглыдыр. Буна көрә дә онун һисс вә һәҗәчанлары чанлыдыр, һәҗатидир. Лакин Фүзули о гәдәр бөҗүк вә фөвгәләдәдир ки, биз онун Султан тәрәфиндән верилмиш барата көрә доггуз ахча үчүн һөкүмәт гапыларыны дөдјүүнә, салам вериб, салам ала билмәмәсинә инана билмирик. Анчаг бунун керчәк олдугуну да дана билмәрик.

Мәммәд Фуад Көпрүлү, Әли Ниһад Тәрлан вә б. алимләрин Фүзули ше'рини тәсәввүфә бағламалары илә разылашмаг олмаз. Ә. Н. Тәрлан «Лејли вә Мәчнун»а җаздығы өн сөздә Фүзулинин «Су» рәдифли мәшһур ше'риндә ишләнән Су, Гумру вә Сәрв образларында тәсәв-

вүф фикирләри тапыр вә шаири тәригәт мүғәнниси кими гәләмә верир.

Ата Тәрзибашы исә 1966-чы ил, 9 нөмрәли «Гардашлыг» мәчмуәсиндә дәрч етдирдији «Фүзулидә һагалы аһамлар» адлы мәғаләсиндә һаглы оларак Су, Гумру вә Сәрв образларынын әлагәсини халг арасында җаҗылмыш мәшһур «Биби Су» әфсанәси илә изаһ едир. Бу, тамамилә доғрудур. Биз Фүзули образларыны тәригәт истиһаһларында деҗил, мәһз халг әдәбијјатында, фольклорда арамаҗыг.

Фүзулинин дилиндә романтик тәшбих вә мүбалиғәләрлә җанашы истәдјимиз гәдәр реал, һәҗатдан доған дүҗуларә, тәбии, инсани һиссләрә, халг ифадә тәрзинә, аталар сөзләринә, зәрби-мәсәлләрә вә идиоматик ифадәләрә раст кәлирик. («Ираг олсун җаман көздән», «Гул хатасыз олмаз», «Гана ган», «Гыз әрдә, җа корда» вә с. кими).

Фүзули ше'ри бүтүн варлығы илә халг әдәбијјатына, халг руһу вә халг мәһәвијјатына бағлыдыр. Бу ше'рдә истәдјимиз гәдәр бајатылардан кәлмә ифадәләр, дүҗулар вә һиссләр тапмаг олар.

Мәсәлән, Фүзулинин:

Илдә бир гурбан кәсәрләр халг-аләм ејд үчүн,
Дәмбәдәм, сәәтбәсәәт, мән сәнин гурбаным.

бејти

Әзизјәм күндә сән,
Көлкәдә мән, күндә сән.
Илдә гурбан бир олар,
Чаным алдын күндә сән.

—бајатысы илә,

Нолду кәтирмәдин әлә сәдһарә көнлүмү
Фәһм ејләдинми әл кәсә ол шишә парәси?

—бејти

Көј үзү дамар-дамар,
Көјдән җерә нур дамар.
Көнүл ки вар, шишәдир,
Сән сәндырсан, ким җамар?

бајатысы илә,

Чәкмә зәһмәт, чәк әлин тәдбири-дәрдимдән, тәбиб,
Ким, деҗил сән билдијин, мән чәкдијим бимарлыг.

бејти

Бир од дүшлү кәлләмә,
Өзү жанар јәлләмә.
Синәмдә јар дағыдыр,
Нашы тәбнб әлләмә.

бајатысы илә,

Кәлән навәкләрин бир-бир јығыб гојмаз булам зөвгүн
Мәни һирман одуна јандыран сузи-дәрунимдир.

бејти

Әзизим охујанды,
Севкилим охујанды.
Кипријиндән ох атды,
Синәмдә оху јанды.

бајатысы илә,

Көз көрдү гамәтин, дили чан олду маили

мисрасы

Башымда күлаһым вар,
Көңлүмдә мин аһым вар.
Көз көрдү, көңүл севди,
Мәним нә күнаһым вар?

—бајатысы илә нә гәдәр сәсләшир.

Шаир вә тәдгигатчы Ајаз Вәфалы «Фүзули вә фолк-лор» мөвзусунда диссертасијасында бу мәсәләләр чох көзәл вермишдир.

Шаир, севән үрәкләрин елә реал вә һәјати хүсусиј-јәтләрини тәсвир едир ки, бу һаллары кечирмәјән, сев-кинин изтирабларыны бир инсан кими дадмајан адам бунлары дүјуб гәләмә ала билмәз:

Еј Фүзули, јар әкәр чөвр етсә ондан инчимә,
Јар чөврү ашигә һәрдем мәнәббәт тәзәләр.

Јарын чөврү илә мәнәббәтин тәзәләнмәси һалы нә гәдәр һәјати вә нә гәдәр тәбии тәсвирдир.

«Лејли вә Мәчнун»да бүтүн образларын һал вә ду-румлары, истәк вә тәләбләр, изтираб вә дүшүнчәләр-

ри чох чанлы вә һәјати шәкилдә тәсвир олунур (Гејснин мәчнунлуғ дәрәчәсинин тәсвири истисна олмагла):

Ким Лејлијә ғылса бир хитабы,
Гејс иди она верән чавабы.
...Лејлидә охумағ изтирабы,
Олса, рухи Гејс иди китабы.
Мәшг етмәјә Гејс алса бир хәт,
Лејли ғашы иди она сәрхәт.

Бунлар бир мәктәбдә охујан ики кәнчин севки һал-ларынын сон дәрәчә реал, тәбии вә һәјати тәсвирләр-дир. Мәктәбдән дағыландан сонра бир даһа севкили-сини көрмәк үчүн китаб бәһанәси илә Мәчнунун Лејли-килә кәлмәси нә гәдәр тәбии вә нә гәдәр һәјатидир. Јахуд Лејлинин анасынын ғызына ејләдији нәсиһәт је-тишмиш ғызы олан бүтүн аналарын үрәјиндән хәбәр ве-рир:

Еј шух! Нәдир бу көфткуләр?
Ғылмағ сәнә тә'нә ејбчуләр.
Нејчин өзүнә зијан едирсән,
Јахшы адыны, јаман едирсән?
Нејчин сәнә тә'нә едә бәдкү,
Намусуна лајиг ишминдир бу?
Назик бәдән илә бәржи-күлсән,
Амма нә дејим ки, мән, јүнүлсән.
Лалә кими сәндә лүтф чоһдур,
Амма нә дејим үзүн ачығдыр.
Тәмкини чүнунә ғылма тәбдил,
Ғызсан, учуз олма, гәдрини бил.

Јахуд Мәчнунун атасынын ону ешг јолундан узаглаш-дырмағ, евинә ғайтармағ үчүн дедији сөзләр, тохундуғу мәсәләләр өвләды доғру јола ғайтармағ истәјән һәр бир атанын үрәјиндән кәлән тәбии нидалардыр:

Дирликдә чу сәндән алмадым кам,
Түсәнлијә дүшдүн, олмадын рам.
Будур кәрәминдән илтимасым,
Ким тутасан өлдүјүмдә јасым.

...Будур гәрәзим ки, досту дүшмән,
Көрсүн сәни ејлијәндә шивән.
Бикәслијим олмаја мәнә ар.
Мә'лум едәләр ки, варисим вар.

Ибн-Сәламын евиндә оллуғу заман Лејли, Мәчнун үчүн ачығ-ашкар көз јашы төкүб фәрјад ғопара билмир.

Иби-Салам өлөндөн сонра эр өлүмү Лејли үчүн ағла-
жыб фәрјад гопармаға бир бәһанә олур. Бу, Лејлинин
конкрет дуруму үчүн сон дәрәчә мүнәсиб вә һәјати бир
бәһанәдир. Бу мәсәләни Фүзули инчәлијинә гәдәр тәс-
вир едир:

Дерләр бу иди әрәбдә адәт
Ким, әр әкәр өлсә, галса өврәт,
Бир ил, ики ил тутарды матәм,
Фәрјад-фәған едиб дәмәдәм.
Хош кәлди бу адәт ол никара,
Фәрјад-фәғанә олду чарә.

Белә тәбии вә һәјати мисаллардан, тәсвирләрдән ис-
тәдјимиз гәдәр кәтирә биләрик. Бүтүн бунлар һамысы
Фүзули ешгинин һәјатдан доған, тәбии ешг олдуғуну
сүбут едир.

2. «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН»

Азәрбајчан әдәбијјатында «Лејли вә Мәчнун» әф-
санәси илк дәфә Низами тәрәфиндән гәләмә алынмыш-
дыр. Низамидән 400 ил сонра ејни мөвзуда дастан
бағламыш Фүзули Низамини тәкратламамыш, тамами-
лә башга јолла кетмишдир. Әлбәттә, мән бурда Низа-
ми «Лејли вә Мәчнун»унун Фүзули «Лејли вә Мәчнун»у
илә фәрғли вә охшар чәһәтләрини инчәләмәк мәгсәди-
ни гаршыма гојмамышам. Јалныз буну демәк истәрдим
ки, Низами «Лејли вә Мәчнун»унунда нәснәт, дидак-
тика үстүнлүк тәшкил едирсә, Фүзули мәлүм әрәб әфса-
нәсини даһа чох әфсанәләшдирмәклә бәрәбәр, ону чан-
лы һәјатдан да гопармамышдыр. Белә ки, бу дастанда
әрәб Мәчнунундан чох, өз Мәчнунумузу көрүрүк. Фүзу-
ли мәлүм әфсанәни бир гәдәр романтикләшдирмәклә
јанашы, ону торпаға, халгын һәјатына бағламышдыр.
Бу дастан бизим торпағымыздан чүчәрән өз мејвәмиз-
дир. Бурада биз дағларымызын вүғарыны көрүр, чәмән-
ләримизин әтрини һисс едир, өз күләкләримизин әси-
ни, суларымызын шырылтысыны ешидирик.

~Һәлә ингилабдан әввәл белә мәктәпләримиздә «Леј-
ли вә Мәчнун» дәрслик олмуш, мәктәблиләр бу чешмә-
дән су ичмишдир. Фүзулинин бир чох мисраларыны
халг зәрби-мәсәл кими, аталар сөзү кими ишләдир.

Һәтта халг Фүзули адына зәрби-мәсәлләр дә дүзәлт-
мишдир:

Фүзули дәрд әлиндән даға чыхды,
Дедиләр: бәхтәвәр јайлага чыхды.—

Мән һәмишә Фүзулинин бу гәдәр севилмәсинин, әз-
бәрләnmәсинин сәбәбни ајдынашдырмаг истәмишәм.
Ахы, бир мәсәләни дә унутмаг олмаз ки, индики Азәрбај-
чан дили Фүзули дилиндән фәрғлидир. Фүзули дилин-
дәки әрәб вә фарс сөзләри, тәркибләри мүнәсиб Азәрбај-
чан дилиндә јохдур. Халг бу сөзләри там мәнада баша
дүшә билмир. Бунунла белә халг бу ше'рә нечә дә вур-
гундур! Көрәсән, бунун сирри нәдир?

Бунун сирри ондадыр ки, халг ајры-ајры ифадәлә-
ри, кәлмәләри баша дүшмәсә дә, Фүзули руһуну, Фүзу-
ли зөвгүнү вә дүшүнчә тәрзини чох јахшы баша дүшүр.
Чүнки Фүзули руһу, онун дүшүнчә тәрзи халгын өзү-
нүнкүдур. Чүнки Фүзули ше'ри бүтөвлүкдә бу халгын
өз бағрындан фышгыран бир нәләдир, бир фәрјаддыр.
Чүнки Фүзули ше'ри өз көкләри илә бу торпагдан кө-
јәрмиш, бу торпагдан бој атмышдыр. Демәк, Фүзули,
кәнардан кәлмә һәр һансы бир тәригәтин дејил, халг
руһунун ифадәчиси олмушдур.

«Лејли вә Мәчнун» бөјүк шаирин ән камил, ән бү-
төв, ән гүдрәтли әсәридир. Ејни заманда дүңја әдәбиј-
јатынын шаһ әсәрләриндән биридир. Буну биз тәәсүб-
кешлик бахымындан дејил, дүңја әдәбијјатынын шаһ
әсәрләри илә мугајисәдә дејирик.

«Лејли вә Мәчнун»ун бөјүклүјүнү биз нәдә көрүрүк?
Ше'ријјәтиндәми? Јүксәк бәднилијиндәми? Бәшәрили-
јиндәми, образларын камиллијиндәми, бүтөвлүјүндәми,
фикрин вә идејанын дәринлијиндәми?

Сајдығымыз бүтүн бу кејфијјәтләр бу бөјүк сәнәт
әсәриндә вардыр. Бу әсәрин һәр чәһәтиндән ајрылыгда
бөјүк китаблар јазмаг мүмкүндүр. Биз бурада бу дас-
танын јалныз бир чәһәтиндән—образларын тәбиилијин-
дән вә бүтөвлүјүндән, онларын бәшәрилијиндән, дашы-
дығы гәјәләрин бөјүклүјүндән данышмаг истәјирик.

Мәчнун—өз чаһаншүмүлүгү, өзәмәти вә санбалы е'тибарилә дүнја әдәбијјатынын ахиллеләри, шаһ едилләри, сөһраблары, һамлетләри, лирләри, ромеолары сәвијјәсиндә дура биләчәк нәһәнкләр нәһәнки бир образдыр. О, ешгин фәдакар гәһрәманы, азадлыг вә һуманизм идејасынын мүчаһидидир. О, образлыгдан символ сәвијјәсинә јүксәлмиш бир идејадыр. О, мүстәбидлик дүнјасынын башы үзәриндә учалан бир фәрјаддыр. Инсанлыгын дәрдиدير, фачиәсидир.

Бәс Лејли?

Лејли вә Мәчнун кими образлыгдан чыхмыш, вәфа, сәдагәт символуна гәдәр јүксәлмиш һәзин бир инилтидир. Лејли әкс тәрәфләрдә дурмуш, бир-биринә гылынч ојнадан ики гүтбүн икисинә дә сәдагәтлидир. О, Мәчнуну, Мәчнун ону севдији гәдәр сеvir. Лакин о, илк нөвбәдә зәманәсинин гызыдыр. Лејли ата-анасынын ирадәсинә зидд һеч бир иш көрә билмәз. Она атасынын әмри илә Ибн-Сәлама әрә кетмәји тәклиф етдикләри заман сусур, ата әмринә баш әјир:

Лејли бу сөзә гылырды иҗра,
Демәзди бир өзкә мөнһәтим бу.
Көрмәзди ону өзүнә лајиг
Ким, тә'нә едә она хәләјиг.
Гыз һәр нечә јара олса талиб
Әлбәттә, кәрәк һәјасы галиб.

Лејли, Мәчнуну нә гәдәр севсә дә, гызлыг һејсијјәтини, исмәт вә һәјасыны унутмур. О, ата вә анасынын ел ичиндә рүсвај олмасыны истәмир, атасынын итаәтиндән чыхмыш, өз әзаблары һесабына ону разы салыр, Ибн-Сәлама әрә кедир. Лејлинин әрә кетдијини ешидән Мәчнун дәнһәтә кәләрәк:

Чүрмүмүз нолду ки, биздән ејләдин бизарлыг?
Биз гәмин чәкдик, сән етдин өзкәјә гәмхарлыг.
Сиздә адәт бумудур, бојлә олурму јарлыг?
Һаны еј залим, бизимлә әһди-пәјман етдијин?—

—дејә ону мазәммәтләјир. Бунун мүгабилиндә Лејли:

Мән көһнәрәм, өзкәләр хиридар,
Мәндә дејил ихтијари-базар.
Дөвран ки, мәни мазәда салды,
Билмәм ким иди сатан, ким алды...

—күнаһсыз олдуғуну тутарлы дәлилләрлә сүбута јети-

рир. Беләликлә, Лејли өз севкисиндә нә гәдәр јүксәк-дирсә, һәјасында вә исмәтиндә дә бир о гәдәр тәбии вә хошакәлимлидир. Лејлинин гәлбиндә ики дүјгүнун чарпышмасыны көрүрүк. Һәја вә севки! Зәманәсинин мәһдуд әхлаг нормалары вә йстәк, арзу! Тәмизлик вә севки!

Әслиндә Лејлинин исмәти илә севкиси, әхлагы илә истәји, тәмизлији илә мәһәббәти бир-бирини инкар ет-мир. Лакин зәманәјә көрә бу ики гүтб бир јерә сыға билмәзди. Инсани баһымдан јанашсаг, Лејли севкисиндә дә һағлыдыр, исмәтиндә дә. Буна көрә дә биз үрәји ики дүјгүнун дөјүш мејданына чеврилмиш Лејлинин һа-лына ачыјыр, онун фачиәсини шәхси дәрдимиз һесаб едирик. Бу, әлбәттә, тәкчә Лејлинин дәрди дејилдир. Бу, әсрләр боју Шәрг мүстәбидлијинин ана вә бачыла-рымызын, гыз вә кәлиндәримизин башына кәтирдји бөјүк мүсибәт иди. Бу нөгтәдә Лејли фәрдиликдән чы-хыб үмумиләшир.

Лејли, зәманәсинин ганун вә гајдаларына, әхлаг нормаларына арха чевириб, севкилиснин далынча кет-сәјди, бу бизи инандырмәзды. Севкилиснә арха чев-риб Ибн-Сәламла издивачда олсајды, образ кими ки-чиләр вә көзүмүздән дүшәрди. Одла су арасында галан Лејли, һеч биринә арха чевирмәдијинә көрә дөзүлмәз изтираблара мә'руз галыр. Фачиәси дә бу нөгтәдән башланыр. О, нә атасына әзаб вермәк истәјир, нә Мәч-нуна. Әзабы өзүнә верир. Мәһз буна көрә дә о, бизим көзүмүздә даһа да учалыр вә онун фачиәсини өз фа-чиәмиз кими јашајырыг.

Бәс бу ики арзунун арасында битән Ибн-Сәлам һағгында нә дејә биләрик? Адәтән, севкилиләр арасы-на кирән үчүнчү шәхс дүнја әдәбијјатында әксәр һал-ларда мәнфи верилмишдир. Ромео вә Чүлјетта арасын-дакы Парис кими.

Лакин Лејли илә Мәчнун арасындакы Ибн-Сәлама мәнфи дејә биләрикми?

Лејли бир пәри тәрәфиндән тилсимә дүшдүјүнү, бу тилсимдән чыхмаг үчүн вахт истәдијини дејинчә Ибн-Сәлам ону баша дүшүр. Ону зорла өзүнә арвад еләмир. Беләликлә, Фүзули Ибн-Сәлам образында хејрхәһ, башгаларынын дәрдини баша дүшмәји бачаран бир образ јаратмышдыр. Бир шејә дә диггәт јетирәк ки, Фүзули бу јүксәк инсаны «садәзәмир» адландырыр.

Эсэрин бир јериндә дә олсун Фүзули Ибн-Сәлам һаг-
гында ону ләкәләјә биләчәк бир сөз демир. Ону һеч
бир јердә Мәчнунла гаршылашдырмыр. Ибн-Сәлам
Лејлини баша дүшдүјү кими, Мәчнун да Ибн-Сәламы
баша дүшүр. Зейд Мәчнуна Ибн-Сәламын өлүм хәб-
рини кәтирәндә Мәчнун:

Ол достум иди, дејилди дүшмән,
һәм ол она ашиг иди, һәм мән.

—дејә онун өлүмүнә ағлајыр.

Рәгибә дост демәк нечә ишдир? Мәчнунун Лејли-
сини севән бир рәгиб она нечә дост ола биләрди?

Ејни күлү севән ики адам бир-биринә дүшмән ола
биләрми? Бу зөвг ејнилији бахымындан Мәчнун өзүнү
Ибн-Сәламда тапыр. Мүхтәлиф гүтбләрдә дуран ики
арзу, арзунун өзүндә бирләшир. Бу бөјүклүк, бу јүк-
сәклик, һәјатилик бахымындан бизә гәрибә көрүнә би-
ләр. Лакин кәлин биз Лејли һәдәфини дәјишдирәк, ону
Вәтәнлә әвәз едәк. Бәс онда нечә олар?

Мәним һисәллара, әтрафымдакыларә мүнәсибәт
өлчүм, јәни севки вә нифрәт өлчүм Вәтәндир. Севди-
јим гадыны бир башгасы да севәрсә, мән о адама дүш-
мән кәсиләрәм. Лакин Вәтәними мәним гәдәр севән һәр
һансы бир адамы мән дә севирәм.

Нә үчүн севдијимиз гадыны севән рәгибә гыстаныр,
она нифрәт едирик, лакин Вәтәнимизи севән адамы се-
вирик? Она көрә ки, гадын севкиси фәрдибир, шәхси-
дир, бу севки јалһыз бизим өзүмүзә мәхсус олан шәх-
си һиссимиздир. Бу мүәјјән гәдәр кичик һиссидир. Ин-
санын ән али, ән мүгәддәс севкиси исә Вәтәнә олан
севкидир!

Мүәјјән јаша доландан сонра һәр кәч мүтләг бир
гадыны севир. Бир нечә гадыны да севәнләр вар. Ла-
кин Вәтән бирдир, вәһиддир. Инсан үчүн икинчи Вәтән
ола билмәз. Вәтән севкиси һәр наданын, һәр чаһилин
севкиси дејилдир. Бу севки севкиләр севкисидир, дү-
гулар дүгуусудур! Бу севки истәкләрин ән алиси, ән
јүксәјидир. Вәтәни јүксәк дәрәчәдә севмәји бачармаг
үчүн чоһ дәрин, чоһ камил олмаг, севкинин зирвәсинә
јүксәлмәк лазымдыр. Мәчнун белә севмәји бачардыгы-
на көрә онун үчүн Вәтән бир олдугу үчүн, Лејли дә
бирдир, јекәнәдир. Мәчнун үчүн икинчи Лејли ола

билмәз. Вәтәни јүксәк дәрәчәдә севмәји бачаранлар
үчүн икинчи Вәтән олмадыгы кими!

«Ромео вә Чүлјетта», «Кәч Вертерин изтирабла-
ры» кими дүнја әдәбијјатынын мисилсиз мәһәббәт дас-
танларында мәһәббәт фәрди севкинин һимнидирсә,
«Лејли вә Мәчнун»дакы мәһәббәт, үмумијјәтлә, севки-
нин өзүнә һимдир!

Ромео, Чүлјеттанын гәбри үстүндә Париси өлдүрүр-
сә, Мәчнун рәгиби Ибн-Сәламын өлүмүнә көз јашы
төкүр. Беләликлә, «Лејли вә Мәчнун»да рәһм, вичдан,
инсанлыг, һәр чүр егәизмдән, худбинликдән јухары гал-
хыр. Мәчнун да, Лејли дә, Ибн-Сәлам да өз фачиәлә-
ринә шәхси фачиә кими дејил, бәшәри фачиә—заманын
фачиәси кими бахырлар.

Ријазни гануна көрә ики рәгәми бир-биринин үстүнә
кәләндә рәгәм чоһалар. Мәсәлән, бирин үстүнә бир
кәләндә ики алынар. Лакин һәмдәрд дәрдләрини бө-
лүшәндә үрәк јүнкүлләшир, дәрд азалыр. Демәк, ики
гәмхәр, ики һәмдәрд бирликдә дәрди артырмаз, әкси-
нә, азалдар. Еләчә дә Мәчнун Ибн-Сәламы, о да Лејли-
ни дәрк едир, баша дүшүр. Мәчнун, Ибн-Сәламы дүш-
мән дејил, дост билир. Чүнки онлар һәмдәрддир, һәм-
фикирдир, һәмзөвгдүр. Буна көрә дә Ибн-Сәламын
өлүм хәбәри Мәчнуну сарсыдыр:

Ол чаныны верди, васил олду,
Өз мәртәбәсиндә камил олду,

—дејә Ибн-Сәламын Лејли јолунда чан вердијини дәјәр-
ләндирир. Ону ешг јолунда өзүндән дә камил һесаб
едир.

Бурада бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр.
Мәчнун вә Ибн-Сәлам, һәр икиси Лејлини севир. Һәр
икиси дә онун һәсрәтиндәдир. Фүзули Мәчнунун бу
һәсрәтиндәки изтирабларыны көстәрдији һалда, Ибн-
Сәламын изтирабларыны көстәрмир. Лакин ону Мәчнун-
дан вә Лејлидән тез өлдүрүр. Бу өлүм исә севки изти-
рабларынын нәтичәси иди. Бурада Мәчнун Ибн-Сәламы
«өз мәртәбәсиндә камил» һесаб едир. Биз әсәрдә Ибн-
Сәламын Лејли јолунда чәкдији изтираблары көрмәсәк
дә, онун вахтсыз өлүмү ешг јолунда чәкдији эзаблар-
дан хәбәр верир. Биз бурада Ибн-Сәлама ачымаја бил-
мирик. Бурада белә бир суал мејдана чыха биләр: мә-

көр Мәчнунун изтираблары Ибн-Сәламын изтирабларындан аз иди ми ки, бу дәрдә, бу эзаба Мәчнун дөздү, Ибн-Сәлам жох?

Бурада да бөжүк шаирин мәгсәди вар. Мәчнун дүн-јаја дүнјанын эзабларыны чәкмәк үчүн кәлмишдир. Мәчнун дүнјаја кәлән андан ағламаға башламышды:

Ол күн ки бу хакиданә дүшдү,
Һалыны билиб фәғанә дүшдү.
Ахыр күнүн әввәл еләјиб јад,
Ахытды сиришк, гылды фәрјад.

Дүнја дәрдләринә долмағ вә бошалмағ Мәчнунун филтрәтиндәдир. Тәбиәт дәрд вә эзабла бәрәбәр, бу дәрди, бу эзабы чәкә билмәк үчүн она дөзүм дә вермишдир. Онун эзабы илә дөзүмү тараздадыр. Өмрү боју дәрд чәкмәјән, дүнјанын наз-не'мәти ичәрисиндә бөјү-јән Ибн-Сәлам исә һәјатын зәрбәсинә дөзә билмәди. Илк дәрд ону јыхды. Чүнки Ибн-Сәлам бу дәрди чәк-мәјә һазыр дејилди. Һәм дә о, ади адам иди. О, Мәчнун кими дәрдин, эзабын фөвгүнә јүксәлмәмишди. О, һәја-та арифанә вә мүдриканә бахышла дејил, дүнјәви ба-хышла бахан минләрдән, милјонлардан бир иди. Буна көрә Ибн-Сәлам Мәчнун кими изтираблары илә дејил, јалныз өлүмү илә өз варлығыны вә севкисини тәсдиг едә биләрди. Өлүм адидир, изтираб гејри-ади. Бүтүн јарананлар өлүр, лакин бүтүн јарананлар изтираб чәк-мәјә гадир дејил. Буна көрә дә Ибн-Сәлам дәрдлән хиләс үчүн өлүмү, Мәчнун исә изтирабы сечмәли олур.

Ади адам олан Ибн-Сәлам үчүн өлүм, мәчнунлуг-дан—дәлиликдән мин пәј јахшыдыр. Ариф үчүн исә чүнунлуг, идракын вә фејзин зирвәсидир. Чүнки:

Чүнүн фејзилә азад олмушам гејди-хәләјигдән,
Кәмәлү фәзл тәрки, рутбеји-фәзлү кәмәлымдыр.

Мүтәфәккир Мәчнун јалныз белә дүшүнә биләрди.

Нофәл Лејлини Мәчнунна алмагдан өтрү, Лејлинин атасы илә вурушуркән Мәчнун, Нофәлә дејил, Лејли-нин атасы тәрәфинә көмәк едир. Буну көрән Нофәл гә-зәбләнир, нијә белә еләдијини хәбәр алынча Мәчнун:— «Әғјарым јар олуб, јарым әғјар» дејә чәтин бир ишә дүшдүјүнү билдирир. Бу нә демәкдир? Бурада Мәчнун ешгин зирвәсинә јүксәлир, бу ади ешг дејил, бу фөв-

гәл'адәдир. Беләликлә, фөвгәл'адә сәнәтин мәһсулу олан Мәчнун һәр јердә, һәр ишдә, һәр мүнәсибәтдә би-зим дүшүнчәләримиздән чох јүксәкдә дурур вә бизә гејри-ади керүнүр.

«Лејли вә Мәчнун»да образларын һеч бири мәнфи дејил. Бурада пис адам жохдур. Лејли дә, Мәчнун да, ата вә аналары да, Ибн-Сәлам да, Нофәл дә өз арзу-ларында вә тәләбләриндә һағлыдырлар. Бунунла белә бу әсәрдә бөјүк бир фачиә јараныр. Һамы һағлы икән бәс бу фачиәнин сәбәби нә имиш?

Сәбәб, Фүзулинин өз дили илә десәк, «Күлә хар, лә'-лә харә» дејән зәманәдир.

3. ЕШГ ВӘ КӨЗӘЛЛИК

Һүруфи тәригәтинә мәнсуб олан Нәсими илә Фүзу-линин мугајисәсиндә гәрибә охшарлығ вә фәргләрлә гаршылашырығ. Тәкчә Фүзули дејил, демәк олар ки, бүтүн диван әдәбијјаты шаирләри инсаны тәбиәт вә онун һадисәләри илә мугајисәдә дәрк едир вә јүксәлдир. Класикләрлә өлчү ваһиди, еталон, эквивалент тәбиәт чисми көтүрүлүр. Даһа доғрусу, өлчән тәбиәт олур, өл-чүлән инсан!

Нәсимидә исә өлчү ваһиди, еталон, эквивалент ки-ми тәбиәт чисми дејил, јалныз онун јекәнә һиссәси олан инсан көтүрүлүр, галан нә варса, инсанла муга-јисәдә реаллашыр, анлашылыр.

Һәр ики философ шаир—Нәсими дә, Фүзули дә үстүн-лүјү инсана верир. Амма Нәсимидә инсан әсасән ин-сан васитәсилә, Фүзулидә исә инсан тәбиәт васитәсилә дәрк едилир. Нәсими:

Мәндә-сығар ики чаһан
Мән бу чаһана сығмазам.

—дејә чаһаны күлл һалында өзүндә дәрк едирсә, Фү-зули:

Көңлүм оду чыхды јана-јана,
Аһәнки шәфәғтәк асманна,

—дејә өз көңлүнүн одуну, тәбиәтдә шәфәғин көјләрә учалмасы һадисәсинин дәрки васитәсилә анлајыр.

Бурада јери калмишкән Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан» сөзләрилә башлајан мисрасына өз мүнәсибәтимизи билдирмәк истәрдик. Бизчә, бу мисрадакы «ики» сөзүнү катибләр дүз охумамышлар. Бу сөз «ики» јох, «икән» охунмалыдыр. Беләликлә, мисра «Мәндә сығар икән чаһан...» олмалыдыр.

Биз буну нәјә әсасән дејирик? Әввәлә, Нәсиминин бүтүн јарадычылығы көстәрир ки, о, икинчи дүнјаны—јә'ни ахирәти гәбул етмәмишдир. Белә олдуғу һалда бөјүк шаир өз әгидәсинә зидд кедиб, «Мәндә сығар ики чаһан» дејә икинчи чаһанын варлығыны тәсдиг едәрдими? Икинчи тәрәфдән, әкәр мисранын биринчи һиссәси «Мәндә сығар ики чаһан» шәклиндәдирсә, икинчи һиссә «Мән бу чаһана сығмазам» шәклиндә дејил, «Мән һеч биринә сығмазам», јахуд «Мән чаһанлара сығмазам» шәклиндә олмалы иди. Һалбуки шаир «Мән бу чаһана сығмазам» дејә јалныз бу чаһана сығмадығын-дан данышыр.

Фикримизчә, «икән» сөзүнүн сонундакы ۞ һәрфинин нөгтәси гәдим вариантларда дүшмүш, ۞ (н) һәрфи (и) (۞) охунмушдур. Беләликлә, «икән» сөзү «ики» сөзүнә чеврилмишдир. Һәмин бејти:

Мәндә сығар икән чаһан
Мән бу чаһана сығмазам.—

—шәклиндә охумаг, фикримизчә даһа дүзкүн олар.

Нәсимидә әксәр һалларда бәнзәјән тәбиәт, бәнзәди-лән инсандыр:

Ашигин бағы, күлүстаны, үзүн күлзарыдыр,
Һансы Күлзарын ады күлсүз күлүстан олду кәл?

јахуд:

...Һәр күл-чичәк бир көзәлдән нишанәдир,
Чәмәндәки тәрәвәтләр сәнәмләрдән хәбәр верир.

Нәсимијә көрә тәбиәт, онун күлү, чичәји, чөлү-чәмә-ни она көрә көзәл вә тәрәвәтлидир ки, орадан инсан кечиб. Нәсимијә көрә тәбиәт көзәлликләринин өлчүсү инсандыр. Бу чәһәтдән Фүзули Нәсимијә јахынлашыр.

Һәр ики дүһа инсан учалығынын, үлвилијинин ми-силсиз чарчылары кими чыхыш едир. Лакин бу чарчы-

лыгда онлары фәргләндирән үсул ајрылығыдыр. Бу да тәсадүфи дејил. Һәр ики дүһанын үсулу онларын фәл-сәфи бахышынын бәһрәсидир. Әкәр Фүзулидә инсан, кө-зәллик вә үлвилик тимсалыдырса, Нәсимидә инсан, бу-нунла бәрабәр, һәм дә фөвгәл'адә гүдрәт вә габиллик тимсалыдыр. Нәсимидә инсан һәм дә јарадандыр, га-дирдир:

Мән мүлки-чаһан, чаһан мәнәм, мән,
Мән һәгги мөкан, мөкан мәнәм, мән.
Мән әршилә фәршу кафү нунәм,
Мән шәрһү бәјан, бәјан мәнәм, мән
...Мән сурәти-мә'нидә һәггәм, һәг,
Мән һәгги-әјан, әјан мәнәм, мән!
...Мән чүмлә чаһани-каинатәм,
Мән дәһри-заман, заман мәнәм, мән!

Бу нөгтәдә Нәсимидән ајрылан Фүзули, инсан кө-зәллијини тәбиәт көзәлликләри илә тутушдуруб она үстүнлүк вермәкдә Нәсими илә бирләшир:

Тамашаји-рухун әзминә чыхды афитаб амма,
Кәлиркән сүр'әт илән дүшдү јүз јердә шитабиндән.

Бурада шаир, инсан көзәллијини, јухарыда дедији-миз кими, тәбиәт һадисәси илә тутушдуруб. Демәк, бәнзәјән инсан, бәнзәдилән күнәшдир. Башга классик-ләрдән фәргли олараг, Фүзули, севкилисинин үзүнү васитәсиз олараг бирбаша күнәшә бәнзәтмир, күнәшин доғум һалыны, онун һәрәкәтини көзәлин көзәллији илә тутушдуруб үстүнлүјү көзәл — инсана верир.

Күнәш сәнин көзәллијинә тамаша етмәк үчүн доғ-ду, амма сәни көрчәк сәнин көзәллијинә һејран галыб сүр'әтини азалтды, өз көзәллији илә сәнин көзәллији-ни тутушдуруб сәндән даһа артыг көзәл олмадығыны дәрк етди, өз ачизлијинә утанды. Бундан сонра кәлән бејтдә һәмән фикри даһа да дәринләшдирир:

Күнәш маһчубдур, шәрми-рухундан јандырыб чәрхи,
Чыхармаг истәр ону шә'леји-аһим һичабиндән.

Күнәш өз нуруну сәндән алыб әләми ишыгландырыр ки, мәним аһымын өртүјүнә бүрүнмүш дүнјаны зүл-мәтдән хилас еләсин.

Даһа сонра исә шаир утана-утана, чәкинә-чәкинә

галхан күнөши, көзөллик китабынын жалпыз бирчө
вэрэги һесаһ едэрэк жазыр:

Күнөш лөһи декил, көйдө шүа үстүндө зәррин хәт
Фәләк алмыш әлиһә бир вэрэг һүсүн китабиндән.

Беләликлә, шаир инсаны, онун көзөллијини, табия-
тин бир парчасы олан күнөшлә гаршы-гаршыја кәтириб
инсаны, онун мә'нәви көзөллијини табиятин көзәлли-
јиндән гат-гат үстүн тутур. Фүзули табият һадисәләри-
ни өзүндә әкс етдирир, даһа доғрусу, табияти өзүндә
тапыр. «Фәләкдә бәрг-аһимдән сәрәсәр јанды көвкәб-
ләр» дејә табияти өзүнә табе еләтдирир:

Күн декил, һәр күн бир ај мөһријә көксүн чак едиб
Тазә-тазә дағлардыр ким, ғылыр изһар сүһи.

јахуд:

Сәһәр бүлбүлләр әфғаны декил биһудә күлшәндә,
Фүзули һаләји-дилсузинә аһәнк тутмушлар

Бүтүн кайнаты, онун дөврәһини, кечәсини, күндүзү-
нү, ғышыны, баһарыны өзүндә тапан бу бөјүк сөз ус-
тадынын өзү бир дүнја, өзү бир кайнатдыр!

Фүзули сәнәтиндә инсан көзәллији сәчдәјә гәдәр
јүксәлир. Бу, елә бир јүксәкликдир ки, бу зирвәдән
јерә баһанын көзләри гаралыр, башы һәрләнир. Бу
јүксәклик Фүзули дујғуларынын, Фүзули фикир вә ар-
зуларынын, бир сөзлә, Фүзули идеалынын јүксәклији-
ди:

Күн ки, сәјән дүшдүјү јердән гачар, бир вәһни вар,
Кәләсә али гәдрләр, фәғр әһли дурмағдыр әләб.

Бурада инсан көзәллији гаршысында сәчдә күнәшә
гәдәр јүксәлир. Күнәш инсанын көлкәси дүшән јердән
она көрә чәкилиб кедир ки, өзүнү инсан гаршысында
хар вә зәлил һесаһ едир. Бу бөјтдәки «али гәдрләр»
сөзүнә диггәт јетирмәк лазимдыр. «Али гәдрләр» кәлән-
дә кичикләрин галхыб, орадан чәкилмәси әдәбдән са-
јылыр чүмләсиндәки «али гәдрләр» сөзү инсанын за-
һири көзәллијинә дејил, ич, мә'нәви көзәллијинә иша-
рәдир. Демәк, шаир һәр инсаны дејил, мә'нәвијаты
зәнкин олан «али гәдр» инсанлары күнәшдән үстүн
тутур. Лакин буну «али гәдр» инсанлар күнәшдән

үстүндүр шәклиндә, бирбаша дејил, долајысыјла—«али
гәдр» адамлар кәләндә кичикләрин ајаға галхыб ор-
дан чәкилмәси әдәбдән сајылдығы кими, күнәш дә «али
гәдр» инсанын јанында өз кичиклијини һисс едиб, онун
јанындан чәкиләр шәклиндә, бәдин сөзүн гүдрәтилә
ифадә етмишдир.

Фүзулинин фикринчә, дүнја нәдирсә, одур. Ону кө-
зәл, јахуд чиркин көрмәк биздән, бизим мүнәсибәти-
миздән асылыдыр. Бурада Фүзули јенә дә инсаны дүн-
јанын мәркәзиндә көтүрүр. Харичи әләми ондан, онун
мүнәсибәтиндән асылы һесаһ едир:

Сәрви-азад гәдинлә мәнә јексан көрүнүр.
Нәјә сәркәштә олан бахса хураман көрүнүр.

Әләми јахшы вә көзәл көрмәк истәјән әввәлчә өзү
јахшы вә көзәл олмадыр. Шаирин гәлби көзәл ол-
дугундан, о, дүнјаја да көзәллик көзү вә лүтф нәзәри
илә бахмыш вә һәр шеји көзәл көрә билмишдир. Һәмән
гәзәлини икинчи бөјтинә диггәт јетирәк:

Чан көрүнмәз десәләр тәндә, инанман; нишә ким,
Лүтфдән һәр нечә бахсам тәһинә, чан көрүнүр.

(Бәдәндә чан көрүнмәз дејирләр. Амма мән буна
инанмырам. Она көрә ки, лүтф көзү илә, идрәк нәзәри
илә нечә бахсам сәнин бәдәниндә чаны көрә билирәм).

Демәк, көзәллик объектдә дејил, субъектдәдир. Ба
хыланда дејил, бахандадыр.

Беләликлә, Фүзули көзәллији мүтләг көтүрмүр.
Онун фикринчә үмүмән дүнја вә инсан көзәлди вә бу
көзәллији көрә билмәк үчүн гәлбимиз көзәл олмалы-
дыр. Дүнјаја хејрхәһ нәзәрлә, лүтф бахышы илә бах-
мағы бачармалыдыр.

Бурадан да естетика елминин баш проблеми олан
ешг вә көзәллик мәсәләси мејдана чыхыр. Көзәлликлә
ешг арасында олан бағлылыг нәдир? Фүзулинин бу
бағлылыға мүнәсибәти нечәдир?

Һүсн олмаса, ешг заһир олмаз,
Ешг олмаса һүсн баһир олмаз.
Һүсн олмаса, ешгдән нә һасил?
Мә'шүг едәр әһли ешги камил.
Олмаз исә ешг, һүсн олур хар,
Ешгиләдир әһли-һүснә базар.
...Лејлидән иди—камали-Мәчнун
Һүсн илә олурду ешги әфсун.
Мәчнундан иди чәмәли-Лејли,
Ешг иди едән чәмәлә мејли.

Демэк, Фүзулија көрө ешг үчүн көзэллик, көзэллик үчүн ешг вачибдир. Көзэллик вэ ону дэјэрлэндирмэк габилијјэти, јә'ни ешг инсанын камала чатмасы үчүн әсас амилдир. Чүнки ешг олмаса, көзәллијин дэјери дэ билинмәз. Бу мә'нада Мәчнуну камала чатдыран Лејлидирсә, Лејлинин көзәллијини дэјэрлэндирән дэ Мәчнундур. Көзәллијин бөјүклүјү ешгин бөјүклүјү илә шәртләндирилир. Башга бир гәзәлдә дејилдији кими:

Һүснүн олдуғча фүзун, ешг әһли артыг зар олур,
Һүсн нә мигдар олурса ешг ол мигдар олур.

Бу ријази тәнликдир. Бу тәнликдән чыхан нәтичә беләдир:

Инсан көзәллик ашигидир, о јалныз көзәллијә мәһббәт, чиркинлијә исә нифрәт едир. Ешг көзәлликдән јарандығы кими, көзәллик дэ ешг илә дэјэрләндирилә биләр. Бунларын бири дикәрини тамамлајыр. Бурадан икинчи бир мәнтиғи нәтичә чыхыр: Ешг көзәлликсиз мүмкүн олмадығы кими, көзәллик дэ ешгсиз көзәллик дејил. Сәррафсыз гызылын дэјери билинмәдији кими, инсансыз дэ көзәллик көзәллик дејил. Тәбиәт нә гәдәр көзәл олур олсун, әкәр ондан зөвг алан инсан јохдурса, бу көзәллик чансыздыр, дэјәрсиздир. Демәк, инсан вэ онун көзәллији дујмаг, дэјэрлэндирмэк габилијјәти һәр шејин мәркәзиндә дурур. Ејни фикри бир гәзәлин-дә шаир даһа дэ дәринләшдирәрәк јазыр:

Тамашаје-чамалындан нәзәр әһлији мә'н етмә,
Нә суд ол хуб үздән ким, она гылмаз нәзәр ашиг.

Чамалынын көзәллијинә баханлары бу тамашадан мәһрум етмә, ашигин баха билмәдији көзәллијин һеч бир шејә фәдасы јохдур. Јә'ни көрүнмәјән көзәллик, көзәллик дејил.

Ешг вэ көзәллик! Көзәллик вэ ешг! Будур, Фүзули сәнәтинин мајасы, чөвһәри! Фүзули сәнәти ешгдән јоғрулмуш, көзәлликдән доғмушдур. Онун дини ешг, инамы көзәлликдир. «Чөвһәриндән ејләмәк чисми чүда асан дејил» дејән Фүзули инсаны, онун идрак габилијјәти, ешг габилијјәти илә бирликдә көтүрүр. Онларын бирини дикәриндән ажры тәсәввүр етмир. Бу мәсәләләри биз мүасир кенетика, психолокија, естетика, фәлсәфә бахымындан јенидән инчәләмәли, јенидән өјрәнмәлијик.

Фүзули Мәчнунун дилилә бу мәсәләни белә изав едир:

Ислаһыма ејләмән тәәммүл
Ким күл тикан олмазу, тикан күл.
...Су суфләлијиндән ажрылармы?
Ол јандыра билмәјә билirmi?
...Шә'мин ки, һәјаты олду атәш,
Ғалы онун атәш иләдир хош.
Олдан диләјән онун вәчатын,
Фани диләмиш ола һәјатын.

Бүтүн бунлар кенетика елминин, чөвһәр елминин әсас мүддәаларыдыр. Сујун мајелијини, јә'ни аха билмәк, одун јандыра билмәк габилијјәтини әлләриндән алмаг, онлары сулугдан вэ одлугдан мәһрум етмәк, јә'ни јох етмәкдирсә, инсанын да әлиндән көзәллији дујмаг вэ она вурулмаг габилијјәтини алмаг, инсаны јох етмәк демәкдир. Инсан әкәр көзәллијә вурулурса, ону бу вурунлуг бәласындан хилас етмәк, ону јох етмәк демәкдир. Ону бу дәррдән мүаличә етмәк үчүн јәканә дәрман, јенә дә һәммин дәрдин өзү ола биләр. Бу мәсәләни мүстәгим мә'нада көтүрсәк дэ, тамамилә доғрудур. Чүнки тәбабәтдә хәстәлији төрәдән сәбәби билмәдән мүаличә етмәк мүмкүн дејил.

Анчаг сәбәби гәрарым олдур,
Арами дили фикарым олдур.
Онунла един бу дәрдә мәлһәм.

Башга сөзлә десәк, бу дәрдин дәрманы, јенә дэ бу дәрдин өзүдүр. Јә'ни бу јолда гурбан кетмәкдир.

Инсан көзәллик јолунда фәдакар олмалы, гурбан вермәји бачармалыдыр. Фүзули бу мүддәасы илә инсанлара башғасынын јолунда јанмаг дәрсини өјрәдир. Чүнки бу дәрә инсаны, инсанлығын фөвгүнә учалдыр.

Фүзулинин бөјүклүјү дэ, јүксәклији дэ, бизә гејри-ади көрүнән фәдакарлығы да, өлчүјә кәлмәјән инсан-пәрвәрлији дэ бундадыр.

Бу бахымдан Фүзули һәмишә тәзә, һәмишә мүасир-дир. Мә'нәвијјат бөјүклүјү, башғасыны дүшүнмәк зәруријјәти, башғасынын јолунда гурбана һазыр олмаг дујғусу мүасир инсанын гаршысында дуран ән бөјүк вә ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Бәлкә дэ биринчиси-дир. «Биз мүасир кәнчлијә Фүзулинин һансы чәһәти-

ни өйрөдөк»¹—дејен мүасир түрк алиминнө чавабымыз будур:—Биз Фүзулинин жалныз инди үчүн дејил, көлөчөк заманлар үчүн дә вачиб олан көзөллији гиймәтләндирмәк вә ону горумаг, көзөл Вәтәнимиз вә көзөл мәдәнијјәтимиз уғрунда мүбариз олмаг тәлимини кәңчәләримизә өйрөдириксә бу азддырмы?

Белә олдуғу халда биз һансы һагла «Фүзули көһнәлмишдир, о өлүдүр»—дејә биләрик?

Хејр, о һәмишә диридир. О, жалныз бу күнүн дејил, сабаһын да, мин илдән сонранын да диридидир. О бизим нәвәләримизин, нәтичәләримизин дә мүасиридир. Јер үзүндә нә гәдәр көзәллик вар, Фүзули дә вар. Јер үзүндә нә гәдәр көзәллији дәјәрләндирмәк ешги вар, Фүзули дә вар. Јер үзүндә нә гәдәр ки, јүксәлиш ешги вар, хәјал вар, Фүзули дә вар. Јалныз алчаглыг, рәзаләт, гәбаһәт, наданлыг вә чәһаләт дүнјасында Фүзули јохдур. Чүнки бөјүк Фүзули наданлыгын, чәһаләтин, гәбаһәтин, рәзаләтин әкс гүтбүндә дурмуш, көзәллик аләминин мүғәннис олмушдур. Фүзулинин өлүмүндән 300 ил сонра дүнјаја Фүзули гүтбүнүн әкс тәрәфиндә дуран, мәгсәдчә онунла бир, һәдәфчә ајры олан башга бөјүк бир сәнәткар кәлди... Бу бөјүк шаир әлиһә гамчы алыб рәзаләт вә чәһаләт дүнјасыны дәјмәјә башлады. Бу, һејкәли халгымызын үрәјиндә учалан Мирзә Әләкбәр Сабир иди.

Фүзули вә Сабир! Башга-башга гүтбләрдә дуран, лакин ејни мәгсәдә гуллуғ едән ики өзәмәтли даг!

Һәр икисинин идеалы көзәллик иди. Лакин Фүзули, көзәллијин өзүнү тәрәннүм етмәклә, Сабир исә наданлыг вә чәһаләти дәјмәклә көзәллик идеалына говушмаг истәјирди. Чүнки чиркинлији дәјмәк, көзәллији өјмәк демәкдир!

Фүзули мәһәббәтини, Сабир нифрәтини јазмышдыр. Мәһәббәтин әкси нифрәт, нифрәтин әкси мәһәббәт олдуғу кими, Сабирин нифрәти Фүзулинин, Фүзулинин мәһәббәти Сабирин иди. Беләликлә, Сабир Фүзулидән ајрылдыгы нөгтәдә һәм дә онунла бирләшир. Зәнчирин орта һалгалары дејил, һәмишә уч һалгалары бирләшдији кими, тәзадлар да бир-бирини инкар дејил, тамамлајыр. Кечә кечә илә дејил, күндүзлә, өлүм өлүмлә

¹ Бах: «Әдәбијјат вә ичмәсәнәт» гәзетинин 1972-чи ил 4 нөјабр тарихли нөмрәсиндә дәрч олунан «Јел гајадан нә апарар» адлы мәғаләјә.

дејил, һәјатла вәһдәт тәшкил едир, һәјаты тамамлајыр. Ѓышы дәјмәк баһары өјмәк, өлүмү дәјмәк һәјаты өјмәк, кечәни дәјмәк, күндүзү өјмәк демәкдир.

Буна көрә дә сатирик Сабир лирик Фүзулидир. Бу ики бөјүк шәхсијјәт Вәтәнимизин тамлыгы, бүтөвлүјүдүр. Фүзулијә Сабирдән јахын, Сабирә Фүзулидән доғмасы јохдур.

Сабир бир чох сатираларыны Фүзули бейтләри әсасында гурур, формача ону тәғлид едир, мәзмүнча ајры һәдәфә вурур. «Бакы пәһләванларына» адлы сатирасында шаир, Фүзулинин:

Көңлүм ачылыр зүлфү-пәришаныны көрчәк,
Нитгим тутулур гөнҗеји-хәнданыны көрчәк.

—бейтинә бәһзәдәрәк јазыр:

Көңлүм буланыр күчәдә чөвланыны көрчәк,
Нитгим тутулур һәрзәвү-һәдјаныны көрчәк.

Дүшдүн лотулуг мәшгинә, ислама ујушма,
Өлдүр нәрәдә олса мүсәлманыны көрчәк.

Башга бир мисал. Фүзулинин:

Дил вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти чандыр,
Ешг, афәти чан олдуғу мәшһури чәһандыр.

—мәтләли гәзәлиһә нәзирә олараг Сабир јазыр:

Тәһсили-үлүм етмә ки, елм афәти чандыр,
Һәм әглә зијандыр.
Елм афәти чан олдуғу, мәшһури чәһандыр,
мә рүфи-замандыр.

Бурала Фүзули лирикасы илә Сабир сатирасы бирләшир. Үсуллар башга-башга олса да, арзу бир, мәгсәд бирдир. Фүзули ағлајырса, Сабир күлүр. Лакин Сабир күлүшүндән көз јашлары дамчылајыр.

Бәдии әсәрдә күлүш учалыға галхмаг, чәмијјәтә јүксәкдән бахмаг демәкдир. Јүксәкдән бахан исә әтрафы бүтүн кенишлији илә көрә билир. Онун көзүндән һеч нә јайынмыр. О көрүр вә күлүр. Бу күлүш гәзәбин, һирсин сон зирвәсидир. Бу зирвәдәки күлүш исә күлүш дејил, ағламагдыр.

XVI әсрин Фүзулиси өз чағынын көз јашлары илә ағлајырдыса, XX әсрин Сабири дә өз чағынын гәһрәһәси илә ағлајырды.

Һәр икисн халг җарадычылыгына — фолклора баҗлыдыр. Фүзули көз җашлары, ағылардан, баҗатылардан, Сабир күлүшү Молла Нәсрәддин ләтифәләриндән кәлирдн. Сабирин чап олундуғу журналын ады да «Молла Нәсрәддин» иди. Молла Нәсрәддин исә тарихимиздә бизим күлән фикримиз, ағлаҗан һалымыз иди.

4. ФҮЗУЛИ ЭЗӘМӘТИ

Җери кәлмишкән, Түркиҗәнин «Варлыг» журналында чап олунмуш «Җел гаҗадан нә апарар» адлы мәҗаләмдә ирәли сүрдүҗүм фикирләри бир гәдәр инчәләмәк истәрдим.

Узун мүддәт Шәрг әдәбиҗатына, Шәрг сәнәтинә авропалыларын көзү илә бахмыш вә өз сәнәтимизи Гәрб дүшүнчә тәрзи илә инчәләмәҗә чалышмышыг. Мәнә елә кәлир ки, артыг буна сон гоҗмағын вахты чохдан чатмышдыр!

Фүзули ешгини платоник ешг адландыранлар да мәсәләҗә бу бахымдан җанашмыш вә сәһв етмишләр. Профессор Мәммәд Чәфәр Чәфәров «Фүзули дүшүнүр» адлы мәҗаләсиндә җазыр: «Көрәсән Платон олмасады, ганадлы-ганадсыз руһлар һаггында мүлаһизәләрини сөҗләмәсәҗди, Шәрг ше'ринин руһу, идеја истигамәти нә илә мүәҗҗән олуначагды? Үмүмиҗәтлә, демәк лазымдыр ки, мүасир Шәргин бөҗүк бир һиссәсиндә әдәбиҗат елми елә бир сәвиҗҗә чатмышдыр ки, инди артыг көһнә Гәрб ориҗентаристләринин классик Шәрг ше'ри, Шәргин бәдин дүһасы һаггында вердикләри көһнәлмиш, чәҗнәнмиш формуллардан тамамилә вә гәтиҗәтлә әл чәкмәк лазымдыр» (Ушагкәнчәшр, 1959, сәһ. 29—30).

Алим тамамилә һаглыдыр. Шәрг әдәбиҗатыны вә сәнәтини Гәрб дүшүнчә тәрзи илә ачмаг, инчәләмәк ки-фаҗәтдир! Шәрг мәдәниҗәтини Гәрб аршыны илә өлчәсәк, җа ону тамамилә инкар етмәли, җа да хеҗирхан мүнасибәт оларса, ону ибтиданлик, бәситлик мөһүрү илә дамҗаламалыҗыг. Шәрг мәдәниҗәтини Гәрб аршыны илә өлчмәк Азәрбаҗчан дилиндә җазылмыш бир китабы франсыз лүғәти илә баша дүшмәҗә бәнзәр. Јахуд да мәсафәни узунлуг өлчүсү илә деҗил, ағырлыг өлчүсү илә өлчмәк кимидир. Мәлумдур ки, һәр системин өз

дахили дилини, мәнтигилн тапыб ону җалныз о диллә, о мәнтиглә изаһ етмәк лазымдыр. Әлбәттә, бурада Гәрб дүшүнчә тәрзини вә өлчүләрини инкар етмәк фикриндә деҗиләм. Мән һәр икисини өз өлчүсү илә өлчмәҗин тәрәфдарыҗам! Онда һәр икисини доғру-дүзкүн дәҗәрләндирмиш оларыг. Авропа Шәргдән көтүрдүҗүнү еҗнилә сахламыр, ону дәҗишдирир, өз руһуна, өз дүшүнчә тәрзинә вә өз мә'нәвиҗатына уҗғунлашдырыр. Шәрг исә чох һалларда Авропадан көтүрдүҗүнү дәҗишдирмир, өзүнү она уҗғунлашдырмаға чалышыр.

Һеч бир Шәрг халгы Авропанын әдәбиҗат вә сәнәт һаҗиҗәтләринә көз җума билмәз. Лакин онлары өлчәшдирмәҗи бачармаг лазымдыр. Әкәр белә олмаса о халг, Авропадан алдыгы тәсир нәтичәсиндә өзүнү итирәр, өз варлыгындан кечмәли олар.

Биз Бетһовени, Бахы, Чаҗковскини, Шуманы, Вагнери севмәлиҗик. Лакин онлары җамсыламамалыҗыг. Биз өз фолклорумуз әсасында өз симфониҗамызы җарадыр вә бу јолла да дүнја сәһнәсинә чыхырыг. Мәкәр муҗамлар һәр бирси аҗрылыгда бир симфоник сәәр деҗилми? Биз скрипканы Авропадан алдыг. Бәс уду, тары, зурнаны дүнја сәһнәсинә чыхара билмәрикми? Үзеҗир бәҗ «Короғлу» операсында симфоник оркестрә гаразурнаны вә тары кәтирди вә ону дүнја мигҗасында сәсләндирди.

Биз җалныз бу јолла кетмәлиҗик. Бу мә'нада Еҗҗубоғлунун «Варлыг» журналында нәшр етдирдиҗи «Өлү әдәбиҗат» мәҗаләси мәни разы салмады.

«Шәби-һичран» дастанында Фүзули һаггында җазмышдым:

Даҗанды көзүндә мин ган, мин гада
Арзу дәрҗасында бир јелкән олдун.
Заман өзкәсини җандыранда да
Алышан о олду, јанан сән олдун.

Ағлады, җаҗылды сәсин һәр јана,
Бүлбүл бағчаларда өтдү деҗиләр.
Кәләндә Мәһәммәд кәлдин чаһана,
Кәләндә Фүзули кетди деҗиләр.

Бәли, атасы она Мәһәммәд адыны вермишди. Лакин «Дәдә Горғуд» ән'әнәсинә садиг галараг о өз адыны өзү гоҗду. Өзүнү Фүзули адландырды. Мәһәммәдләр чохдур. Лакин Фүзули тәкдир. Бөҗүк шаирләр чохдур, лакин Фүзули бөҗүклүҗү һеч бир һүдуд, һеч бир сәрһәд

танымыр. Бу бөжүклүк өлчүсүзлүкдүр, сонсузлугдур. Чүнки Фүзули мәнәвијјатына јалныз бир халг дејил, јалныз бир дүнја дејил, бүтүн кайнат сыгынмышдыр. Фүзули мәнәвијјаты кечәли-күндүзлү бир дүнја, ајлы-улдузлү бир кайнат, кәдәрли-севинчли бир аләмдир. Бу аләмә баш вурмаг, бу дүнјаны өјрәнмәк, бу кайна-тын сирлеринә вагиф олмаг чәтиндир. имкансыздыр!

Мән дәфәләрлә ону өјрәнмәјә чан атмышам. Ла-кин өз ачизлијими һисс едиб, бу фикирдән ваз кечми-шәм. Нејләјә биләрдим ки, бу дәрјанын, бу океанын өзүндә јох, јалныз бирчә дамласында батдым. Үзүб саһилә чыха билмәдим. һәмишә мәчһул, намә'лум шеј-ләр инсанда бөјүк мараг доғурур. Бәлкә бу мәчһуллу-гун нәтичәсидир ки, дүнјанын ән алим, ән агил, ән ариф адамлары һәмишә бу бөјүк сәнәткәры өјрәнмәјә, баша дүшмәјә чан атмыш, лакин онун сирлеринә һеч ким там мә'нада вагиф ола билмәмишдир.

Мәкәр бу күн елми тәрәггинин бу сәвијјәјә чатдығы бир вахтда кайнат, онун сирләри инсан гаршысында бир мә'чүзә кими дајанмамышдырмы? Бу күн инсан Аја кедир. Ајдан башга планетләрә көрлү салмаг истәјир. Нәдән өтрү? Ондан өтрү ки, мәчһуллар вә намә'лумлар һәмишә бәшәријјәтин гаршысында бир суал кими дајан-мыш, инсан мәчһуллары мә'лума, намә'лумлары ај-дынлыға чыхармаг јолунда учалмышдыр. Инсан вә кайнат гаршы-гаршыја дајандығы кими, бу күн Фүзу-ли сәнәти, Фүзули е'чазкарлығы да бизим гаршымызда бир суал кими дајанмышдыр. Биз бу күн «Сејр ејлә мөканы-ламөканы» дејән Фүзулини елмин букүнкү сә-вијјәсиндән јенидән өјрәнмәјә чалышмалыјыг.

Ејвани-сүпһриндә сәјјарә
Мин-мин көз ачыбдыр интизарә,

—дејән шаир бизи көјдә мин-мин көз ачыб, јолумузу һәсрәтлә көзләјән улдузларын кәшфинә чағырыр:

Билмәк кәрәк ону ким чәваһир,
Нә кәнчи-ниһандан олду заһир?
Нә даирәдир бу дәври-әфлак?
Нә забитәдир бу мәркәзи-һак?
Чисмә әрази ким етди гаим,
Нарә нәдән олду нур лазым?
Нәр хилгәтә кәрчи бир сәбәб вар,
Аја сәбәби ким етди изһар?

Кәр каф илә нундан олду аләм
Аја нәдән олду кафу нун һәм?
Биһудә декил бу карханә,
Биһаидә кәрдиши заманә.

Бөјүк шаирин XVI әсрдә вердији бу суалларын ча-вабы XX әсрдә һәлә тапылмамыш, тамамилә ајдын-лашдырылмамышдыр. Бүтүн кайнаты өз мәнәвијјатын-дан кечирән, ону өзүндә тапан, мадди аләмин суалла-рына чаваб арајан, ону дәрк етмәк истәјән бир шаир и дәрк етмәк, өјрәнмәк үчүн биз јалныз әдәбијјаты де-јил, тәбиәт елмләрини, фәлсәфәни, психолокијаны, тә-бабәти, бир сөзлә, мүасир елмләрин вәһдәтини дәрин-дән билмәли, јалныз бундан сонра Фүзулијә јенидән гајытмалыјыг. Инсанлығы танрыја, севкини динә че-вирән Фүзулинин сәси бүтүн заманлары дәлиб кечир, бизи доғрулуға, дүзкүнлүјә, сәдагәтә, әдаләтә, бөјүк-лүјә, үлвијјәтә, учалыға вә тәмизлијә сәсләјир. О би-зимлә биркә јашајыр. Фүзули, сөзләриндә нәфәс алан, фикирләриндә јашајан, дүгүуларында фәрјад чәкән ин-санлар инсаны, шаирләр шаири, арифләр арифидир.

Шаирләр вар ки, биз онлағы бәјәнирик. Шаирләр вар ки, онлара вурулур, онлары севирик. Шаирләр дә вар ки, биз онларын сәнәти гаршысында донур, һеј-кәлләшнр, сөзүн тилсиминә дүшүрүк. Фүзулинин өзү демишкән: «Сурәти-һалым көрән сурәт хәјал ејләр мәни».

Фүзули ше'ринин ән көзәл тәһлили онун гаршы-сындакы һејрәтимиздир. һејрәт сүкут етмәкдир, сәһр-ләnmәкдир, тилсимә дүшмәкдир. Фүзули сәнәтинә, Фүзули хатирәсинә ән бөјүк һөрмәт бизим һејрәтимиз вә бу һејрәтдән доған сүкутумуздуз.

1974

«ӨЛМЭДИМ, БУ КҮНҮ КӨРДҮМ»

1959-чу илдә Ч. Мәммәдгулузәдә адына Нахчыван Дөвләт Драм Театры «Әдаләт» пјесими тамашаја һазырлајырды. Бу мүнәсибәтлә Нахчывана кетмишдим. Ф. Нәими, Н. Туси, Һ. Чавид, Ч. Мәммәдгулузәдә, Б. Кәнкәрли, кими бөјүк шәхсијјәтләр јетирмиш, бу бөјүк сәнәт баһадырларынын шөһрәти илә Вәтәнимизин шөһрәтини даһа да учалтмыш бу көзәл дијары көрмәк мәним чохданкы арзум иди. Күндүзләр театрда мәшгләрдә иштирак едир, ахшам тәрәфи шөһәрин вә әтраф обаларын көрмәли јерләрини кәзир, тарихи абидәләринә тамаша едир, бу дијарын өзүнә мәнхәс чәһәтләринә һејран галырдым.

Истираһәт күнләри Бата-бат мешәсимә, Кәлин гајасына тамаша еләмәкдән дојмурдум. Бәзән дә дағлара чыхыр, Бадамлы вә Сираб суларыны, гајнағларыны сејр едир, тәбиәтин әли илә јаранмыш мөчүзәләрин сејринә далыр, белә бир өлкәнин вәтәндашы олмағымла өјүнүрдүм.

Тәбиәт көзәллији илә јанашы бу дијарын гојнунда учалан тарихи абидәләр мәни овсунлајырды. «Мөмүнә хатун» мәғбәрәсинин гаршысында саатларла дајанар, бабаларымызын јаратдығы бу көзәллик мүчәссимәсинә, ону јарадан бөјүк устадын сәнәткарлығына вә онун сәһибә олан бир халгын јүксәк зөвгүнә һејран галырдым.

Дүнјанын ән бөјүк сәнәт инчиләри илә мугајисә олуна билән бу бөјүк абидәјә көрә бизим өјүнмәјә һаггымыз вар. Мән бу абидәдә кечмишимизин әзәмәтини, халгын кечдији сәнәт јолларыны, бу абидәләр үзәрин-

дә јүксәлән бүкүнкү сәнәтимизин һәјат вә шәрәфини көрүрдүм. Бу мәғбәрә әчләдымызын чансыз дашларда вә кашыларда дөнмуш дүјгусуну вә зөвг камиллијини охујан бир нәғмәдир. Биз тарихимизи «Мөмүнә хатун» мәғбәрәсинин, «Гарабағлар», «Ханәкаһ», «Гызыл-вәнк», «Шыхбабалы» кими түрбәләрин дил ачыб данышан, бизи көзәллијә вә һејрәхәлһәгә сәсләјән дашларындан өјрәнирик.

Бу түрбәләр ичәрисиндә һүруфилик тәригәтнин башчысы Фәзлуллаһ Нәиминин мәшһүр ме'мар Чәмәләддин тәрәфиндән тикилән «Ханәкаһ» түрбәси һәм сәнәт вә һәм дә мә'на бахымындан даһа марағлыдыр. Ким билир, бәлкә бир вахт бөјүк Нәсими дә бу түрбәнин гаршысында дајанмыш, устадын мазарына баш әјмиш, түрбәни јарадан ме'марын сәнәтинә әһсән деммишдир.

Түрбәләр... Әмәлләри илә халгын тарихиндә из бурахан, халгын һәјатында чох бөјүк ишләр көрән гијмәтли адамларын гијмәтли гәбирләри... Бу гәбирләрә халг һөрмәт едир, онлары горујуб сахлајыр, кәләчәк нәсилләрә чатдырыр. Бу гәбирләр халгын варлығыны вә јашама һаггыны тәсдиғ едән мөһүрләрә бәнзәјир. Бу мөһүрләрә һәммин Вәтән, һәммин торпағ өлкәләр ичәрисиндә өз ләјағәт вә шәрәфини тәсдиғләмиш олур.

Нахчыванын бүкүнкү тәрәғгисинә кәлинчә биз буну китабәләрдә вә абидәләрдә дејил, чанлы һәјатда, Нахчыван чамәатынын мүасир сәвијјәси вә јүксәлишиндә һәр күн көрүр вә шаһиди олуруг. Бу јени нәслә бир дә она көрә ешг олсун ки, бу күн бөјүк нанлијјәтләрә чатмағла бәрәбәр, өз дүнәнини дә көз бәбәји кими горујуб сахламышдыр.

Нахчыванын бөјүк јүксәлиш вә тәрәғгисини мән 1973-чү илдә «Јағышдан сонра» пјесимин тамашасына кетдијим заман — бу дијара икинчи кәлишимдә даһа бөјүк бир ајдынлығла көрдүм. Шөһәр, биринчи кәлишимдәки шөһәр дејилди. О, илдән-илә бөјүјүр, кенишләнир вә көзәлләшир. Икинчи кәлишимдә тәзә мәдәнијјәт очағлары илә — мүасир үслублу театр бинасы, өлкәшүнәслиғ музеји, мәркәзи китабхана, педагожи институтла растлашдым.

Илнч рајонунда истәһсал олуна һара мәрмәр Москва, Ленинград вә Бақы метроларынын бәзәјидир. Һәммин мәрмәр Исвечрә, Италија вә Јапонијаја да их-

рач олунур. Нахчыван тикиш, Ордубад барамаачан фабрикларинин, пивэ вэ шэраб заводларынын мөһсуллары өлкәмиздә рәғбәтлә гаршыланыр.

Тохучулуг комбинаты, «Бадамлы» вэ «Сираб», алүминиум габлар, дөмир-бетон мәмулатлары заводлары мухтар республиканын сәнаје оагларыдыр. Нахчыванда истейсал олунан конјаклар, чәһрајы портвейнләр, «Шәһбуз», «Әзнәбурд», «Әбрәгунис» маркалы шэраблар дөфәләрлә бејнәлхалг сәркиләрдә гызыл вэ күмүш медаллара лајиг көрүлмүшдүр.

Неһрәм кәнди... Вахтилә бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин үрәк ағрысы вэ гәһгәһәләр ичәрисиндә көз јашлары илә тәсвир етдији бу кәнд, инди өз сима-сыны көкүндән дәјишмиш, республиканын габагчыл кәндләриндән бири олмушдүр. Бөјүк әдибин тәсвир етдији чәһил һачы Нәсән аға, Молла Фәрзәли, баггал Мәшәди Рәһим, фанатик уста зейналлар инди али тәһсилли һәким, мүһәндис, мүәллим вэ агрономларла әвәз олунмушдүр. Наданлығы, чәһиллији, авамлығы өмрү бөјү гамчылајан Ч. Мәммәдгулузадә уца бир дағын башында дајаныб чәһаләт гурбанларыны сејр етмиш вэ үрәк ағрысы илә «Данабаш кәндинә» күлмүшдү. Оун нәшр етдији «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси көһнә Азәрбајҗанын ән ајдын ајнасы иди.

«Еј мәним мүсәлман гардашларым! Замани ки, мәндән күлмәли бир сөз ешидиб, ағзынызы көјә ачыб вэ көзләринизи јумуб о гәдәр «ха-ха» едиб күлдүнүз... О вахт елә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүнүз... О вахт гојунуз габағыныза ајнаны вэ диггәтлә бахыныз чамалыныза.»—дејән бөјүк әдиб һәгигәтән өз јазылары илә чәһил фанатикләрин гаршысына ајна тутмушдү. Бу ајна илә биз өзүмүз-өзүмүзү көрдүк, дәрк етдик вэ нәһајәт, Русијада башланан ингилаб дава-сына гошулдуг. О замандан 54 ил кечмишдир. Бу 54 ил тарихин гаршысында чох кичик рәғәмдир. Лакин бу аз мүддәт ичәрисиндә «Данабаш кәнди» ады илә таны-дығымыз кәнд инди, дүшүнән башлар, дујан үрәкләр кәндинә чеврилмишдир. Вахтилә Мирзә Чәлилин ачды-ғы мәктәби битирән ушаглар ичәрисиндән инди онлар-ла алим јетишмиш ки, о алимләр нәинки республика-мызда, ондан чох узагларда танынырлар. Инди Нах-чыван вилајәтиндә бөјүк әдиб Мирзә Чәлилин һејкәли

учалыр. Оун нәвәләрисә бу мөһтәшәм абидәни һәр күн саламлајыб онун гаршысына күл-чичәк гојур. Мирзә Чәлил дә уца сәслә дејир: «Шура! О шеј ки, го-ча Молла Нәсрәддинин руһуна вэ мәзагилә һәр бабәт-дән мувафигдир, онун ады шурадыр, шүкр елирәм вич-даныма ки, өлмәдим бу күнү көрдүм».

1975

ДРАМАТУРКИЈА

(1945—1955)

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин 1946—1948-чи илләрдә әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир чыхардыгы тарихи гәрарлар совет әдәбијјатынын бүтүн жанрлары илә бәрабәр, драматуркијанын да кәләчәк инкишаф јолуну ишыгландырды. «Драм театрларынын репертуары вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» Мәркәзи Комитәнин 1946-чы ил 26 август тарихли гәрары билаваситә театр вә драматуркија мәсәләләринә һәср олунмушдур. Мәркәзи Комитәнин гәрарында дејилдији кими, о заман бир сыра совет театрлары халгымызын мүасир һәјатда мүбаризәсини, јүксәк идејаларыны тәблиғ етмәк әвәзинә, тарихи мөвзуларә һәддиндән артыг мејл едир, чүрүк идејалар тәблиғ едән буржуа драматургларынын әсәрләрини көстәрмәклә бөјүк сәһвләрә јол верирдиләр.

Партијанын гәрарларындан сонра совет јазычылары арасында мүасир мөвзуларә доғру мүнүм бир мејл вә дөнүш көрүндү. Мүасир һәјатымыз, совет адамы, онун бөјүк идеаллары, зәнкин мәнәвијјаты, гәһрәман мүбаризәси драм әсәрләринин мәркәзиндә дурду. Мүһарибәдән сонрақы дөврүн драматуркијасы бир сыра хүсүсијәтләрилә өзүндән әввәлки дөврләрдән фәргләнир. Бу, һәр шейдән әввәл, дөврүн характер чәһәтини өзүндә әкс етдирән мүсбәт гәһрәманын симасында өзүнү көстәрир. Биринчи бешилликләр дөврүндә Азәрбајҗан драматуркијасында әсасән дахили дүшмәнләрә гаршы мүбаризә мәсәләси гојулур вә конфликт дә дахилдәки

синфи дүшмән — голчомагларла јени кәнч нәслин мүбаризәси әсасында гојулурдуса («Јашар», «Алмас», «Һәјат» вә саирә), Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә харичи дүшмәнә — алман фашизминә гаршы совет халгларынын биркә мүбаризәси мәсәләси гојулур вә конфликт дә бу зәминдә гурулурдуса («Интигам», «Аслан јатагы», «Инсан», «Интизар»), мүһарибәдән сонрақы илләрдә, гәләбәмизлә гуртармыш мүһарибәнин јараларыны сағалтмаг әзми илә динч гуручулуға башлајан совет адамынын һәр чүр көһнәлијә, капитализм галыгларына гаршы мүбаризәси гојулур вә ишыгландырылар (И. Әфәндијев «Баһар сулары», «Ишыглы јоллар», И. Мәчнунбәјов «Бөјүк мәһәббәт» вә саирә).

Һәмин әсәрләрин бир тисминдә конфликтсизлик нәзәијјәсинин зәрәрли тәсири вардыр. Әдәбијјатда, хүсүсилә драматуркијада, һәјатын дүзкүн әкс етдирилмәмәсинә, сурәтләрин схематикләшмәсинә, һадисәләрин үјдурма шәкил алмасына әсас сәбәб — бу әсәрләрдә һәјати конфликтин олмамасы, јахуд чох зәиф олмасы иди. Һәјат зиддијјәтләри вә мүнәғишәләриндән мәһрум олан әсәрләр идеја-мәзмунча зәиф, сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән сөнүк иди. Белә әсәрләрдә мүсбәт сурәтләр схематик олмагла мүәлифин фикирләрини декларатив шәкилдә ифадә едән чансыз бир рупора чеврилир. Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, көһнәликлә јенилик, өлүб кетмәкдә олан гүввәләрлә төрәјән гүввәләр арасындақы мүбаризә инкишафын әсасыны тәшкил едир. Бу дөврдә јазылан бәзи әсәрләрдә исә өлмәкдә оланла төрәјән, јениликлә көһнәлик арасындақы конфликт кичик мүбаһисә вә аңлашылмазлыгларла әвәз олунмушдур. Бу әсәрләрдә дәрин вә һәјати конфликт олмадығындан, мүсбәт гәһрәманларын ирәли сүрдүкләри мәсәләләр мәнфи гүввәләр тәрәфиндән чидди мүғавимәтә раст кәлмир вә буна көрә дә мүсбәт гәһрәманлар фәалијјәтсиз вәзијјәтдә галырлар. Бунун да нәтичәсиндә мүсбәт гәһрәман бир характер кими гуру, зәиф, схематик чыхыр.

Сәттар Ахундовун «Зәриф телләр» пјесиндә «конфликт» Гајнарла севкилис Бәнөвшә арасында, колхозун сәдри Мурадовла арвады Күлчәһан арасында гурулмушдур. Әсәрин илк шәкилләриндән ајдын олур ки, Гајнар Бәнөвшәни, Бәнөвшә дә Гајнары севир. Лакин Бәнөвшә тәһсил алмаг мәғсәдилә Гајнара тоју бир

гәдәр тәхирә салмағы мәсләһәт көрүр. Гәйнар исә гызын бу тәклифиндән әсассыз оларак шүбһәә дүшүр. Тәсәдүфи сөз ојунчағы вә анлашылмазлыг үзәриндә гурулан бу «конфликт» ичтиман мә'начә әһәмийәтләнә олмадыгы кими, сурәтләрин мүсбәт гәһрәман сәвијјәсинә галхмаларына да көмәк едә билмир. Пјесдә драматуржи конфликт, һадисә вә мұнағишәләр, сурәтләр арасындакы мүбаризә вә зиддијјәтләр садәлзһчәсинә һәлл олунур. Мисал үчүн, колхоз сәдри Мурадәв әсәрин биринчи вә икинчи шәкилләриндә колхозда меринос гојунларын сахланылмасына гәти е'тираз едәрәк колхоз үчүн бағчылыгы әсас көтүрүр. Лакин партија ичласынын төһмәтилә о, дәрһал дәјишиб «мүсбәтләшир» ки, бу да бәдин чәһәтдән әсасландырылмамышдыр.

Чаббар Мәчнунбәјовун «Бөјүк мәһәббәт» пјесиндә дә «конфликт» садәчә оларак сурәтләр арасындакы мүбәһисә шәклиндә өзүнү көстәрир. Мүбәһисә едән сурәтләрин икиси дә (Јанар, Ајаз) ишкүзар, мүсбәт адамдыр. Бу мүбәһисә вә үмумийәтлә, әсәрдә көстәрилән һәр һансы чәтинлик чох асан бир јолла һәлл олунур. Пјес һадисәләрин тәбии, мәнтиги инкишафындан доғмајан тәнтәнәли бир финалла гуртарыр.

М. Һ. Тәһмасибин «Чичәкләнән арзулар» пјесиндә һәјәти конфликт үчүн имкан олдуғу һалда, мүәллиф бундан истифадә етмәмиш, конфликт ки сүн'и јолла һәлл етмишдыр. Тапдыгы јени нөв тахылы әкмәк үчүн кәлән профессор Иманов али тәһсилли колхоз сәдри Гүдрәтин дә шахтаја давамлы тахыл нөвү үзәриндә ишләдијини билиб севинир. Өз елми ишини унутуб Гүдрәтин иши илә чидди мәшғүл олур. Гүдрәт исә бундан наразы галыр. Чүнки һазырда ону, тапдыгы јени нөв тахыл дејил, иллик план марағландырыр. Гүдрәтлә Иманов арасындакы конфликт әвәзинә аличәнәб мүбәһисә башланыр вә бу мүбәһисәнин өзү дә асанлыгга вә һәр икисинин разылыгы илә гуртарыр.

Һадисәләрләки, шәрәитин тәсвириндәки гејри-тәбиийлијин нәтичәсидир ки, бу әсәрләрдә сурәтләрин дахили дүјғу вә дүшүнчәләри, һәјәчан вә еһтираслары тамашачыја лазыми гәдәр ајдын олмур.

Көстәрилән нөгсанлара бахмајараг, бу илләрдә партија вә дәвләтимизин чағырышына чаваб оларак аз-чох мүвәфғәијјәтли драм әсәрләри дә јазылмышдыр. Бу әсәрләр Бақы нефтчиләринин нефт уғрунда апардыгы

мүбаризә, социалист кәндинин јени адамлары, јени аилә вә мәишәт, ингилаби тарихимиз вә Иран Азәрбајчаны мөвзуларында јазылмышдыр.

Илһас Әфәндијевин «Ишығлы јоллар», Имран Гасымовун «Хәзәрин шәфәғләри» пјесләри Бақы нефтчиләринин мүһарибәдән сонракы мүбаризәсинә һәср едилмишдыр. «Ишығлы јоллар»да мүәллиф рајондан нефт мәдәнләринә ишләмәјә кәлмиш кәнд чаванларынын јаваш-јаваш шәһәр һәјәтына ујушмалары, гаршылығлы достлуг вә мәһәббәти фонунда совет адамларынын әмәк чәһәсиндәки фәдакарлығыны, онларын дүјғу вә дүшүнчәләрини үмумиләшдирмишдыр. Бунула бәрәбәр, мүәллиф бәзи мүсбәт совет адмларынын шүүрундакы көһнәлик галығларыны кәскин тәнгид етмәјә чалышмышдыр.

Әсәрин баш гәһрәманы мәдән мүдири Елмар икинчи мәдәнин мүдири Күлараны севир. Ејни заманда бунларын мүдир олдуғлары мәдәнләр јарышыр. Социализм јарышынын мә'на вә әһәмийәтини лазымынча дәрк етмәјән вә јарышдыкы мәғлубийәти кишилик вичдәчәна сығышдыра билмәјән худпәсәнд Елмар мүдир олдуғу мәдәнин кәсирләрини һамыдан кизләдир, көрүлән иш һағгында доғру мәлүмат вермәјәрәк дәвләти алдадыр. Ишин үстү ачыланда она партија төһмәти верилир. Бундан сонра сәһвини баша дүшән Елмар севкилиси Күлара вә досту Сәлимлә чохдан бәри үзәриндә ишләдији ихтираны баша чатдырыр.

Әсәрин илк шәкилләриндән бизә ајдын олур ки, мәдәнин баш мүһәндиси Сәлим, Күлара вә Елмар институтда бир синифдә охумушлар. Тәһсил гуртардыгдан сонра Елмар, Сәлим ејни мәдәндә, Күлара исә башга мәдәндә ишләмәләринә бахмајараг, ихтирачылыг арузу онлары бирләшдирмишдыр. Лакин сонралар худпәсәндлик Елмарын көзләрини елә пәрдәләјир ки, о, достларынын тәклифини рәдд едәрәк апаратын үзәриндә өзү тәк ишләмәк истәјир. Достлары ону тәнгид етдикләри заман о, бу тәнгидләри гәбул етмир. Бәдаликлә, Елмарда олан худпәсәндлик ону гысганчлыға да кәтириб чыхарыр. О, Күлараны өз досту Сәлимә гысганчлар.

«Ишығлы јоллар» пјесиндә ән марағлы чәһәт Чәфәрғулу, Кәрим, Потуш, Лачын, Мурад кими кәнд чаванларынын нефт ишинә, шәһәр һәјәтына јаваш-јаваш

ујушмаларынын, севки вэ зарафтларынын реал план-
да көстөрилмәсидир. Әсәрдә чаванларын һәјаты, даны-
шыг вэ рафтары тәбиидир. Хүсусилә Чәфәргулунун
Лаләјә мәнәббәти сәмиһи вэ көзәл верилмишдир.

Сүжет нөгтеји-нәзәриндән «Хәзәрин шәфәгләри»
пјеси дә «Ишыглы јоллар»а јахындыр. Бурада да трест
мүдирі Надир асан јолла кедәрәк, трестин планыны
јалныз фонтан вуран буруглар һесабына долдурур. О,
иһин үстү ачылачағындан горхдугуна көрә әризә ве-
риб дәннз мәдәнинә кечирилмәснин хәһиш едир. Оун
јеринә досту Чамалы мүдир тәјин едирләр. О, Надир-
дән фәргли олараг чох ишкүзар вэ истәдадлыдыр. На-
дир јени вәзифәсиндә өзүнү доғрулда билмәдији һалда,
Чамал чох пис вәзијјәтдә тәһвил алдығы тресті ајаг
үстә галдырыр вэ өз јени ихтирасыны Надирин мүдир
олдугу дәннз мәдәниндә тәчрүбәдән кечирмәк истәјир.
Надир Чамалын бу тәклифини она мејдан охумаг ки-
ми баша дүшүр вэ көһнә достуна кин бәсләјир. Һәтта
севкилис Фәридәни дә она ғысганыр. Әсәрин сонуна
доғру Надир өз сәһвини баша дүшәрәк достундан вэ
севкилисиндән үзр истәјир.

Һәр ики пјесдә мөвзү вэ сүжет дәрин, һәјати кон-
фликтлә ачылмалы олдугу һалда, мүәллифләр белә
етмәмиш, һадисәләрин ахырыны сүн'и бир јола сал-
мышлар. Бу пјесләрдә һәр шеј «көзәл» вэ бәзәк-дүзәкли-
дир. Гәһрәманлар чәтинликләрин өһдәсиндән чох асан-
лыгла кәлә билирләр. Хүсусән «Хәзәрин шәфәгләри»ндә
һәјат даһа чох һамар көстәрилер. Бәзи һадисәләр
садәчә, өтәри мұнағишәләр, ади чашбашлыг вэ анла-
шылмазлыг үзәриндә гурулмушдур (Салман вэ Кам-
ран адлы әкиз гардашларын дәјишик салынмасы).

«Хәзәрин шәфәгләри»ндә сурәтләрин фәрди хүсу-
сијјәтләри јох дәрәчәсиндәдир. Адамлар шәхси хасијјәт,
давраныш вэ һәрәкәтләри илә дејил, ад вэ фамилија-
ларынын мұхтәлифлији илә бир-бириндән фәргләнир-
ләр. Надирлә Чамалын характериндә елә мұһүм фәрг
көрүнмүр ки, әсәрдә јалныз һаггында данышылан, ла-
кин көстәрилмәјән чәтинлијин өһдәсиндән мәнз Чамал-
ын кәлә биләчәјинә тамашачы инансын. Башга сөзлә,
мүсбәт гәһрәман кими гәләмә верилән Чамал өзүнә
мәхсус һеч бир характер хүсусијјәти илә башгаларын-
дан ајрылмыр. О өз характеринә, өз бөјүк тәбиәтинә

көрә дејил, мүәллифин арзусуна көрә мүсбәт гәһрәман
кими гәләмә верилер.

«Хәзәрин шәфәгләри»ндә реализмин әәифлији нәти-
чәсиндә сурәтләрин бир-биринә мұнасибәтләриндә, раф-
тар вэ данышыгларында, психоложи вәзијјәтләриндә
нәһики јерли колорит һисс олунмур, бәзи һалларда та-
мамилә бунун әкси көрүнүр (Чамалын Фәридәни ни-
шанлысы Надирин јанында гучагына алмасы, Фәридә-
нин Надирә олан мәнәббәтини өз атасы Мәммәдрәја
ачыг-сачыг данышмасы вэ саирә).

Әнвәр Мәммәдханлынын «Од ичиндә» пјеси мұһа-
рибәдән сонрақы Азәрбајчан әдәбијјатында өзүнү да-
һа артыг бир кәскинликлә көстәрән Иран Азәрбајчаны
мөвзусуна һәср олунмушдур. Мирзә Ибраһимовун
«Чәнуб һекајәләри» вэ «Кәләчәк күн» романы, Сәмәд
Вурғунун «Јандырылан китаблар» вэ «Көрпүнүн һәсрә-
ти» шәрләри, Сүләјман Рүстәмин «Ики сәһил» кита-
бынын әсас һиссәси вэ нәһәјәт, Әнвәр Мәммәдханлы-
нын «Ғызыл гөнчәләр» һекајәси бу мөвзуда јазылан
әсәрләрдән иди.

«Од ичиндә» пјеси 1945—1946-чы илләрдә Тәбриздә
баш вермиш һадисәләрдән бәһс едир. Мәлум олдугу
кими, 1945-чи илин сентјабр ајында Тәбриздә тәшкил
едилән Азәрбајчан демократ пиргәси зәһмәткеш халг
күтләләринин милли азадлыг һәрәкатына бачарыгла
рәһбәрлик едирди. 1945-чи илин нојабр ајынын 20-дә
Тәбриздә Азәрбајчанын һәр тәрәфиндән кәлмиш 700
нұмајәндәнин иштиракы илә Үмүмазәрбајчан халг
конгреси ачылмышды. Нәтичәдә Азәрбајчан демократ-
тијасы һакимијјәти милли гәјдада иларә етмәк ихти-
јарыны алмышды¹. Милли демократик һөкүмәтин әмә-
лә кәлмәси илә әлагәдар олараг өлкә һәртәрәфли
инкишафа башлады. Лакин халгын азад, фәрәһли күн-
ләри чох сүрмәди. Иртича чәһәси әкс һүчума кечди.
«1946-чы ил нојабрын ахырларында Гәвам һөкүмәти
XV мәчлис сечкиләри бәһанәсилә Азәрбајчана «әмә-
нијјәт гүввәләри» көндәрмәји гәрәра алдыгыны бил-
дирди. Тһранын бүтүн мүртәчә гәзет вэ даирәләри
һөкүмәтин бу гәрарындан чох шад олдулар. Һамыдан

¹ Мирзә Ибраһимов, «Чәнуби Азәрбајчанда милли-де-
мократик һәрәкәт һаггында» «Ингилаб вэ мәдәнијјәт», 1947, № 4.
сәһ. 99.

артыг севинән исә Америка-инкилис империалистләри олду. Чүнки Гөвам һөкүмәти садиг бир гул кими оларын әмрини јеринә јетирди»¹.

Бу тарихи һадисәләрдән данышан «Од ичиндә» пјеси иртичанын халга гаршы һүчума кечмәсиндә хүсүсилә америк-инкилис империалистләринин фитнәкарлығыны Гөвам һөкүмәтинә тә'сирини реалистчәсинә көстәрә билмишдир. Пјесдә Америка вә инкилис империализминин нүмајәндәси кими верилән кенерал Харт вә мистер Кипсон өз мүстәмләкичилик тәбиәтләри илә тамашачыда дәрин нифрәт ојадырлар. Бу сурәтләрин симасында, ејни заманда, Америка вә инкилис дәвләтләри арасындакы зиддијјәт дә мәһарәтлә көстәрилмишдир.

«Од ичиндә» әсәриндә драматуржи конфликт демократ партијасы вә онун үзвләри олан Азәр, Хәлил дајы, Рәшид, Ширзад, Һежар, Зейни баба, Пәрвин, Әли Бојагчы илә мүртәчә Иран һөкүмәти вә онун Зија, Тәһрани, Еһтишам кими нүмајәндәләри арасында гурулмушдур. Мүәллиф бир сыра чанлы сурәтләр силсиләси јаратмышдыр. Бунлардан Пәрвин вә Азад хүсүсилә диггәти чәлб едир. Түтүнчюғлу («Думанлы Тәбриз»), Фиридун («Кәләчәк күн»), Азад, Азәр, Һежар, Пәрвин кими ингилабчыларын әмәл вә мүбаризәси әсәрдә реал бәдини бојаларла верилмишдир.

Ингилабчы кәңчләрлә бәрәбәр гочалар да милли азадлыг һәрәкатынын горхмаз дөјүшчүләри кими гәләмә алынмышдыр. Гоча аналар, аталар балаларынын мүгәддәс ишини өз хејир-дуалары илә гаршылајыр, онлары азадлыг һаггындакы өз чошгун фикир вә дуғулары илә руһландырырлар. Әсәрин әввәлләриндә шаһдан рәһм көзләјән, шаһын әдаләтинә үмид бағлајан гоча мүәллим Әдаләт сәһнәдән-сәһнәјә инкишаф едир; вахтилә о, гызы Пәрвини ингилаб јолундан дөндөрмәјә чалышдығы һалда, әсәрин сонунда өлүмә кедәркән досту Шәмсә дејир:

— Көрүшүркән бир ата кими алнындан өпүб мәним хејир-дуамы она јетирәрсиниз. Инди мәним она јалһыз бир тапшырығым вар: гој интихаб етдији јолла ахыра гәдәр кетсин.

¹ Мирзә Ибраһимов. «Чәнуби Азәрбајҗанда милли-демократик һәрәкат һаггында». «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1947, № 4, сәһ. 94.

Кечмишдә гоча Әдаләт кими шаһын рәһминә бел бағлајан, оғлу Азәрин хиласы үчүн шаһа әрзи-һал јазан Рејһан да кет-кәдә үмидләринин боша чыхдығыны көрүб дәјишир вә оғлунун тутдуғу мүбаризә јолуну сечир. Вәзијјәтин кәркин олдуғуну һисс едән шаһ дар ағачына мәһкум олуналардан биринин төвбә етмәсини вә бу төвбәнин габағында өзүнүн мәрһәмәтли олдуғуну сүбут етмәк үчүн жандарма полковники Еһтишамјә тапшырыр ки, тутуланлардан бирини төвбәјә мәчбур етсин. Бу мүнасибәтлә Еһтишам Азәрин анасы Рејһанла сәһбәт едир:

Еһтишам — (гышгырараг) Ағлыны башына јыг, арвад. Мәкәр сән ана дејилсәнми? Тез ол, јалвар-јахар. Төвбә етмәсән, о сағ галмајачаг.

Рејһан — Әкәр тәзәдән оғул доғмаг игтидарым олсајды, ону јенә белә доғардым, чәллад!

Еһтишам — (гышгырараг) Елә исә, кери чәкил. Бу мејданда Азәр нәслинин көкү кәсиләчәк.

Рејһан — Азәр нәслини мәһв етмәк олмаз! О сонбешијим гајыдыб, ата-баба јурдуна саһиб дурачаг.

Рејһанын үмүмиләшмиш бир һалда дедији «Азәр нәслини мәһв етмәк олмаз» сөзү, онун дүшмән гаршысындакы әјилмәзлијини көстәрир. Әсәрин сон шәклиндәки ингилаби пафос Иран азәрбајҗанлыларынын милли азадлыг һәрәкатынын кәләчәк гәләбәсинә, мүбаризә мәтанәтинә тамашачыда дәрин инам ојадыр.

Бу мүсбәт чәһәтләрилә бәрәбәр, гејд едилмәлидир ки, пјесдә драматуржи јығчамлыг зәифдир, сурәтләрин сајы һәддиндән артыг чохдур. Сәһнәләр арасында бәдин әлағә, вәһдәт дә кифајәт гәдәр дејилдир.

Сосиалист кәндинин јени адамларынын һәјат вә мүбаризәсинә һәср олунмуш «Баһар сулары» мүһарибәдән сонрақы драматуркијамызын јахшы нүмунәләриндән биридир. Үмүмјјәтлә, совет драматуркијасынын гијмәтли әсәрләри мүасир колхоз кәндинин јени јүксәлиши фонунда кәдин шәһәрлә олан әләгәсинә, елмин вә техниканын сон наилијјәтләринин тәсәррүфата тәтбигинә һәср олунмушдур. (В. Овечкин «Настја Колосова», Н. Дјаконув «Чәһизли тој», К. Крапиванын «Торағайлар охујур», А. Гәһһарын «Ипәк сүзәни»,

А. Корнејчукун «Калина мешәси» вә «Звонковаја кәли-
низ» әсәрләри).

«Баһар суралары»нда И. Әфәндијев Уғурун сима-
сында мұһарибә аловларындан чыхмыш полад ирадә-
ли совет әскәринин гуручулуг ишләриндәки јени гәлә-
бәләрини вермәјә чалышмышдыр. Бу илләрдә јалныз
драм әсәрләринин дејил, башга жанрларда јаранан
әсәрләрин дә чохунун гәһрәманы, әсасән, мұһарибәдән
кәлмиш әскәр вә забитләрдир.

Јениликлә көһнәлијин мұбаризәси «Баһар сулары»н-
дакы конфликтин әсасыны тәшкил едир. Әсәрдә Уғур,
Ханмурад, Сәдәф вә Турач кими кәһһәләр јенилији,
Нәчәф вә Гулу исә көһнәлији тәмсил едир. Бу әсәрдә
мүәллифин әсас мүвәффәғијјәти мұһарибәдән сонракы
колхоз кәһһәтинин, јени әмәл вә арзуларла јашајан адам-
ларын реал тәсвиридир. Турач, Шәфәг, Сәдәф өз дүјгү
вә дүшүнчәләри, зәһмәтә, мәһәббәтә вә аиләјә мүнәси-
бәтләридә јени адамлардыр.

Уғурун чәһһәдә икән илк мәһәббәтини унутуб икин-
чи дәфә севмәси вә буну чәкинмәдән, ачыг-ачыгына
Сәдәфә демәси, Сәдәфин буна бәсләдији аличәнаб әлә-
гә пјесдә реалистчәсинә вә лирик планда верилмишдир.
Бунлар гәсдән дүзәлмиш, ујдурулмуш мелодраматизм
дејил, тәбии һәјат һадисәләридир. Һәјаты дәриндән
өјрәнмә јолу илә кедән мүәллиф сүн'илијә јол вер-
мәдән тәбии, реал сурәтләр јаратмаға мүвәффәг ол-
мушдур.

Јашларынын вә иш хүсусијјәтләринин јахын олма-
сына бахмајараг, әсәрдә тәсвир едилән кәһһә гызлар өз
тәбиәтләри вә характерләри етибарилә бир-бириндән
фәргләнирләр. Турачла Сәдәф ејни манганын, ејни кол-
хозун үзвләри, ејни дөврүн адамлары олсалар да
башга-башга хасијјәтдәдирләр.

«Баһар сулары»нда ән тәбии вә мараглы сурәтләр-
дән бири Алхандыр. Гоча Алхан өз характери вә һадисә-
ләрә мүнәсибәтилә Азәрбајҗан драматуркијасында
јенидир. О, елин зәиф вә гүввәтли чәһһәтләрини билән,
ону јахшы таныјан, дәрдинә галан ағсаггалдыр. Гоча-
лыгына бахмајараг о, јени һава илә тәнәффүс етмәји
бачарыр, јенилији дәрк едир вә гижмәтләндирир. Алхан
Уғурун чәһһәдән гајымасына севинир, савадлы олду-
гуну, мүасир елми-техниканы ондан јахшы билдијини
һисс единчә өз хаһиши илә Уғуру сәдрлијә даһа артыг

лајиг билир. Алханын Уғурула илк сөһбәти онун харак-
терини мүәјјән етмәк үчүн кифајәтдир:

Алхан — Чаным, сән дөвләт нәјә дејирсән ки!..
Колхозун бу илинин тахылы о бири илә галыр.

Уғур — Мән дөвләт она дејирәм ки, гызыл зәми-
ләр дәрја кими далға вуруб һәјаты өз ағушуна алсын.
Колхоз анбарына о гәдәр сары бугда ахсын ки, онун
габагында һеч бир еһтијач дуруш вериб дајана бил-
мәсин...

Алхан — Дејәсән сән коммунизмдән данышырсан?

Уғур — Јох, мән социализмдән данышырам. Мән
елә бир дөврдән данышырам ки, онунла коммунизм
арасында бирчә аддым мәсафә олсун. Бунун үчүн ики
шеј лазымдыр: жүксәк мәһсул, жүксәк мәдәнијјәт!

Алхан — (фикирли) Јүксәк мәһсул, мәдәнијјәт!
(јаваш сәслә) Сән һаглысан! (әлини масаја чырпараг)
Јохдур, јох!.. Гартал кими чөвлән едиб, фәләјә галхмаг
истәјирсән, анчаг нә едәсән ки, ганады сынмыш туш
кими чырпыныб јериндә галырсан! (кәркин вә әсәби
һаллар кечирир). Савадым аздыр, баша дүш, елним
јохдур, јох».

Беләликлә, Алхан өз керилијини, савадсызлыгыны,
мүасир һәјатла ајаглаша билмәдијини етираф едир. Өз
хаһиши илә вәзифәсини Уғуру вермәси, ејни заманда
Алханын характеринин башга бир мұһүм чәһһәтини,
ондакы бөјүк үрәји, мәрдлији, гәтијјәти дә үзә чыхарыр.

Шүбһәсиз, Уғур да сәдрлији гәбул едәркән Алхан
кими өзүнү дејил, халға верә биләчәји фәјданы нәзәрә
алыр. Лакин бир сыра мүсбәт сурәтләрдә олан рәсмиј-
јәт вә гурулуғ Уғурун характериндә дә өзүнү көстәрир.

«Баһар сулары»нда мәнфи тип кими верилән Нә-
чәф драматуркијамызда тәзә дејилдир; о, һачы Әһмәд
вә Имамјарларын јени шәрантләки зәиф давамдыр.
Әкәр һачы Әһмәд голчوماғы мөһдудлашдырма дөврү-
нүн, Имамјар бир синиф кими ләғв етмә дөврүнүн гол-
чوماғы идисә, Нәчәф артыг синфи көкү чоһдан кәсил-
миш даһили дүшмәнин далда-бучагда галмыш төр-
төкүнтүләриндәдир. О, инди нә һачы Әһмәд кими
ачыг, нә дә Имамјар кими кизли мұбаризә апарыр.
Даһа доғрусу, әслиндә о һеч мұбаризә апармыр. О,
јени социалист тәсәрруфатынын гәләбәсинә инаныр вә
күндән-күнә мөһкәмләндијини дә өз көзләри илә көрүр.
О, артыг чоһдан истәр-истәмәз колхозла барышмыш, ла-

кин өз худбинлијиндөн вѳ даркѳзлүјүндѳн ѳл чѳкмѳмишдир. Јени шѳраитдѳ тѳк галмыш бу голчомаг тѳр-тѳтѳкүнтүсү рүшвѳтхорлугла, сахтакарлыгла вѳ намуслу адамларын үстүнѳ бѳһтан атмагла мѳшгулдур. Онун пешѳси сахта сѳнѳдлѳр дүзѳлтмѳк, намуслу адамлары лѳкѳлѳмѳк үчүн имзасыз мѳктублар јазмагдыр. О, кол-хозда ѳн јүнкүл ишлѳри аларыр, ѳзүнү бѳркѳ-боша салмамага чалышыр, јени тѳшѳббүслѳрѳ лаг едир; ады баг бригадири олса да, сѳһѳрдѳн-ахшама гѳдѳр ѳз ху-суси бостанында ишлѳјир.

Аилѳ вѳ мѳишѳт мѳвзусуна һѳср олунмуш «Атајев-лѳр аилѳсиндѳ» пјесинин һадисѳлѳри аилѳ чѳрчивѳсиндѳ чѳрѳјан едир. Лакин бу һадисѳлѳр ичтиман мѳсѳлѳлѳрлѳ, совет адамларыны јашадан бѳјүк ѳмѳл вѳ арзу-ларла бағлыдыр. Тамашачы Хосров вѳ Илдырым Атајевлѳрин дүјгү вѳ дүшүнчѳлѳри илѳ таныш олдугча, онларын ичтиман һадисѳлѳрѳ мүнѳсибѳтини кѳрдүкчѳ бу адамларын ѳмѳјѳ мүнѳсибѳтлѳрини, иш просесиндѳ фѳдакар олуб-олмадыгларыны да тѳјин елѳ билир. Сѳһбѳтлѳрдѳн, мүнѳсибѳт вѳ ѳһвали-руһијјѳлѳрдѳн Хосровун шѳһѳр совети сѳдри, Илдырымын назир муавини, Чѳһанкирин мүнѳѳнтиг, Садыговун тикинти тѳчнѳзѳты идѳрѳсинин мүдири олдугуну тѳјин етмѳк олур. Иш просеси исѳ сѳһнѳ архасында кедир. ѳһвали-руһијјѳлѳрин, мѳнафе вѳ мѳгсѳдлѳрин тоггушмѳсы вѳ бунлардан доғараг сурѳтлѳрин кечирдији психоложи һаллар исѳ сѳһнѳдѳ тамашачынын кѳзлѳри гаршысында чѳрѳјан едир.

Мүѳллиф чүрүк мешшан ѳхлагы илѳ јүксѳк комму-нист ѳхлагы нормаларынын мубаризѳсини бир аилѳдѳ—Атајевлѳр аилѳсиндѳ кѳстѳрмишдир ки, бу да драма-дакы конфликтин ѳсасыны тѳшкил едир. Бу кон-фликт ѳрлѳ (Хосров) арвадын (Дилшад ханым) ара-сында верилмишдир. Аилѳ үзвлѳринин бир-бири илѳ мүнѳсибѳти фонунда мүѳллиф һѳјѳтымызда баш верѳн бир сыра зиддијјѳтлѳри ачыб кѳстѳрмѳјѳ чалышмыш-дыр. Бир тѳрѳфлѳн Хосров, Илдырым, Рејһан Атајев-лѳр, икинчи тѳрѳфлѳн исѳ, Дилшад Атајева бу аилѳнин үзвүдүр. Биринчилѳрин һѳр сѳз вѳ һѳрѳкѳти бу аилѳјѳ тѳмиз-һѳва кѳтирѳрсѳ, икинчинин шүүрундакы кѳһнѳлик бу аилѳнин тѳнѳффүс етдији тѳмиз һѳваны зѳһѳрлѳјир. Дилшад ханымын шүүрундакы бу кѳһнѳлик нѳдѳн иба-рѳтдир? О, шѳһѳр советинин сѳдри, дѳвлѳт ишчиси,

56

коммунист Атајевин арвады олмѳсына бахмајараг, ѳз мешшанлыгы нѳтичѳсиндѳ ѳринин лѳјѳгѳтини баша дүшмѳдији кими, аилѳнин мүгѳддѳс ганунларыны да гѳј-мѳтлѳндирмѳјѳ бачармыр. О, ѳринин вѳзѳифѳсинин халг үчүн бѳјүк ѳһѳмијјѳтини дѳрк етмѳкдѳн узагдыр. О, бу вѳзѳифѳдѳн јалныз ѳз хырда арзу вѳ мѳјллѳри үчүн ис-тифѳдѳ етмѳјѳ чалышыр. Дилшад ханымын мешшан тѳбиѳти онун бачысы гызы Лѳтафѳти дѳ бѳдбѳхт едир. Лѳтафѳт халасынын тѳкидилѳ тѳһсилини бурахыб хал-гын алын тѳри һѳсабына даш-гашлар јыған, еви зѳн-кин мебѳллѳрлѳ бѳзѳнмиш мѳфтѳхор Садыгова ѳрѳ кѳ-дир. Елѳ турадан да Атајевлѳр аилѳсинин Садыгов кими бир түфѳјли илѳ гоһумлуғу вѳ бу гоһумлугдан доған фѳчиѳси башланыр.

«Атајевлѳр аилѳси» пјесиндѳ совет аилѳсинин мү-гѳддѳслији мѳсѳлѳсинин чох чидди шѳкилдѳ гојулмѳсы вѳ һѳлли драматургун башлыча мүвѳффѳгијјѳтидир. Атајев гардашлары үчүн дѳвлѳт вѳ партијанын мѳна-феји һѳр чүр шѳхси мѳнафѳдѳн үстүндүр. Дилшад ханым чох һағлы оларѳг дејир ки: «Атајевлѳр үчүн истѳр гардаш, истѳр јад... һѳч бир тѳфѳвүтү јѳхдур». Бу гардашлар үмумин мѳнафеји үчүн нѳинки бир-бир-нѳѳ күзѳштѳ кетмир, һѳтта лѳзым кѳлѳндѳ бир-биринѳ чѳза вермѳјѳ дѳ бачарырлар. Сон шѳкилдѳ гардашлар арасында кѳдѳн ашағыдакы сѳһбѳт бу чѳһѳтдѳн чох мѳрағлыдыр:

«Хосров Атајев — Сѳн мѳркѳзи һѳкүмѳтин бир нумајѳндѳси кими мѳним һағымда нѳ фикирдѳсѳн?

Илдырым Атајев — Мѳн сѳнин ишдѳн кѳтү-рүлмѳјѳни тѳлѳб етмишѳм.

Хосров Атајев — (Дѳрин пауза) Сағ ол, гар-дашым! Халгын бѳјүк етѳмадыны мѳл'ун бир гадынын сахта мѳһѳббѳтинѳ гурбан верѳн адамлар гардаш чѳза-сына лајигдирлѳр.

Илдырым Атајев — Мѳн инди јѳла дүшүб кедирѳм, Хосров! Партијанын, халгын ѳдалѳти бѳјүк-дүр. ѳкѳр онлар сѳнѳ аман версѳлѳр, икид ол, гарда-шым. Инди исѳ, кѳл гучаглашаг. Бах, белѳ, ушағлыг-дакы кими».

Кѳрүндүјү кими, сѳһбѳт дѳвлѳт вѳ халг ишиндѳн кѳ-дѳндѳ Хосров ѳз гардашы Илдырыма бир гардаш кими јѳх, биринчи нѳвбѳдѳ бир дѳвлѳт адамы кими бахыр вѳ мурачиѳт едир. Илдырым да ѳз нѳвбѳсиндѳ ганунун зѳ-

рури һөкмү илә она чәза верилмәсини тәләб етдијини билдирир. Марағлы бурасыдыр ки, бу чәзанын ағырлыгыны дәрк едән Хосров ани бир сарсынты кечирсә дә, гардашынын чох доғру һәрәкәт етдијини вә өзүнүн гардаш чәзасына лајиг олдуғуну етираф едир. Бура гәдәр онлар вәзифәнин тәләб етдији даирәдән, рәсми дилдә данышырлар; мәсәлән рәсми тәрәфи гуртардыгдан сонра исә гардаш кими гучаглашырлар. Бүтүн бунлар шаблон шәкилдә дејил, инандырычы, тәбии вә реал верилмишдир.

Әсәрдә Илдырым Атајев, онун накам севкилиси, өзүндән гат-гат кичик олан кәнч Мәһричанын она бәсләдији мәнәббәт, Илдырым бу мәнәббәти гијмәтләндирмәклә бәрәбәр она һағлы оларағ көстәрдији сојуғлуғ әсәрә бир аһәнк версә дә, бунлар ана хәттә үзви сурәтдә бағланмамышдыр.

Илјас Әфәндијев Худуш, Садығ, Ағасәлим вә Забита кими мәнфи сурәтләрин шәхсиндә чәмијјәтин инкишафына әнқәл төрәдән түфејлиләри, рүшвәтхорлары сатира атәшинә тутмушдур. Бу чәһәтдән, эпизодик сурәт олмасына бахмајарағ, јалныз икичә кәлиш илә тамашачынын һафизәсиндә из бурахан Забитәнин һәрәкәт вә сөзләри чох тәбии, мәнәлыдыр. Һәјатдакы зиддијәт вә мүнәғишәләри чәсарәтлә көстәрән мүәллиф трбијәви чәһәтдән тәсирли вәситәләрдән бири олан тәнгид вә сатира силаһындан истифадә етмәји бачармышдыр.

Бу дөврдә драматуркијамызда комедија жанрында да бир сыра әсәрләр јаранмышдыр. Бунлардан Сабит Рәһманын «Ајдынлығ» вә «Нишанлы гыз» комедијаларыны көстәрмәк олар.

«Ајдынлығ» комедијасы (1950) актуал, мүһүм бир мөвзүја һәср олунмушдур. Комедијанын гәһрәманы Азәр Москвада институт гуртарыб доғма кәндинә мүһәндис сифәтилә гајытмышдыр. Онун ән бөјүк арзусу кәндләриндән һавајы ахан сују јығмагла бир һовуз дүзәлтмәк вә кәндләки ики колхозун торпағыны бу су илә сувармагдыр. О, Мирзә Фәтәли адына колхозун үзвү Фәридәни сеvir. Лакин бу севкијә гызын атасы, рајон кәнд тәсәррүфат шөбәсинин мүдири Дадаш ма-

не олур. О өз гызыны бир колхоз сәдри, ејни заманда, өз гоһуму олан Сәлимә вермәк истәјир. Күнләрини ат белиндә кечирән, колхоз ишинә чан јандырмајан дикбаш Сәлим шәхси арзусуна чатмағ үчүн Азәрин ишинә мане олур, онун һовуз һағгындакы планыны рәдд едир. О, үмумхалғ мәнәфејини өз шәхси мәнәфејинә гурбан верир.

Әсәрин мәркәзиндә чох марағлы бир конфликт дур. Лакин драматург бу конфликт дәринләшдирмәк вә баша чатдырмағ әвәзинә, шаблон јолла кетмиш, әсәрин илк шәкилләриндә мәнфи сурәт олан Дадаш вә Сәлими механики сурәтдә «мүсбәтләшдирмәјә» чалышмышдыр. Әсәрин орталарында Дадаш рајкомдан шидәтли төһмәт алыр вә бу төһмәт дәрһал ону дәјишдирир: о өз сәһвини баша дүшәрәк Азәрдән үзр истәјир.

Бир төһмәтлә сәһви «баша дүшмәк» вә дәрһал артығ «көзүм ачылды, авам олмушаммыш! Кечмишин пис вә јарамаз һиссләринә ләнәт охујрам.»—кими сөзләр сөјләмәк драматуркијада һәјат һәгигәтинин, чанлы инсан сурәтләринин схематизмлә әвәз олунмасына, реализмин зәифләмәсинә апарыб чыхаран шаблон, сәһви тәсвир үсүлудур. Она көрәдир ки, С. Рәһманын комедијасында пешман олдуғуну сөјләјән мәнфи типин сөзләринин сәмиимјјәтинә вә үрәклән дејилдијинә тамашачы инанмыр.

Дикәр тәрәфдән, әсәрин гәһрәманы Азәрин узағ јердән кәлиб, бу вахта гәдәр һаким олан вәзијјәти мүјјән бир тәшәббүслә тез дәјишдирмәси дә драматуркијада чәјнәнмиш, шаблон бир вәзијјәтдир. «Баһар сулары»нда, Уғурун, «Јашар»да Јашарын, «Дөнүш»дә Күлсабаһын, «Тој»да Зигнәтин, «Нишанлы гыз»да Бәновшәнин узағдан кәлмәси вә бу вахта гәдәр чәрәјан едән һадисәләри дәјишдирмәси, тәзә бир јерә келән кими јени тәшәббүсләрә башламасы вә мәнфи типләрин бу кими һаллара гаршы етиразы ејни тәсвир үсүлу, ејни сүжет инкишафыдыр.

Бу дөврдә јаранан бир сыра драм әсәрләриндә олдуғу кими «Ајдынлығ» комедијасында да мүсбәт гәһрәман гуру вә рәсмидир. Азәр о дәрәчәдә рәсмидир ки, тамашачы онун Фәридәјә мәнәббәтини дә јалныз башгаларынын сөһбәтләриндән баша дүшүр. Азәрин өзүнүн үрәк чырпынтылары, јаранмыш вәзијјәтә шәхси мүнәсибәти көрүнмәйр.

«Ајдынлыг» эсэринин нөгсанларындан бири дә бу-
дур ки, пјседаки комизм эсас конфликтдән дејил, чох
вахт ајры-ајры һәрәкәтләрдән, зарафатјана дејилән
сөзләрдән доғур.

С. Рәһманын «Нишанлы гыз» эсәри тикинти мәсә-
ләләринә һәср олунмушдур. Бу эсәрдә, үмүмийјәтлә,
Азәрбајҗан драматуркијасына таныш олан Бәнөвшә,
Гәмәр, Јусиф, Гасым, Чейран хала, Мирзә Салман,
Миндилли вә Зәрифә кими марағлы сурәтләр вардыр.
Лакин конфликтсизлик нәзәрийјәсинә гаршы партија-
нын көстәришләриндән сонра јазылмасына бахмајараг,
«Нишанлы гыз» комедијасынын да эсасында дәрин,
һәјати конфликт јохдур. Бәнөвшә вә Чамал арасында-
кы зиддијәти мұәллиф реал һәјати бир һадисә кими
гәләмә вермәјә чалышса да, бу зиддијәт гејри-тәбии
чыхмышдыр. Мүсбәт гәһрәман кими гәләмә верилән
Бәнөвшәнин рајона кәлән кими севкилиси Чамала гар-
шы чыхмасы, елә һәммин күн, истирахәт етмәдән ичла-
са кетмәси вә ичласын гарары илә Чамалын вәзифәси-
ни әлиндән алмасыны, ертәси күнү исә Чамалы баш
мүһәндисликдән мүһәндислијә ендирмәси инандырычы
дејилдир, сүн'и вә ујдурмадыр. Эсәрдә мүсбәт планда
верилән Јусиф сурәти дә бүтүн һәрәкәти, данышығы,
рәсмијјәти илә тамашачыда сүн'илик тә'сири ојадыр.

Бәнөвшә севкилисинә: «Чамал, һәр шејдән әввәл,
сән мүһәндиссән, бир мүһәндис кими дә мәнимлә да-
ныш»—дејә мұрачиәт едир. Мүсбәт гәһрәманын бу гу-
ру, рәсми сөзүнүн мұгабилиндә мәнфи тип кими гәләмә
верилән Чамалын: «Мән баш мүһәндисәм, сән дә тәзә
рәис; сабаһ идарәдә, гуллуғунда һазыр дајанарам.
Амма инди исә кәл бир аз сәмими данышаг»—демәси
даһа тәбиир. Бу ону көстәрир ки, мұәллиф—мүсбәт
планда вермәк истәдији гәһрәманыны һәтта өзү дә
севмәмиш вә онун ағзына гуру, декларатив сөзләр вер-
мәклә ону тамашачынын нәзәриндән салмышдыр.

Эсәрдә ән чох диггәти чәлб едән, чанлы вә марағлы
сурәт Мирзә Салмандыр. Онун һәр бир кәлиши, сөзү
вә һәрәкәти тамашачыда хош бир әһвали-руһијјә оја-
дыр. Онун өз ишиндә чох вичданлы, чалышған олмасы,
аддымбашы пул вә балансдан сөһбәт салмасы, Мин-
дилли кими фырылдагчыларә нифрәт етмәси тамамилә
тәбии вә типикдир. Үмүмийјәтлә, Сабит Рәһманын эсәр-
ләриндә белә зарафатчыл, дүнјакөрмүш гочалар бир

силсилә тәшкил едир. Бурадакы Мирзә Салман образы
«Хошбәхтләр» комедијасындакы Мирзә Секаһы хатыр-
ладыр.

«Ајдынлыг» комедијасында олдуғу кими, бурада
да күлүш чох вахт конфликтдән, һал вә вәзијјәтдән
доғмур, ајры-ајры сөз ојнатмаларындан, зарафатлар-
дан јараныр. Бу, дәрин ичтимаи, өлдүрүчү күлүшдән
артыг кечичи, мә'насыз вә учуз күлүшдур. Бу күлүш,
мәсәлән, «үрәјим елә бил өсетин лезкинказы вурур»,
«үрәјим гајнар самавар кими пыг-пыг пыгылдајыр»
кими шит ифадәләр үзәриндә гурулмушдур. Эсәрин
сонунда, «Ајдынлыг»да олдуғу кими, мәнфи сурәтин
«мүсбәтләшмәси» дә гејри-тәбиир.

Бу һал, демәк олар ки, Вәтән мұһарибәсиндән сон-
ра јаранмыш драм эсәрләринин һамысына аиддир.
Эсәрин сонунда мәнфи сурәтин мүсбәтләшмәси мұхтә-
лиф драмларда о гәдәр тәқрар олунмушдур ки, мүс-
бәтләшән сурәтин өз әтрафындакы јахшы адамлардан
үзрһаһлыг етмәси, дејији сөзләр дә һәр јердә тәхми-
нән ејнидир. Мисал үчүн:

«Зәриф телләр»дә:

«Гајнар — (Нәркизә јахынлашыр) Сән мәни ба-
ғышлајачагсанмы, Нәркиз?

Нәркиз — Гајнар, сән һәјәчанлысан, өзүнү әлә
ал.

Гајнар — Сизин һаггыңызда пис олмушам, адам
чәтинлијә дүшәндә бир-бирини јахшы таныјармыш...
Де көрүм, Билал да мәни бағышлајачагмы?»

«Ајдынлыг»да:

«Нәсир — Нә вар, ај Дадаш, сијасәти јаман дә-
јишмисән?

Дадаш — Көһнәлмиш иди, Нәсир әми, она көрә
дејишдим. Бәри кәл, Азәр, о күн бир аз атышдыг. Ин-
ди барыша биләрик».

«Хәзәрин шәфәгләри»ндә:

«Нади — Мән өзүмү онун јанында бә'зән чох пис
һисс едирәм. Хәчәләт чәкирәм. Мән онун һаггында пис
олмушам. Баша дүшмәдим, бојнума алырам».

«Ишығлы јоллар»да:

«Елар — Мәни бағышла, Сәлим. Мән сәнин һаг-
гында пис олмушам... Тәшәккүр едирәм сәнә дә, чә-
мијјәтимизә дә. Сиз мәним һәјатымда башланан дра-

манын дѣшѣтлѣ сѣннѣлѣр ѣратмасына имкан вермѣ-
диннѣз».

«Нишанлы гыз»да:

«Ч а м а л — Мѣн сонралар баша дѣшдѣм ки, шѣб-
хѣлѣрим чох сѣнв имиш. Багышла, Бѣнѣвшѣ, сѣнв јолла
кетмишѣм. Бѣнѣвшѣ, инди дѣриндѣн анлајырам» вѣ
саирѣ.

Достун доста гысганмасы халы да бу дѣврѣн јѣс-
лѣриндѣ чох тѣкрар олунан стандарт бир мѣнагишѣ халы-
ны алмышдыр. Бу јѣслѣрдѣ, ѣсасѣн, вахтилѣ бир
јердѣ охумуш, бири гыз, икиси оғлан олмаг шѣртилѣ ѳч
дост кѣтѣрѣлѣр. Гыз бу оғланлардан бирини сефир.
Бир гадја олараг, сефирлѣн оғлан бир гѣдѣр мѣнфи, гыз-
ла о бири оғлан исѣ мѣсбѣт хасијјѣтлѣ олур. Оғланла
гыз ѣзлѣринин пис хасијјѣтлѣ достларыны дѣзѣлтмѣк
ѳчѣн тѣнгидѣ кечирлѣр. Бу заман пис хасијјѣтлѣ дост
ѣз сефирлисини достундан гысганмага башлајыр. «Бѣ-
јѣк мѣхѣббѣт»дѣ Ајаз сефирлиси Севданы досту Јанара,
«Ишыглы јоллар»да Елмар сефирлиси Кѣлараны досту
Сѣлимѣ, «Зѣриф теллѣр»дѣ Гадјар сефирлиси Бѣнѣв-
шѣни досту Мѣрсѣлѣ, «Хѣзѣрин шѣфѣглѣри»ндѣ Надир
сефирлиси Фѣридѣни досту Чамала, «Нишанлы гыз»да
Чамал сефирлиси Бѣнѣвшѣни досту Јусифѣ гысганыр.

Хѣмин јѣслѣрдѣ охшарлыг вѣ јѣкнѣсѣглик јалныз бу
чѣхѣтдѣн дѣјилдир. Белѣ ѣсѣрлѣрдѣ гысганан достларын
хамысы ѣвѣл мѣнфи, ахырда мѣсбѣт, о бири достлар
исѣ ѣвѣлдѣн ахыра гѣдѣр гуру, схематик мѣсбѣт адам-
лар олур. Белѣликлѣ, бу адамлар бир сурѣт олараг да
бир-биринин тѣкрарыдырлар. Бу јѣслѣрдѣ мѣсбѣт су-
рѣтлѣр орижинал фѣрди хѣсѣсијјѣтлѣринѣ кѣрѣ дѣјил,
ѣсасѣн ишлѣринин, пѣшѣлѣринин мѣхтѣлифлијилѣ бир-
бириндѣн сечилирлѣр.

Мѣхарибѣдѣн сонракы гуручулуг иллѣриндѣ М. ѣзиз-
бѣјов адына ѣзѣрбајчан Дѣвлѣт Драм Театры, хаггындѣ
данышдыгымыз јѣслѣри тамашаја гѣјмагла ѣз
репертуарында мѣасир мѣвзулара чидди мѣјл кѣстѣр-
мишдир. Бу чѣхѣт актјор коллективинин мѣасирлик јѣ-
лу илѣ инкишафына кѣмѣк етмишдир. Бу дѣврѣдѣ театр
ѣз наилијјѣтлѣрини нѣмајиш етдирмѣк ѳчѣн ѣзѣрбајчан
рајонларында, елѣчѣ дѣ Москва, Дашкѣнд вѣ Јѣреван-
да гастрол тамашалары вермиш вѣ зѣхмѣткешлѣрин
бѣјѣк рѣбѣтини газанмышдыр.

1948-чи илин август—сѣнтјабр ајларында театр Вѣ-

тѣнимизин пајтахты Москваја гастрол тамашаларына
кетди. Бу, театрын пајтахт гаршысында јарадычылыг
имтаһаны иди. Театр москвалыларѣ ѣзѣрбајчан дра-
матургларынын ѣсѣрлѣриндѣн «Вагиф», «1905-чи илдѣ»,
«Ишыглы јоллар» вѣ «Шѣргин сѣхѣри» тамашаларыны,
рус вѣ Гѣрби Авропа классиклѣринин ѣсѣрлѣриндѣн
«Он икинчи кѣчѣ», «Туфан» вѣ «Кѣнахсыз мѣгѣсирлѣр»
тамашаларыны кѣстѣрди. Бу ѣсѣрлѣр дѣ ѣзѣрбајчан
драматуркијасы вѣ театрынын јѣни наилијјѣтлѣри хаг-
гында москвалыларда ајдын бир тѣсѣвѣвр јаратды.

1949-чу илин ијѣн ајында ѣзѣрбајчан театрынын
75 иллик јубилѣји кечилирди. Јубилѣј театрын ѣз тари-
хи бѣјѣнча ѣлдѣ етдији бѣјѣк јарадычылыг наилиј-
јѣтлѣринѣ јѣкѣн вурду. Партија вѣ дѣвлѣтимиз театрын
кѣчдији инкишаф јолуну јѣксѣк гѣјмѣтлѣндѣрѣрѣк, ону
«Гырмазы ѣмѣк Бајрагы» ордѣни илѣ тѣлтиф етди.
Јубилѣј мѣнасибѣтилѣ театрын гѣчаман сѣнѣткарларын-
дан Мирзѣага ѣлијѣвѣ, Мѣрзијѣ ханым Давыдоваја вѣ
Сидги Рухуллаја ССРИ Халг артисти ады верилди.

Мѣхарибѣдѣн сонракы дѣврѣдѣ ѣзѣрбајчан драма-
туркијасы мѣасир вѣ тарихи мѣвзуларда јазылан бир
сыра јѣни ѣсѣрлѣрлѣ зѣнкинлѣшмиш олса да, конфликт-
сизлик нѣзѣријјѣсинин зѣрѣрли тѣсири бѣзи ѣсѣрлѣрдѣ
хѣлѣ дѣ кѣрѣнѣр. Коммунизм гуран халгымызын јѣк-
сѣк тѣлѣблѣри вѣ партијанын совет ѣдѣбијјатыны инки-
шаф етдирмѣк хаггындакы тарихи кѣстѣришлѣри илѣ
ѣлагѣдар олараг мѣасир ѣзѣрбајчан драматуркијасы-
нын да гаршысында чох мѣхѣм вѣзифѣлѣр дурур.

1958

Бахын сәһәрләрин јагут рәнкинә,
Бәһзәјир шаирин сөз аһәнкинә,
Бир гарагуш кими учан хәјалым,
Вәтән торпагыны сәјр едир јенә.

ХАЛГЫН ОҒЛУ—ДҮНЈАНЫН ОҒЛУДУР

Өлүмүндән 20 ил кечән, чисмани һәјаты илә биздән 20 ил узаглашан бөјүк шаири һәр дәфә охујанда онун бизә нә гәдәр јахын вә доғма олдуғуну көрүр, бу јахынлык вә доғмалыг һағгында дәрин-дәрин дүшүнмәли олурғ. Бу барәдә дүшүнмәк вә бунун сәбәбини тапмаг сәнәтин сиррини вә тәсириндәки мө'чүзәни дәрк етмәк демәкдир. Бир шаир кими 30 иллик јарадычылык јолуну кечәндән, бу јолун ағры-ачыларыны, әзаб вә севинчләрини дадандан сонра һәмишә өјрәндијим бир шаирин илдән-илә јениләшмәсинин сиррини өмрүмүн бу чағында бир даһа дәрк етмәк халгымыз вә чохәсрли әдәбијјатымыз гаршысында бир нөв һесабатымдыр.

Әлбәттә, бөјүк бир шаирин сәнәтиндәки бөјүклүјү вә бу бөјүклүјүн сәбәбләрини бир амилә бағламаг дүз олмаз. Ола билсин ки, әдәбијјат алими бир шаирин бөјүклүјүнү онун бир чәһәтиндә, о шаирдән өјрәнән шаир исә башга бир чәһәтдә көрә биләр. Ахы, бөјүклүк һәм дә чохчәһәтlilikдир, әлванлыкдыр. Бунунла бәрәбәр, бир шаир кими мән устадымын һансы чәһәтини даһа үстүн тутур вә мәни она бағлајан, севдирән нәдир?—суалы әтрафында узун илләр дүшүнмүшәм.

Мәним 1962—64-чү илләр арасында јаздығым «Сәмәд Вурғун» монографијам елми арашдырмаларымын нәтичәсидирсә, бу күн бу балача мәғаләмдә дејәчәкләрим бир шаирин башга шаир үзәриндә сәнәт наминә апардығы арашдырмаларын нәтичәсидир. Мән һәлә мәктәбли икән Сәмәд Вурғун ше'ри илә бөјүмүш, бу ше'рдән гидаланмышам.

—бәнди илә башланан мәшһур ше'рини бир нәфәсә әзбәр дејиб өјүндүјүм заманлар индики кими јадымдадыр. Инди ону да билирәм ки, бу бәнддә шаирин демәк истәдији фикир о заман там мә'нада бизә чатмазды. Биз о заман бу ше'рин аһәнкинә, мусигсинә, сөзләрин дүзүлүшүндәки низам вә көзәллијә, сәсләрин ахарына вурулар, һәлә мә'насыны дәрк етмәздик.

Нечә јә'ни сәһәрләрин јагут рәнки шаирин сөз аһәнкинә бәһзәјир? Бу, нә демәкдир? Нәһәјәт, сөзүн аһәнки нәдир? Сәһәрләрин јагут рәнки илә сөзүн аһәнки арасында олан әлағәни ушағ ағлымыз нечә дәрк едә биләрди? Бәс белә исә биз нә үчүн бу ше'ри әзбәр демәкдән јорулмаз, елә дејәр, дејәрдик? Бу ше'рдә, үмумијјәтлә, Вурғун ше'риндә ифадәси чәтин олан, сирри чәтин ачыла биләчәк елә бөјүк бир садәлик вар ки, бу садәлик өнүндә һејрәт етмәмәк олмур. Мүрәккәбликдәки сирри ачмаг, инчәләмәк нә гәдәр асандырса, садәликдәки сирри ачмаг, хырдаламаг о гәдәр чәтиндир. Чүнки садә садәдир. Илк бахышда ону изаһ етмәк күлүнч көрүнүр. Лакин... изаһа кәлмәјән садәликдә елә бөјүк дәринлик вә мүдриклик кизләниб ки, ону тапыб үзә чыхармаг бөјүк гүдрәт тәләб едир. Сәһәтдә чәтин јол садәни тапмаг, бөјүк фикри садә јолла демәкдир.

Фүзули ше'риндәки образлар силсиләсинин мүрәккәблинә һејрәт етдијимиз гәдәр, Сәмәд ше'риндәки садәлијә, ахычылыға вә үрәјә јатымлылыға мәфтун олурғ. Мән бурада гәсдән Фүзулинин адыны чәкдим. Она көрә ки, Фүзули диван әдәбијјатымызын, классик ше'римизин ән бөјүк өрнәкләрини јарадыбса, Вурғун халғ руһуна, халғ әдәбијјатына сөјкәнән бир сәнәтин ән көзәл өрнәкләрини јаратмышдыр. Ән гәдим заманлардан бу ики гол шаирләримиз үчүн әдәби гәјнағ олмушдур.

Мәғаләләриндән бириндә Сәмәд Вурғун чох һағлы оларағ кәстәрир ки, Вагиф һуриләрдән, пәриләрдән дејил, башы кәлағажылы јер гызларындан јазды. Даһа доғрусу, көзәли көјдән јерә ендирди. Бу мә'нада Вагиф ше'ри халғ ше'ринин классик шәкилдәки тәзаһүрү иди.

Даһа доғрусу, Вагиф халг ше'ри илә классик ше'ри
гайнаглашдырды.

Сәмәд Вурғун Вагиф ше'ринә сөжкәнди. Әдәбијјата
орадан кәлди. Сәмәд Вурғун ше'риндәки садәлик дә бу
гайнагла бағлыдыр. Бизчә, С. Вурғун ше'риндәки бөјүк-
лүк һәмин бу садәликдән доған бөјүклүкдүр. Бу чәһәт
исә илк нөвбәдә халгдан, онун дүшүнчә тәрзиндән,
онун руһундан, мә'нәви дүнјасындан ирәли кәлир. Халг
әдәбијјаты башдан-баша садәдир, адидир. Бунунла бә-
рабәр бөјүкдүр, гејри-адидир, мүдрикир:

Әзизим һарајындан
Һәр күнү, һәр ајындан
Күндә бир кәрпич дүшүр,
Өмрүмүн сарајындан.

Нә гәдәр садә, нә гәдәр ади, нә гәдәр ајдындыр.
Бунунла бәрабәр нә гәдәр мүдрикир, нә гәдәр бөјүк вә
нә гәдәр дәриндир. Фикри мүрәккәб демәк асан, садә
демәк бир о гәдәр чәтиндир. Бөјүк сәнәтин јолу да бу-
дур: садәдә мүрәккәби, адидә гејри-адини демәји ба-
чарма!

Сырф сәнәт наминә С. Вурғун ше'ринин бөјүклүјүнү
халг әдәбијјатына сөжкәнән бу чәһәттә арамаг кәрәкдир:

Гызылы удса да гара торпаглар,
Јенә гијмәтини өзүндә сахлар.

Садә вә ади! Адама елә кәлир ки, бу чүр јазмаг
асандыр. Шаир олмајан да дүшүнәр ки, буну мән дә
дејә биләрәм. Лакин мәһз бу чүр јазмаг, бөјүк фикри
ади сөзләрлә, чох садә шәкилдә демәк чәтиндән дә чә-
тиндир. Инсанын характери дә беләдир. Өзүнү чәкмәјә
нә вар ки... Лакин садәлик чәтиндир, һәр кәсә мүјәссәр
олан хошбәхтлики дејил. Өзүнү чәкән әдабазын нәји
варса заһириндә, јә'ни ловғалығындадыр. Садә ада-
мын исә заһириндә һеч бир тәмтәраг јохдур. Оланы
ичиндәдир, дәринликдәдир. Ловға дајаз, садә исә дә-
риндир. Лакин садәнин бөјүклүјүнү көрмәк чәтиндир.
Онун үчүн бәсирәт көзү лазымдыр. Вурғунмуза да
һәмән көзлә бахаркән онун бөјүклүјүнүн сирри бизә
ајдын олур.

Худаја, инсанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә әјандыр.

Мә'насы вармыдыр мин тәригәтин?
Ач... ач гапысыны сән һәгигәтин
Нә олур, бир јени ишыг вер бизә—
Бизим кор јаранмыш көзләримизә.

Бу ше'рдир, ја шаг-шаг шаггылдајан чешмә? Мә'-
наны гојаг бир тәрәфә... Сөзләр јарпаглар кими хы-
шылдајыр, чешмә кими зүмзүмә едир. Сөзләр охујур...
Дил һеч јердә топуг чалмыр... Чүнки бу ше'р үрәкдән
үзүлүб, сөздән сүзүлүб сәтрә дүзүлүб...

Инди кәләк мә'наја... Бу парчадакы бүтүн ифадәләр
халг дүшүнчә тәрзиндән, дејилиш тәрзиндән кәлир.
Халг «һалым писдир» демәз, «һалым јамандыр» дејәр.
«Аллаһа мә'лум олмаз», «аллаһа әјан олар». Чүнки
онун өзү мә'лум дејил, мәчһулдур.

Бу инчәликләр хырда мәсәлә дејил. Бу, халгын ағ-
лы илә дүшүнән, гәлби илә һисс едән, көзү илә көрән
бир шаирин уғурларыдыр.

Көкләри халгын үрәјинә бағланан сәнәт халгын
үрәјинә асанлыгга јол тапыр. Чүнки үрәкдән кәлмәјән
үрәјә јатмаз. Һеч јадымдан чыхмаз: шаирин өлүмүндән
ики ил габаг филармонијада ше'р кечәси кечирилирди.
С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'рини әзбәрдән дејирди.
Лакин бир јердә бәнд гырылды. Шаир нөвбәти мис-
раны унутмушду. Јенидән бир дә деди. Јенә архасыны
кәтирә билмәди. Бу заман салонда әјләшән динләји-
чиләр јер-јердән һәмән мисраны шаирә дедиләр. Шаир
халгын үрәјинә јол тапан мисрасыны халгдан алыб је-
нә халга гәјтарды.

Будур, әсл сәнәт, будур әсл сөз! Халгдан сәнәт-
кара — сәнәткардан халга! Бу јолу тутанлар халгдан
әкс-сәда ала билир вә бу јола додаг бүзәнләр јолун јары-
сында төвшүјүр, баш-ајаг вурур, онда ујдурмалар, сах-
та гәјнатмалар, харич сәсләр, әлламәликләр башланыр.

Вурғун сәнәти халг торпағындан бој атды, әсрин ән
габагчыл идејаларындан бәһрәләнди вә бу ики амилә
көрә дә зәмәнәсинин бөјүк сәнәткары олду.

Әсрин габагчыл идејалары илә силаһланан халг
сәнәткарлары үчүн Вәтән — мә'бәд, халг дүһасы —
мәктәб, сәнәт исә бунлара хидмәт васитәси олур. Белә
сәнәткарлар, сәнәтә бөјүк идеалларын ифадә васитәси
кими бахыр, сәнәтини бу јолда чарпышан әскәрә чеви-
рир. Мән устадымы һәмишә белә танымыш вә онун тут-
дуғу бу бөјүк вә шәрәфли јолун јолчусу олмушам.

Бөжүк Вәтән мұһарибәсинин ағыр күнләрини јада салаг. Мұһарибәнин илк күнү «Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән...» дејән Вурғунун сәси топ кими курлады, фашизмә мејдан охуду. 30 иллик јадаычылығы дөврүндә халғымызын һәјатында баш верән ирили-хырдалы бүтүн һадисәләр Вурғун сәнәтиндә күзкү кими әкс олунмушдур.

С. Вурғун јадаычылығы күлл һалында дүңја көрмүш, синәси хәзинә, ағсачлы мүдриг бир гочаја бәнзәјир. Бу гочанын синәсиндә халғын нағыл вә дастанлары, аталар сөзләри, мәсәлләри, муғамы, саз маһнылары, үзүндә изтираблы күнләрин кәдәри, хошбәхт күнләринин севинчи нахыш бағламышдыр. Бу гоча ағсачлы Азәрбајчан халғынын символудур, бәлкә дә шаирин гәһрәманларындан Азәр бабанын өзүдүр. Халғымызын «Авеста» дөврүндән бу күнә гәдәрки тарихи—Низами фәлсәфәси, Фүзули кәдәри, Хагани мұбаризлији, Нәсими һикмәти, Вагиф сәмимијјәти, Короғлу гәһрәманлығы, Сабир күлүшү бу бөжүк јадаычылыгыда өз әксини тапмышдыр. Бу бөжүк јадаычылығын эпиграфы шаирин «Азәрбајчан» ше’ридир:

Ел билир ки, сән мәнимсән
Јурдум, јувам мәскәнимсән,
Анам доғма Вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан
Азәрбајчан, Азәрбајчан.

Лакин Сәмәд Вурғунун јадаычылығы тәкчә Азәрбајчанла мәһдуд олуб галмыр. Шаирин өзүнүн дедији кими, онун Вәтәни «Дөрд һәрфли ССРИ»-дир. О, бүтүн Советләр Иттифагынын сәнәткарыдыр.

Истәр мүасир, истәрсә дә тарихи мөвзуда, истәр реалист, истәрсә дә романтик сәпкидә јаздыгы әсәрләриндә о һәмнишә мүасир олмуш, тарихи, әфсанәви мөвзулары да заманын тәләбләри бахымындан ишләмиш, онлара бу күнүн көзләри илә бахмағы бачармышдыр.

Лондонда дүңја империализминин ән гәддар нүмәјәндәләриндән бири олан Чөрчиллә, Вротславада милјонларла зәңчинин һағг сәсини боғмаға чалышан иргчи Тејлорла гаршылашан, Бразилијадан Амадуну, Франсадан Луи Арагону, Ромадан Гаваласы, Түркіјәдән Назим һикмәти, Чиндән Сиа-Ону сәсләјән, XX әср дүңјасынын ән мүрәккәб һадисәләри илә гајнајыб гары-

шан, јалныз өз халғынын дејил, бүтүн халгларын һәјат вә мүғәддәратыны дүшүнән ингилаби-һуманист амал вә идејаларын чарчысы олан бу бөжүк шаирин јадаычылығы үмумбәшәри сәчијјә алып. Мәһз буна көрәдир ки, шаир һағлы оларағ «Јанғын» ше’риндә:

Мән инди билдим ки, хејли ағырдыр
Дүңјаны дүшүнән бир шаир олмағ

—дејир!

Бу бөжүк фикир вә дујғуларына көрә дә Сәмәд Вурғун дүңјанын бөжүк сәнәткарларындан олду. Илк нөвбәдә өз халғынын оғлу оланлар, һәм дә дүңјанын оғлу ола билир.

1976

ФОЛКЛОР ВЭ С. ВУРГУН ПОЕЗИЈАСЫ

Дунја эдэбијатынын Шекспирдэн тутмуш Низамијэ, Көтөдөн тутмуш Андерсенэ гэдэр эн бөјүк нүмајөндөлэринин јарадычылығы өз гайнағыны шифаһи халг эдэбијатындан көтүрдүјү мәлүмдүр. Истэр эн бөјүк мусиги, истэрсэ дә эдэби эсэрлэр фолклора сөјкөнөн эсэрлэрдир. Фолклор елә түкөнмөз хэзинэ, елә кур гайнагдыр ки, эсрлэр боју дунјанын эн бөјүк сәнэткарлары өз сәнэт иичилэрини бу хэзинэдэн көтүрмүш, заманын тэлэблэри бахымындан чилаламыш, ону эсрэ ујгун шәкилдэ јенидэн халга гайтармышдыр. «Лејли вэ Мәчнун», «Једди көзәл», «Хосров вэ Ширин», «Фауст», «Ҡамлет», «Крал Лир», «Руслан вэ Лјудмила», «Кнјаз Игор», «Короглу» вэ с. кими дунјанын эн бөјүк сәнэт иичилэри фолклор хэзинәсинин көвһэрлэридир.

Сәнэт кими елм дә чох заман халгын тәчрүбәсинә, онун кечиб кәлдији јоллара, бу јоллардан чыхардыгы мүдриканә нәтичэлэрә сөјкөнир. Мүасир табәбәтин гејри-үзви маддэләрдән, кимјәви бирләшмэләрдән имтина едиб тәбиәтин вердији үзви бирләшмэлэрә, тәбии дәрманлара, халг табәбәтинә үз тутмасы да бу мејлин нәтичәсидир. Елм тәчрүбәјә эсасланыр. Тәчрүбә исә эсрләрдән, онларын дәрин гатларындан сүзүлүб кәлир. Бир мисал чәкмәк истәјирәм.

Кечән эсрин сонларында таун эн дәһшәтли хәстәликләрдән сајылырды. Бу хәстәлик Русијаја вэ Авропаја, эсасән, Асијадан кәлирди. Бунунла мүбаризә үчүн Европанын бир нечә көркәмли алими Асијада елми арашдырмалар апарыр, бу хәстәлијин төрәмә сәбәблэрини өјрәнмәк истәјирдиләр. Бу алимләрдән бири дә

мәшһур рус тәбиәтшүнәсы Заболотны иди. О, бу мәгсәдлә таунун эсас очағы олан Монголустаңа кәлир. Јерли шәраити өјрәнир, она мәлүм олур ки, Хушун Михар адлы јердә чинлиләр вэ монголлар вахтилә бир дәфинә тапмышдылар. Бу гызыл вэ күмүшү чыхаран адамлардан 20 нәфәри бир нечә күндән сонра өлүбмүш.

Јер алтында басдырылан бу дәфинәнин овсунланмыш олмасына вэ чин, шәјатин тәрәфиндән горунмасына инанамаг чәтиндир. Лакин бу јерләрдә адамларын мәһв олмасы һеч дә нағыл дејил, ашкар һадисә иди.

Һәлә бир чох илләр бундан әввәл Заболотны белә бир фикрә кәлмишди ки, таунун јайылмасы торпагла, дүзәнликлә, јәни дүзән торпагларында јашајан чанлыларла элагәдардыр. Инди бу фикир Заболотныны бир ан белә раһат бурахмырды.

Тәһлүкә торпагда иди. Бәлкә дә тәкчә сичовулар дејил, онларын узаг гоһумлары, јәни дүзләрдә јашајан кәмиричиләр дә хәстәлији инсана кечирирдиләр?

Заболотны кәмиричиләрин бир нөвүндән, јәни јерлиләрин тарабаган адландырдылары монгол мармотасындан чох шүбһәләнир.

Чөлүкләрдә јашајан адамлар тарабаганы «көһнә овчу» адландырырлар.

Белә бир әфсанә вар ки, кечмиш заманларда дунјада чох сәрраст ох атан бир овчу вар имиш. О, дүзләри башдан-баша кәзәр вэ өјүнәрди ки, дунјада ондан даһа сәрраст ох атан икинчи бир овчу олмадыгы үчүн һеч кәсдән горхмур.

Күнләрин бир күнү бу атычы чәмәндә гашгабаглы бир атлыја раст кәлир, онун аллаһ олдуғуну баша дүшмәјиб, һәмишәки кими јенә ловғаланмаға башлајыр. Овчу өз мәһарәтини кәстәрмәк үчүн көјдә учан гарангуша ох атыр вэ онун гујруғунун орта ләләјини вуруб салыр.

Һеч кәсә һөрмәт етмәк истәмәјән бу адама аллаһын ачығы тутур вэ она әмр едир ки, мармотаја — тарабагана чеврилсин, јалныз јайда ова чыхсын, гышда исә јатсын вэ су ичмәсин. Гарангуша исә әмр едир ки, һәмишә һачагујругду галсын. Чүнки бу гуш овчунун адығы охдан өзүнү горујуб узаглаша билмәмишди.

Бу әфсанәдә дејилирди ки, овчу јерин алтына кедиркән демишди:

— Мән охуму да өзүмлә апарырам. Мәним јухуму

һарам едән адамларын вај һалына — охум онлары өлдүрөчөкдир.

Алим өз-өзүнә белә дүшүнүрдү: «Нәсилдән-нәслә кечән бу рәвәјәтдә бәлкә дә халгын бир чох гурбанлар вермәклә топламыш олдугу тәчрүбә әкс етдирилмиши?»

Әфсанә алими дүшүнмәјә мәчбур едир. Бәлкә таун халгын «көһнә овчу» адландырдыгы тарабаган көмири-чиси илә әлагәлидир? Беләликлә, әфсанә алими бөјүк бир кәшфин изинә салыр, чох кечмир ки, Заболотны елми сурәтдә сүбут едир ки, тауну јајан халгын «көһнә овчу» адландырдыгы тарабаган көмиричисидир.

Башга бир мисал. Академик Јусиф Мәммәдәлијев адына Пиргулу рәсәдханасынын елми ишчиси Тејмур Әминзадә узун илләр Азәрбајчан нағылларыны өјрәнмиш, ондакы бујнузлу дивләрин башга планетләрдән јерә енмиш адамлар олдугу еһтималыны ирәли сүр-мүшдүр. Бу сәһәдә инди тәдгигат ишләри давам етди-рилир.

Јахуд көтүрәк халг тәбабәтини. Халг әсрләр боју давам едиб кәлән тәчрүбәси әсасында мүхтәлиф хәс-тәликкләрин дәрманыны тапмыш, торпагын јаратдыгы тәбии не'мәтләрлә торпагын өвләды инсанын соирадан тапдыгы гүсурларыны мүаличә етмишдир. Инди дүнја-нын бүтүн сивилизасијалы халгларында халг тәбабә-тинә бөјүк бир мејлин јаранмасы да тәсадүфи дејил.

Бүтүн бунлардан чыхан нәтичә будур ки, халгын јар-атдыгы фолклор ајры-ајры адамлар тәрәфиндән ујду-рулмуш фантазија дејил, бунларын һамысынын елми-тәчрүби әсасы вардыр.

Машынларын, автоматларын, кибернетиканын тән-тәнәси дөврүндә инсанларын јенидән илкинә гајытмаг, торпага јахынлашмаг, урбанизасијадан имтина етмәк мејли бәшәријәтин тәбииләшмәк, «өзләшмәк» арзусун-дан ирәли кәлир. Белә бир дөврдә әдәбијјат вә сәнәт јенидән фолклор мөвзуларына мүрачијәт едир. Мусиги-дә какафониядан узаглашмаг, мелодијаја јахынлаш-маг, мүасир шәһәрин сәнәје курултусундан узаглашыб, сакит кәндин тәбии сәсләринә, даһа доғрусу, тәбиәтин пычылтысына — јарпаг сәсинә, су шырылтысына га-јытмаг демәкдир. Еләчә дә рәссамлыгдә абстракси-онизм дејилән елми-һәндәси хәтләрдән, чизкиләрдән, фикирдән кәлән ујдурмалардан узаглашмаг, классик сәнәтә, јә'ни тәбиәтин вә инсанын тәбии көзәлликлә-

ринә, бир сөзлә, инсана вә тәбиәтә, онун тәбии дүнјасы-на гајытмаг демәкдир.

Әдәбијјата кәлиничә, бурада да сәнәгдә олдугу кими јенә классиизмә гајытмаг, мүрәккәб сүжәтләрдән, ујдур-ма конфликтләрдән узаглашмаг, ади, һәјати сүжәтләр-дә ана торпагын өвләды олан инсанын тәбии дүјгула-рына, инсанын тәбии дүнјасына гајытмаг демәкдир.

Тәбиәт һадисәләринин өзү дә мүәјјән ганунаујғун-луға табедир. Тәбиәт, торпаг мүәјјән ганунаујғунлуғ-ларла нәфәс алдыгы кими, тәбиәтин өвләды олан инса-нын јаратдыгы һәр нә варса һәмин ганунаујғунлуға табе олмалыдыр.

Тәбиәтин јаратдыгы ән камил әсәр инсанын өзүдүр. Тәбиәт инсаны формадан, симметријадан мәһрум етмә-мишдир. Инсан һәјатиынын мәзмуну онун формасы илә вәһдәтдәдир. Инсан организмндә һеч бир шеј артыг дејил. Һамысынын өз ролу, өз функцијасы олмагла бә-рәбәр, бу функцијаны јеринә јетирән әзалар мүәјјән бир ганунаујғунлуға, симметријаја табедир. Ше'рдә сәрбәст вәзи инсанын өз тәбиәтиндә олан аһәнкә, ме-лодијаја, мусигијә зидд дејилдими? Көтүрәк Азәрбај-чан халгынын милли вәзни олан, онун дилинин аһәнк вә мелодијасындан јаранан һечә вәзнини. Бу вәзи хал-гын өз руһундан, өз варлығындан, дилинин нормаларын-дан вә мусигисиндән јаранмыш бир вәзидир вә бу вәзи-дә јаранан һәр һансы бир ше'р парчасы халгын үрә-јиндән сүзүлән маһныларын өзүндән доғмушдур. Һәр һансы гәдим халг маһнысыны көтүрүрсүнүсә көтүрүн, бу маһнынын сөзләри маһнынын мусигиси илә биркә јаранмыш һечә вәзиндәдир. Бурада һеч бир зоракы-лыг јохдур, сөз мусигини јарадыр, мусиги сөзү. Сәр-бәст вәзи исә һеч бир маһны илә гоша јашаја билмәз, онунла бәрәбәр нәфәс ала билмәз. Әксинә, бунлар бир-бирини инкар едир, дилимизә сүн'илик кәтирир. Сәнәт исә сахталыгы, сүн'илији һәмнишә инкар едиб, едир.

Сон заманлар интеллектуал ше'р бајрагы алтын-да сәрбәст ше'р јараныб. Бу ше'рин тәрәфдарлары идди-а едирдиләр ки, бу вахта гәдәр ше'римиз интеллектуал олмамыш, охучулара фикир ашыламамыш, елмиликдән мәһрум олмушдур. Она көрә ки, классик ше'римиздә ишләнән һечә вә әруз вәзни — форма гәлиби шаирләр-ин әл-голуну бағламыш, онлар һәмин мәһдуд вәзи-ләрдә бөјүк фикирләр сөјләјә билмәмишләр. Лакин

сербәст вәзн шаирә истәдији кими әл-гол атмаг имканы верир, ону форма гәлибинә салмыр. Бизчә, бу фикир көкүндән жанлыш фикирдир. Биринчи она көрә ки, неча вә әруз вәзниндә бизим классикләримиз мүасир атом дүнјасыны белә сарсыда биләчәк елә фикирләр демишләр ки, бу фикирләр һәмишә дәриндир, елмидир вә мүасирдир. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасына јалныз ешг дастаны кими баханлар көкүндән сәһв едир. Она көрә ки, поеманын мәркәзиндә гојулан ешг неч дә јалныз ики гәлбин бир-биринә олан чәзибәси дејил, Нјутон тәрәфиндән гојулан чәзибә ганунунун тәбиәт һадисәләриндәки тәзаһүрүнүн бәди ифадәсидир:

Билмәк кәрәк ону ким чәвахир,
Нә кәнци-ниһандан олду заһир?
Нә лаирәдир бу дөври-әфлак?
Нә забитәдир бу мәркәзи-хак?
Чисмә әрәзи ким етди гаим,
Нарә нәдән олду нур лазым?
Нәр хилгәтә кәрчи бир сәбәб вар,
Аја сәбәби ким етди изһар?
...Биһудә декил бу карханә,
Бифандә кәрдиши заманә.

Инди суал олунур: интеллектуал ше'р һансыдыр? Интеллектуал ше'р јаратмаг үчүн вәзнин мәһдудлуғу мане ола билмәз. Әксинә, форма мәһдудлуғу мәзmun кенишлијинә даһа чох имкан јарадыр. Фикри лаконикләшдирир, јығчамлашдыыр. Әслиндә халг да өз јаралычылығында бу јолла кетмишдир. Көтүрәк бајатылары. Халга ән бөјүк вә дәрин фикирләри дөрд сәтир ше'рлә нә гәдәр садә вә нә гәдәр дәрин демәји бачармышдыр:

Әзизим һарајындан
Нәр илин, нәр ајындан
Күндә бир кәрпич дүшүр
Өмрүмүн сарајындан.

Әзизим синәсинә
Јар кәлир синә-синә
Дүнјаја сығмаз башым
Сығыбдыр синәсинә.

Белә бөјүк вә дәрин фикирләри халг дөрд мисранын чиндә нә гәдәр садә демишдир. Биз дили дә, ифадә

тәрзини дә, форманы да, форма илә мәзмунун вәһдәтини дә халг јарадычылығы хәзинәсиндән өјрәнмәлијик. Бајатылар илк бахышда чох ади көрүнүр, чүнки садә дејилмишдир. Лакин бу адиә нә гәдәр гејри-адилик вә бөјүклүк вар. Гәсдән фикри долашдырыб, ифадә тәрзини мүрәккәбләшдирәнләр ади сөз дејир, ја да тәзә неч нә демир. Лакин бу адини гејри-ади шәкилдә охучуја чатдырырлар. Сәнәтин јолу нсә әксинә олмалыдыр, гејри-адини ади шәкилдә демәк.

Сәмәд Вурғун әдәбијата халг јарадычылығындан, ашыг ше'риндән кәлди. О, илк јарадычылығында белә ашыг ше'риндә олдуғу кими гејри-ади вә бөјүк фикирләри ади, садә вә сәмими шәкилдә демәји бачарды. С. Вурғунун ше'рләринин гүдрәти онун бу садәлијиндә вә сәмимијјәтиндә иди. Онун ше'рләриндәки садәлик вә сәмимијјәт, әлбәттә, сөјкәндији халг әдәбијјатындан кәлир. Буна көрә дә С. Вурғун халг ше'ринин јалныз формасындан дејил, мәзмунундан да сәнәткарчасына истифадә етмәји бачарды.

Сәмәд Вурғун әсл халг шаиридир. Хәлгилик нсә јалныз садә јазмагдан, халгын јаратдығы фолклор хәзинәсиндән истифадә етмәкдән ибарәт дејилдир. Вурғун вахтилә бу һагда јазмышды: «Мәнчә, јазычынын дилинин садә олмасы неч дә онун халг дили олмасында дејил. Биз дилдә халг дүшүнчәси, халг мә'нәвијјаты ахтарырыг. Мисал үчүн, Азәрбајҗан шаирләриндән Фүзулини көтүрүн. Мәкәр онун дилиндә әрәб, фарс сөzlәри азыдырмы? Нә үчүн Фүзулини 400 ил бизим халг әзбәрдән охујур? Чүнки бу ше'рләрдә халг руһу јашајыр».

Һәмин фикрини Сәмәд Вурғун 1954-чү илдә Үмумиттифаг Совет Јазычыларынын II гурултајында «Совет поезијасы» һагындакы мә'рузәсиндә давам етдирәрәк јазырды: «Бәзиләри белә дүшүнүрләр ки, поезијада хәлгилик там долғун ифадәси халг маһнылары тәрзиндә, халгын шифаһи јарадычылығына јахынлыгдан ибарәтдир. Әлбәттә, халгдан өјрәнмәдән бөјүк поезија јаратмаг олмаз, лакин халга, онун бәди тәфәккүрүнә јахынлыг халг маһныларыны вә нағылларыны садәчә тәкяр етмәк демәк дејилдир. Һәтта классик әсәрләри көтүрсәк, мәсәлән, мән белә дүшүнүрәм ки, Пушкинин «Чар Солтан һагында нағыл» әсәринә нисбәтән «Тунч атлы»сында даһа чох хәлгилик вардыр».

«Гыз җајасы» поемасында шаир, Азәрбајчанын бир чох јерлериндә инди дә сөјләнән халг әфсанәсини нәзмә чәкмишдир. Шушада, Кәлбәчәр тәрәфдә вә Нахчы-ванда Гыз җајасы ады илә мәшһур олан бир чох җајалар вардыр. Марағлы бурасыдыр ки, бу җајалар һаггындакы әфсанәләр дә ејнидир.

Әфсанәдә көрә, бир залым хан башга кәнчи севән чаван бир гызы зорла өзүнә кәниз етмәк истәмиш, гыз тәслим олмамыш, гачмыш вә өзүнү уча бир җајадан атымышдыр. Лакин гызын енлибалаг туманы чәтир кими ачылмыш, гыз јерә саламат кәлиб чатмыш, өлмәмишдир вә о күндән гызын өзүнү атдыгы җаја гыз җајасы адланмышдыр.

Бу әфсанәдә халг өзүнүн арзуларыны ифадә етмишдир. Мөвчуд гурулуша гаршы чыха билмәјән, онунла мүбаризәдә ачиз олан халг, бәшәријјәтин ушағлыг дөврүндә зүлмә, истиблада гаршы үрәјиндә бәсләдији арзулары јаратдыгы әфсанәләрдә ифадә едирди. Феодал ағалыгы дөврүндә һәмишә чаван гызлар, јохсул балалары шаһларын, хан вә бәјләрин зүлмүнә мә'руз галмыш вә бу зүлмдән хилас олмаг үчүн јоллар арамаш, јол тапмадыгда исә өзләриндән мүхтәлиф әфсанәләр үјдүрүш, санки бу әфсанәләрдә тәсәлли тапмышлар. «Булаг әфсанәси» поемасында охујуруг:

Бәшәр хәјаллара гапаныб һәрдән
Тәсәлли булмушдур әфсанәләрдән.

Нәгл етдијимиз әфсанәдә туманын чәтир кими ачылмасы вә гызын јерә саламат енмәси үјдүрмадыр. Лакин халг санки бу әфсанә илә зүлмә, мөвчуд гурулуша өз е'тиразыны билдирир, залымлара гаршы мүбаризәдә таледән көмәк истәјир. Бу мәнада халг әфсанәләри, рәвәјәтләри, нағыллары һәмин халгын тарихини, онун мә'нәви аламини, истәк вә арзуларыны, руһуну, идрак сәвијјәсини ифадә етмәк нөгтеји-нәзәриндән дә чох әһәмијјәтлидир. Максим Горки јазырды: «Шифаһи халг јарадычылығыны өјрәнмәдән әмәкчи халгын әсл тарихини өјрәнмәк олмаз... Тәкрар едирәм, сөз сәнәтинин ибтидасы фолклорда, халг әдәбијјатындадыр. Фолклорумузу топлајын, ондан өјрәнин, үзәриндә ишләјин, о сизә дә, бизә дә, иттифагын шаир вә насирләринә дә ол-дугча чох материал верәр».

«Гыз җајасы» поемасында С. Вургун јухарыда нәгл етдијимиз әфсанәни 26 мисрада ејнилә нәзмә чәкмишдир. Поеманын галан 78 мисрасы исә шаирин Шуша шәһәри һаггындакы хатирәләринә, өзүнүн кәнчлик иләринин тәсвиринә һәср олунмушдур. Шаир бир аңлыг Шушада кечирдији күнләрә җајыдыр, Иса булагында сүфрә ачдығындан данышыр, «о вахт әсәрләрим ағламыш фәгәт» дејә өтән күнләрә, угурсуз мәһәббәт мәчәраларына тәәссүфләнир, вахтилә јаздыгы бәдбин шә'рләринин сәбәбини изаһ едир. Јери кәлмишкән дејәк ки, шаир «Вағиф» пјесиндә дә Гыз җајасынын адыны чәкир.

Беләликлә, әсәрдә рич'әтләр әсл мәтләбдән — әфсанәнин өзүндән чох јер тутур. Поема гәдим дөврләрдә ислам еһкамларынын мөвчуд чәрчивәләри ичәрисиндә јашајан Азәрбајҗан гадынынын фачиәли һәјатыны тәсвир едир. Ејни әфсанәни халг јазычысы Сүләјман Рәһимов да «Кәлин җајасы» һекајәсиндә гәләмә алмышдыр.

«Өлән мәһәббәт» поемасында да шаир, «Гыз җајасы»нда олдуғу кими, гадын һүгүсүзлуғу мәсәләсинә тохунмушдур. Бурада исламијјәтдән әввәл мөвчуд олан мәнфур бир адәтдән данышылып. һәм адәтин тәсвириндән, һәм дә әсәрин бир чох јерләриндәки ишарәләрдән ајдын олур ки, әһвалат исламијјәтдән чох-чох әввәл, тотем дөврүнә андир. Әсәр белә башлајыр:

Ахшам гаранлығы дүшдүјү заман
Мал-гара топлашыр та узағлардан,
Үркәләр ојнашыр, атлар күләшир,
Гојунлар сәс-сәсә вериб мөләшир.
Елә бил тој дүшүр бөјүк бир дүзә.
Инсанлар јалварыр тәпәл өкүзә:
— Сан еј јер үзүнүн шөһрәти өкүз.

Марағлыдыр ки, «Фәрһад вә Ширин» пјесиндә дә өкүзүн, өзү дә мәһз тәпәл өкүзүн мүгәддәслијјиндән сөһбәт кедир. Бурадан белә аңлашылып ки, һәр ики әсәрдә мүәллиф ејни дөврү, јә'ни атәшпәрәстлик дөврүнү нәзәрдә тутмушдур.

Поемада гәдим бир адәтдән, бачы илә гардашын евләнмәсиндән данышылып. Охучу истәр-истәмәз дүшүнмәли олур. «Көрәсән бу адәт биздә олмушму? Шаир буну һарадан көтүрмүшдүр?» Атәшпәрәстлијјин дини

китабы олан «Авеста»нын «Гат» hissəсиндә гоһумларын бир-бирилә евләнмәси, хусусән бачы илә гардашын евләнмәси мәсәлэләриндән данышылыр вә бу никаһ мүгәддәс һесаһ едиллир.

3. А. Рагозина жазыр: «Сон ајәдә мәздәклијини (сөһбәт «Авеста»нын «Гат» hissəсиндән кедир.—Б. В) өзүнүн мејдана атмадығы, лакин тәрәфдар чыхдығы вә ардычылларыны сонрадан бир сыра тәһгирләрә мә'руз гојан јахын гоһумларын, һәтта бачы-гардашын бир-бирилә евләнмәси кими гәрибә адәтләрин олмасына ишарә едилмишдир. Бу чүр адәтләрә нәинки ичазә верилирмиш, һәтта саваһ һесаһ олунурмуш»¹.

Поэма гадын азадлығына әнкәл тәрәдән гәдим бир адәтин тәһгидинә һәср олунмушдур. Бу адәтә көрә гыз аңчаг өз гардашына әрә кедә биләр. Лакин әфсанәјә көрә, бачы өз гардашыны дејил, башга бирисини севир вә бу сирри чәкинмәдән гардашына ачыр, ондан көмәк истәјир. Гардашы Елдәниз исә:

Бәс атан, бәс анан, нә дејәр онлар?
Һәр күнүн, һәр елин өз адәтин вар.

—дејә адәтләр чәрчивәсиндән чыхмајачағыны билдир. Буна көрә дә гыз өзүнү Аразын суларына атыб һәлак едир.

Көрүндүјү кими, шаир бу әсәриндә дә гәдим адәтләрә, әсрләр боју давам едиб кәлән еһкамлара гаршы чыхыр.

«Ајын әфсанәси» поэмасында шаир, романтик шәкилдә илаһи тәһизлик, гадын бәкарәти вә исмәтини тәрәннүм едир.

Мүхтәлиф халгларын фолклорунда Ај вә Күнәш һаггында бир чох рәвәјәтләр вә әфсанәләр вардыр. Бу рәвәјәтләрин әксәријјәтиндә Ај оғлан, Күнәш исә гыз шәклиндә тәсвир едилир. Азәрбајҹанда ән чох јајылан вариантыа көрә исә Күнәш ана, Ај онун шылтаг гызыдыр.

Рәвәјәтә көрә, Күнәш хәмир јоғурдуғу заман гызы Ај, анасынын јанында шылтаглыг едир, ана гәзәбләнир, хәмирли әли илә гызынын үзүнә силлә чәкир вә бундан сонра ајын үзүндә ләкәләр галыр. Куја инди ајын үзүн-

дә көрдүјүмүз ләкәләр анасынын вурдуғу силләдән галмышдыр.

Сәмәд Вурғун «Ајын әфсанәси» поэмасыны һәмин вариант әсасында жазмышдыр. Шаир поэманын башланғычында әфсанәнин әсасында гојулан аилә әһвалатына ишарә едәрәк: «Бә'зән еһтијатсыз кичик бир хата, бөјүк фәтиәләр јарадыр» дејә әфсанәјә тәрбијәви, дидактик мә'на вермәјә чалышыр. Шаир өзү мәғаләләринин бириндә поэманын әсасында дуран мәсәләне бу чүр изаһ едир: «Мән «Ајын әфсанәси» поэмасыны јазыб гуртармышам. Бу поэманын әсасыны Ајын үзүндәки ләкәләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләри һаггында Азәрбајҹанын гәдим әфсанәси тәшкил едир».

Бәлкә дә «Ајын әфсанәси» поэмасында шаир јалныз бу мәсәләне, Ајын үзүндә ләкәләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләрини, бәди шәкилдә изаһ етмәк мәсәләсини гаршысына мәгсәд гојубмуш. Лакин һадисәләр инкишаф етдикчә о, «еһтијатсыз хата» дејији мәтләбдән узаглашмыш, әфсанә даһа бөјүк мәзмун вә мә'на кәсб етмишдир. Јазы просесиндә даһа марағлы вә даһа ичтимай мә'налар мејдана чыхмышдыр. Бу ичтимай мә'на Ајын јерә еимәсилә башланыр. Ај вә Күнәш һаггында мөвчуд олан рәвәјәт вә әфсанәләрин һеч бирисиндә Ајын јерә еимә әһвалаты јохдур, бу, шаирин шәхси тәхәјјүлүнүн, әфсанәјә јарадычы мүнәсибәтинин нәтичәсидир.

С. Вурғун халг арасында мөвчуд олан әфсанәни дејишдирмиш, она тамамилә башга мә'на вермиш, «көјләр аләми нә гәдәр көзәл, нә гәдәр фүсункар вә е'чаз-кар олса да јер ондан үстүндүр» фикрини ифадә етмәјә чалышмышдыр.

Шаир, хәмирлә әлағәдар олараг бугданы, бугда илә әлағәдар олараг јери, торпағы, онун фәлсәфәсини вермәјә чалышмышдыр. Бугда торпагда битир, һәмин бугданы исә Аја јердәки чүтчү баба бағышламышдыр. Беләликлә, мүәллиф јери көјә гаршы гојур, биринчинин үстүнлүјүнү бөјүк фәхрлә гејд едир. Бу фикир шаирин һәлә 1927-чи илдә јаздығы «Ондан да көзәлдир» ше'риндә дә вардыр.

Поэмада шаир Ајы јерә ендирмәклә инсан зәһмәти вә инсан зәкасы илә чичәкләнән јерин көзәллијини вә үстүнлүјүнү тәрәннүм етмиш олур. Илк дәфә инсан сәси ешидән Ај бу сәсдә әзәмәт вә үлвијјәт дујур:

¹ 3. А. Рагозина: «История Мидии», С. Петербург, 1904. сәһ. 130.

Мән онда билдим ки, јаранмаг нәдир,
Бәшәрсиз кайнат бир виранәдир.

—дејә инсанын бөјүклүјүнү јалпыз Јер күрәсиндә дејил, бүтүн кайнатда көстәрир. Шаирә көрә, инсан Күнәш системинин мәркәзиндә дурур. Бу барәдә Мейди Хүсәји һаглы олараг јазыр: «Әсәрин гәһрәманы Ај дејилдир. Шаир онун образыны бир бәһанә кимй көтүрүр вә Ај, инсан һаггындакы дастаның прологу кими верилир».

Буна әсәрин бир јериндә ишарә дә вардыр. Ај, инсан јаранмадығына көрә, әзаб чәкир, чүнки о, инсаны бүтүн варлыглардан үстүн һесаб едир.

Дүздүр, инсан јаранмадым... Бәхтим белә јазылмышдыр. Бу сәбәбдән багрым башы бир думандыр, бир дә ғышдыр.

Әсәр нә гәдәр романтик түлә бүрүнсә дә, Ајын чүтчү баба илә көрүш сәһнәси мütәфәккиранә олдуғу гәдәр дә реал вә тәбиидир. Халг арасында мәшһур олан «Гуш нә гәдәр јүксәкдә учарса, дән үчүн јенә дә јерә енәр» мәсәли бу көзәл сәһнәнин епиграфы ола биләр.

Јухарыда дедијимиз кими, әфсанәнин бу чәһәти, јә'ни Ајын јерә ениб чүтчүдән сүнбүл алмасы, ону көјдә сәпмәси Ајла әлагәдар олан халг әфсанәләриндә јохдур. Лакин Ајын үзүндәки ләкәләрин хәмирдән әмәлә кәлмәси јенә дә ону тахыла бағлајыр. Тахыл исә һәјат мәнбәләриндәдир. Чүтчү торпағы өкүзлә бечәрир, өкүз зәһмәт символудур. Бу мәсәләләр «Авеста»да да вардыр. Бу китабда көстәрилир ки, «Аһурамәзданың јаратдығы илк чанлы варлыг өкүздүр. Әһримән исә әзијјәти, ачлыгы, јохсуллуғу она әзијјәт вермәк үчүн јаратды. Өкүз девин сәләмәсиндән арыглајыб өлдү. Онун һәр бир әзасындан 55 гисм һубубат (арпа, буғда), 12 гисм шәфаверичи от әмәлә кәлди. Онун нүфтәси лак вә гүдрәтли иди. Аја көчдү. Ајын нуру илә лап тәмизләнди. Ондан еркәк, диши нүфтәси әмәлә кәлди»¹.

«Ајын әфсанәсиндә Ај чүтчү илә сәһбәт едир вә тахылы чүтчүдән алыр... Бурада исә тахыл өкүзлә әлагәләндирилир. Әсас мәсәлә одур ки, һәм С. Вурғунун «Ајын әфсанәсиндә, һәм дә «Авеста»да өкүздән јаранан тахыл, јә'ни һәјат Аја көчүр. Тахыл, јә'ни һәјат

мәнбәји Ајла әлагәләндирилир. Бундан белә нәтичә чыхармаг олар ки, «Ајын әфсанәсиндәки бу чәһәти шаир, «Авеста»дан алмыш, халг әфсанәсини «Авеста» әфсанәси илә бирләшдирмишидир. С. Вурғунун «Авеста»дан, аташпәрәстлијин мотивләриндән бир чох әсәрләриндә истифада етдијини билirik. («Өлән мәнәббәт», «Фәрһад вә Ширин», «Һүрмүз вә Әһримән», «Муған» вә с.)

«Ајын әфсанәси» поемасында да шаир јенә әфсанәјә бу күнүн көзү илә бахыб, истәр тәбиәт, истәрсә дә инсан көзәллијинә ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән јанашыр. Гадынын көзәллијини онун заһириндә дејил, дахилиндә, мәнәви әләминдә ахтарыр.

Заһири көзәлликлә дахили көзәллији гаршылашдыран шаир көстәрир ки, әсрләр боју гадынлар һәмишә јалпыз заһири көзәллијинә көрә башгаларындан сечилирдисә, инди бу мејар көһнәлмишидир, гадын һәр шејдән әввәл өз һүнәри вә камалы илә гиймәтләндирилир. Бу фикри илә шаир бир тәрәфдән јени гурулушун гадынлара бәхш етдији бөјүк һүгүг вә имканлары гәјд едирсә, икинчи тәрәфдән, әсрләр боју давам едиб көлән епигончу гәзәл ше'ринә гаршы чыхыр. Бөјүк Сабирин «Гәһ-гәһ, нә әчәб күлмәлисән ханиман-хараб» ше'ринә сәс верир.

Бу әсәр өз форма вә мүнәричәси е'тибары илә шаирин ән биткин, камил поемаларындандыр.

«Булаг әфсанәси» поемасында исә әфсанә һеч бир дәјишикликлә уграмадан, олдуғу кими нәгл едилир.

Бүтүн Шәрг халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын шифаһи әдәбијјатында «дирилик чешмәси» һаггында мұхтәлиф рәвәјәтләр вардыр. Марағлы бура-сыдыр ки, бу чешмәнин јерини һәр халг өз вәтәңи илә әлагәләндирир, рәвәјәтин Азәрбајчан вариантында исә һәмин чешмәнин Ширванда олдуғу дејилир. «Булаг әфсанәси» поемасында да чешмәнин јери бу варианта әсасән Ширвана истинад едилир. Сонралар јаздығы «Фәрһад вә Ширин» драмында да шаир бу чешмәнин Ширванда олдуғуну дејир. Фәрһад мұһарибәјә јолә душдүјү заман атасы Азәр баба она дирилик сујундан бир гәдәһ узадараг:

Ширван булағынын сујундачдыр бу

...Өлмәз бу дүнјада буну ичәнләр.

— дејир.

«Булаг әфсанәси» поемасында гојулан мәсәлә вах-

¹ Әдәбијјати Мәзди Јәсна, чилди әввәл, гисмәтә өз китабе мугәлләсә «Авеста» тәфсир вә тәәлифе Пуре-Давуд, Бомбеј, 1962, сәһ. 217

тилә Низаминин «Искәндәрнамә»синдә дә гојулмушдур. Низаминин әсәриндә нәгл олуан әфсанәжә көрә Искәндәр Кәбир дирилик чешмәсини тапмаг үчүн зүлмәтә кетмиш, јолларда чох бөјүк әзијјәт чәкмиш, ону тапа билмәјиб кор-пешман кери дөнмүшдур.

«Булаг әфсанәси» 72 мисрадан ибарәтдир. Әсәрин 48 мисрасы шаирин өлүм һаггында јүрүтдүјү гәрибә муһакимәләрдән ибарәтдир, галан мисраларда исә әфсанә нәгл олунур. Искәндәр Кәбир Ширвана гошун чәкиб адам салыр, лакин дирилик чешмәсини тапа билмир, һәсрәтли көзләрлә бизи тәрк едир.

Шаир, поеманын әввәлиндәки рич'әтдә өлүмүн фәләфи мәнәсыны изаһ етмәјә чалышыр. Өлүмүн өзүнүн дә башга чүр һәјәт олдуғуну иддиа едир, чүнки шаирә көрә, өлүм олмаса, һәјәт да олмас.

Бурада шаир тәбиәтин диалектикасыны, инкишафыны вә бу инкишафын өлүмлә, өлүмүн исә һәјәтлә әвәз едилдијини шаирәнә сүрәтдә ифадә етмишдир.

Башга әфсанәви әсәрләриндә олдуғу кими, бу әсәриндә дә Вурғун әфсанәни јалныз нәгл етмәклә кифәјәтләnmәмиш, тәсвир етдији һадисәјә өз мүнәсибәтини билдирмишдир. Шаир, Искәндәр Кәбирин Ширвана кәлиб дирилик чешмәси ахтардығны, фәгәт тапа билмәдијини дедикдән сонра поеманы ашағыдакы бейтлә битирир:

Һәсрәтли көзләрлә бизи тәрк етмиш,
Фәгәт карваныны јүкләјиб кетмиш.

Сон мисрада Искәндәрин Азәрбајчана — Ширвана сәфәринин әсас мәгсәди ашкара чыхыр. О, бу көзәл өлкәјә онун сәрвәтини дашымаг үчүн кәлибмиш.

Беләликлә, шаир романтик әфсанәјә реалист көзлә бахмыш, Искәндәрин Азәрбајчана дирилик чешмәси ахтармаг үчүн дејил, мәһз ишғал мәгсәдилә кәлдијини бөјүк усталыгла гејд етмишдир. Әкәр шаир һадисәни јалныз әфсанәдә олдуғу кими нәгл етмәклә кифәјәтләнсәјди, онда «Булаг әфсанәси» поемасынын ичтимай мәнәсы чох кичик оларды, Сәмәд Вурғун исә «Горки әфсанәси бизи инандырыр»—дедији заман елә бил ејнән «Булаг әфсанәси»ндәки дирилик чешмәси ахтармаг мәсәләсини нәзәрдә тутмуш, Искәндәрин «сәјаһәтинә» охучуну инандырмаг үчүн бу сәфәрин һәгиги, реал мәнәсыны, јәни ишғалчылыг нијјәтини көстәрмәји унутмамышдыр.

ХАЛГ ЈАЗЫЧЫСЫ*

Көркәмли јазычымыз Сүләјман Рәһимов ингилабдан сонра јетишмиш гүдрәтли сәнәткарлар нәслиндәндир. О, отуз иллик кәркин јарадычылыг әмәјинин нәтичәсиндә бизим әдәбијјатымызын гызыл фондуна «Шамо», «Сачлы», «Мәһман», «Ајналы» кими өлмәз сәнәт әсәрләри вермишдир.

С. Рәһимовун һәјәти һәмишә халгымызын ичтимай һәјәти, онун күндәлик мүбаризәси илә бағлы олмушдур. О, узун мүддәт халг маарифи сәһәсиндә чалышмыш, бир мүддәт мүхтәлиф рајонларда партија комитәсинин катиби, инчәсәнәт ишләри идарәсинин рәнси, мәдәни-маариф мүәссисәләринин сәдри, јазычылар иттифагынын сәдри, нәһәјәт, Мәркәзи Комитәнин апаратында бир чох мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. Бу вәзифәләрдә ишләдији заман јазычы вәзифәсилә әлағәдар олараг һәмишә халгын ичиндә олмуш, халгын психолокијасыны, арзу вә истәкләрини дәриндән өјрәнмишдир. Бүтүн бунлара көрә дә онун әсәрләриндә халг һәјәти, халг дүшүнчәси, истәк вә арзулары бир ајна кими өз әксини тапмышдыр. Биз онун әсәрләриндә һәр шејдән әввәл һадисәләрә ајыг нәзәрлә бахан бир јазычынын үрәк дојунтуләрини ешидирик.

С. Рәһимовун әсәрләриндә идејалылыг ән әсас бир амил кими диггәти чәлб едир. Бу кејфијјәти онун јарадычылыгындан бәһс едән бүтүн әдәбијјатшүнаслар һәмишә гејд етмишләр. Мәшһур рус әдәбијјатшүнасы Зо-

* Јазычынын 60 иллик јубилеји мүнәсибәтилә кечирилән тән-тәнәли кечәдә охунан мә'рузә әсасында јенидән ишләнмишдир.

ја Кедрина Сүлејман Рәхимов җарадычылығыны чошгун бир һәјат нәһринә бәнзәдир. Һаглы олараг бу нәһрин җајнағынын халг һәјаты олдуғуну сөйләјир.

Бөјүк драматургуmuz Чәфәр Чаббарлы өлмәз бәс-тәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун «Аршын мал алан» комедијасындан данышаркән белә демишдир: «Бу күн бир франсыз харичдә отуруб «Аршын мал алан»ы оху-јараг бу, Азәрбајчан һәјатындандыр, орада белә бәјләр, белә кәңчләр, белә гызлар вар дејәрсә һаглы олар».

Биз чәсарәтлә ејни сөзләри «Шамо» һаггында да де-јә биләрик. Белә ки, бу роман-эпопеја Азәрбајчан хал-гынын ингилаба гәдәрки һәјаты, психолокијасы, адәт вә ән'әнәси һаггында ајдын бир тәсәввүр верир. Әкәр биз Шамо вә Алонун, Гәмәр вә Көјәрчинин, Мүгүм бәј вә Лејләк Әләмдарын адларыны дәјишдириб башга халглара мәхсус адларла әвәз етсәк белә, јенә дә бу адамларын өз тәбиәтләри е'тибары илә азәрбајчанлы вә бу һәјатын јалныз Азәрбајчан һәјаты олдуғу јәгин едиләр Бу, бир тәрәфдән әлибин фитри истә'дадынын колоритлији илә изаһ едилирсә, икинчи тәрәфдән онун бир вәтәндаш кими һәјат һадисәләринә фәал мүнәси-бәти илә изаһ едилмәлидир.

Сүлејман Рәхимовун хошбәхтлији орасында олмуш-дур ки, о, әдәбијјата мәктәб парталарындан, варагла-ры саралмыш китаб сәһифәләриндән дејил, җајнар һә-јатын өзүндән кәлмишдир. О, илк әсәри олан «Шамо»-ну 30—31 јашында, икинчи әсәри «Сачлы»ны исә 7 иллик фасиләдән сонра, 39 јашында јазмышдыр. Кәңч-лијинин һәрарәтли илләрини исә о, мүхтәлиф мәс'ул вәзифәләрдә кечирмиш, һәјатын өзүндә бишиб јетиш-мишдир.

Јазычы өзү бу барәдә дејир:

«Ражком катиби ишләдијим заман 7—8 мин һектар-дан ибарәт олан пәмбыг сәһәләрини, 5—6 јүз һектар-дан ибарәт олан түтүн сәһәләрини бир нечә күнә дола-нардым. Нәинки роман охумаға, һеч гәзет охумаға да мачалым јох иди. Анчаг демијәсән бәс мән һәјатын өзүндә охујурмушам, өјрәнирмишәм. Һәтта бир нөв јазырмашам да. Инди мән бир јазычы кими, «партијанын салдаты кими бу вәзифәләрдә бу гәдәр ишләмәјим-дән чох разыјам. Мән рајонларда нә гәдәр һәјат тәһ-сили ала билмишәм».

Мәһз һәјат тәһсилини јахшы ала билдијиндән се-вимли јазычымызын илһамы түкәнмир.

Сәнәткар нә гәдәр халг һәјатына нүфуз едәрсә, халг һәјатынын дәрин гатларына енәрсә бир о гәдәр јүксә-ләр. Глинка, Пушкин, Толстој, Шолохов, Үзејир Һачы-бәјов, Чәфәр Чаббарлы сәнәтинин дә сирри бундадыр. Бу сәнәткарлар өз халгларынын һәјатына дәриндән еидикләринә керә, онларын истәк вә арзуларыны јах-шы билдикләринә керә бүтүн халглар тәрәфиндән дә севилирләр. Рус јазычыларындан Либедински «Шамо» эпопејасындакы бу кејфијјәти јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр ки, «Шамо» романы үмүмиттифаг, һәтта мән де-јәрдим ки, бејнәлхалг әһәмијјәтли бир әсәрdir.

Көркәмли рус әдәбијјатшүнасы Корној Зелински «Шамо»ну совет халглары әдәбијјатында Шолоховун «Сакит Дон», Алексеј Толстојун «Әзаблы јолларла», Ласисин «Фыртына», Мухтар Ауезовун «Абај»ы илә бир сырада гојур.

Сүлејман Рәхимовун Бөјүк Вәтән мұһарибәси иллә-риндә јаздыгы повест вә һекајәләр фашист ишгәлчыла-рына гаршы совет дөјүшчүләринин мұбаризәси, халг нифрәти вә гәзәбини ифадә едән тәсирли әсәрләрdir. Мұһарибә илләриндә јаздыгы бир сыра һекајәләри мұәллифин «Өтән күнләр дәфтәриндән» адлы китабын-да топланмышдыр. Халг гәһрәманларындан Һәчәрин икидлијиндән бәһс едән «Ајналы» повести дә мұһарибә илләринин мәһсулудур. Мұһарибәдән сонра Сүлејман Рәхимов «Арзу», «Јанан булудлар», «Ата вә оғул» по-вестләрини, «Шамо» романынын II вә III һиссәләрини, «Арбулаг дағларында» әсәрини, бир сыра һекајә вә мә-гәләләрини јазмышдыр.

Сүлејман Рәхимовун әсәрләри халгымызын јени чә-мијјәт уғрунда апардыгы ингилаби мұбаризәсини, ингилабдан сонракы һәјатымызын социалист релсәри үзәриндәки ичкишафыны, мұһарибә илләриндә даһа да мөһкәмләнән әзм вә ирадәсини, динч гуручулуг иллә-риндәки јарадычылыг сәјини бөјүк илһам вә мәһәббәт-лә тәсвир едир.

Онун истәр илк әсәри «Шамо» эпопејасында, истәр-сә дә башга ирили-хырдалы әсәрләриндә — хусусән «Медәлјон», «Гардаш гәбри», «Торпағын сәси» кими повестләриндә совет адамларынын биркә мұбаризәси гәләмә алынмышдыр.

Сүлейман Рәхимов ярадычылыгынын бир мүнүм хусусийјәти дә будур ки, һәјатын мүсбәт, ишыглы тәрәфләрини даһа бөјүк бир илһам вә һавәслә гәләмә алыр. О, ингилаба гәдәрки һәјатымыздан бәһс едән әсәрләриндә белә көһнә дүнјанын Мүтүм бәј, Әләмдар, Көјәрчин, Султан, Күп гарысы, Бәхти кими ејбәчәр адамларынын гаршысында Ало, Сафо, Гәмәр, Һәчәр, Шамо, Мирзә Валех, Мирзә Полад кими мүсбәт, хејирхәһ адамлар силсиләси ярадыр. Мүасир һәјатымыза һәср олунмуш әсәрләриндә исә мүсбәт образлар, һәјатын ишыглы тәрәфләри даһа кәскин бојаларла гәләмә алынмышдыр.

Јазычы 30 иллик ярадычылыгында Шамо, Рухсарә, Мейман, Һәчәр, Дәмиров, Гочаоглу, Шираслан, Әмир-аслан, Фәрһадоглу, Әрәстун вә башга бу кими кәнчлијин тәглид едә биләчәји мүсбәт адамлар силсиләси јаратмышдыр. Тәкчә буну демәк кифәјәтдир ки, университетин һүгүг факүлтәсини битириб рајонлара ишә кедән чаван әдлјјә ишчиләримиз үчүн Мейманын мүбаризә јолу, ирадә вә мәтанәти ән кәзәл бир өрнәкдир. Буну јазычынын адына әдлјјә ишчиләрчидән кәлән јүзләрдә охучу мәктублары да тәсдиғ етмәкдәдир.

Јазычынын мүсбәт гәһрәмәнләзынын бөјүк бир әксәријјәти садә, зәһмәткеш адамлардыр. Бу чәһәтдән онун ярадычылыгында бир силсилә тәшкил едән Сафо, Гочаоглу, Бағбан Ибраһимхәлил, Әмираслан баба вә саир гочалар чох мараглыдыр. Синәси халғ һикмәти илә долу олан бу мүдриг гочалар бизә бөјүк Низаминин зәһмәткеш гочаларыны хатырладыр. Бу гочалар үчүн һалал зәһмәт һәр шејдир. «Сачлы» романында тәсвир едилән Гочаоглу өмрү боју гаја чапмыш, даш јонмушдур. Онун өз сөзләри илә десәк: «О ити ағызлы чәкичинә бир аллаһ кими сәчдә едир».

Рәхимовун зәһмәткеш гочалары мәһдуд көрүшлү, көһнә руһлу адамлар дејил. Онлар јенилији, јени ичти-ман гурулушу дәриндән баша дүшүр вә буна көрә дә улу бабаларындан онлара јадикар олан вәрдишләри јениләри илә әвәз едир, көһнә аталар сөзләрини дәјишдирир, јени һәјата ујғун шәкилдә ишләдириләр. Гочаоглу дејир: «Инди бирлик һарда, дирилик дә орададыр. Инди чамаат һамысы ортағ олубдур. Одур еј... инчинар кәлиб онун нахышы илә елат зәһмәт чәкир. Инди онлар үстдә, дағын дөшүндә ишығ дәјирманы тикириләр... Мән дә алтда, бир су дәјирманы гурурам. Бир дамда ики

дәјирман олачагдыр. Онда бизим обалар нөвбәјә дајан-мајачаглар. «Јат үјүт јох, јет үјүт олачагдыр». Гәднимдә дејәрдиләр, кет үјүт јох, јат үјүт. Инди заман өзү дәјишән кими мисал дә дәјишир. Нијә? Чүнки јатмаға даһа вахт галмыр, иш-күч чохдур».

Сүлейман Рәхимовун мүсбәт гәһрәмәнларынын әсас бир һиссәсини коммунистләр тәшкил едир, бу коммунистләр ичәрисиндә Дәмиров хусуси јер тутур.

Таһир Дәмиров образы өз чанлылығы вә реаллығы илә үмумән әдәбијјатымызда јаранмыш коммунист образларынын һамысындан сечилир. Әдиб, Дәмирову јалныз вәзифә башында тәсвир етмир. Онун бир инсан кими шәхси дүјғу вә дүшүнмәләрини, шәхси һәјатыны, адамлара мүнәсибәтини, бир сөзлә, ән ади һисс вә һәјәчанларыны белә гәләмә алыр. Таһир јалныз марксизми өјрәнмәклә кифәјәтләнмир. О, ејни заманда дүнја әдәбијјатынын инчиләрини, бөјүк инчәсэнәт әсәрләрини охујур, өјрәнир. О, рајонда баш верән бөјүк һадисәләрлә јанашы ән ади адамларын тәләји илә дә марагла-ныр. Беләликлә дә, мүүллиф Таһир Дәмировун шәхсиндә әсл партија ишчисинин образыны јаратмышдыр. Дәмиров ишләдији рајонда Сүбһанвердизадә кими горхулу бир дүшмәнлә гаршылашыр. Дәмиров вә Сүбһанвердизадә! Буиларын бири нүмунәви дәрәчәдә мүсбәт, икинчиси исә гаты мәнфи! Бу ики нәһәкәк образын гаршы-гаршыја кәлмәси, ики дүнјанын мүбаризәси кими верилмишдир. Биринчи, јашамағ үчүн нә гәдәр алчаглығ вә рәзаләтләрә әл атса белә јенә дә горхур, чәкинир, һамыдан еһтијат едир. Чүнки онун үзәриндә дајандығы көһнә бүнөврә учулмуш, инди о, һавадан асылы галмышдыр. Икинчи исә јени јаранмыш, бөјүк кәләчәји олан бир әсас үзәриндә дајанмышдыр. Ики аләми тәмсил едән бу адамларын мәһәви дүнјасыны ачмағ үчүн әдиб онларын ишләдији рајона 18 јашлы кәзәл Рүхсарәни кәтирир. Бу мәс'ул ишчиләрин һәр икиси субајдыр, Дәмировун арвады өлмүш, Сүбһанвердизадә исә аиләсини атмышдыр. Беләликлә, рајона кәлән бу кәзәл гыз мүнәсибәтләриндә көһнәликлә јенилији тәмсил едән бу ики адамын дахили аләми ачылыр. Көһнәлик—бу кәзәллијин заһирини көрүр вә она саһиб олмаға чалышырса, јенилик—бу кәзәллијин дахили мәһнасыны көрүр. Рүхсарә јалныз бу ики адамын

дежил, бүтүн район ишчилеринин дахили аләмини ачмаг-
да мәнәк дашы олур.

Дәмиров, язычынын бир силсилә тәшкил едән Ша-
мо, һејбәт, Мирзә Полад кими ингилабчы образлары-
нын соснализм чәмијјәтиндәки давамдыр. Адама елә
кәлир ки, Дәмиров азадлыг јолунда бајраг галдыран
дүнәнки Шамодур. О, бу күн силаһыны гәләмлә әвәз
етмиш, учгар бир районда рајком катиби ишләјир.
Соснализм реализминин тәләбләринә садиг галан Сүлеј-
ман Рәһимов һәјаты даима инкишафта тәсвир едир.
Буна көрә дә дөвр дәјишдикчә, гаршыда дуран вәзи-
фәләр дә дәјишир. Һәмән вәзифәләрә ујғун олараг
адамлар вә онларын характерләри дә дәјишир.

Сүлејман Рәһимов өз гәһрәманларыны һазыр шәкил-
дә охучуја тәгдим етмир. Һәмән гәһрәманын бу харак-
терә нечә малик олдуғуну, һансы чәтинликләрдән кеч-
иб кәлдијини көстөрмәји дә унутмур. Бу чәһәтдән Ша-
мо вә Рүхсарә образлары хүсусилә марағлыдыр.

Романын илк сәһифәләриндә ади бир кәнд чаваны
кими тәсвир едилән Шамо, сәһифәләр чеврилдикчә је-
тишир, ән нәһәјәт, бир коммунист кими өз доғма кәнди-
нә гајдыб ел-обасына доғру јол көстәрир. Бүтүн бун-
лар асан баша кәлмир. Мүәллиф өз гәһрәманыны һәја-
тын доланбач јолларындан кечирир, онун характерини
чәтинликләр ичәрисиндә формалашдырыр.

Мәктәб диварлары арасындан чыхыб һәјатын кениш
гојнуна атылан Рүхсарәни мүәллиф һәјатын бурулған-
ларына салыр, ону охучунун көзләри гаршысында је-
тишдирир. Әсәрин әввәлиндә јалныз узун һөрүкләри вә
көзәллији илә башгаларындан сечилән бу гыз, әсәрин
сонунда һүнәр вә бачарығы илә фәргләнир. Беләликлә,
мүәллиф тәсвир етдији бу чаванларын шәхсиндә оху-
чулара чәтинликдән горхмамағы өјрәдир, онлары мәтин
бир мүбариз кими тәрбијәләндирир. Онун гәһрәманла-
ры язычынын диктәси илә һәрәкәт етмир. Бу гәһрәман-
ларын һәрәкәтләри онларын өз дахили аләминдән, ха-
рактарләриндән доғур. Охучу бу адамларын мәгсәдини,
арзусуну там ајдынлыгы илә көрүр, үрәкләринин сәси-
ни ешидир. Буна көрә дә бәзән охучуја елә кәлир ки,
о, китаб охумур, һәјатын өзүнү көрүр, өзү бу һадисә-
ләрдә балаваситә иштирак едир.

Һәјат бир рәңкдә дејилдир. Һәр кәсин һәјатынын
ениши дә вар, јохушу да. Кәләри дә вар, севинчи дә.

Нәһәјәт, сәфасы да вар, чәфасы да. Буна көрә дә Сү-
лејман Рәһимов һәјаты ениши, јохушу, кәләри вә се-
винчи илә бир јердә тәсвир едир. Онун гәһрәманлары
һәјатын мүхтәлиф кешмәкешләринә дүшүр, изтираб
кечирир, севинир, кәдәрләнир, енир, галхырлар. Бир
сөзлә, һәјат мүбаризәсиндән кечиб бәркијирләр. Әдибин
әсәрләриндә һәјатын өзүндә олдуғу кими, һәм јумор,
һәм дә чиддилик вардыр. Һәјатда күлүш һәдәфи олан,
јүнкүл, кичик тәбиәтли адамларла јанашы, бөјүк тә-
биәтли, бөјүк гајәли чидди адамлар да вардыр. Буна
көрә дә јазычы бир тәрәфдән кичик тәбиәтли, балача
үрәкли, хәбис нијјәтли Шәрбәталы вә Косалары тәсвир
едирсә, икинчи тәрәфдән чидди тәбиәтли, бөјүк харак-
терли Шамолары, Мейманлары тәсвир едир.

Бүтүн бунлар язычынын үслубуна дә тәсир едир.
Онун јарадычылығында үслуб рәңкарәнклији вардыр.
Әкәр о, «Өтән күнләр дәфтериндән» башлығы алтында
јаздығы «Су әризәси», «Малјемәз», «Хорузлу дәсма»,
«Тапанча» вә «Гонаг» кими һекајәләриндә һәјатын дә-
ринликләринә ениб Мирзә Чәлил үслубуну давам етди-
рирсә, «Ајналы», «Медалјон», «Гардаш гәбри» вә «Арзу»
кими әсәрләриндә һәјатын романтикасыны, ше'риј-
јәтини көстөрмәјә чалышыр. Беләликлә, әдибин јара-
дычылығынын диапозону чох кенишләнир. Онун јарады-
чылыг тәбиәти үслубларын, әдәби чәрәјанларын мәнәдуд
чәрчивәсинә сығышыб галмыр, гәлибләрин чәрчивәсин-
дән кәнара чыхыр. Рәһимовун сатирик планда јаздығы
«Су әризәси», «Малјемәз», «Муздур әһвалаты» һекајә-
ләри заһирән күлүш доғурса да, бу һекајәләрин арха-
сында дахили бир кәдәр кизләнмишдир. Бу һекајәләр-
дә гәһгәһәләр ичәрисиндә көз јашлары вардыр. Бу көз
јашлары, бу кизли кәдәр, халгын кәдәридир. Биз бу кә-
дәри, бу көз јашларыны Мирзә Чәлилин «Өлүләр»ин-
дә, «Дәли јығынчағы»нда көрмүшүк. Биз бу кәдәри,
бу көз јашларыны Грибоједовун «Ағылдан бәла»сында,
Чәфәр Чаббарлынын «Ајдын»ында көрмүшүк. Бу
әсәрләрин гәһрәманлары Искәндәр, Чатски вә Ајдыны
мөвчуд чәмијјәт дәли адландырмашдыр. Әсиндә исә
бу адамлар чәмијјәтин фөвгүнә галхмыш ән ағыллы,
ән габагчыл адамлар иди. Бунларын башына кәлән бә-
ла ағылларындан кәлир. Бөјүк рус әдиби Грибоједов
санки дүнјанын дәрдини дүшүнән Һамлетләрин дахили
әзабыны, изтирабыны үмумиләшдирәрәк бу дүшүнән,

жанан адамларын фачнәсини «Ағылдан бәла» адландыр-мышдыр.

Сүлејман Рәһимовун «Су әризәси» һекајәсиниң гәһрәманы Гәдим кишиниң дә вәзијјәти тәхминән Чатски вә Искәндәрин вәзијјәтинә бәнәзир. Гәдим киши пам-быг тарласыны сувармаг үчүн мирабдан су истәјир. Бу хаһишин мүгабилиндә ону арха басыб мөһкәм исладыр-лар. Гәдим киши газә мәркәзинә кедир, падшаһын ады-на су әризәси јаздырыр. Узун мүддәт һөкүмәт идарәлә-ринә ајаг дәјүр, һеч кәс она мөһәл гојмур. О, «су» дејиб дад чәкир. Кабинетиндә мәшгул олан начальник сәс-күјә бајыра чыхыр. О, Гәдим кишини дәли зәнн едиб әмр верир:

«—Биртәһәр буну ашағы ендирин, зијанлы исә зән-чирләјин. Бир баш губернија дәлиханасына көндәрин.

Гәдим дајы гәрибә сифәт алды. Дилманч начальни-кин дедијини ејнән тәрчүмә еләди. Елә бил Гәдим дајы-нын үстүнә бир дағ ағнајыб төкүлдү:

— Аға, рәһм един, аға, мән су истәјирәм, мән дәли дејиләм. Мән Әзим оғлу Гәдимәм.

Началник бу дәфә јахына кәлиб чох диггәтлә Гә-дим дајыја бахды вә әлини галдырыб:

— Настојашши сумашедчи, — деди.

Әли һәр јердән үзүлән Гәдим киши падшаһын ады-на јаздырдығы су әризәсини почта салыб көндә гајыдыр.

Онуң шәһәрә шикајәтә кетдијини билән кәтхуда Гәдим кишини јенидән дәјдүрүр. Гәдим киши узун мүд-дәт хәстә јатыр. Беш-алты ајдан сонра әризәнин чавабы гајыдыр. Һөкүмәт идарәләри бир-биринә дәјир, чүнки әләһәзрәт өз дәсти-хәттилә әризәнин үстүнә јазмышды: «Рәијјәтә су ләзымдыр». Инди бүтүн диванхана ишчилә-ри көндә төкүлмүш, Гәдим кишиниң тарласыны сувар-маг, јериндәчә протокол бағламаг истәјирдиләр. Лакин артыг кеч иди. Чүнки гыш чохдан кәлмишди. Гәдим кишиниң тарласы тамам јанмышды. Буна бахмајараг Гәдим киши гышын шахтасында сојунуб артыг ләзым олмаса белә гурумүш тарласыны сувары, она мөһкәм сојуг дәјир вә бир нечә күндән сонра өлүр.

Сатирик планда јазылмыш бу һекајәдә Гәдим киши-нин дүшдүјү ачыначаглы вәзијјәт охучуну күлдүрүр. Лакин бу күлүш фәрәһдән доған күлүш дејилдир, бу күлүш кәдәрдән доған, ачы, истәһзалы гәһгәһәләрди-р. Гәһрәман мөвчуд ганунларла тоггушдуғу заман дәли

вәзијјәтиндә галыр. Гәдим кишиниң дәлилији дә белә-дир. Онуң башы ганунун сәрт дашларына тохунур, кичәлләнир, дәли кими «су» дејиб бағырыр. Бу мәнзә-рәдә көһнә дүнјаның рәзаләтләри әдибин гәләми илә чох мәһарәтлә үмумиләшдирилмишдир.

Рәһимов гәһрәманларыны мәнфи, ја мүсбәт дејә ики јерә ајырмыр. О, адамлары һәјатда олдуғу кими, мүс-бәт вә мәнфи чәһәтләри илә бирликдә, һәртәрәфли тәс-вир едир. Буна көрә дә онун образлары реал вә һәјати чыхыр. Бу чәһәтдән «Сачлы» романы хусусилә ма-раглыдыр. Бу роман, мүхтәлиф сәчијјәли типләр сәрки-сидир. Сүлејман Рәһимовун мәнфи гәһрәманлары ичә-рисиндә өз мәнфур кејфијјәтләри илә Сүбһанвердизадә вә Коса башгаларындан даһа артыг сечилир. Сүбһан-вердизадә Совет һөкүмәтинә гаршы банда дүзәлдиб дағлара чәкилән Зүлмәтлә әләгәдардыр. Бу адам һеч бир кұнаһы олмајан өз катиби Әбишә вә онун аиләсинә рәһм етмәдән ону һәбс етдириб дәјдүрүр. Бу мәнфур адам мүхтәлиф әјри јолларла намуслу адамлары ләкә-ләјир. Бүтүн чинајәтләрин мүгабилиндә Сүбһанверди-задәнин вичданы зәррә гәдәр ағрымыр. Бу адам тибб техникумуну јеничә битириб рајона, сәһијјә мәнтәгәси-нә ишләмәјә кәлән 18 јашлы Рүхсарәни јолдан чыхар-маға чалышыр. Мәгсәдинә наил ола билмәјәчәјини көрүңчә бу мәсум гызы әхлагсыз дамғасы илә дамға-лајыр, ону мәс'улијјәтә чәлб етдирир. Нәһәјәт, бу адам мин манатларла рүшвәт алдығы һалда Бакыда гојуб кәлдији өз доғма балаларына бир гәпик дә пул көндәр-мир. Әләчсыз галан арвады үч көрпә гызыны ушаг еви-нә вермәк мәчбуријјәтиндә галыр.

Сүбһанвердизадә Рүхсарәјә наил олмаг үчүн өзүнү јаландан хәстәлијә вурур. Банка салдырмаг бәһанәсилә тибб мәнтәтәсиндән Рүхсарәни чағыртдырыр. Гызын көнлүнү әлә алмаг үчүн она бир дәст костјумлуг парча тәклиф едир. Елә бу заман үрәјиниң дәринлијиндән бир анлыг олса белә вичданын сәси ешидилир: ач-сусуз галан, атасынын пулсуз көндәрдији зәрфи алмаг үчүн ики аббасы пулу олмајан көрпәләри көзләриниң габа-ғында дајаныр:

«Санки үч нәфәр еһтијаж ичиндә саралан балача гыз ушағы башыны пәнчәрәјә узадыб өз аталарына бахды-лар. Санки онлар үчү дә бирдән әлләрини узадыб:—

Ата, гырк гәпик вер, пакетини алаг — дејә инләдиләр... Бахаг көрәк бизә нә көндәрмисән ата?

— Сизи ит гызы ананызмы көндәриб?

— Јох ата, — дејә санки бојча бир-бириндән азча фәргләнән гызлар чаваб вердиләр. — Өзүмүз кәлмишик, ата! Инди сән бу дүнјада һәр бир шеји дансан да бизи дана билмәзсән».

Сүбһанвердизадәнин кечирдији бу психоложи сарсынты нә гәдәр тәбин, нә гәдәр реал вә тәсирлидир. Чүнки бу адам нә гәдәр алчаг, нә гәдәр рәзил олса белә јенә дә инсандыр, јенә дә атадыр. Һәгиги јазычы образыны чансыз, мүгәвва кими дејил, чанлы һиссләри, һәјәчанлары, јахшы вә пис тәрәфләри илә бирликдә тәсвир етмәлидир.

Психоложи вәзијјәтләрини тәсвири «Мехман» повестиндә даһа марағлыдыр. Әјри јолларла пул газанан, халг малына хәјанәт едән Мәммәдхан, Галошлу адамын васитәсилә прокурор Мехманын арвадына бир гызыл саат бағышлајандан сонра нифрәт етдији арвадыны өз әлләри илә боғуб өлдүрүр. Мехман арвадынын голундакы гызыл голбағлы саатдан шүбһәләнир. Арвады Зүлејха бу саатын анасы тәрәфиндән һәдијјә олдуғуну билдирир. Мехман буна инанса да, шүбһә гурд кими онун үрәјини кәмирир. Мехман гәрибә һаллар кечирир. Бу заман, вахтилә гоча профессорун дедији: «Өзүнү ләкәдән көзлә!» сөзләри јадына дүшүр. Саатын аста чыгылтылары топ курултусуна чеврилиб Мехмана аман вермир:

«Парылтысы ајнаја дүшән гызыл саат Мехманын тәсәввүрүндә бөјүјүрдү. Мехман башынын ағрысындан көзләрини јуммаг, бу мәнзәрәни көрмәмәк истәјирди... Лакин бу гызыл саат кәнарда јох, Мехманын өз үрәјиндә чыгылдајырды».

Мехман һара кедирсә, бу јекнәсәг чыгылтылар она аман вермир. «Ләкә», «ләкә» дејиб ону изләјир. Мехман әсәбиләшир. Гызыл сааты кабинетиндә дәмил сәјфин ичинә атыр. Лакин бу сәсләр јенә она аман вермир. «Бу һарда чыгылдајыр? Бу кассадан кәрәк бир сәс чыхмасын. Бу сәс һардан кәлир? Нә үчүн бу сәс сусмур? Мехман дөјүш мејданына гәдәм гојдуғу, мүгәддәс амал уғрунда чарпышдығындан бу гызыл саат онун күрәјинә сары зәһәр сујуна чәкилмиш ити бир хәнчәр сапламышды».

Психоложи вәзијјәтләрини тәсвириндә јазычы о гәдәр һәссаслыгла һәрәкәт едир ки, тәшбилләрини белә мөвчуд вәзијјәтә ујғун шәкилләрдә гурур. О, гызыл саатда олан сарылыг сифәтиндән мәгсәдәујғун шәкилдә, чох бөјүк мәһарәтлә истифадә едир. Гызыл сааты кәһ гыврылыб јатан сары илана, кәһ да сары зәһәр сујуна чәкилмиш ити бир хәнчәрә бәнзәдир.

Мәммәдхан арвадыны боғуб өлдүрәндән сонра прокурор Мехман мәһкәмә һәкими илә бәрәбәр, мејиди мүәјинә едирләр. Мехман мејидин боғазында бармаг изләрини көрүр. Чинајәтин ачылачағыны һисс едән Мәммәдхан, ики әлини галдырыб он бармағыны аралајыр вә бу он бармағы һәкимә көстәрәк башына чырпыр. Мехман, Мәммәдханын араланмыш он бармағыны көрүнчә дәрһал баша дүшүр ки, мүгәсир, һәкимә он мин манат вәд едир. Бурада мүәллиф «бармаг» сөзүнү чох бөјүк бир мәһарәтлә ики мәнәда ишләдир. Јазычы демәк истәјир ки, мејидин боғазында јери галан һәмин бу он бармаг, өз чинајәтини өртмәк үчүн он мин манат вәд едир.

Јахуд «Сачлы» романында Рүхсарә рајона ишләмәјә кәләндән сонра рајонун бир сыра мәсул ишчиләри јаландан хәстәләнир. Рајон тибб мәнзәгәсинин габағында бөјүк бир нөвбә дүзәлир. Мәлүм олдуғу кими, әслиндә һеч кәс хәстә дејилди. Әслиндә һамы хәстәханәја Рүхсарәни көрмәк үчүн кәлир. Сүбһанвердизадә бир вахт ајылыр ки, рајонда һамы хәстәдир. Бу заман Сүбһанвердизадә чох гәрибә психоложи һаллар кечирир: «Бәлкә мән өзүм дә доғручу бир хәстәликдән чалыхырам? Ја, бәлкә, доғрудан да бу балача шәһәрдә бөјүк бир хәстәлик баш верибди? Хәстәләниб, һамы хәстәләниб, көрүнүр, сирајәтедичи бир хәстәлик вар?»

Бу суаллар ичәрисиндә вурнухан Сүбһанвердизадә ахырда бу хәстәлијин әсл мәнәсыны алајыр: «Хәстәлик, доғрудан да хәстәлик! Бәлкә елә бунлар да мән кими бир хәстәлијә дүчар олублар?!»

Бу чүмләдә ишләнән «хәстәлик» сөзү артыг өз лүгәти мәнәсында дејилдир. Бу сөз, бөјүк әдибимиз Мирзә Чәлил тәрәфиндән ишләдилән сағалмаз Шејх Нәсруллаһ хәстәлији мәнәсындадыр.

Әдибин әсәрләриндә дүнја көрмүш мүдриг Азәрбајчан халғы, онун тарихи, гәһрәмәнлығы, мүбаризәси, адәт-әнәнеси, психолокијасы, ана вәтәнимиз Азәрбај-

чан, онун мөһсуллу чөлләри, башы гарлы дағлары, лаләли дүзәнләри, сәрин јајлағлары, чошғун шәләләләри бир ајна кими өз әксини тапмышдыр. Чилд-чилд галанан бу әсәрләр халғымызын сон 100—150 иллик тарихинин бәдии ајнасыдыр. «Ајналы» — кечән әсрин икинчи јарысында чар зүлмүнә гаршы үсјана галхан халғәһрәманы Нәби вә һәчәрин мубаризә китабы, «Шамо»—Азәрбајчан халғынын ингилаби мубаризә дастаны, «Сачлы»—ингилабдан сонра коллектив тәсәррүфат уғрунда апардығымыз мубаризәнин тарихи! «Медальон», «Гардаш гәбри», «Торпағын сәси» — халғымызын Бөјүк Вәтән мубарибәси илләриндә фашизмә гаршы апардығы мубаризәсинин аловлу сәһифәләри!.. «Јанан булудлар», «Ағбулаг дағларында» — халғымызын мубарибәдән сонракы гуручулуғ илләриндә апардығы мубаризәсинин күзкүсү!

Сүләјман Рәһимовун јарадычылығында олан бу әзәмәт вә бөјүклүјү дәриндән билдијиндән халғ шаиримиз Сәмәд Вурғун букүнкү халғ јазычымыз һағгында демишди: «Сүләјман Рәһимов әдәбијјатымызын узағуран артиллериясыдыр».

Әкәр Чәфәр Чаббарлы бизим драматуркијамызын зирвәсиндә дајанырса, Сәмәд Вурғун мүасир ше’римзин ән бөјүк устадыдырса, Сүләјман Рәһимов да мүасир нәсримизин мүдрик ағсағгалыдыр. Бөјүк Мирзә Фәтәли Ахундов тәрәфиндән әсасы гојулмуш бизим доғма нәсримизин һәјата даһа артығ енмәсиндә, мүсбәт гәһрәманлар силсиләсинин јаранмасында, нәсрә психоложи вәзијјәтләрин кәтирилмәсиндә, үмумән әдәбијјатымызын инкишафында Сүләјман Рәһимовун хидмәтләри бөјүкдүр.

1960

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗЫН АҒСАҒГАЛЫ

Азәрбајчан Совет әдәбијјатынын јарадычыларындан бири, һөрмәтли әдибимиз Әли Вәлијевин бу јахынларда 70 јашы тамам олур.

70 иллик бир өмрүн 20 илини мөһрумийјәтләр ичәриндә кечирән әдиб, ики рәнкли һәјатынын тәзадларыны 45—50 иллик мөһсулдар јарадычылығында гәләмә алмыш, кечмишинин ачы ағрыларындан үрәк јанғысы илә, бу күнүн сәадәтиндән ифтихар һисси илә данышмыш вә данышыр.

Ә. Вәлијев јазычылар аиләсинин ағсағгалыдыр. Бу ад она јашына, тәбиәтинә, шәхсијјәтинә көрә верилиб. О, 30—40 ил әввәл дә ағсағгал иди. Мән бу кичик мөғаләмдә мөһз бу мәсәләјә тохунмағ, әдибин шәхсијјәтиндәки бу көзәл чизкиләри охучуларымыза чатдырмағ истәјирәм. Она көрә ки, јарадычылығда шәхсијјәтин тәмизлији вә бөјүклүјү әсас шәртләрдәндир.

Бөјүк Вәтән мубарибәси илләриндә Әли Вәлијев «Коммунист» гәзетинин редактору иди. О заман јалныз чәһһәдә әскәрләримиз дејил, бүтүн совет адамлары фикрән вә руһән мүсәлләһ иди вә буна көрә дә гәзет сүтунларында охудуғумуз ади бир хәбәрдән тутмуш, ше’рә, һекајәјә гәдәр, сөздән тутмуш, дурғу ишарәләринә гәдәр һәр шеј гәзәбли вә сәфәрбәр иди. Белә бир заманда әдәбијјатымызын ше’р голуна бир дәстә чаван кәлди. Үрәји сөзлә долу олан бу чаванлар һәлә әскәр јашында дејилди. Онларын әли силаһ көрмәсә дә үрәкләри фашизм таунуна гаршы нифрәт гуршуну илә силаһланмышды. Биз дә өз сөзүмүзү демәк, үрәјимиздәки гуршуну дүшмәнин үрәјинә сапламағ истәјирдик. Мәним јашыдларым олан букүнкү гәләм саһибләри һамысы бир ағыздан дејә биләр ки, о заман бизә биринчи нөвбәдә «Коммунист» гәзети пәрәстар олду, бизи өз әтрафында топлады. Гәзетин редактору Әли Вәлијев өзү бизә рәһбәрлик еләди. Әлбәттә, о заман бизим јазыла

рымыз бәдин чәһәтдән لازымы сәвијјәдә дејилди. Буна бахмајараг, бүтүн илк јазыларымыз «Коммунист» гәзетиндә дәрч олунду.

Заһирән чох забитәли, гарагабаг көрүнән Әли Вәлијевин гәлби ушаг гәлби кими саф вә садәдир. Әввәләр биз ондан еһтијат едәрдик. Лакин о, мөһрибанлыг көстәрдикчә биз она сыныг-салхаг ше'рләримизи белә охумагдан чәкинмәздик. Әли Вәлијев таныјанларын һа-мысы билир ки, онун ики сөзү јохдур. Әкәр охунан бир јазыны бөјәнирдисә, гуртарды. Демәк о, нөвбәти нөмрә-ләрин бириндә дәрч олунмалыдыр. О, бөјәндији әсәр һаггында артыг тәрифнамәләр сөйләмәји дә севмәз. Ан-чаг дәрч едәр. Һәмишә онун сөзү илә өзү бир олмушдур.

Мәним вә јолдашларымын әксәријјәтинин әдәбијјат аләминә кәлмәсиндә вә јетишмәсиндә Әли Вәлијевин хидмәтләрини унутмаг олмаз. Чәсарәтлә демәк олар ки, Максим Горки инди Русијада танынмыш бир сыра көр-кәмли сөз усталарынын јетишмәсиндә еләдикләрини Әли Вәлијев бизим үчүн еләмишдир. О, бир инсан ки-ми јетишмәјимиздә дә өз гәјгысыны биздән әсиркәмә-мишдир. Хејримиздә, шәримиздә олмуш, Һәмишә бизә аталыг гәјгысы көстәрмишдир.

Ә. Вәлијевин ағсаггаллыгыны шәртләндирән мүйһүм чәһәтләрдән бири будур. Бәс о бири чәһәтләр нәдән ибарәтдир?

Әлбәттә, Ә. Вәлијев һәр шејдән әввәл јазычыдыр. Онун јарадычылығынын мәнбәји халгын һәјаты вә фолклорудур. О, халгы јахшы таныјыр. Халгын һәјаты, мәишәт вә дүшүнчә тәрзи, психоложиси, адәт вә әһ-әнәси, Ә. Вәлијевин јарадычылығынын мајасыдыр, ча-ныдыр.

Ә. Вәлијев халгы китаблардан өјрәнмир, халгы хал-гын өзүндән өјрәнир. Көрпәликдән халг ичиндә олан, халгын эзаб вә изтирабларыны өз чијиндә дашыјан бу әдибин гәлби халг нағыллары, бајатылары, аталар сөзләри вә зәрби-мәсәлләри илә долудур. Бүтүн бунлар исә онун һәм тәбиәтинә, һәм дә јарадычылығына бир мүдриклик кәтирир. Онун бүтүн әсәрләри конкрет за-ман вә мөканла бағлыдыр. Һәтта образлары ја әдибин шәхсән мүшаһидә етдији, көрдүјү, таныдыгы адамлар-ла, ја да өз шәхси һәјаты илә бағлыдыр. Онун јарады-чылығында бир дәнә дә олсун мүчәррәд һадисә вә об-раз јохдур. «Будағын хатирәләри»—демәк олар ки,

мемуардыр, әдибин өз һәјатыдыр. «Бир чүт тәрлан»—Зәнкәзурда вә Гарабагда јетишән халг ингилабчыла-рынын—ики гардаш Чәбрајыл вә Ибадулланын ингила-би мубаризәсинә һәср олунмушдур. Һәмин илләрдә мүй-әллифин өзү Гарабаг вә Зәнкәзурда јашамыш вә әсәрдә чәрәјан едән һадисәләри шәхсән мүшаһидә етмишдир. Тәдгигатчылар ахтарса, јәгин ки, бү ики гардашын—Чәбрајыл вә Ибадулланын конкрет шәхсијјәтләрә исти-над олундуғуну тапарлар.

«Зәнкәзур гарталлары»—мәтин ингилабчылар һаг-гында сәнәдли очеркләр мәчмүәсидир. Бурада тәсвир олунан адамлар инди дә јашајан вә чохларынын таны-дыгы шәхсијјәтләрдир. Ә. Вәлијевлә сөһбәтләримиздә бө'зән әсәрләриндәки бу вә ја башга һадисә хатырла-нан заман әдиб күлүмсүнүб дејир: «Бу әһвалат фила-нынчы илдә филан рајонда башыма кәлән әһвалатла бағлыдыр». Јахуд «филан образда филанкәси нәзәрдә тутмушам» вә с...

Бүтүн бунлар о демәк дејил ки, Ә. Вәлијев јалныз олмуш һадисәләри, реал адамлары гәләмә алыр. Әлбәт-тә, о, мүшаһидә еләдији, көрдүјү јахуд өз башына кә-лән һадисәләри гәләмә аларкән онлары олдуғу кими вермир, јарадычылыг тәхәјјүлүндән кечирир, бәдин шәкилдә бизә тәғдим едир.

Икинчи тәрәфдән, әдиб өтәри һадисәләри, кечичи һаллары гәләмә алмыр. Онун мөвзулары халг үчүн сәһијјәви олан ән мүйһүм чәһәтләри, халг һәјатында мүйһүм рол ојнајан һадисәләри әһатә едир.

Ә. Вәлијев сөзүн һәгиги мә'насында коммунист ја-зычыдыр. О, гәләмә алдыгы бүтүн мөвзулар јалныз бу бахымдан јанашыр.

Партијалылыг принципи һәм онун шәхси һәјаты вә һәм дә јарадычылығы үчүн мүйһүм кејфијјәтдир. Бун-лар исә көркәмли әдибин ағсаггаллыг сәвијјәсини јүк-сәлтмиш вә јазычылар айләси ичәрисиндә она бөјүк нүфуз газандырмышдыр.

Әдибин бу кејфијјәтләрини һәмишә гијмәтләндирән партија вә һөкүмәтимиз бу күн јетмиш илији әрәфә-синдә ону ән јүксәк мукафатла—Ленин ордени илә тәл-тиф етмишдир. Мән бу мүнәсибәтлә бүтүн гәләм саһиб-ләри адындан әдәбијјатымызын ағсаггалыны үрәкдән тәбрик едир вә она арзулары гәдәр өмүр арзулајырам.

1971

«ҮРЭК ДОСТЛАРЫ» ҲАГГЫНДА

Әли Вәлиевин «Үрэк достлары» романы һаггында «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин ачдыгы музакирә тәгдирәләјиң һадисә кими гијмәтләндирилмәлидир. Мә'лумдур ки, доғру фикир, дүз нәтичә, јалныз фикир мүбадиләсиндән доға биләр. Фикир мүбадиләси әдәбијјатымызын, хусусилә дә тәнгиди фикрин инкишафына хејли көмәк едә биләр вә буну давам етдирмәк ла-зымдыр.

«Үрэк достлары» мүасир колхоз кәндиндән бәһс едир. Үмумән Әли Вәлиев кәнди, кәнд адамларыны, онларын руһуну, психолокијасыны, данышыг тәрзини јахшы би-руһуну, белә ки, кәнд, Әли Вәлиев лән јазычыларымыздандыр. Јалныз буну демәк кифајәтдир ки, мүһарибәдән сонра Ә. Вәлиев мүасир кәнд һәјатындан бәһс едән үч ири һәчмли әсәр јазмыш-дыр. Объектин ејни олмасына бахмајараг мүәллиф бу әсәрләрдә өзүнү тәкрар етмәмиш, һәр бириндә мүасир кәндин бир хусусијјәтини гәләмә алмышдыр. Бу фәрғи нәзәримиздә чанландырмагдан өтрү бу әсәрләрин гәһ-рәманларыны тутушдураг: Күлшән, Әзиз, Әбил.

Күлшән вә Әзиз өз характерләри етибарилә бир-бириндән фәрғләнирләр. Лакин һәр икиси мүсбәт гәһ-рәманлардыр. Әбил, әсасән, мүсбәтдир. Лакин о, охучу-нун тәғлид едә биләчәји там мүсбәт, идеал бир образ дејилдир. Онун хасијјәтиндә чатышмајан чәһәтләр дә-чохдур. Бунунла белә Әбил, охучунун рәғбәтини дә-гә-заныр. Бир образ кими о, өз зиддијјәтләри вә кәсирләри илә верилдијинә көрә даһа чанлы вә даһа инандырычы чыхмышдыр.

Дүнја әдәбијјатынын бир сыра шаһ әсәрләринин гәһрәманлары да там мүсбәт планда верилмәмишдир. Бу чәһәтдән совет әдәбијјатынын ән монументал әсәр-ләриндән олан «Сакит Дон»ун гәһрәманы Григори Ме-лехову хатырлатмаг кифајәтдир. Бизчә, бүтүн мүсбәт хасијјәт вә әләмәтләри бир нәфәрин симасында вермәк, ону чансыз, мүгәвва һалына салмаг, инсани кејфијјәт-ләрдән мәһрум етмәк, ону әввалчәдән һазырланмыш стандарт фикирләрин ичрасына чевирмәк демәкдир.

Әдәбијјат инсаншунаслыгыдырса јазычы дә чанлы инсани көстәрмәли, бүтүн мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри илә, сарсынты вә изтираблары илә сәһв вә бүдрәмәлә-рилә, көз јашлары вә гәһгәһәләрилә—бир сөzlә, чанлы бир инсан кими әкс етдирмәјә чалышмалыдыр.

Бу чәһәтдән биз Әбилин характериндәки бә'зи кәсир-ләрә, нөгсанлара һагг верир вә буну Әли Вәлиев ја-радчылығында ирәлијә доғру бир аддым кими гијмәт-ләндиририк.

«Үрэк достлары»нда мүәллиф әсас ики аилә тәсвир етмишдир. Бу аиләләрин һәрәсинин өзүнә мәнхус се-винчи, кәдәри вардыр. Мүәллиф Мүшкүназла Әнвәрин, Күлсәһәрлә Әбилин аилә һәјатыны, бу аиләләрин кәдәр вә севинчини, эзаб вә сарсынтыларыны хусуси бир мә-һәббәт вә илһамла гәләмә алмышдыр. Бу аиләләр гар-шылыглы мәһәббәт үзәриндә јаранса да, һәјат һадисә-ләринә мүнасибәтдә, шәхси мәнәфеләриндә, дујғу вә дүшүнчәләриндә, зөвгләриндә бир-бирләриндән кәскин сурәтдә ајрылырлар. Шәхси мәнәфәләрин зиддијјәти вә зөвг мүхтәлифлији нәтичәсиндә дә һәрәси бир шәкилдә бу ики аиләнин үзвләри арасында конфликт јараныр. Әбиллә Күлсәһәр арасында башланан зиддијјәт кәнар-дан верилән бир тәканла—Мәшәди Шәрифин мејдана чыхмасы илә башлајыр. Мәшәди Шәрифин зүһуру, бир мәһәк дашы кими, заһирән сакит вә хошбәхт көрү-нән бу аиләјә тохунур вә аиләдәки бүтүн зиддијјәт вә анлашылмазлыглары мејдана чыхарыр, әр вә арвад јалныз он үч илдән сонра бир-бирини дәриндән таны-дыгларыны анлајыр вә бу сарсынты нәтичәсидә һәр ики-си дәрк едир ки, бу вахта гәдәр онларын арасында гар-шылыглы анлашма вә сәминијјәт олмамышдыр.

Әнвәрлә Мүшкүназын аилә фачиәси исә тамамлә башга бир шејдән башлајыр: —Әбиллә Әнвәрин аилә-сини вә бу аиләләрин өзләринә мәнхус сарсынты вә

фачиэсини тутушдурдугда истэр-истэмэз Л. Толстојун ашағыдакы сөзләри јада дүшүр: «Бүтүн хошбөхт аиләләр бир-биринә бәнзәјирләр, бөдбөхт аиләләрин исә һәрәси бир чүр бөдбөхтдир».

Роман боју охучу Әнвәрин аиләсинин дағылачағыны хәјалына белә кәтирә билмир. Әсәрин илк фәсилләриндә Әнвәрлә Мүшкүназ чох сәмими, мөһрибан көрүнүрләр. Вараглар чеврилдикчә, әр-арвад арасындакы ихтилаф дәринләшир. Фикримизчә, Әнвәрлә Мүшкүназ арасындакы эиддијјәт даһа дәрин, даһа чанлы, даһа реал вә даһа инандырычыдыр. Она көрә ки, бурада мүәллиф, образын дахили аләминә, онларын үрәјинә, психолокијаларына енмиш вә бу психолокијадан чыхараг һөкм вермишдир. Бурада мүәллиф, образларыны өз характерләринин ихтијарына вермиш вә онларын һәрәкәтләрини характерләри илә мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Охучу јалһыз бу заман гәһрәманы дүјүр, һисс едир, нәфәси илә гызыныр, һәрәкәтләринә һагг верир.

Әсәрин 15-чи фәслини мүәллиф ашағыдакы сөзләрлә башлајыр: «Инсан һәмдәмсиз оlanda дәрди артар!.. Һәјатын әшрәфи олан инсана јалғызлыг јарашармы? Тәбиәтдә олан бүтүн көзәлликләрин мејары инсан зөвгүдүр. Синәсиндә күл күлү диндирән, чичәк чичәји чағыран... јайлаглар инсан үзү көрмәјәндә елә бил јас тутур... Дүнјада о тәрпаглар вәһши адланыр ки, ора инсан ајағы дәјмәмишдир».

Бу шаиранә киришдән сонра мүәллиф һәмдәми ола һәмдәмсиз галан Мүшкүназын тәкликдән доған изтирабларыны тәсвир едир. Јалһыз бу фәсил, Мүшкүназ образынын тамамланмасы, охучунун нәзәриндә чанланмасы үчүн кифајәтдир. Бу фәсилдә Мүшкүназын дахили аләми—дүјүгү вә дүшүнчәләри, дәрди, изтирабы ачылыр. Мәлүм олур ки, онун әри Әнвәр шөһрәт дүшкүнүдүр. О јалһыз Сосиалист Әмәји Гәһрәманы ады алмаг ешиги илә јашајыр. Бу дүјүгү онун көзләрини пәрләләмиш, ону аиләсиндән сојутмуш вә һәтта әсәрин сонунда ону чинајәтә доғру сүрүкләјән дә бу дүјүгү олур.

Аиләсиндән сојујан, аиләнин мүгәддәс танунларыны позан Әнвәрин дәрди, Мүшкүназы бир ан да раһат бурахмыр. Мүшкүназы дүшүндүрән, ону кәдәрләндирән итирдји мәнәббәтдир: «Мүшкүназ чајын сојудугуну унудур, фикирләрини давам етдирди, вар-дөвләт,

вәзифә, шөһрәт саф ешгин мүгабилиндә солда сыфырын әһәмијјәти гәдәрдир. Вар-дөвләти газанмаг олур, тәмиз севкини газанмаг исә һамыја мүјәссәр олмур. Күн батмыш, балкон гаранлыглашмышды. Мүшкүназ фикирдән ажрыланда бир аз вәһимәләнди. Тез шығы јан дырды... Бу дәгигә Мүшкүназа бир һәмдәм—арвады, кишими, гочамы, чаванмы, бир адам лаһым иди ки, сөһбәт етсин, үрәјини бошалтсын. Дәрдини јүнкүлләшдирсин».

Бу сәтирләри јазаркән ким дејә биләр ки, мүәллиф Мүшкүназын дәрдини үрәјиндә дашымамыш, тәклијин нә гәдәр бөјүк әзаб олдуғуну бир јазычы кими дүјүгү вә Мүшкүназ кими вәһимәләнмәмишдир?! Фикримизчә, бу фәсил өз психоложи дәринлији етибары илә әсәрин ән дәрин фәсилләриндәндир. Биз она көрә бу фикирдәјик ки, бурада сәтирләр арасында јазычы үрәјинин дөјүнтүсүнү ешидир, аловуну көрүр, һәјәчаныны һисс едирик. Тәәссүф ки, ејин сөзү биз әсәрин бүтүн фәсилләри һаггында дејә билмирик. Әсәрин бәзи фәсилләриндә мүәллиф үздән кетмиш, образларын дахили аләминә енмәмиш, онлары бир инсан кими һисс етмәмишдир. Бәзи һалларда мүәллиф образлары өз ирадәсинә табә тутдурмуш, онлары истәдији кими һәрәкәт етдирмишдир. Лакин бу һәрәкәтләр бәзән образларын характериндән доғмур. Әсәрин бир чох јерләриндә мүәллиф образы, онун һәрәкәтләрини көстөрмәк әвәзинә, онлар һаггында өзү данышыр вә гуру сөзлә характеристика верир. Мәсәлән, мүәллиф әсәринин лап башланғычында Әбил Гәмбәрову бизә белә тәгдим едир: «Дөрд илдән артыг бу мәнзилдә јашајан Гәмбәрову бүтүн гонаглар вә танышлар јахшы бир аилә башчысы, гајыкеш ата, ганаचाглы бир әр кими таныјырдылар. Әбиллә Күлсәһәр иш көрәндә мәсләһәтләшир, базарда, магазиндән шеј аланда өлчүб-бичир, биринин дедијини о бири тамамлајырды».

Бизчә, бу чүр характеристикаја еһтијач јохдур. Онсуз да сонракы фәсилләрдә охучу Әбилин гајыкеш ата, јахшы әр олдуғуну көрүр. Базардан шеј аланда әрлә арвадын бир-бирилә мәсләһәтләшмәсини характер әләмәти кими вермәк исә образы хырдаламагдыр.

Әсәрин бәзи јерләриндә мүәллиф өзү өзүнә зидд кедир. Мәсәлән, 37-чи сәһифәдә Әбил Гәмбәровун Әнвәркилә кәлдији вә Әнвәрин арвады Мүшкүназа плов

биширтдирдији тәсвир едилир. (Јери кәлмишкән гејд етмәк ләзимдыр ки, јарадычылығы боју Азәрбајчан колоритинә садиг галан Әли Вәлијев бурада бу мүнүм чәһәти унутмудур. Әбилин, әри евдә олмајан Мүшкүназа плов биширтдирмәси вә она ејһамларла арвадын-дан наразы олдуғуну билдирмәси бизи инандырмыр). Бу сәһнәдә Мүшкүназ Әбиллә гаршылашыркән кизличә көкс өтүрүр. Куја, Мүшкүназ Әбили көрәркән Әнвәрин чаванлығыны хатырлајыр. Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, Әнвәр јашча Әбилдән бөјүкдүр. Әсәрин 47-чи сәһифәсиндә исә бу фикрин әксини көрүрүк.

Елә бурадача башга бир зиддијјәтлә гаршылашырыг. Әсәрин 50-чи сәһифәсиндә Әбил рајон милис шөбәсинин рајиси Гүдрәтова белә дејир: «Сән МТС директору Әнвәр Рәсуловла әлбир олуб мәни ләкәләмәк истәјирсән».

Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр: әкәр Әбил Гәмбәров, Әнвәр Рәсулову доғрудан да өзүнә дүшмән һесаб едирдисә, бәс онун евинә кедиб Әнвәр евдә олмаја-олмаја арвадына плов биширтдирмәсини нә илә изаһ етмәк олар?

Бизчә, бүтүн бунлар ондан ирәли кәлир ки, мүүллиф әсәри јазмамышдан әввәл образлары, һадисәләри, образларын бир-биринә олан мүнәсибәтләрини өзү үчүн мүүјјәнләшдирмәшидир.

Әсәрин мүнүм нөгсанларындан бири дә Мәшәди Шәриф әһвалатынын бәдиин чәһәтдән әсасландырылма-масыдыр. Әкәр Мәшәди Шәриф өз чәзасыны чәкиб һөкүмәт тәрәфиндән ганунла бурахылыбса, онун кәнд-дә кизли јашамасы бизи инандырмыр. Мүүллиф онун кизли јашамасыны көһнә дүшмәни олан Илдырымын оғлу Күршаддан гисас алмаг мөгсәдилә әсасландырма-ға чалышыр. Лакин о, бу интигамы ачыг шәкилдә дә ала биләрди. Икинчи тәрәфдән исә о, интигам алмаг нијјәтиндә олдуғуну јалныз сөздә дејир, ишдә исә Күршадла достлуг едир, онунла әлбир олуб колхоз атлары-ны оғурлајыр.

Әкәр Мәшәди Шәриф доғрудан да Күршадла дүш-мән идисә (буну Күршад да билирдисә) Күршад онун-ла әлбир олардымы?

Әсәрин дили ајдын, сәлис вә чанлыдыр. Үмумијјәтлә, Әли Вәлијев башга јазычыларымыздан ајыран әсас чәһәтләрдән бири дә онун дили, ифадә тәрзидир. Әли

Вәлијевин дили халг дилинә, халгын ифадә тәрзинә хејли јакындыр. Мүүллиф образларыны, онларын ха-рактеринә, дүшүнчәсинә ујғун дилдә данышдырмағы бачарыр. Мәсәлән, мүүллиф һәмишә халгы, онун сәадә-лини дүшүнән Мүршүд кишини һикмәтли халг ифадә-ләри илә данышдырдығы һалда, халг малыны оғурла-јан, халгын алын тәри һесабына доланан Мухтар Зейналов вә Күршад кимиләрини исә сөјүш вә жаргон-ларла данышдырыр.

Әкәр мүүллиф јалныз образларыны идиоматик ифа-дәләрлә, чанлы данышыг дили илә данышдырса бу, о гәдәр дә бөјүк мүүвәффәғијјәт сајылмазды. Марағлы бурасыдыр ки, Әли Вәлијевин өз дили дә бу чүр көзәл, идиоматик ифадәләрлә зәнкиндир. Онун дилиндәки «да-лағы санчды», «һеч кәсин тојуғуна даш атмамыш», «додағы јер сүпүрүр», «көзү-көңлү тохдур», «үрәјинә дамды», «үрәјинин јағы әриди» кими ифадәләр фикрин тәсир гүввәсини артырыр, мәтләбин даһа тез чатмасына көмәк едир.

Фикримизчә, јухарыда көстәриләнләр дүзәлмәли, об-разларын бир-биринә олан мүнәсибәтләри әсасланды-рылмалыдыр. Бу нөгсанлар дүзәләрсә, «Үрәк достла-ры» романы—мүасир кәндимиздән бәһс едән әсәрләр сырасында мүнүм јерләрдән бирини тутар.

1957

«КҮЛШӘН»

1951—55-чи илләр үчүн ССРИ-нин инкишафына даир бешинчи бешилик план һаггында партијанын XIX гурултајынын гәрарларыны охујан һәр кәс, орадакы бир чәһәтә валәһ олмаја билмир. Орада бүтүн абзасларын сону: јарадылсын, тикилсин, тәшкил едилсин, артырылсын кими сөзләрлә битир. Бу нә демәкдир? Бу гурулсун, тикилсин кими фәрәһли сөзләр, бизим дәвләтимизин жүксәлиш гәјәсидир. Совет адамлары јалныз јаратмаг, тикмәк, гурмаг ешгилә јашајыр.

Шан вә шәрәф иши олан әмәк, совет адамларынын симасыны мүәјјән едән башлыча кејфијәтләрдәндир. Буна көрә дә совет адамындан бәһс едән сәнәткар, биринчи нөвбәдә онун шәрәfli әмәјиндән, бу әмәјин мә'на вә маһијәтиндән јазмалыдыр. Бу мә'нада әмәк мөвзусу әдәбијатымызын башлыча мөвзуларындан бири һесаб олунур.

Әли Вәлијевин «Күлшән» повести дә бу мөвзуда јазылмыш гијмәтли әсәрләримиздәндир. Повестин гәһрәманы Күлшән вә онун мангасынын үзвләри дә бүтүн варлығы илә әмәјә бағлы олан адамлардыр. Әлбәттә, өз гәһрәманлығы вә фәдакарлығы илә башгаларындан сечилән Күлшән, әсәрдә даһа парлаг бојаларла верилмишдир. Күлшәнин гәјәси будур: әмәк вә жүксәлиш! Мүәллиф әсәр боју Күлшәни бу просесдә тәсвир етмишдир.

Јүксәлиш ешгинә кәлинчә бу, јалныз Күлшәнин, јахуд «Чичәкли» повестинин гәһрәманы Әзизин дејил, үмүмән совет адамларынын гәјәсидир.

Вәтәнимизин гүдрәти күндән-күнә артыр. Дүнән би-

зә хәјал кими көрүнән шејләр бу күн һәгигәт олур. Вәтәнимизин бу сүр'әтли жүксәлиши илә бәрабәр адамларымыз да һәр күн бир пиллә жүксәлир, һәр чәһәтли камилләширләр.

«Биз олан евдә һачан варды китаб» дејән нәнәләримиз инди артыг өзләри китаб јазыр, «диндирир әср бизи, динмәјирик» дејән бабаларымыз исә инди өзләри әсри диндирир, онун бир илиндә он илин ишини көрүрләр.

Бунунла белә бә'зән арамызда өлкәмизин бу жүксәлиш сүр'әтиндән кери галан адамлар да тапылыр. Белә адамлардан бир гисми вахтилә чох бөјүк ишләр көрмүш, совет һакимийјәтинин јаранмасында, коллективләшмә ишиндә јахындан иштирак етмиш, голчомагларла әлбәјаха олмуш вә вахтилә јерли тәшкилатлар тәрәфиндән тәгдир олунмушдур. Бу адамлар инди гочалмыш, лакин бунунла белә јенә дә әввәлки шөһрәтләрини горумага чалышырлар. Лакин чалышмаг да вар, чалышмаг да. Бу адамларын бә'зиләри кечмиш шөһрәтләрини намуслу әмәклә дејил, чығыр-бағырла, һәдә-горхујла мұһафизә етмәк истәјирләр. Бу адамлар бу күн белә кечмиш шөһрәтләринин көлкәси алтында јашамаг, јенә дә көһнә хидмәтләри һесабына тәрифләнмәк, тәгдир олунмаг истәјирләр. Әсәрдәки Ханпәри дә өз кечмиш шөһрәтинин көлкәсиндә јашајан белә адамлардандыр. Онун дүнән өз гучағында бөјүтдүјү, әл бојда Күлшәнләр бу күн она мејдан охујур, ону јарыша чағырыр. Онда бу адам өз-өзүнә дејинмәјә башлајыр: «Тәчрүбә дејирләрсә, мәнә, баш биләнләри танымаг дејирләрсә, мәнә, чамааты доландырмаг дејирләрсә, мәнә, валлаһ-биллаһ билмирәм тәзә гызларда нә көрүбләр, ај чаным, газ вурун газан долдурун, нә дүшмүсүнүз бу јениләрин үстүнә, әввәл-ахыр бу јениләр дә гочалмаја чаглар? Вахтилә мән дә чаван дејилдимми?»

Бәли, һәјатдан кери галан Ханпәри елә белә дүшүнүр. Мүәллиф Ханпәринин дилинә вердији бу ики чүмлә илә онун бүтүн дүшүнчәсини, дүјгүсуну, мүвәффәгијәтлә ифадә етмишдир.

Гызлар аналары јашла олан Ханпәријә, «Ханпәри хала» дејәндә онун ачыгы тутур. Чүнки о, хала олмаг истәмир. Чүнки халалыг дөврү онун гочалдыгы, һәјатдан кери галдыгы дөврүдүр. Беләликлә, хала сөзүндән ачыгы көлмәси, онун психоложисинин мүәјјән едил-

мәсиндән өтрү мұәллиф тәрәфиндән верилмиш мұвәф-фәгһијәтти штрихләрден биридир.

Биз исә әсәрдән чыхардығымыз нәтичәјә көрә чох һаггы олараг она дејирик:

— Ханпәри хала, сәнә јолдаш Ханпәри дејилдији заманлар јадына кәлирми? Әлбәтә, о күнләр сәнин өм-рүнүн ән әзиз күнләридир. Сәни о заманлар дәвләт ху-суси дә'вәтнамә илә Бақыја ичласлара, мұшавирәләрә чағырарды. Сән дә өјүнә-өјүнә Бақыја кәләр, бурда әзизләнәр вә гајыдыб кәндә кәлмәк үчүн вағзалын кассасына кедәр, бөјүк бир ифтихарла нұмајәндә вәрә-гини көстәрәр вә јумшаг вагона билет алардын. Үстүнә «јумшаг вагон үчүн» јазылмыш билетинә бахар, фәрәһ-ләнәрдин.

Бәс елә һаллар олубму ки, сән кечикмиш, гатар јо-ла дүшәндән сонра вағзала кәлмиш вә јериндәчә гуру-јуб галмышсан. Бу заман јәгин ки, сән үстүнә «јумшаг вагон үчүн» јазылмыш билетинә бахмыш вә кәдәрлән-мишсән. Артыг бу билет дә, үстүндәки јазы да һеч кәсә јарамаз. Инди сорушулур, о заман сәнин дәмирјол ишчиләри илә далашмаға һаггын вармы? Әлбәттә, јох. Чүнки өзүн кечикмисән, буна халг нејләсин.

Лакин Ханпәри хала белә етмир, о, өз күнаһыны өрт-басдыр еләмәкдән өтрү һамы илә далашыр, дара-бара салыр вә бүтүн бунлара көрә дә күлүнч вәзијјәт-дә галыр.

Ханпәринин повестдә тәсвир олунан вәзијјәти белә-дир. Онун кечмиш хидмәтләри вахты кечмиш гатар би-лети кими инди һеч кәсә лазым дејил. Инди о даһа артыг зәһмәт чәкмәли, хатирә олараг сандыгда сахла-дығы көһнә билетлә өјүнмәмәлидир. Лакин Ханпәри бе-лә етмәк әвәзинә, кәнчилијиндән галма, артыг музејә атылмалы олан көһнә палтары вә сырғалары илә өзүнә зинәт вермәјә чалышыр. «О, күзкүнүн габағына кечиб өзүнә диггәтлә бахды. Нә гәдәр ора-бурасыны дүзәлт-дисә алнында вә үзүнүн бә'зи јерләриндәки ғырышлар вә бүкүшләр көрүнүрдү. Бу һал Мәдәдин сөзүндән бе-тәр Ханпәрини пәрт еләди. Өзүнү онда гојмајыб тели-нә, бирчәјинә, үст-башына хусуси сығал верди, палта-рыны дәјишди, јенә дә адәти үзрә алтдан дөшлү вә го-лу боғчалы, сонра да дөшү ачыг вә енлигол көјнәкләр, үстүндән нимтәнә, үст-үстдән үч туман кејинди. Ним-

тәнәнин јан чибинә тут гурусу гарышыг горға төкүб чө-лө чыхды.

О, манга үзвләрини башына јығыб ичлас еләди. Лакин елә онун апардыгы ичлас, Күлшәнлә бағладыгы мұғавиләни удузачағыны көстәрирди. Чүнки о бурада сабаһ нә иш көрәчәкләри һаггында данышмаг әвәзинә, һәчәрин ғызы Күлшән ханым—дејә Күлшәни лаға гој-маға башлады».

Беләликлә, мұәллиф Ханпәри вә Күлшәни гаршы-гаршыја гојмуш, руһ, мә'нәвијјат вә дујғулары е'тиба-рилә бир-биринә зидд олан ики мараглы образ јарат-мышдыр. Мұәллиф онлары чидди сынагдан чыхармаг үчүн Ханпәри илә Күлшән арасында социализм јары-шыны тәсвир едир.

Јарыш мұғавиләси бағланыр, һәр ики тәрәф гол чә-кир. Ичлас дағылыр, һамы јаваш-јаваш евләринә ке-дир. Бу заман мұәллиф мұғавиләни имзалајан тәрәф-ләрин, мұғавилә һаггындакы дүшүнчәләрини верир:

«Күлшән пәртмүш, үрәји дејүнүрдү. Ханпәри тутул-муш, гапгара гаралмышды.

Күлшән фикриндә сабаһ көрәчәји ишләрин планыны чызыр, Ханпәри јарыш шәртләринин ағырлығы алтында тәнкнәфәс олурду.

Күлшән сабаһ ғызларын һәр биринин нә иш көрәчә-јини дүшүнүр, Ханпәри јарыш шәртләринә гол чәкдијинә тәәссуф едирди.

Күлшән бә'зи мәсәләләри конкретләшдирмәк, ајдын-лашдырмаг үчүн сабаһ партија комитәси катибинин ја-нына кетмәјә һазырлашыр, Ханпәри колхоз сәдринин ја-нына кедиб «мәни нијә ода салдын»—дејә аһ-фәрјад го-пармаг фикриндә иди».

Сиз бурада Күлшәнә аид дејилән сөzlәр ичәрисиндә хусусилә «сабаһ» кәлмәсинә диггәт јетирин. Бурада Күл-шәнин сабаһ һаггында фикирләшмәси тәсадүфи дејил. Чүнки о, сабаһын ешиглә, јүксәлиш ешиглә јашајыр вә бүкүнкү әмәји илә сабаһкы күнә хидмәт едир. Ханпәри исә сабаһ һаггында дүшүнмәк бир јана галсын, бу күнләр-ини дүнәнә кечирмәк истәјир.

Јухарыда мисал кәтирдимиз 4—5 чүмләдә мұәллиф бир-биринә зидд олан бу ики тәбиәти, ики характери ач-маға мұвәффәг олмушдур. Бу 4—5 чүмлә санки әсәр боју ики характер һаггында дејилән сөzlәрин јығчам хүләсәсидир.

Буна әсәсән демәк лазымдыр ки, «Күлшән» повестинин ән бөјүк мүнәффәғијјәти, јазычынын јаратдығы образлары чанлы характер, тип сәвијјәсинә галдыра билмәсидир. Әлбәттә, бу јазычыларын таршысында дурән ән мүнүм мәсәләләрдән биридир. «Күлшән» повестиндәки Күлшән дә, Ханпәри дә узун мүддәт хатырдан чыхмајан чанлы образлардыр.

Лакин тәәсәүф ки, бу сөзләри биз әсәрдәки башга икинчи дәрәчәли образлар һаггында дејә билмәрик. Повестин башлангычында мүнәллиф, Күлшәннин манга үзвләрини бизимлә таныш едәркән, гызларын һәрәсинә бир хасијјәт верирсә дә, һадисәләр инкишаф етдикчә дејилән хасијјәтләри ардычыл олараг биз гызларын һамысында көрә билмирик. Лакин Ханпәринин манга үзвләриндән Садыг исә чанлы бир образ олмаг етибарилә башга икинчи дәрәчәли образлардан сечилир.

Повестин башлыча мүнәффәғијјәтләриндән бири дә тәсвир олунан һадисәләрин һәјатилији, инандырычылығы, бир сөzlә, әсәрдәки реализмдир. Әсәри охујан кими ајдын олур ки, бунун мүнәллифи кәнди, кәнд тәсәррүфатыны, пәмбыгычылығы, кәнд адамларынын дүјгү вә дүшүнчәләрини јахшы билир. Гејд етмәк лазымдыр ки, елә буна көрә дә әсәрдә образларын данышығы сон дәрәчә тәбии вә халг ифадәләри илә зәнkindир. Мүнәллифин дили һәр чүр академизмдән узаг олан чанлы, тәбии вә садә бир дилдир.

Халг ифадә вә ибарәләри јалныз образларын дилиндә олсајды бу бизә о гәдәр дә мараглы көрүнмәзди. Лакин бунлар тәсвирдә, мүнәллифин өз дилиндә дә вардыр. Мәсәлән, елә әсәрин лап биринчи чүмләсини көтүрәк: «Дүнәнки ичлас Күлшәнә јаман јер еләмишди». Бурадакы «јер еләмишди» ифадәси әвәзинә мүнәллиф «тәсир еләмишди» сөзүнү дә ишләдә биләрди. Лакин «јер еләмишди» ифадәси өз чанлылығы, тәбиинлији вә гүввәси етибарилә гуру китаб сөзү олан «тәсир еләмишди» сөзүндән гат-гат гүввәтли вә көзәлдир.

Јахуд «Һүмәтјар елә бил Мәдәтдән бу сөзләри ешитмәк истәјирди. Гушу ов алмыш кими Мәдәтин үзүнә бахды». Јахуд «Бу сөздән Күлдәстәнин маты-гуту гуруду». Белә мисаллардан чох-чох кәтирмәк олар.

Бүтүн бунлар әлбәттә ки, јазычынын мүнәффәғијјәти һесаб олунур. Биз Әли Вәлијевдән јухарыда кәстәрдимииз мүнәффәғијјәтләри кәләчәк әсәрләриндә даһа да инкишаф етирмәсини арзу едирик.

МИР ЧӘЛАЛ

(Анадан олмасынын 60 иллији мүнәсибәтилә)

Азәрбајҗан совет нәсринин көркәмли нүмајәндәси Мир Чәләл 40 иллик јарадычылыг јолу кечмишдир. Бу јолун сағ-солунда мүнәллиф бичимли, мүнәллиф ладлы мејвә ағачлары сыраланмышдыр. Биз кәнардан, бүгүнкү зирвәдән чәркә илә дүзүлмүш бу ағачлара бахыр, онлары өз дадына вә көзәллијинә көрә нөвләрә ајырырыг... Әлбәттә, бу күн бу ағачларын һамысы һаггында әтрафлы данышмаг мүмкүн дејил. Биз јалныз бу ағачлардан өз көлкәси вә мејвәси илә даһа чох диггәти чәлб едән бир нечәси һаггында данышачаг, 40 иллик бу шәрәфли вә чәтин јола гүввәмиз дахилиндә гијмәт вермәјә чалышачагыг.

Үмүмән һәр бир сәнәткар хусуси бир чәһәти илә башгаларындан сечилир. Мир Чәләл дедијимииз заман илк нөвбәдә дүзү, кичик һекајәләр вә сонра мүтләг «Бир кәнчин манифести» повести јадымыза дүшүр. Әлбәттә, бунунла биз һеч дә әдибин «Дирилән адам», «Ачыг китаб», «Јашыдларым», «Тәзә шәһәр», «Јолумуз һајанадыр» кими ири һәчмли бәдин әсәрләринин вә елми јарадычылығынын үстүнә көлкә салмаг истәмирик. Бунлар да әдәбијјатымызын инкишафында мүнәллиф рол ојнамыш, из ачмыш әсәрләрдир. Лакин биз сөзүмүзүн әввәлиндә күнүн зирвәсиндән бахмагдан данышдыг. Биз бурдан баханда биринчи нөвбәдә ән уча вә голлү-будаглы ағачлары көрүрүк. Бу ағачларын зирвәсиндән о биринә дә бахмаг, о бириләрини дә гијмәтләндирмәк мүмкүндүр.

Мир Чәләл бәдии җарадычылыгы 1928-чи илдән башламышдыр. Илк һекајә вә очеркләри «Гызыл Кәнчә» «Әдәбијат чәһәсиндә» «Һүчүм» журналларында вә «Кәнч ишчи» гәзетиндә дәрч олунмушдур.

Мир Чәләл бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин җарадычылыгы барәсиндә чох җазмыш, ону өзүнә уstad сечмишдир. Әлбәттә, бу әдибләрин үслубунда бир җахынлыг вар. Бу җахынлыг җалныз үслубда дејил, мөвзуларын сечилмәсиндә дә өзүнү көстәрир. Лакин, фикри-мизчә, Мир Чәләлын үслубундакы рәнкарәнклик Мирзә Чәлилдән чох Әбдүррәһим бәј һагвердијевә җахындыр. Әбдүррәһим бәј бир тәрәфдән «Хортданын чәһәннәм мәктублары», «Диш ағрысы» кими сырф реалист, сатирик әсәрләр җазырдыса, диқәр тәрәфдән «Ајын шаһидлији», «Одабашынын һекајәти», «Аға Мәммәд шаһ Гачар» кими сырф лирик, романтик әсәрләрини җазмышдыр. Мир Чәләл да белә. Әдиб «Кәмтәровлар аиләси», «Анкет Анкетов», «Ичлас гурусу» кими сырф реалист, јуморист һекајәләри илә җанашы «Сөјүд көлкәси», «Имтаһан», «Кәһәрин сон күнләри» кими лирик фәлсәфи һекајәләр, «Бир кәнчин манифести» кими чидди, лирик повест җазмышдыр. Беләликлә, Мир Чәләл җарадычылыгында јуморла лирика, реализмлә романтика вәһдәтләдир. Бүтүн бунларла җанашы Мир Чәләл лирик, романтик әсәрләриндә дә биринчи нөвбәдә реалистдир.

Мир Чәләл көһнә чәмијјәтин ејбәчәрлијини ачы кянајә вә инчә јуморла көстәрмәклә бәрәбәр һәмишә јенилији тәсдиг етмиш, ингилабла бәрәбәр јаранан јени инсаны, онун һәјата јени мүнәсибәтини дә әкс етдирмәји унутмамышдыр.

Бу, җалныз Мир Чәләл җарадычылыгынын хүсусијјәти дејил, заманын тәләби иди. Ингилабдан сонра 20—30-чу илләрдә јетишән җазычылар әдәбијјата јени бөјүк ичтимаи вәзифәләрин дашыјычысы кими бахыр вә бу мәгсәдлә җазыб җарадырдылар. Әбүлһәсән, Сүләјман Рәһимов, Мирзә Ибраһимов, Мейди Һүсејн, Әли Вәлијев кими о заманын чаван җазычылары көһнәни јыхмаг, јенини гурмаг әзми илә әдәбијјата кәлмишдиләр. Буна көрә дә бу җазычыларын о дөвр җарадычылыгы әсасән көһнә илә јенинин мүбаризәси мотиви үзәриндә јаранырды.

Мир Чәләлын әсәрләриндә һәм көһнә чәмијјәтин, һәм башы көһнә, ајаглары исә јени чәмијјәтдә олан адамла-

рын вә һәм дә тамамилә јени адамларын тәсвирини көрүрүк. «Ғајмаг», «Бостан оғрусу», «Дағларын гәлби», «Һачынын хәјалы», вә с. бу типли һекајәләрдә әсасән көһнә илә јени арасында чырпынан адамлар тәсвир олунур.

«Ғајмаг» һекајәсиндә јени иғтисади сијасәт илләриндән сөһбәт кедир. Һекајәнин гәһрәманы гоча Мейбалы киши тәкчә инәјинин ғајмагыны һәр күн дүканчы Мәшәди Мөһсүнә верир. Бир күн өзүнүн вачиб иши олдуғундан ғајмагы оғлу балача Надир апармалы олур. Јолда ушаға тамаһ күч кәлир, ғајмагдан бир-ики бармаг јејир. Буну баша дүшән дүканчы, ғајмагы кери ғайтарыр. Јолда ушаг фикирләшир. «Белә ләззәтли шеји анам нә үчүн мәнә вермир? Бәс атам нә үчүн өзү јемир? Нә үчүн о, јаван чөрәји дишинә чәкир, бу чүр ләззәтли шеји Мәшәди Мөһсүнә верир?».

Суал чох јериндә верилир. Ахы, јени чәмијјәтин өвләды олан ушаг, атасы кими дүшүнмүр. О, башга чүр дүшүнүр. О дүшүнүр ки, ахы инәји мән отарырам, от олмајанда ағачлара дырмашыб јарпаг төкүрәм. Пајызда јемиш, гарпыз ғабыгларыны јығыб инәјә једирирәм, әзизләјирәм, онун бүтүн әзијјәтләрини мән чәкирәм. Бәс ғајмагы нијә өзкәси јемәлидир?

Мейбалы киши бу һалы гануни һесаб едир. Чүнки о, дөври-гәдимдән көзүнү ачыб белә көрмүшдүр. Ахы, онун атасы-бабасы да белә еләмишдир. Онлар торпағын әзијјәтини өzlәри чәкмиш, хејрини исә башгалары көтүрмүшдүр. Онлар о гәдәр сәдәләвһ, о гәдәр авам олмушлар ки, саһиб олдуғлары һәр шејә—торпага, ағачлара, сүнбүлә, даһа бөјүк ма'нада Вәтәнә дә «өзкәнин малы» кими бахмышлар. Лакин инди заман дәјишмиш, онларын өвләдлары өз сәрвәтләринә өзкә малы кими бахмаг истәмирләр. Надир, ушаг тәфәккүрү илә дүшүнүр: «Бәс атам нә үчүн ғајмагы өзү јемир?». Бу суалы она дедирдән замандыр!

Беләликлә, җазычы ики чәмијјәт арасында чырпынан адамларын психолокијасыны реалист вә чанлы бојаларла тәсвир етмишдир. Ингилаб олмуш, заман дәјишмишдир. Лакин ингилабын ајаг сәсләри һәлә бәзи учгарларла лазымынча кәлиб чатмамышдыр. Адамлар тәдричән ајылыр. Бу тәдричи ојанма, җазычынын мүхтәлиф һекајәләриндә мүхтәлиф чанлы бојаларла тәсвир едилир. Бу ма'нада әдибин 40 иллик җарадычылыгы

Азәрбајчанын сон 50—60 иллик тарихинин бәдин хроно-
локијасыдыр.

Көһнәлијин галыгларынын тәнгиди әдибин јарады-
чылығында мүһүм јер тутур. Бу мөвзу әдиб үчүн доғмадыр. Бурада Мир Чәләл, јумордан чох, сатирик истифадә едир. Әдибин бир силсилә тәшкил едән сатирик һекајәләри ичәрисиндә «Анкет Анкетов» хуәси јер тутур. Һекајә 1937-чи илдә јазылмышдыр. Бурада төсвир бир дөвр көзәл характеризә олунур. Һекајәлә бәјсир олунан әһвалат букүнкү кәнчлијә чох гәрибә көрүнә биләр. Лакин бу кичик әсәр, о дөврүн кәркин һадисәләринин бир тарих кими дондуруб сахламышдыр. Анкетов образы ујдурма дејил, о өз зәманәсинин өвләдыдыр. О, адамлары шәхси ләјагәтинә, характеринә, бачарығына көрә дејил, «личны делосуна» көрә нөвләрә ајырыр. Һекајәдә охујуруг: «О, анкетләрә һәгиги инсан, ишчи вә өз дили илә десәк, кадр кими бахырды. Она елә кәлирди ки, пис, јахшы ишләјәнләр һәммин бу анкетләрдир. Һамамда көрүнән мүдир, кассир, кисәчи, сүпүркәчи иш говлуғларынын сәјјар көлкәләридир... Әсл иш бу говлуғлардадыр. Анкетин тәмизлији, дүрүстлүјү, саһибинин һәмишәлик тәмизлији, дүрүстлүјү демәкдир».

О, трестә рәис тәјин олунан кими һамам мүдирләрини јанына чағырыб дејир:

«— Јолдашлар, мән сизинлә таныш олмағ истәјирәм. Она көрә хаһиш едирәм кабинетдән чөлә чыхасыныз».

Көзәл тәзаддыр. Адамларла таныш олмағ үчүн онлары кабинетдән чөлә чыхарыр. Демәли, адамларла таныш олмағ үчүн онларын өвләри илә јох, чансыз вә рәғләрлә—«личны делоларла» таныш олмағ лазым имини. Беләликлә, әдиб бир чүмләдә биздә ачы күлүш доғуран бир бәдин тәзад, бир сатирик лөвһә јаратмаға мүвәффеғ олмушдур.

Һамам мүдирләри ичәрисиндә Һадыјев адлы бир адамын шәхси ишн Анкетовун хошуна кәлмир. «Атасы налбәнд» сөзүнүн јанына бир гуш гојур. Һадыјевни јанына чағырыб дејир:

«— Мән сәнин шәхси ишини башдан-ајаға охудум, диггәтлә охудум. Јенә сәни јахшы таныја билмәдим. Мәсәлән, важны бир јер: јазырсан, атам налбәнд олуб. Налбәнд чүрбәчүр олур.

Һадыјев онун сөзүнү кәсди:

— Чүрү-мүрү јохдур. Ат наллајыб, өкүз наллајыб.

Анкетов сифәтиндә истәһзалы бир тәбәссүм доғур-
магајучанди:

Мәсәлә атда, өкүздә дејил, мәсәлә онун саһибиндәдир. Көрәк сәнин атан ган ичән истисмарчы һампаларын һејваныны наллајыб, јохса фүғарәји-касибәнин? ...Шүбһәсиз ки, буржуазија дөврүндә һансы ки, сәнин атанын һәјат фәалијјәти тәсадүф едир, һампанын пулу чох иди, чөм фүғарәји-касибә. Дүздүрмү ки, һампалар даһа чох ат налладыр?

— Дүздүр.

— Елә мәнә дә бу бәсдир, кедә биләрсән.

Һадыјев деди:

— Мән анламырам ки, сиз нә үчүн мәним атамн налбәндлији илә бу гәдәр марағланырсыныз? Налласы шәјини вәрса бујурун».

Көзәл сатирадыр. Ох дүз һәдәфә дәјир.

«Һејкәл учаланда» һекајәси елә бил «Анкет Анкетов» һекајәсинин хроноложии давамдыр. «Анкет Анкетов» һекајәсиндә үрәк ағрыдан бир заманла таныш олуруг. Лакин бу һекајәдә «нијә белә олуб?» суалынын чавабы јохдур. Бу суалын чавабыны 1962-чи илдә јаздығы «Һејкәл учаланда» вә «Ај Исмајыл, баша сал» һекајәләриндән алырыг.

Бунларла јанашы әдибин ингилабдан сонра јаранан јени нәсли, онларын парлаг идеалларыны вә бу идеаллар уғрунда апардығлары мүбаризәни әкс етдирән һекајәләри дә бир силсилә тәшкил едир. «Бадамын ләззәти», «Нанәнин һүнәри», «Өмрүн мә'насы», «Сөјүд көлкәси», «Мәрчап нәнә», «Әмәлисаләһ» һекајәләри, «Јашидларым», «Тәзә шәһәр» кими романлары јени социализм гурулушунун көзәлликләрини тәсвир вә тәрәннүм едән әсәрләрдир. Әдибин бу типли әсәрләриндә инчә бир лирика, халғ мүдриклијиндән кәлән мә'на, һикмәт чох күчлү олур.

«Сөјүд көлкәси» һекајәсиндә мүдрик гоча Салман әми јол ғырағында көлкәли бир сөјүд ағачы әкир. Иләр кечир, сөјүд гол-будаг атыр. Бир јәј күнү кәјим-кечимләриндән зијалыја охшајан ики нәфәр кәлиб ағачын көлкәсиндә дајаныр. Кимин һагғындаса гижбәтә башлајырлар. Онлар көлкәсиндә динчәлдикләри сөјүд ағачына һеч фикир дә вермирләр. Онлары кәнардан

сејр едән Салман әми чох пәрт олур. Икинчи күн бир шәһәрли јолчу кәлиб ағачын кәлкәсиндә узаныр. Бирдән үзүнү Салман әмијә тутуб дејир: «Бу ағачы әкәни дејирәм еј... Дејирәм, түнбәтүн оғлу зәһмәт чәкиб бу ағачы әкирсән, бир мејвә ағачы әксәнә».

Салман әми бу дәфә дә пәрт олур. Үчүнчү күнү кәлкәликдә бир кәл арабасы әләнир. Арабачы әлиндә бычаг сөјүд ағачына дырмашыр. Салман киши арабачынын самы гајырмаг үчүн ағач ахтардығыны баша дүшүб дејир: «Ај елоғлу, бәлкә бу ағач бурда әкилмәјјди, самыны хардан алачагдын? Арабачы дилләнди:

— Залым оғлу бунун јериндә гарагачдан, чинардан бир мөһкәм шеј әкә билмәздими? Сөјүдүн самыја нә давамы олачаг, әлачсызлыгдан кәсирәм.

Салман әми буна да бир сөз демәди. Дөрдүнчү күн бичинчиләр кәлди. Сөјүд кәлкәсиндә сүфрә ачыб наһар етдиләр, сонра узандылар. Онлардан бири:

— Рәһмәт ичиндә оласан, ај ағач әкән киши!—деди.

Салман киши бу сөздән фәрәһләниб деди:

— Бурда чохлары отуруб, чохлары да ағач әкәнин ата-бабасына сөјүб кедиб. Чүнки онлар өз мәнфәәтләрини күдүрдүләр».

Бизчә, бу һекајәдәки әсас мәтләб, бу сонунчу чүмләннин үстүндәдир. Бәли, сөјүд ағачы сөјүд олараг галыр. Лакин она һәр кәс өз гәлбинин пәнчәрәсиндән бахыр. Чүнки «дүнјада һәр сифәтдә адам вар». Намы ејни шејдән өз мәнфәәтинә кәрә истифадә етмәк истәјәндә, һамы оду өз габагына ешәндә од да өз гүмәтини итирәр. Әсл инсан одур ки, башгаларынын хошбәхтлији илә өзүнү хошбәхт һесаб едә, башгаларынын севинчинә севинә, јасына ағлаја билә... Ахы, чәмијјәтдә сөјүд ағачынын һамы үчүн лазым олан кәлкәсинә додаг бүзүб, ондан өзү үчүн самы кәсмәк истәјән арабачы илә бәрәбәр, әкдији ағачын кәлкәсиндә динчәлән адамларын севинчиндән севинән Салман әмиләр дә вар.

Салман әми халг дүһасынын јаратдығы, хејрхал логманларын образыдыр.

Биз бу үч һекајәнин үзәриндә тәсадүфи дајанмадыг. Бу үч һекајә—«Гајмаг», «Анкет Анкетов» вә «Сөјүд кәлкәси» һәм үслуб вә һәм дә мәзмунча әдибин јарадычылығы үчүн чох сәчијјәви олмагла бу јарадычылығын үслуб вә идеја кејфијјәтләрини даһа ајдын кәстәрир. Бу үч һекајә әдибин үслубундакы ајдынлығы,

јығчамлығы, лакониклији, јарадычылыг диапозонунун кенишлијини, бәдии тәсвир васитәләринин әлванлығыны кәстәрмәк үчүн чох мунасибдир.

Һекајәчилик фәалијјәтини ардычыл давам етдирән әдиб, Бөјүк Вәтән муһарибәси илләриндә бу жанрдан даһа бәрк јапышды. «Һәр шеј гәләбә үчүн» шүары алтында бир сыра көзәл һекајәләрини јазды... Бу һекајәләрдә арха чәбһәдә чалышан адамларын фәдакарлыг вә гәһрәмәнлығынын тәсвири әсас јер tutur. Әдиб өзү бир дөјүшчү кими чәбһәдә иштирак етмәсә дә вәтән јолунда һәр чүр фәдакарлыға һазыр олан Азәрбајҗан балаларынын гәһрәмәнлығыны тәсвир едән һекајә вә очеркләри илә халгымызы сәфәрбәр едирди. Муһарибәнин ағыр илләриндә нәинки силаһлар вә идејалар, адамларын ирадә вә дәјанәти дә сынагдан чыхарылырды. Халгымызын икид оғуллары илә бирликдә әдиб вә шаирләр дә бәзиси силаһа, бәзиси дә гәләмә сарылды. О заман Азәрбајҗан јазычылары тарихдә илк дәфә олараг кениш мәһнада муһарибә әдәбијјаты јаратды. Инди биз фәхрлә дејә биләрик ки, о ағыр сынаг илләриндән бизим әдиб вә шаирләримиз дә алныачыг, үзүаг чыхды. О вахт бизим јазычыларын гәләминдән сүзүлән әсәрләрдән инди көзәл бир китабхана јаранмышдыр. Бу китабханада «Вәтән кешијиндә», «Күн о күн олсун ки», «Муһарибә», «Мәһәббәт», «Медальон», «Гардаш гәбри», «Фәрјад», «Интигам», «Тәк мөзар» кими әсәрләрлә јанашы Мир Чәлалын да «Атлы», «Аналарын үсјаны», «Вәтән јаралары», «Шәрбәт» кими әсәрләри дурур. Бу илләрдә башга јазычыларымыз кими Мир Чәлал да чәбһәдән мәктублар алырды. Бу һагда мәрһум халг шаиримиз Сәмәд Вурғун јазыр: «Алдығымыз чәбһә мәктублары кәстәрир ки, дөјүшчүләр бизим шеірләримизи вә һекајәләримизи охујараг анд ичиб һүчума кечирләр... Алдығым бир мәктубда бир дөјүшчү јазыр ки, Мир Чәлалын «Вәтән јаралары» һекајәсини охудугдан сонра мән дүшмәнә гаршы даһа кинли вә амансыз олдум».

1934-чү илдә Мир Чәлал илк ири һәчмли әсәрини—«Дирилән адам» романыны јазыр. Бу романда әдиб, 1918—1919-чу ил һадисәләрини гәләмә алмышдыр. Роман кәндли Гәдирин симасында һәлә өз һаггыны баша дүшмәјән, өзүнү танымајан Азәрбајҗан кәндлисинин—Мирзә Чәлилин дили илә дејәчәк олсаг, «өлүләрин», дирилмә просесини реал чизкиләрлә кәстәрмишдир. Бу

асәр чаван әдибин илк бөјүк мұвәффәғијјәти иди. Икинчи бөјүк мұвәффәғијјәти «Бир кәнчин манифести» романы олду. Бу романда ингилаби идеяларын халгы һәрәкәтә кәтирмәси, халг һәрәкәтынын гүдрәти әдибин өзүнә мөхсүс усталыгла верилмишдир. Роман Азәрбајчанда вәтәндаш мұһарибәси сәһнәләрини, ингилаб һәрәкәти тарихинин мұһүм бир сәһәсини сәдә вә дәрһин бир сәминимийәтлә ачыб кәстәрир. Бурада мұәллиф дөврүн габарыг хусусийәтләрини өзүндә әкс етдирән Баһар, Сона, Начы Ибраһим Хәлил кими чанлы инсан сурәтләри јаратмышдыр. Романда лирика илә сатира, реализмлә романтика елә вәһдәт тәшкил едир ки, бунлары бир-бириндән ајырмаг чәтиндир. «Бир кәнчин манифести» Мир Чәләл јарадычылығынын бүтүн көзәл кејфијјәтләринин вәһдәтидир. Бу, нәинки Мир Чәләлын, мән дејәрдим, үмүмсовет нәсринин ән көзәл нүмунәләриндән сајыла биләр.

«Јашыдларым» вә «Тәзә шәһәр» романларында әдиб нисбәтән аз мәшгул олдуғу бир аләмә дахил олур. Бу романларда шәһәр вә зијалыларын һәјәти өн плана чәкилмишдир.

Үмумийәтлә, Мир Чәләлын јарадычылығында кәнд һәјәти, кәнд адамларынын психолокијасынын тәсвири, кәндин ојанмасы мөвзусу әсас јер тутур. Әдибин һәм һекајәләриндә, һәм дә ири һәчмли әсәрләриндә ағ сачлы ата вә бабалар, онларын һәјәт вә дүшүнәкә тәрзи о гәдәр инандырычы тәсвир олунур ки, чох вахт әдибин өзү онлар кими дүшүнүр, онлар кими данышыр. Мир Чәләлын зәиф әсәрләри дә вар. Лакин бу әсәрләрдә гондарма, сүн'и һеч бир шеј тапмаг олмаз. Әдибин әсәрләри елә бил һәјәтын өзүдүр. Елә бил биз һекајә охмуруг, һәјәтын бир парчасыны көрүр, өзүмүзү тәсвир олунан әһвалатын иштиракчысы кими һисс едирик. Әдибин јарадычылығында китабдан кәлмә һеч нә јокдур. «Инсанлыг фәлсәфәси» һекајәси белә башлајыр: «Бә'зи адамын ады һеч өзүнә јарашмыр. Амма бу гызын адыны дејәсән сонрадан гәддинә, гамәтинә, мәләһәтинә бахыб гојублар: Ағча! Губанын ағ алмасы!

Һеч танымајан, билмәјән бир адам да раст кәлсә јәгин ки, өзкә ад демәз, буну дејәр: Ағча!

... Чохлары гызы мәктәб һәјәтиндә, нүмајиш сырасында, күчә-бачада көрәндә баха-баха галырды. Ағчанын ән ачыгы кәлән дә бу иди.

— Нијә бахырсан хала? Бујнуз-зад чыхармамышам ки...

— Гызым, сәнә бахмырам, јараданын гүдрәтинә һејрашам».

Мәнчә, бу башлангычы изаһ етмәјә дәјмәз. Елә бил биз өзүмүз һавахтса, һарадаса белә бир һисси јашамыш, өзүмүз мұшаһидә етмишик.

Јахуд «Кәмтәровлар аиләси» һекајәси белә башлајыр:

«— Јаллаһ! Јаллаһ! Һардасан! Кејфин нечәдир?

— Сән нә тәһәрсән?

— Көз дәјмәсин, гыврахлашмысан!

— Бир гыврахлығым јохдур, ишдән баш ачырам ки...

— Нејләјәк ки, бир көрүшәк?

— Бу выхадној занитәм, кәлән выхадној бәлкә...

— Сән евдә олачагсан?

— Сөз версән көзләрем».

Бу мұкалимәдән сонра әсас мәтләб башланыр. Әдиб давам едир: «Бир-биринин әлини һәрәртлә сыхан, әһваллашан бу әзиз достлар көрәсән кимдир? Десәм, онларын икиси дә бир шәһәрдә јашајыр инанмајачагсыныз. Десәм, онлар бир евдә јашајырлар һеч инанмајачагсыныз. Десәм, онлар әр-арваддырлар, тәәччүб едиб дејәчәксиниз: «Нә данышыр бу?»

Бу кириш, охучуну һекајәни бирнәфәсә охумаға тәһрик едир.

Бу ајагдан әдибин бәдни дилинә алудә олмамаг мұмкүн дејил. Мир Чәләл чүмләнни гурмамышдан әввәл «Бу фикри, бу мәтләби халг нечә дејәр?» суалыны өзү өзүнә вериб сонра јазыр. Бәдни әсәрләри бир јана, һәтта елми-тәдгигат әсәрләриндә дә Мир Чәләл, сүн'и китаб дилиндән гачыр. Әдибин Сәмәд Вурғун һаггында јаздығы бир мәгаләси белә башлајыр: «Сәмәд Вурғун әлине гәләм алан күндән шаирдир. О, кағыз-куғуз корламамышдыр».

Мир Чәләл «Фүзулинин поетик хусусийәтләри», «Азәрбајчан әдәбијјатында әдәби мәктәбләр» адлы бөјүк елми әсәрләрин вә башга классикләримиз һаггында онларла елми мәгаләләрин мұәллифидир. Көркәмли алым, 35 илә јахындыр ки, Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә чалышыр. Онларла елми ишчинин јетишмәсиндә бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Һазырда мұхтәлиф елми мұәссисәләрдә чалышан алимләр Мир Чәләлын

тələбәләри олмушлар. Әзиз Мирәһмәдов, Камал Талыбзаде, Бакир Нәбијев, Камран Дадашоглу, Мәс'уд Әлиоглу, Тәһсин Мүтәllibов, Халид Әлимирзәјев, Фирдин һүсејнов вә башгалары, ејни заманда бу сәтирләрин мүәллифи дә Мир Чәлал мүәллимә бодчлудур.

Мән, халгымыз вә әдәби ичтимаијјәтимиз адындан бу бајрам күнүндә Мир Чәлал мүәллимә чансағлығы вә даһа мәнсулдар јарадычылыг арзу едирәм.

1968

КӘНЧЛИК ҺӘРАРӘТИ ИЛӘ

(Шаирин анадан олмасынын 60 иллији мүнәсибәтилә)

Еј көнүл, фүрсәти бадә вермә кәл,
Күн кечир, ај өтүр, ил јаман кедир.
Јарат, сән көчәндә елләр сөјләсин,
Дүнјадан нә көзәл бир инсан кедир.

Азәрбајчан совет ше'ринин јарадычыларындан бири—Мәммәд Раһим 40 ил бу амалла јазыб јаратмышдыр. Сәнәтин мајасы, гита мәнбәји, мәсләк вә амалы олмалыдыр. Сәнәтин бөјүклүјү амалын бөјүклүјү илә өлчүлүр. Амалсыз, әгидәсиз һеч бир сәнәт узаг үфүгләри фәтһ едә билмәз. Биз бу күн 60 јашы тамам олан гочаман шаиримизин кечдији јарадычылыг јолларына нәзәр салдығымыз заман онун һәр бир ше'риндә бу бөјүк амалын пиллә-пиллә јүксәлдијини көрүрүк. Ше'рдән-ше'рә, поемадан-поемаја артан шаир јарадычылығынын зирвәсиндә ән бөјүк ада—Халг шаири адына лајиг көрүлдү. Һәр бир сәнәткар үчүн халг е'тимадыны, халг мәһәббәтини газанмагдан бөјүк сәадәт нә ола биләр?!

Ше'рләри көрпә балалардан тутмуш ағ сачлы гочаларын дилиндә әзбәр олан шаирә ешг олсун!

Көркәмли рус шаири Николај Тихонов Сәмәд Вургун һаггында јаздығы бир мәгаләсиндә Азәрбајчан халгыны «шаир халг» адландырыр вә әлавә едир ки, белә халгын мәһәббәтини газанмаг чәтин олдуғу гәдәр дә шәрәфлидир.

Мәммәд Раһим әдәби јарадычылыға 1926-чы илдән

башламышдыр. 1930-чу илдә шаирин «Арзулар» адлы илк китабы чап олунмушдур.

Чилд-чилд нәшр олунмуш китабларында шаир нәләрден данышыр? Шаирин баш мөвзулары һансылардыр? Вәтән вә халг! Онун бу күнү, кечмиши, кәләчәји, фолклору, истәк вә арзулары, дүҗу вә дүшүнчәләри!

Бу әсәрләри охујаркән көзләримиз өнүндә бир тәрәфдән чәһаләт дүнјасына гаршы мејдан охујан, ше'рини шаһларла күләшдирән үсјанкар шаир Хагани илә, бир тәрәфдән инчә ше'рләри илә үрәкләри титрәдән Гарабаг көзәли Натәванла, бир тәрәфдән Ленинград көјләриндә Вәтән јолунда чаныны гурбан верән Һүсејибала илә, башга бир тәрәфдән исә Азәрбајчан дилини доҗма дили һесаб едән ермәни ашығы Сајат Нова илә растлашыр вә бу мәсләк мүчәһидләринин әлләрини сыхырыг. Беләликлә, шаир бизим көзләримизин өнүндә Вәтән вә халг мәһәббәтинин бөјүк вә чанлы мәнзәрәсини чәкир.

Бөјүк халг шаиримиз Сәмәд Вургун, Мәммәд Раһим јаралычылығындакы бу көзәл кејфијјәтләри һәлә 1944-чү илдә көрмүш вә мәһз бу мәзијјәтләринә көрә онун јаралычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. О јазыр: «Бизим дағларын әлчатмаз зирвәләриндә дә, бизим әфсанәви гала вә бүрчләримизин шанлы әчдадымыздан јадикар галмыш јазыларында да, бизим ити ахан чајларымызын шырылтысында да, шәффаф чәнуб сәмәсында сүзән гарталын учушунда да, бизим хошбәхт балаларын тәбәссүмүндә дә, бизим шанлы аналарымызын ағармыш сачларында да Мәммәд Раһим јалныз бир ше'ји көрүр, тәрәннүм едир: халгын өлмәзлијјини!».

Бүтүн бунларла јанашы, Раһимин әсас мөвзусу халгын бүкүнкү һәјаты вә мүбаризәси олмушдур. Онун мөвзулары јалныз Вәтәнимизин даирәсиндә мәһдуд олуб галмыш. Шаир тез-тез бејналхалг мөвзуларла мүрачәт едир вә бүтүн дүнјаны дүшүндүрән, нараһат едән мәсәләләрдән дә јери кәлдикчә бәһс ачыр. 1961—62-чи илләрдә Мәммәд Раһим бир сыра Африка вә әрәб өлкәләринә сәфәрә чыхмыш, бу сәфәрләрдән алдығы тәәссуратыны өз ше'рләриндә ифадә етмишдир. «Кәрбәла», «Аллаһ сатан», «Мистер Чорча мүрачәт», «Дөрд коммунист», «Фатимәнин тәлеји» — вә с. шаирин бу силсиләдән јаздығы көзәл әсәрләриндәндир.

«Аллаһ сатан» ше'риндә шаир, аллаһларын һејкәлини сатан бир тачири тәсвир едир. Илк бахышда адама

елә кәлир ки, бу тачир аллаһларла олан мәһәббәтини аллаһ һејкәлләрини јаймагла ифадә едир. Лакин шаир бу әһвалатын дахили мә'насыны, онун фәлсәфәсини көрүр. Ше'рдән бизә ајдын олур ки, аллаһларын һејкәлини тачир онларла олан мәһәббәтинә көрә дејил, мәнфәәт хатиринә сатыр. Тачир үчүн аллаһ—јығдығы гызыл, мә'бәдкаһ исә дүканыдыр.

Иманын пулдур сәнин,
Пул руһундур, чанындыр.
Аллаһ—јығдығын гызыл,
Мә'бәдкаһ—дүканыдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Мәммәд Раһим өзүнүн дедији кими һәгигәтән гәләмини сүнкүјә чевирди. Бу илләрдә онун јазмыш олдуғу онларча көзәл ше'ри чәбһәдә дөјүшчүләрин, архада кәлин вә гызларымызын дилинин әзбәри олду. Бу ше'рләр ичәрисиндә јалныз икисини хатырлатмаг истәјирик: «Тәк мәзар», «Икигат чинајәт».

«Тәк мәзар»да шаир Вәтән уғрунда дөјүшләрдә һәлак олмуш бир азәрбајчанлы гәбрини тәсвир едир. Бу ше'р гуру тәсвирдән чох узагдыр. Ше'рдә дөјүшчүнүн мәзары символ сәвијјәсинә гәдәр јүксәлир. Гоча рус гадыны «билмәдән өләнин миллијјәтини» гәбрә хач вуруб, мәсләк уғрунда чаныны верән бу шәһидә өз һөрмәтини билдирир.

Үз тутуб гәбирә гары хач вурур,
Билмәдән өләнин миллијјәтини,
О белә кестәрир өз һөрмәтини.

Беләликлә, ады белә мә'лум олмајан ади бир дөјүшчүнүн мәзары бүтүн дүнја халгларынын фашизмә гаршы мүбаризә символу кими үмумиләшир:

Көзүмүн өнүндә чапланыр һәр ан,
Әлини галдырыб гәбрә хач вурар,
Јолларын јорғуну о гәмкин гары,
Бир дә слоглумун тәнһа мәзары.

«Икигат чинајәт» ше'ри елә бил «Тәк мәзар»ын биринчи һиссәсидир. Әкәр «Тәк мәзар»да биз дөјүшчүнү көрмүрүксә, бурада көрүр вә онун өлүмүнүн шаһиди олурут. Исанлар һамысы бир чүр дејил, Вәтән јолунда өз чаныны гурбан верәһләрлә јанашы, өз хырда һиссләри илә јашајан адамчыглар да вардыр. Беләләриндән бири дә чәбһәдә дөјүшән әскәрин арвадыны

алан түфејлидир. Бу ачы хәбәри ешидән дөјүшчү өзүнү итирир вә тәсадүфи бир күлләнин гурбаны олур. Шаир чәһәдәки әскәрләрин арвадларына көз дикән, өз хырда һиссләри илә јашајан белә адамлара үзүнү тутараг дејир:

Дедим о кишиләр ки, алыр әскәр гадыны,
Гој јахшыча горусун өз тәзә арвадыны,
Сәнкәрдәки әскәрә көстәрмәјән сәдагәт,
Онун да севкисинә бир күн ејләр хәјанәт.

Раһим јарадычылығына олан халг мәһәббәтинин бир сәбәби дә онун классик поезијаны, өз халг әдәбијатыны јахшы билмәсиндә, нечә мин иллик ән'әнәмизә дәрин һөрмәт бәсләмәсиндәдир. Шаирин бир чох поемасынын мөвзусу зәнкин вә түкәнмәз фолклорумуздан кәлир. Бу поемаларда биз халгын кечдији јоллары, онун нәчиб руһуну вә бөјүк мәнәвијјатыны көрүрүк. Шаир тез-тез халг ше'ри формаларына мүрациғ едир вә бу көһнә ше'р формаларында әсрин сөзүнү демәјә чалышыр.

М. Раһим бир чох поеманын мүәллифи олса да, әсасән лирик шаирдир. Бу чәһәтдән онун бајаты вә рүбанләри тәғдирәләјидир:

Тәзә кәлин кими чәтрин вар, ај күл,—
Шаирин јанында хәтрин вар, ај күл.
Чананын әлими дөјмишдир сәпә,
Ки, бу гәдәр көзәл әтрин вар, ај күл!

Шаирин бу гәбилдән олан ше'рләри нәғмәјә бәнзәјир вә бунлар ханәндәләримизин дилиндән дүшмүр.

М. Раһим јалныз бәдии јарадычылыгга дејил, јери кәлдикчә әдәби тәғид, публицистика вә бәдии тәрчүмә илә дә машғул олур. О, нәсил-нәсил әдәбијјата кәлән чаван шаирләрә көмәк әли узадыр, онларын китабларыны редактә едир, јазылары һагда мәтбуатда өз фикрини билдирир. Раһим, Пушкинин «Руслан вә Лјудмила», «Гафгаз әсири» поемаларыны, Некрасов вә Лермонтовун бир сыра ше'рләрини, Әлишир Нәванин «Фәрһад вә Ширин» поемасынын бир һиссәсини, Низаминин «Једди көзәл»ини, Шота Руставелинин «Пәләнк дәрис кәјмиш пәһләван» поемасынын бөјүк бир һиссәсини, ермәни шаири Аветик Исаакјанын, Түркмән шаири Кәминәнин вә бир сыра башга халгларын классик әдәби нүмунәләрини дилимизә тәрчүмә етмишдир.

ГӘЛБИМИЗИН МӘҲӘББӘТИ ҺАГГЫНДА ПОЕМА

Тарихдә елә бөјүк шәхсијјәтләр олмуш ки, онларын ады мәнсуб олдуғу халгын тарихинин мүәјјән бир дөврүнү тәмсил етмишдир. Белә шәхсијјәтләрин ады рәмзи бајраға чеврилир. Онларын һәјаты, мүбаризәси халг һәјатынын, мүбаризәсинин бир һиссәси олур. Азәрбајҗан халгынын белә оғулларындан бири дә бөјүк ингилабчы-әдиб Нәриман Нәримановдур.

Нәриманов кими зијалылар һаггында әсәр јазмағ һәм чәтиндир, һәм дә шәрәфлидир. Севиндиричи һалдыр ки, халгымызын ләјагәтли оғуллары һаггында көзәл китаблар јараныр. Философ Фиридун Көчәрлинин Нәримановун һәјат вә фәалијјәтинә һәср етдији китабы бу бөјүк шәхсијјәт һаггында јаранмыш илк китаблардандыр. Мән һәммин монографијаны диггәтлә охудум. Чүмләрин арасындан онун ишығлы образы јүксәлди вә мәни валәһ етди.

Мәни валәһ едән нә иди? Јарым әср өмүр едән бу адамын шәхсијјәтиндә бирчә көлкәли нөгтә, мәнлијинә ләкә сала биләчәк бир сәһифә олмамышдыр. Елә бил ки, өмүр јолуна чыхмамышдан әввәл бу адам сон мәнзилини мүәјјәнләшдирмиш вә бу јолла инамла аддымламышдыр. Чүнки Нәриман бөјүк Инсан иди. Бөјүк һәрфлә јазылан Инсан! Нәриман халгын бағрындан доғмуш бир е'тираз сәси иди, бир үсјан иди, бир ингилаб иди.

Әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда чыхан гәзетләри вәрәғләдикчә бир чох имза ичиндә Нәриманын да имзасыны көрүрүк. О, халга лазым олан һәр шејдән данышыр: маарифдән, мәдәнијјәтдән, ана дилиндән, дилин сафлығындан, инкишафындан вә с.

Узун илләр боју мән һәмишә дүшүнәрдим. Нә олајды әдәбијјатымызда Нәриманын да бәдиі образы јаранајды. Мирзә Ибраһимовун «Көзәрән очағлар» пјесиндәки Нәриман образы бу бошлуғу бир гәдәр долдурду. Бу күн исә бизим гаршымызда Нәриман Һәсәнзадәнин «Нәриман» поемасы дурур. Поеманын тәһлилинә кечмәмишдән әввәл, биз бу тәшәббүсүн өзүнү алғышламалыјығ.

«Нәриман» поемасында шаир, Нәримановун кәнчлик илләриндән тутмуш, ингилабын илк илләринә гәдәрки дөврү әһәтә етмәјә чалышмышдыр. Бөјүк бир инсанын тәхминән 30 иллик һәјатыны бир поемада әкс етдирмәк, әлбәттә, чох чәтин ишдир. Бунун үчүн епоејалар лазымдыр. Бу чәтинлији һисс етдијиндәндир ки, шаир, Нәримановун һәјатындан јалныз бир нечә эпизоду тәсвир етмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур. Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, бу эпизодларын тәсвиринә мүүәллиф мүүәффәғ ола билмишдир. Әсәрин илк сәһифәләриндә биз Нәриманову кәнд мүүәллими кими көрүрүк. Гәлби бөјүк арзуларла чырпынан Нәриман јүксәлишә чан атыр. О, кәнддә кәндлинин, шәһәрдә фәһләнин һалына ачыјыр, јаныр. О, балача Чијәләкдән тутмуш, чаһил Гәләндәрә гәдәр һамы илә сөһбәт едир, һамыны баша дүшмәјә, һамыја дүз јол көстәрмәјә чалышыр. Лакин о сонрадан баша дүшүр ки, нәһиһәтлә, төвсијә илә иш ашмыр. Нәсә башга шеј лазымдыр:

Сирли, тилсимлидир дүнја нә гәдәр,
Ән гәдим дағлара вармы бир әвәз?
Лакин чаван дағлар зәлзәлә истәр,
Онлар зәлзәләсиз јүксәлә билмәз.
Бири зәлзәләләр һәвәсиндәсә,
Бири енмәлидир, ја учмалыдыр.
Учулур, јараныр дүнја, нә исә,
Демәк ки, дағ дағла тоғгушмалыдыр.
Нәриман һәр шеји баша дүшүрдү.
Баша дүшдүкчә дә ишә дүшүрдү.

Беләликлә, Н. Һәсәнзадә Нәриманын инкишафыны тәдричән, инандырычы јолла апарыр. Нәриман һәјат һәдсәләриндән кечдикчә һәјатын бурулғанларында бәркијир вә ингилабчы кими јетишир. Мүүәллиф бунларла кифәјәтләnmәмиш, Нәриманы чаңлы бир инсан кими, мәһәббәти вә нифрәти илә тәсвир етмишдир. Нәриманын Сәријјә илә севки сәһнәләри көзәлдир. Лакин ону да дејәк ки, бизи дојдурмур. Јери кәлдикчә, бурада бир мә-

сәләјә дә тохунмағ истәрдим. Поемада Нәриманы әһәтә едән мүнһит, хусусилә әдәби мүнһит јох дәрәчәсиндәндир. Әсәрдә о заманын әдәби чәрәјанлары, әдәби мәктәбләр, бир тәрәфдә Мирзә Чәлил, Сабир, о бири тәрәфдә Әли бәј Һүсәјнзадә, Әһмәд бәј Ағажев, бир сөзлә, «Молла Нәсрәддин»лә «Фүјүзат», «сәнәт халғ үчүндүр»лә «сәнәт сәнәт үчүндүр» көрүшләри арасында чырпынан һәдиләр, ән үмдәси дә Нәриманын бунларла мүнәсибәти, тәәссуф ки, поемада јохдур. Бундан башга поемада Нәриманын мүүәллимлији, докторлуғу вә ингилабчылығындан кифәјәт гәдәр данышылдығы һалда, јазычылығындан сөһбәт кетмир. Јалныз поеманын илк фәслиндә «Пир» һекајәсинә ишарә оларағ чамаатын пир сандығы гоз ағачындан өтәри данышылыр.

Ахы, Нәриманов һәр шејдән әввәл јазычыдыр. Биз онун јарадычылығ изтирабларыны, ән көзәл әсәрләринин јазылма тарихчәсини, мүшаһидәләрини, бир сөзлә, јазычы образыны да көрмәк истәјирик. Һәјаты халғ һәјаты вә халғын мубаризәси илә гајнајыб гарышан Нәриман кими бир шәхсијјәтдән вә һәм дә јазычыдан бәдиі әсәр јазаркән бунлары унутмағ олмазды.

Поемада рич'әтләр хусусилә көзәлдир. Рич'әтләрдә биз Нәриманла бәрәбәр поеманын мүүәллифи Нәриманын өз образыны да көрүрүк. Јолчу бир ананы тәсвир едән шаир бурда чох көзәл бир рич'әтә чыхыр. Инкилисә әл ачан анаја шаир белә мұрачиәт едир:

О кәлди јурдуна бир сојғунчутәк,
Сәнсә өз јурдунда галдын јолчутәк.
Сән инди билдинми чәнаб нәчидир?
Сән она јалвардын доғма сәсиндә,
О сәнә лағ етди јад ләһчәсиндә.
...Дејә биләрдин ки, кет инкилисчә
Даныш өз инкилис мәмләкәтиндә.
Демәдин, дешсә дә сөз үрәјини,
Өзкәдән истәдин өз чәрәјини.

Тәсвир олунан вәзијјәтә бундан тутарлы, бундан көзәл, бундан јығчам шаир мүнәсибәти ола билмәз. Ја-худ әсәрин бир јериндә шөһрәтдән сөһбәт кедир. Шаир дәрһал шөһрәтә өз мүнәсибәтини билдирмәјә билмир:

Шөһрәт!
Сән елә бир не'мәт олурсан,
Чыхырсан киминин кузары үстә.
Киминин өзүнә гисмәт олурсан,
Гонурсан, киминин мәзары үстә.

Поэманын эн чанлы вэ эн көзэл сәһнәләриндән би-
ри дэ Нәриманын чар кенералы Әлаға Шыхлински илә
көрүш сәһнәсидир. Гәрибә аләмдир. Өмрү боју чара
гуллуғ едән, рус—јапон мүһарибәсиндә «топ аллаһы»
олан, Романовлар сүләләси јолунда ган төкүб медаллар,
орденләр алан вэ буну өзүнә шәрәф билән Шыхлински—
бу мәғлуб кенерал көзләмәдији һалда бирдән-бирә өз
халгынын мүһакимәсинә мәруз галмышдыр. Бурада
халгы Нәриманов тәмсил едир. Нәримановун гәлби вэ
фикри кенишдир. О, бу чар кенералынын да фачиәсини
баша дүшүр.

Нәриманов баша дүшүр ки, кенерал алданмышдыр,
бу алданмағ исә онун фачиәсидир. Тахдығы пагонларын
вэ медалларын архасында Шыхлинскинин вәтән һисси,
халг һисси боғулмуш, мәһв едилмишдир. Кенерал өзү дэ
баша дүшүр ки, вахты илә өјүндүју пагонлар инди онун
чијиннә јүк, орден вэ медаллары исә она ләкәдир...
Шыхлински илә Нәримановун бу көрүш сәһнәси ики
дүһәкөрүшүн үзләшдији сәһнә кими нәзәри чәлб едир.
Кенерал инди өз фачиәсини баша дүшмүшдүр. Учуз
шөһрәтә алданыб өз доғма вәтәниндән вэ халгындан
имтина едән бу инсан инди хәчаләтиндән башыны гал-
дыра билмир. Буну она баша салмағ үчүн Нәриманов
Шыхлинскијә бабасы Молла Вәли Видадини хатырла-
дыр. Јалныз бу гәдәр. Анчаг Нәриманов Видадини
адыны чәкәркән санки буну демәк истәјирди: «Сән нијә
өз бабана хилаф чыхдын?». Бунлары баша дүшән ке-
нералын ашағыдакы сөзләри, тәсвир олунан вәзијәтә
јекун вуран нәғрәт кими сәсләнир:

Чох шеји мән дедим узун, ја гыса,
Демәсәм ығылыр, ағыр гәм олур.
Мәним бир өмүрлүк шөһрәтим, јохса,
Мәним бир нәсиллик фачиәм олур?
Кенерал истәди десин, чох десин,
Бир нидә һәкк олду гашгабағында.
Мән һәр ким олсам да инсаф ејләјин,
Ахы, сүмүкләрим бу торпағынды.

Бәли, бу һәмишә белә олуб. Һәмишә вәтәнинә арха
чевирәнләрин сүмүкләринә јенә дэ вәтән саһиб чыхыб.
Беләликлә, өмрү боју өзүнүн әвзинә пагонлары вэ рүт-
бәси данышан чар кенералы, инди Нәримановун гар-
шысында өзү данышыр, өз фачиәсини дәрк едән инсан
кими данышыр.

1969

ХӘЛИЛ РЗА

Хәлил Рза бизим одлу-аловлу, дәли-долу шаиримиз-
дир. Дилимиздә ишләнән «дәли-долу» сөзүнү ачмағ ис-
тәрдим. Бизим шифаһи халг әдәбијјатында «дәли» сө-
зү чох заман мүсбәт мәнада ишләнир. Корөгдунун дә-
лиләри бу фикрин ән јахшы сүбүтудур. «Дәли» сөзүнүн
һәрфи мәнасы ајдындыр, мәчәзи мәнасы исә алудә,
вурғун демәкдир. Фүзулинин Мәчнуну дәли сөзүнүн бу
мәнасында анлашылмалыдыр. Мәчнун—Лејлинин тим-
салында идрак алудәси, көзәллик вурғунудур. «Дәли»
сөзүнә һәмгафијә ишләнән «долу» сөзү биринчини та-
мамлајыр. Долу олмајан дәли ола билмәз. Дәли ол-
мағ—нәјинсә вурғуну олмағ үчүн әввәлчә долмағ кә-
рәкдир. Көјләр долмаса бошала билмәдији кими, шаир
дә бөјүк арзу вэ истәкләрлә долмаса јаза билмәз. Би-
ринчи долмағ, сонра јазмағ, јаратмағ!

Хәлилә она көрә «дәли-долу» дејирик ки, онун сә-
нәти, јазмағ хатиринә јазмаға дејил, бошалмағ хати-
ринә јазмаға гуллуғ едир. Долмајан үрәкдән сүзүлән
ше'рин сәси мәнадан хали, бош сәс-күј, долу үрәкдән
чыхан ше'рин сәси исә фикир фәрјады, мәна нәғмәси
олар. Фикирсиз сәнәт дәрзи дүканларындакы үлкүјә
бәнзәр. Шәкли вар, чаны јох, нәфәси јох!

Гәдим заманлардан бу күнә гәдәр бир чох психолог-
лар јарадычылығ просесинин нәдән ибарәт олдуғуну өј-
рәнмәјә чалышыблар. Сәнәткары јаратмаға вадар едән
гүввә нәдир? О, нә үчүн јарадыр? Бу јаранма просеси-
нин өзү нәдир? Бизә елә кәлир ки, сәнәткарын гәлбинә
од, әлине фырча, ја гәләм верән, онун бејниндә очағ га-

лажан фикирлери, ону нараһат едән дујгулары, ону ганадландыран, јаратмаға чагыран диләкләридир. О өз фикринә, өз дујғусуна вә диләкләринә таңрысы кими тапыныр, бу фикрин, бу дујғунун вә бу диләкләрин мәчнунуна чеврилир, гулуна дөнүр, онлара сәчдә едир. Јалһыз бундан сонра о өзү билмәдән фикир вә дујғуларынын, истәк вә арзуларынын данышан дилинә, охујан нәғмәкарына чеврилир. Бу заман о өзүнү јох, фикрини көрүр. Әтрафыны јох, амалыны көрүр, она дејиләнләри јох, гәлбиндәкиләри ешидир вә гәлбиндә һәлә лал олан, һәлә көзә көрүнмәјән, һәлә ешидилмәјән сәсләри, сөzlәри, рәнкләри дилләндирмәјә, әтә-чана кәтирмәјә башлајыр.

Бизчә, будур јарадычылыг! Мән јарадычылығы башга чүр тәсәввүр едә билмирәм. Бу просеслә јаранан әсәрләр бизи исидир, дүшүндүрүр, дујдурур. Оху дугум әсәрин гүввәсини мән, һәм дә онун исиндирмә, дүшүндүрмә, дујдура билмә дәрәчәси илә өлчүмшәм. Бу мәһнада Хәлилин ше'рләри, һәмишә мәни исиндирмиш вә дүшүндүрмүшдүр. Хәлил һәмишә охучусуну нәјсә чағырыр, она нәји исә тәлгин едир. О, јашамагый мәһнасыны нәјсә чан атмагда, нәјсә саһиб олмагда, нәјинсә уғрунда мүбаризә апармагда көрүр. О, оғлуна севмәји төвсијә едир! Јә'ни, вурғунлуғу, алудәлији, һејранлығы, Мәчнунлуғу!

Севсән... биләчәксән нәдир бу чаһан.
Доланмаг, сүрүнмәк, јашамаг нәдир.
Ән көзәл јашамаг әслинә бахсан,
Көзәллик уғрунда мүбаризәдир.

Јалһыз севәнләр, нәјинсә вурғуну; дәлиси оланлар һәјатын мәһнасыны дәрк едир. Беләләри ади доланмагы—јә'ни сүрүнә-сүрүнә јашамагы әсл јашамагдан ајыра билир. Бәс, әсл јашамаг нәдир? Көзәллик уғрунда мүбаризә!

Көзәллик нәдир? Тәмизлик, бөјүклүк, учалыг! Бунлар нә заман мүмкүндүр? Бөјүк бир фикрә, бөјүк бир әгидәјә гуллуғ едәндә!... Әгидәсиз, фикирсиз нә тәмизлик вар, нә бөјүклүк! Бүтүн бунлар исә бәшәријјәтин һәмишә чан атдыгы идеал кәмиллик, бүтөвлүк вә көзәллик демәкдир.

Бир бәнд ше'рә нәләр сығышдырылмамышдыр! Лаконик, ығчам дејилмиш бу бәнд гајнагыны бабамыз

Нәсимидән көтүрән бир чешмәнин букүнкү давамы, мүасир дејим шәклидир.

Инсаньын мәһнави тәкамүл јолу—көзәллији дәрк јолудур. Инсан бу јолда јүксәлир, нәһајәт сон зирвәјә—тәкамүлә чатыр. Бу зирвәдә инсан әтрафына мәһнави көзлә бахыр. Нәр шејин бәзәјини дејил, өзәјини, габығыны дејил, маһијјәтини көрмәјә башлајыр:

Көзәллик аләми кенишләнәчәк,
Алмаздан баһалы шеј көрәчәксән.
Севинчдән дәјәрли инсан кәдәри,
Гылынчдан кәдәрли аһ көрәчәксән.

Бу көрүш мәһнави көрүшдүр. Шаир оғлуна дејир ки, мәһнави тәкамүлүн зирвәсиндә сән мәһнави дүнјаны мадди дүнјадан үстүн көрәчәк вә бу нөгтәдә өзүнү дәрк едәчәксән. Алмаз баһалы лашдыр. Лакин сән дүнјаја һиссләринин көзү илә бахмагы бачарсан, онда чичәкләрин ләчәјинә гонмуш шеһ дамласыны үзүкләрин гашында парлајан сојуг алмаз дашындан, инсан аһынын күчүнү гылынчын кәсәриндән, кәдәри севинчдән үстүн тутачарсан. Шаир өвладынын снмасында бу күнүн кәнчлијинә мәһнави зәнкнилик, мәһнави бөјүклүк ашылајыр:

Ишдир, өзүн үчүн бир күл истәсән,
Оғлум, елләр үчүн күлүстан истә!

Јахшы јадымдадыр, нечә ил әввәл Шәкидә јәј итираһәтиндә идим. «Әдәбијјат вә инчәсэнәт» гәзетиндә Хәлилин «Икидләр, даһиләр» ше'рини охудум, сеһирләндим. Ше'рдән алдығым бөјүк ләззәти мүәллифинә чатдырмаг үчүн дәрһал она мәктуб јаздым. Бу ше'р мүасир пөезијамызын ән көзәл инчиләриндән сајыла биләр.

Шаир халгын јетирдији даһиләрин вә гәһрәмәнларын шәхсиндә ики бөјүк мәсәләјә тохунуб. Биринчи, өлүм—һагдыр! Лакин даһиләр вә гәһрәмәнлар өз әмәлләри илә өлүмдән күчлү олдуғларындан өлүм онлардан горхур, онлара өз гүдрәтини көстәрә билмир.

Фикирләр ичиндә чырпыныр көнлүм,
Кәдән, јер үзүнә бир даһа кәлмир.

Һәҗатдан һаиыны һопарыр өлүм,
Јалһыз даһиләрә тохуна билмир.
Јалһыз икидләрә тохуна билмир.

Сүбутму? Әсрләрлә бундан әввәл өлмүш даһиләрин
ғәбри дүнән өлмүшләрин ғәбриндән тәзәдир, һөрмәтли-
дир. Чүнки бу ғәбирләр «Торпағын шөһрәтидир». Чүнки:

Даһиләр торпаға өлү кими јох,
Бәлкә басдырылыр хәзинә кими.

Бундан сонра шаир даһиләрин мазарларыны зија-
рәтә чыхыр:

Ғәдим Шых дүзүндә ајағ сахла, дур
Өлмәз сәнәтқары јада сал бир ан.
Өлүм, елә бил ки, гурд оғлу гурддур
Горхур даһиләрин көз ишығындан!

Көзәлдир! Тутарлыдыр! Тапынтыдыр! Бәдии кәшф-
дир! Гурдун вәһши тәбиәтинә көрә өлүмә бәнзәдилмәси
тәбииндир. Гурдун ишыгдан горхма әләмәтинин даһилә-
рин көз ишығы илә гаршылашдырылмасы бәдии кәшф-
дир, бу бейтин мәнасыны ачанда кәшфин бәдиилији вә
бөјүклүјү даһа ајдын олур: «Даһиләр дүнјаја ишығ
сачыр!» Бу ишығ гурд тәбиәтлиләри горхудур, мәләк
тәбиәтлиләрин ғәлбинә нур сачыр, онлары јашамағ үчүн
даһа да ганадландырыр.

Һәмин ше'рдә тохунулан икинчи мәсәлә даһиләрин
вә икидләрин Вәтәнлә гаршылашдырылмасыдыр. Түрк
шаири Орхан Шаигин «Торпағ, әкәр уғрунда өлән вар-
са вәтәндир» мисрасы бу ше'рин икинчи тәрәфинә дәс-
тәкдир: торпағын уғрунда өлән варса о торпағ ади тор-
пағлыгдан чыхыб Вәтәнә, Вәтән торпағына чевриллр.
Һәм дә бир өлкәнин дәрдләрини вә истәкләрини вар сәси
илә һајғырмајан даһиләри јохса о өлкә јалһыз јаша-
јыш мәскәни олур, бу өлкә онун сакинләри үчүн сөзүн
кениш мәнасында Вәтән торпағы ола билмәз. Вәтән—
өз тарихи, бу тарихи јарадан халғы, бу халгын даһилә-
ри вә икидләри илә јашајыш мәскәниндән чыхыб Вәтән
мәнасыны дашыјыр. Шаир чох көзәл дејир:

Даһиләр шәхсиндә елә бил Вәтән
Сүбута јетирир-өлмәзлијини.

—халгын тарихиндә бүтөв бир әср, бир даһинин јахуд
бир икидин ады илә јашајыр. Даһи јахуд икид гаран-

лығлары јаран көз ишығы илә әсри ајдынладыр, ди-
рилдир, јашадыр. Тарихимиздә VII әср Бабәкин, XII әср
Низаминин, XIV әср Нәсиминин ады илә јашамырмы?

Нәсими алһинда ғанлы бир гүрүр,
Баһыр кайната өз дан јериндән.
Ондердүнчү әср јыхылыр, дурур,
Тутур о устадын әтәкләриндән.

Бу бөјүк бәдии үмумиләшдирмәдир, јүксәк поези-
јадыр, әсл ше'р өријидир!

Бу нә илә бағлыдыр? Илк нөвбәдә шаирин көңлүндә
очағ јандыран, ону исидиб, охучусуну дүшүндүрән, дү-
шүнмәјә мәчбур едән бөјүк амал ешги илә! Шаир өзү
е'тираф едир ки, мәрамым, тә'бимдән мин дәфә бөјүк-
дүр. Онун тә'бини, илһамыны дилләндирән јалһыз вә
јалһыз мәрамыдыр. Шаир һағлы оларағ ше'ринә мү-
рачһиәтлә дејир:

Мән сәнин үстүндән гәләм чәкәрәм
Халға чәрәк кими кәрәк олмасан!

Ешг олсун бу амалла гәләм чалан гәләм саһибләринә!

ФИКРЭТ ГОЧА

«Ајдан алышдырдым папиросуму», «Гызлар кечә улдузлардан арзу жыгы», «Гыз галасы илә шәһәри мыхладым саһилә», «Өлүм хәбәринин үмидсизлик со-
жуғу» вә с. ифадәләр илк бахышда адама гәрибә кәлир. Нечә јәни шәһәри Гыз галасы илә саһилә мыхладым? Шәһәри саһилә нечә мыхламаг олар?

Лакин бу дејим тәрзләри истәр-истәмәз бизи дү-
шүндүрүр. Гыз галасы Бакымызын емблемидир. О,
шәһәримизин елә бир нишанәси, елә бир әләмәтидир
ки, ону биз башга шәһәрләрдә көрә билмирик. Уча
биналар, енли күчәләр, парклар, фабриклар, завод-
лар, мәдәнијјәт очаглары вә с. дүнјанын бүтүн шәһәр-
ләриндә вар. Лакин һәр шәһәрин өзүнәмәхсус елә бир
хүсусијјәти вә әләмәти олур ки, бу хүсуси әләмәт о
шәһәрин емблеминә чеврилир. Гыз галасы да елә.
Шәһәрин һәмин емблеминдән сөз ачан шаир, һәмин
әләмәти елә өзүнәмәхсус образла демәлидир ки, орижи-
наллыг орижиналлыгыны сахлаја билсин. Бизә гәрибә
көрүнән «мышламаг» дејими бурда нишанын, ембле-
мин «санчылмаг», «тахылмаг» әләмәтини чох көзәл
ифадә едир. Буна көрә дә биз бу дејими өз гәрибәлији
илә бәрәбәр чох доғру вә дүзкүн һесаб едирик.

Бир дә чох ишләнмиш ифадәләр, сүртүк дејим тәрз-
ләри гулағы дырмаламыр, охучуда тәәччүб доғурмур.
Јени дејим тәрзи чәтин гәбул олунур. Лакин охучуда
тәәччүблә бәрәбәр көзәл ассоснасијалар ојадыр.

Фикрәт Гочадан данышаркән Мән нә үчүн шаирин
ифадә тәрзиндән, дејим хүсусијјәтләриндән башладым?
Чүнки Фикрәт мүасир ше'р оркестримиздә бу чәһәтә
илә сечилмиш, өз мусиги әләтини нәинки башга әләт-
ләрин сәсиндән, һәтта чалдығы мә'лум әләтин көһнә

сәсиндән дә фәргләндирмәји, ону тәзә нәфәсләрлә сәс-
ләндирмәји бачаран шаирдир.

Мән Фикрәтин јарадычылығыны лап кәнчлијиндән
изләјирәм. Әдәбијјатын јолу һама олсајды нә варды
ки... Әлбәттә, онун асфалт кими һама јоллары да вар.
Амма о јолла кедәнләрин ајаг изләри һеч јерә дүш-
мүр. Ләпир галмыр. Јолу өзү ачмајанын ајаг изи га-
лармы? Кәрәк хам јерә дүшәсән, батаглыгдан кечәсән,
бүдрәсән, јыхыласан, дзин әзилә, уфулдајасан, гал-
хыб үст-башыны тәмизләјиб тәзәдән алдымлајасан.
Әлбәттә, бу јол чәтин јолдур. Амма өз јолундур. Она
көрә ки, өзүн ачмысан. Һәр ишдә адамын өз јолунун
олмасы нә көзәлдир! Тапданмыш јолда ләпир галмаз,
из галмаз... Амма һеч кәсин нәзәрини чәлб еләмәзсән.
Хамда кедән адамын далынча гышгырырлар: «Һара
кедирсән? Һама кедән јолла кетсәнә».

Буну тәнгидин дилинә чевирсән белә олар: «Деки,
Гыз галасы Бакынын саһилиндә шәһәрин емблеми ки-
ми дајаныр... Мыхламаг нәдир? Гыз галасыны шәһә-
рә нечә мыхламаг олар?»

Амма ону билмирләр ки, сөзүн јүјәни јохдур. О, ил-
һам гамчысы алтында һара десән кедәр. Бәди сөзүн
имканлары һүдудсуздур. Әкәр сөз бәдидирсә, гәјдасы
да онун өз ичиндәдир. Бу гәјданы көрмәк истәјирсәнсә,
бујур, өзүн ахтар тап. Елдә белә бир сөз вар: «Атыны
дашлыға сүрмә!» Амма сәнәт дүнјасында кәрәк аты-
ны дашлыға сүрәсән ки, сәси ешидилә. Нијә Әли Кә-
рим јашајыр вә јашајачаг? Чүнки атыны һәмишә хам-
лыгда чапды. Нә дедисә өзү кими деди. Һеч кимин
газанына чөмчә салмады. Сәнәт әләминдә өзүн кими
јеримәк, өзүнә садиг галмаг әсас шәртләрдән биридир.
Ахы, һәр инсан бир дүнјадыр. Фикрәт бу бөјүк кер-
чәклији илк аддымларындан чох көзәл баша дүшдү.
«Һәр үрәк охунмамыш бир китабдыр», «Һәр үзүн ғы-
рышында бир өмрүн һекајәти» кизләнисә, бу сирли
дүнјадан сөһбәт ачмаг истәјән сәнәткар да о әләмә
өз гәлбинин пәнчәрәсиндән бахмаја билмәз. Беләлик-
лә, ејни инсан гәлбинин чырпынтылары һәр сәнәткара
башга сөзләр пычылдајыр вә сәнәткарларын бахыш әл-
ванлығы, сәнәтин әлванлығыны јаратмыш олур. Бу
бахыш әлванлығы ичәрисиндә Фикрәт јалныз дејим
тәрзи илә дејил, дүшүнчә тәрзи илә дә сечилир. Даһа
доғрусу, дејим тәрзи дүшүнчә тәрзиндән доғур.

Шаирин дүшүнчә тәрзи нәдән ибарәтдир? Илк нәв-бәдә мэтләбин, јахуд предметин чөлүнү дејил, ичини, бәзәјини дејил, өзәјини көрә билмәк вә о дәринлијә вара билмәк!

Мүасир атом дүнјасынын индики вәзијјәти вә та-леји миллијәтиндән, чинсијјәтиндән вә әгидә мәнсу-бијјәтиндән асылы олмајараг, планетимизин бүтүн са-кинләрини дүшүндүрүр. Мән дејәрдим ки, инди дүнјада елә бир сәнәткар тапылмаз ки, бу барәдә өз сөзүнү демәмиш олсун. Дүнја силаһланыр. Јени-јени күтләви тыргын силаһлары ичад едилир. Атомлар, гидрогенләр, нейтронлар... Бәс сонра? Бәс бу кедиш бизи һара апа-рыр? Дүнјанын ахыры нә олачаг? Бу суалларын чава-быны шаир белә верир:

Һәр бир шејдән хәбәрсиз јашамаг арзусујла,
Јер күрәси фырланыр, күнә верир өзүнү.

Дилимиздәки «Өзүнү күнә вермәк» идиоматик ифа-дәси «лагејдлик», «бекарчылыг» мәнасыны дашыјыр. Шаир дә демәк истәдији фикри мәһз бу мәнанын ба-шына доландырыр. Илк мисрадакы «Һәр бир шејдән хәбәрсиз јашамаг арзусујла фырланын дүнја» ифадә-си, «өзүнү күнә вермәк» мэтләбини тамамлајыр. Бу мэтләб ачыг дејилмәјиб! Тәһлили вә давамы охучунун ихтијарына бурахылмышдыр. Инди кәлин дејилмәмиш мэтләби ачаг: бизи једирән, ичирән, бөјүдән, дүшүн-дүрән, бүтүн сәрвәтини вә сирләрини ихтијарымыза верән бу јазыг дүнјанын күнаһы нәдир ки, өзүмүзү мәһв еләмәк бир јана дурсун, ичад етдијимиз јени силаһларла анамыз дүнјанын да тәлејини горху ал-тына алмышыг. Дүнја өз сәрвәтләрини бизә вериб, ар-хајын-архајын «өзүнү күнә верир». Чүнки о өз өвлад-ларына инаныр, етибар едир. Бәс етибары белә дог-рулдарлар?

Будур шејрдән чыхан нәтичә! Анчаг бу нәтичә шејрдән сонра кәлир. Шејри охујуб дәриндән дүшүн-мәсәк, бу нәтичәни тапа билмәрик. Сәнәтин әсас га-јәси охучуну дүшүндүрә билмәјиндәдир. Дүшүндүрмә-јән сәнәт мәгбул сәнәт дејил. Мән Фикрәти һәмишә бу чәһәтинә көрә охумуш, изләмиш вә севмишәм.

Фикрәт, Вјетнам вә Кубаја хејли шејр вә поэма һәср етмишдир. Нараһат дүнјамызын ирили-хырдалы

бүтүн һадисәләри шаирин гәлбиндә дәрһал өз әкс-сә-дасыны тапыр, она өз мүнәсибәтини билдирир. О кәзмәји, көрмәји чох сеvir. Һадисәләрини гәләмә ал-дығы өлкәләрә кедир. Ону нараһат едән мәсәләләри јахындан изләјир вә јазыр.

Үмумијјәтлә, халгларын азадлыг уғрунда мүбаризә-си мөвзусу, демәк олар ки, Фикрәт Гочанын баш мөв-зуларындандыр. Бу чәһәтдән бөјүк тәбиәтинә дүнја-нын һејран галдығы азадлыг мүчаһиди Че Геваранын шанлы мүбаризәсинә һәср етдији «Үнвансыз мәктүб» поемасы әдәбијјатымызын јахшы өрнәкләриндән бири-дир. Поема тәсвир дејил, тәрәннүм үсулу илә јазыл-мышдыр. Лакин бу тәрәннүм бөјүк мүбаризин нәһәнк образыны көзүмүз өнүндә чанландыра билир. Шаир чох көзәл дејир ки, «гәһрәманын өзүндән хатирәси күчлүдүр» Че Гевара өлүмүндән сонра да азадлыг уғрунда мүбаризә апаран бүтүн халгларла чијин-чији-нә вурушур. Буна көрә дә онун хатирәси артыг бүтүн дүнјада мүбаризә бајрағына чеврилмишдир. О бир өл-кәдә доғулуб мин өлкәдә мүбаризә апарыр.

«Улдузлү дүшүнчәләр» поемасы заман, мөкан вә бунларын даһилиндә инсанын хејрхаһ вә бәдхаһ әмәл-ләри һаггында шаирин фәлсәфи дүшүнчәләридир. Ул-дузлар аләминә, кәинатын мөчүзәли сирләринә, онун өјрәнилмәсинә һәср олунан бу әсәр әслиндә инсандан, онун тәлејиндән сөз ачыр. Шаир көстәрир ки, улдуз-лара учан да инсандыр, һәјат гајғылары ичәрисиндә хырдалыгларә ениб бир-биринә гәним кәсилән дә. Өл-дүрән дә инсандыр, јашадан да. Гуран да инсандыр, учуран да... Поема башдан-ајаға гәдәр бу чүр зиддиј-јәтләрдән доған фәлсәфи үмумиләшдирмәләрин бәдиі памфлетидир. Шаир бизи зәманәмиз вә әмәлләримиз һаггында дәриндән-дәринә дүшүнмәјә чағырыр.

Мәгсәдимиз бөјүк олмаса
Кичик кими далашачајыг
Торпаг үстүндә.
Мәгсәдимиз бөјүк олмаса,
Бәшәр елә-белә јашајачаг
Кими кефлә, кими пис күндә.
Хәритәдә торпаг
Сәрһәд-сәрһәд, јамаг-јамаг
Гушларын сәмасы да бөлүнүр
Балыгларын вәтәни дә.

Инсан мејмундан јараныб дејирләр. Мејмунлуг дөв-
рүмүзлә инсанлыг дөврүмүзү мугајисә едән шаир дүн-
јаны јенидән бөлмәк истәјән империализми чох бөјүк
мәнтиглә мұһакимә едәрәк јазыр:

Мејмунлар да мешәләри бөлмәјиб
Бир-бирини гырмајыб
Мејмун тикәни
Мејмун вуруб учурмајыб.

Бу әсәр јалныз Фикрәт гәләминин дејил, үмүмән
поезијамызын уғурларындан һесаб олунмалыдыр.

Күлл һалында бу китаб дүшүнән вә дүшүндүрән
бир шаирин халгымыза көзәл бир һәдијјәсидир.

1978

ФӘДАИ ШАИР

Мәһсәтинин, һејранын, Натәванын, Никарын, Һәчә-
рин руһундан сүзүлүб кәлән бир ана таныјырам, икид—
ана, шаир—ана! О, Тәбриздән голларыны ачыб «гар-
даш» дејә үстүмә кәлән бир әли силаһлы, бир әли гә-
ләмли, мәним силаһдашым, мәним мәсләкдашым, мә-
ним шаир бачым Мәдинәдир. Јашамағын мә'насыны
садәчә јашамагда јох, мәгсәди вә мәсләки јолунда ву-
рушмагда көрән, алышыб јанан, тонгал кими јалныз
алышанда јашајан, нараһат тәбиәтли бу гадын әввәл
фәдаи, сонра шаирәдир. Онун шаирлији фәдаилијинин
баласыдыр. О, әввәл Һәчәр, сонра Натәвандыр. Онун
Натәванлығы Һәчәрлијинә борчлудур. О, фәдаи кими
алышыб, шаир кими дөјүшүр. О сызламыр, о мејдан
охујур. Она көрә ки, өз јолуна, өз әгидәсинә инаныр:

Бир Вәтән ашигијәм, бир инәдлы сәсәм мән.
Өз андымдан, ешгимдән, дөнмәзәм, дөнмәзәм мән.

Јалныз өз өвладларынын дејил, «мүждә селинә дөнүб
елләрдән-елләрә ахан», «Вәтәнин—Азәрбајчанын анасы-
дыр». «Һәјат јолуну сәнкәрдән башлајан» бу шаирин
китаблары фикринин, дүшүнчәсинин милјон-милјон до-
даглардакы нәғмәләридир.

Мүбаризә достумуз, гәләм јолдашымыз Мәдинә ханы-
мын 50 јашы тамам олмушдур. Бу өмрүн јарысындан
чоху сәнкәр—стол архасында кечмиш, ширин-ширин нәғ-
мәләри, мүбариз ше'рләри илә бизим гәлбимизи исит-
миш, халгымызы даһа бөјүк вә даһа көзәл күнләрә сәс-
ләмишдир. Сон ше'рләри көстәрир ки, Мәдинә ханым
јарадычылығын ән чошғун вә јеткин дөврүнә гәдәм го-
јур. Биз гәләм достумуза бу дөврдә даһа бөјүк јара-
дычылыг уғурлары арзу едир вә истәрдик ки, онун вә-
тән һәсрәти вүсала чатсын, әлван-әлван нәғмәләри
Тәбризин күчәләринә чичәк-чичәк сәпилсин.

1976

ГЭРЭНФИЛ

Гаршымда бир китаб вар: «Гэрэнфил». Ону вэрэг-лэдикчә 1959-чу илин декабрында шаир Р. Рза илә Ираг сәфәримиз заманы үрәжимиздә бағланаң тәәссүрат китабы вэрәгләнир...

Мин бир кечә нағыллы Багдад кечәләри, гоча Ви-дадинни һәсрәтлә јола салдығы, дурналарын ганад ачдығы Бәсрә көјләри, бабаларымызын зәввар кими кеч-дији Кәрбәла, Нәчәфүл Әшрәф јоллары, нефт сәлтәнә-ти Кәркүк шәһәри, кечәнин гаранлығында көјләрә мәш'әл тутан Бабакуркур очағлары, дүканын габа-ғында бардаш гуруб отуран, гара сур тәсбеһи илә фал ачан бағгаллар, Кәрбәла мәсчиди габағында «Аға, нә-зир» дејә харичи сәјјаһлары тә'гиб едән диләнчиләр, мәсчидин тағлы дарвазасы гаршысындакы «Дәдә Фү-зули түрбәси», Кәркүк күчәләриндә Сабирин «Һопһоп-намә»сини сатан китабфуруш, нәһајәт, ана дилимиздә бизимлә данышан дил бир гардашларымыз, бачыла-рымыз...

Биз бу гәдим өлкәјә кәләнә гәдәр бурада бизимлә ејни дилдә данышан бир халгын варлығындан хәбәри-миз јох иди. Багдаддан Кәркүкә кәлдик. Мехманхана-да јерләшдик. Декабр ајы олмасына бахмајараг һава чох хош вә мүләјим иди. Пенчәклә һәјәтә дүшдүм. Һә-јәтдә јашлы бир киши ағачларын дибини јумшалдыр-ды. Јанында балача бир ушаг варды. Бирдән о ушаға сары чеврилиб «тез ол, кет бурдан» дејә она ачыг-ланды.

Гулағларыма инанмадым. Бу нә демәкдир? Ирагда әнимм ана дилим? Оңлара јахынлашдым. Сәһбәтләри-

нә гулағ асдым. Сәһв еләмәмишдим. Киши илә сәһбәтә башладым. Мә'лум олду ки, бу шәһәрин әһалиси түрк-мән ады илә танынан азербайчанлылардыр. Шәһәри кәзмәјә чыхдыг. Күчәләрдә, дүканларда доғма сөзлә-римизи, кәлмәләримизи ешитдикчә фәрәһдән гәлбимиз синәмизә сығмырды.

Бу күн «Гэрәнфил» адлы китабыны Азербайчан оху-чуларына тәгдим етдијимиз Әбдүлләтиф Бәндәрәғлу мүасир Ираг-түркмән әдәбијјатынын көркәмли нүма-јәндәсидир.

Ираг торпағында јурд салан бу халгын гәдим вә чох зәнкин бир әдәбијјаты вар. Јалныз буну демәк ки-фајәтдир ки, Фүзули сәнәти бу торпагда чүчәрмишдир. Гүввәтли көк вә сағлам тохум олмајан јердә голлу-будағлы ағач чүчәрә билмәдији кими, бөјүк әдәбијјат да јарана билмәз. Бүкүнкү Ираг түркмәнләринин әдә-бијјаты, Фүзули ше'ри һојрат (бајаты) нәғмәләри үзә-риндә бој атыр, пәһрәләнир. Биз Кәркүкдән өзүмүзлә 4 чилдән ибарәт Ираг һојратлары (бајатылары) кә-тирмишдик. Бу һојратларын бир гисми бизм бајатыла-рын ејни, бир гисми охшары, бир гисми исә һәмин руһ-да, һәмин аһәнкдә вә һәмин дәринликдә олан мисилсиз сәнәт инчиләридир.

Бәндәрәғлу бу зәнкин әдәбијјат көкү үстә бој аг-мыш, мүасир дүнјанын иглиминдә јетишмиш бир ша-ирдир.

Бу китабда топланан ше'рләрин әсас хүсусијјәти нәдән ибарәтдир? Халгынын дәрдләри илә дәрдләнән, севинчи илә севинән бир вәтәндашын, өз милли варлы-ғыны тәсдиг етмәк истәјән бир јурдсәвәрин, халгынын сәсини сәсләр сырасында көрмәк истәјән бир шаирин сабаһа үмид долу бахышлары, арзулары, диләкләри. Хал-гынын дүнәниндән, бу күнүндән вә сабаһындан ајры нә шаир вар, нә дә онун әсәри. Елә бир шаир варса, о шаир дејил. Елә бир әсәр варса, о әсәр дејил. Она көрә ки, шаир вәтәнин вә халгын бағрындан чүчәрән бир ағач-дыр. Онун көкләри торпагда, јә'ни тарихдә, будағлары һавада, јә'ни о торпаг үчүн бәсләнән диләкләр дүнјасын-дадыр.

Мән Бәндәрәғлуну белә шаирләрдән сајырам. «Дә-низи дә, дағы да бурах севкилим. Әсән рузикарла кә-зәк јурдумузу»—дејән шаир, доғма јурдунун башындан

әсән рузикарлара гошулмаг, тәрс әсәндә бу рузикарын
 јөнүнү дәјишмәк арзусу илә јашајыр. О, «Парис ком-
 мунасындан» сөһбәт ачыр. «Испанијанын күчәләрин-
 дә», Лорканын ше'рләрини динләјир. «Һүрријјәт маһ-
 ныларыны јазан» Арагонун, «Чевиз ағачы олуб јарпаг
 әлләри илә Күлханә паркына тохунмаг истәјән» Назим
 Никмәтин, Америка зәнчиләрини өз һаггы уғрунда аја-
 га галдырмаг истәјән Пол Робсонун сәсинә сәс верир.
 Нәһајәт, доғма Бабакуркура гајыдыр, ганы кими сү-
 мүрүлән Бабакуркур нефтинин—она сәадәт дејил, фә-
 лакәт кәтирдијинин ағрысыны чәкир, бу вәзијјәтдән чы-
 хыш јолу ахтарыр.

«Һүрријјәт», «империализм», «капитализм», «мүс-
 тәмләкә» кими сөзләрин дәнә-дәнә тәкрар олундуғу
 бу ше'рләр һагг дүнјасынын зоракылыг дүнјасына оху-
 дуғу иттиһамлар кими сәсләнир:

Јенә дә һүрријјәт шәргисини
 горхмајараг,
 јенилмәјәрәк,
 усанмајараг,
 дојмајараг
 Охуду јаралы дилләримиз!

Бу сәтирләр китабын баш мөвзусудур. Она көрәки:

Нефт монополлары,
 Нефт краллары
 Сатып алырлар
 Горхаг инсанлары
 Сатырлар күл сују кими нефтимиз.

Бир халгын милли сәрвәтинә саһиб олмаг, ону јал-
 ныз мадди сәрвәтиндән дејил, өз варлыгындан, мә'нә-
 вијјатындан белә мәһрум етмәк демәкдир. Дүнјада
 инсанын ән бөјүк арзусу онун мадди вә мә'нәви азад-
 лығыдыр.

Әкәр бу јохса инсан алчалыр, инсанлыг ләјагәтини
 итирир. Белә олан сурәтдә азадлығыны итирмиш хал-
 гын вәзијјәти даһа дөзүлмәз вә даһа ачыначаглы олду-
 ғу барәдә нә дејәсән? Бүтүн бунлары бир шаир, бир
 јурдсәвәр кими гәлбиндә дашыјан, азадлыг ешги илә
 јашајан бир шаирин өтдүјү нәғмәнин әввәли дә, ахыры
 да азадлыг олмалыдыр. Мадди сәрвәтинин сүмүрүлдү-
 јүнү үрәк ағрысы илә дејән шаир бу фачиәдән доған
 даһа дәрин мәтләбләрә әл атыр.

1970-чи ил, 24 јанварда Ираг түркмәнләри мәдәниј-
 јәт һүгуғу газаныр. Бу чүзи бир һүгуғ иди. Халгына
 верилән бу һүгуғ шаирни даһа бөјүк арзулар далынча
 ганадландырыр. О, хәјалән ана дилиндә ачылан мәк-
 тәбләри, ана дилиндә әлифба өјрәнән, нәғмә охујан
 ушаглары көрүр, севинир. Дәдә Горгуд дүнјасына баш
 вурур, ана дилиндә јазыб јарадан шаирләрлә, Бабакур-
 кур атәшиндән кечиб тәмизләнән кинли үрәкләрлә сөһ-
 бәт едир. Ана дилинә һәсрәт галан шаирин арзусуна
 бахын:

«Дәдә Горгуду
 Нәсимини, Фүзулини
 Багини, Нәфини,
 Тофиги, Хәтәини,
 Видадини, Вагифи
 ...Чавиди, Вургуну
 охујачағам.
 Дилимизин көзәллијини
 Онлардан соруб анлајачағам.

Бу, һәр шејдән әввәл өз варлығыны, вәтәнинин вә
 халгынын варлыгында, шәхси сәадәтини халгын сәа-
 дәтиндә көрән, гәләмини сөз кими халгын руһуна көк-
 ләјән бир вәтәнсәвәрин сөзләридир. Бәндәроғлу ше'рлә-
 ринин әсас үстүн чәһәти онлардакы никбинлик, үмид
 вә ишылдыр. «Јени јарын» (сабаһ) ше'риндә шаир вә-
 тәнинин кәләчәјинә үмидлә бахыр. «Сабаһ» дедији за-
 ман ингилабы, јурдунун даһа ајдын кәләчәјини дү-
 шүнүр.

Бу ше'рләрин бир гисми јолларда, мүхтәлиф шәһәр-
 ләрдә јазылмыш, ани тәәссуратын дејимләри кими сәс-
 ләнир. Белә ки, шаир һәјәтдан алдығы тәсирләри гәл-
 бинин дәринликләриндә тәһлил етмәдән, дүјгуларынын
 сүзкәчиндән кечирмәдән дәрһал јазыја көчүрүр. Санки
 бунларын унутулачагындан горхур, рәссам фырчасы
 илә дејил, фото линзасы илә кағызга көчүрүр. Шаирин
 бу типли ше'рләри ичәрисиндә Бақыда јаздығы «Гыз
 галасы» ше'ри һәм руһу вә аһәнки, һәм дә мәзмуну
 е'тибарилә башгаларындан сечилир. «Гыз галасы»нын
 «Инсандакы күч нәғмәси», «Улу тарих нишанәси» кими
 тәшбәһләрлә вәсф едилмәси ону көстәрир ки, шаир ани
 тәәссураты дәрһал гәләмә алмамыш, мөвзуну дүшүн-

мүш, гэлбинин дэринликләриндә јашамыш, сонра ка-
ғыза көчүрмүшдүр.

Биз гәләм достумузун јоллардан, мүхтәлиф шәһәр-
ләрдән, өтәри көрдүјү адамлардан алдыгы тәәсүрат
нәтичәсиндә јаздыгы бүтүн әсәрләрини белә јашанмыш
ше'рләр сәвијјәсиндә көрмәк истәјирик.

«Гәрәнфил» китабы узаг Ираг торпағындан Азәрбај-
чана көндәрилән көзәл бир нәғмә чәләнкидир. Бу нәғ-
мәнин нахышлары, халлары, буталары руһумуза нечә
доғма, нечә јахындыр. Мән әминәм ки, бизим охучу-
лар бу нәғмәләри өз доғма нәғмәләри кими севәчәк,
әзизләјәчәк, әзбәрләјәчәк.

1977

СӨЗҮН ШӘҲДИ, ДИЛИН НӘҒМӘСИ

Бир дәфә мәнә «Азәрнәшр»дә көзәл бир ше'р оху-
дулар. Валәһ олдум. Дедиләр тәрчүмәдир, инанмадым.
Мә'лум олду ки, бу ше'р Мәммәд Асланын тәрчүмә-
синдә ермәни шаири Ашот Грашинин ше'ридир.

Нијә бу ше'рдә тәрчүмә орижинал кими сәсләнир?
Она көрә ки, тәрчүмәчи ана дилини көзәл билир. Бәл-
кәк аздыр, дилимизин бүтүн имканларыны, рәнк вә
чаларларыны дујур, һисс едир. Бурада бөјүк франсыз
јазычысы Волтерин бир сөзү јадыма дүшдү: «Башга
дилләри өјрәнмәк бир-ики илин ишидир, амма ана
дилини јахшы билмәк үчүн өмрүн јарысы лазымдыр».

Јазычы һағлыдыр. Отуз илдән артыгдыр ки, јазыб
јарадырам. Инди дә елимиздә, обамызда дили китаб
дили илә корланмамыш гочаларын сөһбәтиндә елә
көзәл, елә долу вә чохранкли сөзләрә раст кәлирәм ки,
ана дилимизин гүдрәтинә һејран галыб һиссләримин
ифадәсиндәки ачизлијимдә дилимизи јох, өзүмү күнаһ-
кар билирәм. Неч демә дили билмәк аздыр. Дили јара-
дан ајры-ајры сөзләрин мәзмунуну, шәһдинә гәдәр һисс
еләмәк, дујмаг, чөвһәринә гәдәр јашамаг лазыммыш!

Сөзләр—күлләрә, чичәкләрә бәнзәр. Ағ, гырмызы,
чәһрајы... Бахмагла әтрини дујмаг олмаз. Дујмаг үчүн
көзләрини јумуб дәриндән гохламаг лазымдыр...

Сөз һалә фикир дејил, мәфһумдур. Бир нечә сөзүн
топлусундан фикир јараныр. Фикир—күл топасындан
күлаб чәкмәјә бәнзәр. Күлаб чәкән күлләрин шәһдини
чәкир, чечәсини атыр. Күлаб артыг күл дејил, күлүн
ширәсидир, шәһдидир. Демәк, күл сөз, күлаб чәкән сөз
устасыдыр. Ешг олсун о күлаб чәкән устаја ки, күлүн
шәһдини, чөвһәрини сон киләсинә гәдәр чәкә биляр.

Ешг олсун о сөз устадына ки, сөзүн рәнкини дејил, этрини үзә чыхарыб чөвһәрини бизә көстәрә билир.

Бу мә'нада мүасир ше'римиздә ики сәнәткары чох севирам. Хүсејн Ариф (Хүсејнзаде) вә Мәммәд Аслан! Мән бунунла башга сөз усталарымызы кичилтмәк вә онлары инчитмәк истәмирәм. Һәр сәнәткарын өз чөз-лан јери вар. Адларыны чәкдијим сәнәткарларын атлары дил күлзарымызын ајаг дәјмәјән хамында чапыр. Бу күлзардан елә күлләр, чичәкләр дәриб үзә чыхарырлар ки, онларын рәнки дә тәзә олур, әтри дә. Бу тәзә күл вә чичәкләри башы гарлы дағлардан шөһәр паркларына кәтирмәк чох бөјүк хидмәтдир.

Инсанын варлығы, маһијәти—онун фикридир, дүшүнчәсидир. Фикир, дүшүнчә исә инсанын сөзләриндә өзүнү көстәрир. Инди ки беләдир, демәк, сөзләрим мәним ајнадакы әксимдир. Ајна буланыг оларса мәни там дәгиглији илә көстәрә билмәдији кими, сөзләримин гејри-дәгиглији дә мәним маһијәтимин, варлығымы там ајдынлығы илә көстәрә билмәз.

Демәк, сөзләри дәринлијинә, чаларларына вә рүшејминә гәдәр дујмаг, һисс еләмәк сөз сәнәткарлығынын илкин шәртләриндәндир. «Улдуз» журналында дәрч олунан бир мәгаләмдә белә бир чүмлә вар иди: «Буға дартыныб зәнчирини гырды вә нәрилдәјә-нәрилдәјә дәрә ашағы гачмаға башлады».

Мәммәд Аслан бу чүмләдәки «нәрилдәјә-нәрилдәјә» сөзүнә ирад тутараг деди ки, «буға нәрилдәмәз, бөјүрәр».

Шаирин ирады тамамилә доғрудур. Бу, сөзү чөвһәринә гәдәр, атомуна дејил, електронуна, протонуна гәдәр һисс еләмәјин нәтичәсидир.

Мәммәд Аслан ше'рләринин бу чәһәтини мән онун бу јахынларда чапдан чыхан «Сәсимә сәс вер» китабында даһа ајдын көрдүм. Мән бу китаб һаггында рә'ј јазмаг, ше'рләри бир-бир тәһлил етмәк гәсдиндә дејиләм. Бу ше'рләр көзәл бир нәғмәдир. Мәнә елә кәлир ки, нәғмәни тәһлил еләмәзләр. Онун ганадлары үзәриндә учар, ону дујар, ондан зөвг алар, онунла јашајарлар:

Бир тифилдим, аләмдим,
Чичәјинә бәләндим.
Булағындан бал әмдим,
Мәним шөһдим—ширәмди.

Көјдә курлар тәбилләр
Ким чалыр? Ким нә биләр?
Короғлулар, Нәбиләр,
Бу дағларда шир әмди!

Јенә чичәк фәслиди,
Һава күл нәфәслиди.
Бу дағлар—Хан Әслиди,
Мәммәд—јаныг Кәрәмди.

Бу ше'р сөзләрин, сәсләрин ујарлыг нәғмәсидир. Дили мүкәммәл билмәдән, дујмадан ону тәшкил едән сөзләри нәғмәдәки мелодија кими јан-јанашы дүзмәк олмәз.

Мәммәд Аслан чинаслы ше'рләрдә устадыр. Әлбәт-тә, бу, уstad Әләскәр ән'әнәсидир. «Нарын үз» тәңниси һејрәт доғурачаг дәрәчәдә сөз уstadлығы өрнәјидир. Әләскәр ана дилимизи—сөзләрин јүкүнү, чәкисини, рәнкини, чаларыны инчәликләринә гәдәр дујдуғундан онун һәр рәнкиндә јени мәзмун јарадыр, сөзү елә јериндә ишләдир ки, биз онун јалныз сәсини ешитмирик, тамыны, дузуну, ширәсини дадырыг. Әлбәт-тә, дилин имканларыны—әтрини, рәнкини, чаларларыны инчәлик-ләринә гәдәр билмәјән, һисс етмәјән шаир тәңнис јарада билмәз.

Мәммәд Асландан мисал кәтирдijимиз парчадакы «бәләндим», «бал әмдим», «нә биләр», «Нәбиләр», «ширәмди», «шир әмди» чинаслары јалныз мелодик сөз кими дејил, фикир кими мисралара һәкк едилмишдир. Фикир јүкү олмајан сөз ше'рдән сычрајыб чыхар. Лакин фикир јүкү илә ше'рдә өзүнә јер тапан сөз ше'рә мыхланмыш олур. Чүнки о елә-белә кәлмә-јиб, өз вәзифәси илә кәлиб.

Бахышыла бахышымы галарсан
Мән јанарам, өзүн кендә галарсан
Галар һөрмәт, галар шөһрәт, галар сан,
Елә чох галама бир галам гала!

Биринчи мисрадакы «галамаг», јандырмаг мә'насында, икинчи мисрадакы галмаг, дурмаг мә'насында, үчүнчү мисрадакы ад-санын галмасы мә'насында иш-ләнмәклә, дөрдүнчү мисрадакы «галама» сөзү јенә јан-дырмаг мә'насында илк мисралары фикрән тамамлајыр.

Үрәјими дағ үстүндә дәфин елә,
Бәлкә бу дүнјада бир галам гала!

«Галам гала» дејиминдәки биринчи сөз—«гала» «гәср» мә'насында, икинчи «гала» исә «галмаг» мә'насында ишләнмәклә, һәм мәзмунча, һәм дә мелодик ујарлыгча илк бәндләрлә сәсләшир.

Рәссам једди мә'лум рәнки, бәстәкар једди мә'лум сәси бир-биринә гатыб јени рәнкләр, јени сәсләр ала билдији кими, сөз усталары да мә'лум сөзләри вә шәкилчиләри бир-биринә чаламагла һиссин там ифадәси үчүн јени ифадә тәрзләри вә тәркибләр јарада билирләр. Јени рәнк, јени сәс, јени сөз ифадәси бир гәдәр шәртидир. Она көрә ки, тәбиәтдән харичдә јени рәнк вә јени сәс олмадығы кими, халгын дилинә, руһуна вә тәбиәтинә јад сөзләр дә мәбул сајыла билмәз.

Рәссам вә бәстәкар мә'лум рәнк вә сәсләрин мелодик гатышығындан елә орижинал рәнк вә сәсләр ујарлашдырыр ки, биз рәнкләрә вә сәсләрә дејил, јаранмыш јени аһәнкә һејрәт едирик. Демәк, јаранан рәнк вә сәс дејил, аһәнкдир, мелодијадыр, ујарлыгдыр. Мәсәлә дилдә дә беләдир. Халгын јаратдығы мә'лум сөзләрдән вә шәкилчиләрдән јени тәркиб вә јени дејим тәрзи јаратмаг! Мәсәлән, көтүрәк «дојмаг» сөзүнү. Бу сөзүн лүгәти мә'насы бирдир: «јејиб дојмаг!» Бу сөздән «көз дојарлыгы» дејим тәрзини јаратмаг јенидир. Амма бу јени сөздә дилин тәбиәти, аһәнки позулмур. Она көрә ки, дилимиздә «ар» шәкилчиси илә сифәт (ахар-бахар), «лыг» шәкилчиси илә дә мүчәрәдлик билдирән исим (јахшылыг, адамлыг, алтылыг) јаратмаг гануну мөвчуддур. Бу гануна әсасән «дојмаг» фе'линдән шаир «дојарлыг» исмини јаратмыш ки, бу сөз көкүнүн дашыдығы мәзмундан фәрглидир. Шаир һәмин сөзү белә ишләтмишдир; «Түкәнмәз сәрвәтим—көздојарлыгы».

Дојмаг—физики һалдыр. Бу сөзүн әввәлине «көз» сөзүнү гошмагла физики һал мә'нәви һалла әвәз олунмушдур. «Көздојарлыгы» јејиб дојмаг мә'насыны итирир. «Нәфси өзүндә олмаг», јә'ни һеч јемәдән өзүнү тох һесаб етмәк мә'насыны газаныр.

Беләликлә, јаранан јени сөз, дилин тәбиәтиндән, халгын руһундан доғур. Мә'лум једди сәс вә једди рәнкдән јени аһәнк, јени ујарлыг јарандығы кими, сөз сәнәтиндә дә мә'лум сөзләрдән дилин тәбиәтинә ујғун јени ујарлыг вә јени мәзмун јаранмыш олур.

«Зирвә! Дәрәләрин әзми. күвәнчи» мисрасындакы

«күвәнч» сөзү дә фе'лдән исим јаратмаг ганунуна ујғун олараг дүзәлдилмишдир. «Гахмаг»дан «гахынч» јарандығы кими «күвәнмәкдән» дә «күвәнч» јарадылмышдыр.

Мәммәд Асланын бу сон китабы дағларымыздан гар бәјазлыгыны, чөлләримиздән күл нәфәсини, дәрәләримиздән сел шырылтысыны доғма Бакымыза кәтирмишдир. Идејалылыг, сафлыг, тәмизлик, биллурлуг, тәбиилик бу китабын әсас чөһәтләридир. Гој ана дилимизин дадыны, дузуну, шөһдини, шәкәрини дујмаг истәјәнләр бу китабы охусун, сәсләрин дүзүлүшүнә, сөзләрин нәғмәсинә валәһ олсунлар.

1978

«ӘКСИМ ВӘ ГӘЛБИМ»

Әксим вә гәлбим! Үз, онун чизкиләри... көзләр, онларын ирилији, хырдалыгы, рәнки, бүтүн бу заһири аламәтләр гәлби, мә'нәви аләми әкс етдирә билирми? Әлбәттә, јох!.. Биз адамларын заһириндән онларын гәлбини, характерини охумаға чалышсаг да буна там наил ола билмирик. Чох заман бир нәфәрин характерини биләндән сонра биз онун заһириндә о характерә ујғун аламәтләр ахтармаға чалышырыг.

Инсан сифәтиндәдир, ја гәлбиндә? Шүбһәсиз иккинчидә... Сифәт, заһир, чох заман алдадычы олур. Инсанын инсанлыгы, көзәллији, ја чиркинлији, бир сөзлә, сәчијјәси онун мә'нәви аләминдә сахланыр.

Сәнәт аләминдә дә форма вә мәзмуну мәһз бу чүр баша дүшүрәм. Форма заһир, мәзмун сәчијјәдир... Бунларын бир-бирини тамамламасы даһа көзәлдир. Бу мә'нада сәнәтдә мәзмуну, идејаны биринчи, шәкли икинчи һесаб едәнләр һаглыдыр. Бу сөзләри мәнә дедирән шаир И. Тапдығын «Әксим вә гәлбим» адлы ше'рләр китабы олду. Шаир ејни адлы балача бир ше'риндә дејир ки, мәни үзүмлә, көзүмлә јох, «каһ гасырғалы, туфанлы, каһ ачыг асманлы үрәјимлә» таныјын. Мән, үрәјимдә кизләнмишәм.

Сакитлик, һәлимлик, Илјас ше'ринә хас олан чәһәтдир. Онун ше'риндә ганадлы, ибарәли, дәбдәбәли сөzlәрә, ифадәләрә раст кәлмәк олмур. Сөзләр һамысы, ади, садә, һиссләр сакит вә һәлимдир. Бу, Илјас ше'ринин заһири тәрәфидир. Бу сакит, һәлим заһирин ичиндә гәрибә бир чылғынлыг вә иараһатлыг да киз-

ләнмишдир. Мән дејәрдим, әсл поезијанын өзү елә бу нараһатлыг вә чылғынлыгдыр. Шаирин өзү дә әсл сәнәти «далғаларын аһәнкиндәки» чылғынлыгдә көрүр. Әсрин шаири нечә нараһат олмаја биләр? Һәгиги сәнәткар, әсрин кешмәкешләри вә бурулганлары ичәриндә гајнајыр, һадисәләри саф-чүрүк едир, онлары өз фикир ајнасындан кечириб дүзкүн гиймәтләндирмәклә мүасирләринә көмәк едир... Беләликлә, елә бил дүнјанын ағрылары шаирин үрәјиндән кәлиб кечир:

Бир көздә көрмәјир талә һәр кәси
Өмүр гәмли кечир,
Өмүр шән кечир.
Үрәк ағрымасын, ахы нејләсин,
Дүнјанын һәр дәрди үрәкдән кечир.

Адичә һиссләр, бәшәри дүјгулар, поезијанын сакит дилилә данышанда нә гәдәр дәрин вә мә'налы олур. Ушаглыгымыз... елә бил дүнја да бизим кими шән, бизим кими шаграг вә гајғысыздыр... Кәнчлик... бизим нәзәримиздә дүнја да кәнч вә тәлатүмлүдүр... бизә елә кәлир ки, дүнја һәлә тәзәчә јараныб, онун кәләчәји бизим кими габагдадыр. Гочалырыг... инди дүнјаја солгун, ишыгысыз көзләримизлә бахырыг... дүнја да көзүмүзә өзүмүз кими гоча көрүнүр. Бунлар инсан өмрүнүн пилләләри илә дәјишән нә гәдәр тәбئي һиссләрдир:

Һәјата һәр кәлән тәзә инсанла,
Дүнја чаванлашыр, бир дә гочалыр.
Өмүр чәнкә кирир мин бир туфанла
Пәләк јазыглашыр, шир дә гочалыр.

Тәбئيлик вә сәмиийјәт! Сәнәтә нә гәдәр јарашыр! Әслиндә бунларсыз сәнәт јохдур. Шаир тәсвир еләдији аләми, јахуд тәрәннүм еләдији бир дүјгуну күнләрлә, ајларла, бә'зән илләрлә өз гәлбиндә јашамадан, һисс етмәдән јазә билмәз. Бә'зән јазыланда да сөзләр, фикирләр јалныз сөз вә фикир олараг галыр. Онлар һиссә чеврилмир, онда биз белә јазыларә ше'р јох, чансыз декларасија, гуру фикир дејирик.

Илјасын тәбиәт лөвһәләри мәним даһа чох хошума кәлир. Бу лөвһәләр гуру тәсвир дејил, тәбиәтин чанлы бир парчасыдыр.

Чичәкләр—күмүшү,
Чичәкләр—баһарын күлүшү.
Кәнары көјәрир јолларын.
Әјилмиш колларын
Гојнуңдан сүрүшүр
Харламыш гар дүшүр.
Диксинир чејранлар, чүјүрләр
Һүркүшүр.

Нә гәдәр тәбии, нә гәдәр көзәл! Бу парча өзү шаирин мушаһидәсиндән кағызларга дүшүб. Бизә елә кәлир ки, ше'р охумадыг. Ғышын сон күнләриндә тәбиәтнин бир парчасыны көрдүк. Јахул:

Ојаныб ғалдырыр башыны пучурлар,
Ағзыны көрпәчә гуш кими ачырлар.

Мән һеч бир шаирдә бу көзәл вә тәбии тәшбеһи көрмәмишәм. Јалһыз бу бејтә көрә шаирә «Сағ ол!» демәк олар. Шаир тәбиәти елә-белә тәсвир еләмир. Ону инсанла бағлајыр. Баһарла ғәјнашан отлар кими инсанын ғаны да ғәјнајыр:

Хошгәдәм баһарын јелләри,
Чөлләрә сәсләјир елләри.
Елә бил инсанын ғанында чағлајыр,
Дағларын көпүрән селләри.

Илјас мухтәлиф ше'р формаларында јазыр. О, һеча-да да мүвәффеғ олур, сәрбәстдә дә, кәрајлыда да, ғошмада да. Јахшы чәһәти орасындадыр ки, шаир классик ше'р формаларына јени мәзмун вермәји бачарыр. Бу чәһәтдән «Булағлар» ше'ри чох марағлыдыр. Бурада форма көһнәдир, лакин јазылыш тәрзи, ғафиләрин сәрбәстлији ше'рә јени мәзмун кәтирир:

Дамчы-дамчы ғајадан,
Дашдан сызыр булағлар.
Јаз кәләндә сојујур,
Ғышда ғызыр булағлар.

Дүзәлир дүзән јердә,
Әјилир бәрәләрдә.
Хәзәлли дәрәләрдә
Итиб, азыр булағлар.

Шаирин бу ғәбилдән олан ше'рләрини адам изаһ вә тәһлил етмәкдән ғорхур. Бу парчалары изаһ еләмәк онларын һүсүнү поза биләр.

Бүтүн бу көзәл чәһәтләри илә јанашы ғәләм достума мәним бир төвсијәм вар. Тәбиәти тәсвир, инсан һиссләрини тәрәннум поезијанын, сәнәтин әбәди мөвзусудур. Бу мөвзуда минләрлә әсәрләр јазылмыш вә јазылачағ. Лакин шаир, һәр шејдән әввәл, күнүн сәсидир. Мән Илјасын бу китабында бу сәси лазыми курлугда ешидә билмәдм. Әсрин кешмәкешләри, тарихи ирәли апаран вә кери чәкмәјә чалышан мухтәлиф сәсләр, күнүн тәзадлары, империалист дәвләтләрин тәзә һијләләри, кичик халғларын тәлеји, биләкләрдән ғопан зәнчирләр вә бу зәнчирләри тәзәдән бағламағ чәһдләри, бәшәриј-јәти һәдәләјән атом, гидрокен тәһлүкәси, јени ихтиралар, кәшфләр вә бунларын мухтәлиф бахымдан изаһы, о бири ғалактикадан кәлән сәһрли сигналлар вә бу зиддијјәтләр ичәрисиндә јашајан XX әср адамынын мүрәккәб дүјгулары. Мән бу күнүн поезијасында бунларын ифадәсини даһа чох көрмәк истәјирәм.

Илјас сөзү јериндә ишләтмәји, һәдәфә дүзкүн вурмағы бачарыр. Мән истәрдим ғәләм јолдашымын үрәји бу мөвзулардан даһа чох ғида ала билсин.

1969

ЛӘНКӘРАН ӘДӘБИ БИРЛИЖИ

Ше'р күнү мүнәсибәтилә бир дәстә рус шаири илә бәрабәр Ләнкәрана кетмишдик. Бу тәсәдүфдән истифадә едиб јерли гәзетин нәздиндә тәшкил олунмуш әдәби бирлијин јығынчағында олду. Бурада охунан ше'рләр шаир достларымла бәрабәр мәни олдуғча севиндирди.

Ләнкәран әдәби бирлији Астара, Масаллы, Лерик вә Ләнкәран районларыны әһатә едир. Бирлијин Мәммәд Қазымов, Шәкәр Асланов, Мирһашим Талышлы, Хейрулла Мейдијев, Вагиф Ибраһим, Мирһафиз Баһадыр, Иман Ибраһимов кими исте'дадлы үзвләри вардыр. Марағлы бурасыдыр ки, бу шаирләрин бәзиләри истеһсалатдан кәлир.

Охунан ше'рләрдә мәни бир шаир кими вәлех еләјән нә иди? Нәр шејдән әввәл бу ше'рләрдәки тәрәвәт вә тәзәлик. Чәсарәтлә демәк олар ки, бу чаван шаирләр тамамилә башга чүр јазырлар. Онлар һеч бир шаирә бәнзәмирләр. Онлар јалныз өзләринә бәнзәјирләр. Бу исә алғышланмалыдыр. Инди бизим поезијамызын әсас нүмајәндәләрини үч нәслә ајырмағ олар. Азәрбајҗан совет ше'ринин биринчи нәсли ше'римизә (С. Вургун, Р. Рза, С. Рүстәм, М. Раһим, О. Сарывәлли вә с.) өзләриндән әввәлки нәсилдән һәм мәзмунча, һәм форма-ча фәргләнән бир јенилик кәтирдиләр. Онлардан сонра әдәбијјата кәлән нәсил дә башга бир сәслә әдәбијјата кәлди. Бу нәслин ше'рә кәтирдији јенилик ше'рин ифадә тәрзиндә, интонасијада, бир сөзлә, формада өзүнү көстәрди. Бу орта нәсил мүчәррәд тәрәннүм үсулундан чох конкретлијә мејл көстәрди. Предметчилик, фикри

конкрет лөвһәләр әсасында ифадә етмәјә мејл бу нәслин ше'рә кәтирдији јенилик иди.

Бу күн әдәбијјата кәлән кәнчлик даһа артығ ше'рин формасында јенилик еләмәјә, көзәл фикир хатиринә өлчүләри, вәзн вә гафијә ганунларыны поэмаға, фикри јығчам, лаконик демәјә тәшәббүс көстәрирләр. Мәсәлән, университетин тәләбәләриндән Әләкбәр Мәммәд-салаһовун «Чәрәк әтирли түстү» ше'риндәки мисғалара диггәт јетирәк:

Елә бил бачалардан,
Түстү кејә дырманыр.
Сејр едирәм узагдан,
Очагда хәрәк пишир.

Бу дөрд мисрада гафијә јохдур. Гафијә сонрақы мисраларда кәлир:

Сүбһ чағы ахшам үстү,
Обаларын, көндләрин,
Галхыр бачаларындан
Чәрәк әтирли түстү.

Бу дөрд мисрада исә јалныз биринчи илә дөрдүнчү мисралар гафијәләнмишдир. Ортадақы ики мисра исә гафијәсиздир. Шаир давам едир:

Һәјат гоҳулу түстү,
Үфүгләрдән чәкилмиш
Топларын пүскүрдүјү
Гара-горхулу түстү.

Беләликлә, бурада шаир ше'рин заһири, техники ганунларыны фикрә гурбан вермишдир. Бир вахт топларын пүскүрдүјү гара-горхулу түстүләри бу күн бачалардан галхан һәјат гоҳулу түстүләр әвәз етмишдир. Топларын әвәзинә бу күн евләрдән сәмалара, ғыша, сојуга, һәтта топларын лүләсинә, зүлмәтә, еһтијача бачалар тушланмышдыр.

Көрүрәм сәмалара
Нечә бача тушланыб.
Онлар ғыша, сојуга,
Топларын лүләсинә
Севмәдијим зүлмәтә
Еһтијача тушланыб.

Бу күн һаггында данышдығымыз әдәби бирлијин үзвләринин дә ше'рләри бу ғәбилдәндир. Бу шаирләрин јазыларынын әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар һәр шејдән әввәл көзәл, бәдин фикир демәјә чалышырлар.

Хејрулла Мехдијев «Каманча» ше'риндә каманчанын инилтисиндәки мә'наны ахтармаға чалышыр вә бу инилтини мин чүр әзаб вә әзијјәт, изтираб вә көз дағы чәкмиш бабаларымызын бәдбәхт тәләји илә бағлајыр:

Боғазы пәрдәлә сыхылан каман,
Ағлајыр боғаздан асыланлара.
Бәлкә дә камана чан верән инсан,
Кафир сөјләнәрәк чәкилмиш дара.

Бурада шаир усталыгла каманын боғазында симләрин кәрилмәсини тарих боју һагг сөз дедији үчүн боғаздан асылан, дири-дири дәриси сојулан фикир мүчәһидләримизин, арзулары үрәкләриндә галан гәһрәманларымызын, мүтәфәккирләримизин тәләји илә бағлајараг, сон дәрәчә көзәл поетик бир фикир демәјә наил олмушдур.

Каман гәмчил алтда сызылдајыр ки,
Гамчылар алтында өлүб бабалар.
Бә'зән көкс өтүрүб бир дәрди тәки
Дејирсән бәлкә дә кизли сирри вар.

Каманча, онун гәмчили, каманын боғазында симләрин кәрилмәси адичә предметләрдир. Шејләрин заһири алдадычыдыр. Маһијјәти исә башгадыр. Әсл шаир предмети дејил, предмет үзәриндәки тәәссүраты, дүјгүсуну гәләмә алмалыдыр. Бу ше'рин дә көзәллији ондадыр ки, Х. Мехдијев каманын өзүнү тәсвир етмәмиш, каман үзәриндәки поетик дүјгүсундан данышыр, симли бир тахта парчасыны бөјүк бир халгын тарихи илә бағлајыр.

Мехдијев каманчанын гәмчили алтында гопан нәләни, сызылтыны гамчылар алтында өлән бабаларын тәләји илә бағлајырса, башга бир шаир буну башга чүр мә'наландыра биләр. Поетик дүјгү да елә будур.

Шәкәр Аслановун «Јаралы вәләс», Мирһафиз Баһадырын «Һәјат ишығы», М. Казымовун «Бизим истису» ше'рләри дә бу ғәбилдәндир.

Мирһафиз Баһадыр «Һәјат ишығы» ше'риндә һәким

Х. Асланованын мұәличәси нәтичәсиндә көзләри ачылан кор бир чаванын дили илә белә дејир:

Әлинлә ғәјтардын мәнә аләми.
Тәзәдән вурулдум ана торпаға.
Һалыма од тутуб елә јандын ки,
Көзләрим одундан кәлди ишыға.

Өмрү баша чатды дәрдин, кәдәрин,
Ғалдын һәр ғәјғыма бир ана кими.
Көзүмдән силди ки, ағы әлләрин
Тәзәдән мән көрүм ағ күнләримн.

Бу чаванларын јазыларында һәјати деталлар, реализм, һәјатын нәфәси о гәдәр гүввәтлидир ки, онларын ше'рләрини охудуғумуз заман өзүмүзү Талыш дағларында, Астара чај плантасијаларында һисс едирик. Бу зонанын һәмишәбаһар тәбиәтинин әтрини дүјүрүг. Бу чәһәтдән Ш. Аслановун, В. Ибраһимин, М. Казымовун ше'рләри чох сәһијјәвидир. Тәсадүфи дејил ки, бу шаирләр даһа чох тәбиәт тәсвиринә мејл көстәрирләр.

Талыш дағларынын, бурадакы көзәл мешәләрин, дағ јолларынын рәһкарәк көзәлликләрини, паузын кәдәрини, баһарын шылтағлығыны бәдин лөвһәләрлә тәсвир едирләр.

Вағиф Ибраһим лирик ше'рләрлә јанашы епик әсәрләр дә јазыр. Онун «Ленинчи» гәзетиндә чап олуған «Зәһмәт», «Севки» вә Нәғмә» поемалары чох марағлыдыр. Бу әсәрләрдә сон дәрәчә көзәл лөвһәләр, халгымызын көзәл адәт вә ән'әнәләринин тәсвири верилмишдир.

Чаван бир бәстәкар Талыш дағларына кәлир. О, халгын маһныларыны топлајыр вә бу маһнылар әса-сында тәбиәтин симфониијасыны јаратмағ истәјир. Бу әсәрдәки бир парчаја диггәт јетирин:

О чыхды чәлләрә гүрүб заманы.
Көр нечә көзәлдир бу дағлар деди.
Онун һәр сөзүнү јәлләр апарды,
Онун һәр сөзүнү булағлар деди.

Көјдә булуд көрдү—алов топасы,
Көјдә шәфәг көрдү—бир ғызыл јазы.
Јерә бахдығындан јерин ајнасы
Санки көјдә јаныр, чырағлар деди.

Кәһ јамачы кәзди, кәһ јалы кәзди,
Кәһ өзү дајанды, хәјалы кәзди.
Атәш бөчәјини көз билиб әзди.
Алышар вәләсләр, говағлар —деди.

Нә гәдәр жығчам вә мә'налы! Бурада сөzlәр бири-биринин ичинә елә мөһкәм кејдирилиб ки, бир сөзү белә атмаг гејри-мүмкүндүр. Бу аз сөз ичәрисиндә шаир тәбнәтин көзәл бир лөвһәсини маһир рәссам фырчасы илә чәкә билмишдир.

Ләнкәран әдәби бирлијинин көзәл бир коллективи вардыр. Бунларын бир чоху һәгиги сәнәт јолундадыр.

1958

«ӘРИЈӘН ҺЕЈКӘЛ»

Чинкиз Һүсејновун «Әријән Һејкәл» китабында бир нечә һекајә вә «Гәзадан сонра» адлы бир повести топланмышдыр. Һекајәләр мұхтәлиф мөвзуларә һәср олунмуш вә бу мөвзулар мұәллифин өзүнә мөхсүс үслубу илә ишләнмишдир. Һекајәләр ичәрисиндә «Нәнәмин дајысы арвады», «Аквариум», «Гара бел», «Телефон зәнки», «Әријән Һејкәл» мөвзуларын тәзәлији вә хусусән үслубун орижиналлығы илә чох марағлыдыр. Чәми ики сәһифәдән ибарәт олан «Гара бел» Һекајәсиндә конкрет бир сүжет јохдур. Һекајә әринин гәбри үстүнә кәлән бир арвадын изтирабларындан бәһс едир. Лакин өлүм һадисәсиндән бәһс едән бу балача Һекајә, бизә өлүмдән чох һәјат һағгында данышыр, јахшылығлардан вә писликләрдән данышыр. Инсан чилдинә кирмиш иблисләрин јалныз чанлылары дејил, өлүләри белә ләкәләмәјә чалышдығларыны көстәрән мұәллиф инсанлары ајыг олмаға, үрәкләрдән пис дујғулары говмаға чағырыр. Һекајә балача, фикир бөјүк вә дәриндир.

Бу типли Һекајәләрдән бири дә «Телефон зәнки»дир. Вахтилә бир мөһәлләдә јашамыш Севда вә Зәрифә адлы гызлар әрә кедәндән сонра бир-бирләриндән ајрылмыш, узун мүддәт көрүшмәмишләр. Өз көзәллијини һәмишә вара-дөвләтә, ада-сана сатан Зәрифә һәјат јолларында долашмыш, бир нечә әрә кетмиш вә инди пешманламышдыр. Инди о, һәјатда һәмишә дүз јолла кедән Севданын хошбәхтлијинә гитбә едир. Зәрифә Севданын кәнч алим әрини телевизорда көрмүш, инди о, мұхтәлиф јолларла бу аиләјә јахынлашмаг вә онун әри вәснтәсилә өзүнә алим әр тапмаг нијјәтинә дүшмүшдүр.

Өмрү боју һәр ишдә васитә ахтаран, бүтүн һәрәкәтләриндә мәгсәд күдән бу позгун адам мәнәббәт аләминдә дә мәгсәд күдүр, мүхтәлиф васитәләрә әл атыр. Бу чәһәтдән рәфигәләр арасындакы сөһбәт чох мараглыдыр. Зәрифә «Мәни әринин досту илә таныш елә»,—дедији заман Севда белә чаваб верир:

«—Сән дејән оғлан евлидир.

—Һејф, мән ону севәрдим. Мән демирәм ки, мүтләг онунла таныш елә, гој бир башгасы олсун, амма сизин достларыныздан, танышларыныздан олсун.

—Севки дә танышлыгла?!»

Севданын чавабы чох көзәлдир. Ахы, бу адам һәјатда дүз јолла јеримәји өјрәнмәмишдир. О, севки илә дә алверә һазырдыр. Зәрифә бир һәгигәти анлаја билмир ки, ән бөјүк бичлик дүзлүкдүр. Зәрифә кимиләр һәјатда мүвәггәти олараг хошбәхт ола биләр, лакин онлар һәјатда әсл хошбәхтлији тапа билмәзләр. Чүнки онлар билмирләр ки, әсл сәадәт һәгигәтин, тәмиз һиссләрин, дујгуларын өвләдыр. Чиркин үрәкләрдән сәадәт дә ијрәнир. Некајәдә мүәллифин кәлдији нәтичә будур.

«Әријән һејкәл» некајәсиндә исә мүәллиф сәнәти дөбдөбәләрә, шан-шөһрәтә, тәмтәраглы һәјата дәјишән бир сәнәткарын—бу тәмтәраглы һәјатда өзүнү хошбәхт һесаб едән, әслиндә исә бәдбәхт олан бир һејкәлтәрашын јарадычылыг фачисини вермишдир.

Бир нефт устасы илә һејкәлтәрәш бағ гоншусудур. Һејкәлтәрәш стол үстүндә пластилиндән гүввәтли чижинләриндә буруға бору апаран фәһләләрин һејкәлини јарадыр. Уста диггәтлә һејкәлләрә бахыр, һәлә там һазыр олмајан бу иш устаны севиндирир. Тезликлә һејкәлтәрәш өз көһнә евинин јериндә һүндүр, көзәл бир бина, бағда бир чарһовуз тикдирир. Һәјәтин әтрафыны һүндүр һасарла һөрдүрүр. Бу ишләрә башы гарышан һејкәлтәрәш гумдан вә күләкдән горумаг үчүн һејкәлләри ағ өртүклә өртүр. Уста буну көрәндә бәдәнини бир сојуглуг бүрүјүр. Бағда һәр иши көрүб гуртарандан сонра һејкәлтәрәш устаны гонаг чағырыр. Јола саларкән әлини онун чижинә гојуб: «Демәјин ки, һасар чәкмишәм. Бағымыз ајры олса да үрәјимиз бирдир. Уста, јадында сахла ки, сизә һасар зад јохдур».—дејир. Бу заман уста стол үстүндәки һејкәлләрә бахырды. Сән демә сон үч-дөрд күндә кечән истиләр пластинләри әридиб ахытмыш-

дыр. Фәһләләрич чижинләриндәки бору әзилиб әјилмиш, мөһкәм голлар тагәтдән дүшмүш, дизләр бүкүлмүш, фәһләләр әввәлки вүгарларыны итирмишләр. Фәһлә һејкәлләринин әјилдијини көрән уста кәдәрләнир, чижиндә бир ағырлыг һисс едир. Ахы вахтилә јарадан һејкәлтәрашын әли онун чижиндәдир. О, вахтилә јарадан, бу күн исә бекар, евинин чаһ-чалалы илә мәшгул олан бу әлдә тонларын ағырлығыны һисс едир. Бу әлин бекарчылығы нәтичәсидир ки, чижиндә бору дашыјан фәһлә һејкәлләр әриди, әјилди вә бүкүлдү. Әсәрдән чыхан нәтичә чох көзәлдир. Сәнәткар өз сәадәт вә раһатлығыны чаһ-чалалда, гаршысы чарһовузула отағларда дејил, ардычыл јарадычылыгда, әбәди зәһмәтдә тапа биләр.

Китабда «Гәзадан сонра», «Азәрбајчан» журналын да исә «Базар күнү» ады илә кетмиш повест һәм Чинкизин јарадычылығында, һәм сон дөвр нәсримиздә хүсуси јер тутур. Повестин әсасында дүңја әдәбијатында чох ишләнмиш үчлүк проблеми дурур: бир гыз ики оғлан.

Лакин бурада һәм мәсәләнни гојулушу, һәм һәлли вә һәм дә образларын бир-биринә мүнәсибәти тамамилә башгадыр: Гүдрәт, Шаһин вә Ајна бир институтда вә бир курсда охујурлар. Гүдрәт вә Ајна бир-бирләрини севирләр. Шаһин дә бунларла достдур. Лакин о, шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн фанатикләриндәндир. О, һадисәләрә үздән јанашыр, инсанлара ганун мәчәлләсә бахымындан гијмәт верир. Тутдуғу јола инаныр.

Шаһин институт комсомол комитәсинин катиби олмаг етибары илә комсомолчуларынын сијаси тәрбијәсилә мәшгул олур, онларын јалныз институт дахиндә дејил, институтдан кәнардакы һәрәкәтләрини изләјир, ичтимаи мәншәјини өјрәнир, ата-бабаларынын тәрчүмеји-һалы илә марағланыр. Валидејни бәј, јахуд руһани олан комсомолчулара шүбһә илә јанашыр, беләликлә, Шаһин шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн һәгиги бир өвләды кими нәзәримиздә чанланыр. Бунун нәтичәси олараг Шаһин бабасы милјонер олмуш синиф јолдашы Ајнаја да шүбһә илә јанашыр вә онун институтдан говулмасына наил олур.

...Илләр кечир, Гүдрәт елми тәдгигат институтунун мүдир мүавини, Шаһин исә дәниз нефт мәдәнләринин рәиси вәзифәсиндә чалышырлар. Гүдрәтин кәшф етдији автомат Шаһинин дә мәдәниндә сынагдан кечирилмәли

олур. О вахтдан Айна илэ евлэнмиш Гүдрэт Шаһини ултравәтәһпәрвәр кими таныдығындан бу хәбәрә пешман олмур. О, белә һесаб едир ки, Шаһин шәхси әдавәт һиссләриндән чох-чоһ жүксәкдә дуран адамдыр вә автоматыны сынагдан кечирмәк үчүн Шаһинин ишләдији мәдәнә кәлир. Әслиндә Шаһин әввәлки адам дежилдир. Шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндә гуру мәчәллә маддәләринин гулу олан вә бу чәһәти илә фәхр едән бу «ултравәтәһпәрвәр» инди тамам дәјишмиш «зәманә адамы» олмушдур. Бәли, Шаһин кимиләр үчүн вичдан, инсаф, әдаләт вә һәгигәт гуру рәгәмләр вә ганун маддәләриндән ибарәтдир. Инди дә о, өз аләминдә «зәманәјә» ујғунлашмышдыр. Бөјүјүндән ешидәчәји бир «афәриндән» өтрү бүтүн һәгигәтләрин үзүнә гара пәрдә чәкмәјә һазырдыр. Ики дост арасында кедән сөһбәтә диггәт јетирәк, Шаһин дејир:

«Зәманә дәјишир, Гүдрәт. Мәндән реал иш тәләб олунур. Техниканын, елми инкишафы, филан јахшы шејдир, амма планы долдурмаг лазымдыр. Ким нечә бачарыр о чүр долдурур. Кими әјри, кими дүз. Етиразыны сахла үрәјиндә. Јүксәк идејалар да һәмчинин. Идејалар заманы галды кечмишдә.

—Сән дәһшәтли шејләр дејирсән, бу сәнсәнми, сәнә нә олду? Нијә идејалар солуб идиллик олду?

—Диалектика! Идеја дөврү вә практисизм зәманәси!

—Дәһшәт!

—Дәһшәт јох, һәгигәт!

—Бу дәһшәтдирсә биз батдыг!

—Мән батмарам!

—Сәнин кимиләр, әлбәттә, батмаз».

Гүдрәтин дедији «сәнин кимиләр» кимдир? Бунлар һәр дөврдә тапылан, мүһитә ујғунлашмағы бачаран бүгәләмунлардыр. Вахтилә еләдикләрини — күнаһсыз адамлары изләдикләрини, тәғиб етдикләрини, һәс етдикләрини онлара хатырлатдыгда, онлар буна јалныз икичә сөзлә чаваб верирләр: «Зәманә елә иди». Шаһинин бу сөзүнә гаршы Айна чох көзәл чаваб верир: «Зәманә, дөвр! Јахшыча диби көрүнмәјән гују тапмышыг. Бүтүн сәрвәтләримизи о гујуја атыб дејирик:—

Биз һеч, күнаһ дөврләдир. Дөвр бизи мәчбур еләди, корлады».

Бизчә, әсәрин әсас идејасы бах бу сөзләрдәдир. Бу сөзләрлә мүәллиф шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндә вәзифә вә шөһрәт хатиринә адамлары ләкәләјәнләрә үзүнү тутараг дејир: «Бәс инсанлыг, бәс вичдан?» Вәзифәләр вә өтәри шөһрәтләр мүвәггәти, инсанијјәт исә даимидир, инсан һәр шејдән әввәл инсан олмалыдыр».

Тәһлилини вердијимиз бу китабын өзү дә белә бир јарадычылыгын, шәрәфли зәһмәтин бөһрәсидир вә бу јолда әдиб достумуза даһа бөјүк уғурлар арзу едирик.

1964

АЈДЫНЛЫГ ВӘ СӘМИМИЈЛӘТ

Артыг сәнәт аләминдә өз сөзүнү дејән, өз сәсини таныдан, чәсарәтләр, ири аддымларла јеримәјә башлајан чаванларымыз чохдур. Мән бу чаванлардан бири—Иса Исмајылзадә һаггында фикрими демәк истәјирәм. Бу јахынларда Иса Исмајылзадәнин «Кәнчлик» нәшријат-ты тәрәфиндән «Торпаг нәғмәси» адлы китабы нәшр олунмушдур.

Иса һәлә тәләбә икән мәним нәзәрим чәлб етмишди. «Торпаг нәғмәси» онун үчүнчү китабыдыр. Бу китаб мәни чох севиндирди. Китабдакы ше'рләр ады илә чох һәмаһәнкдир. Ше'рләр доғрудан да торпағын нәғмәсидир, торпағын әтри илә долудур. Исанын ше'рләриндә доғулдуғу ел-обаја, ушағлығда кәзиб долашдығы, гој-нунда бој атдығы мешәләрә, дүзләрә, таныш чыгырлар-ра дәрин бир севки, һәзин бир һәсрәт дујулур. Нисс олунур ки, үрәкдән сүзүлүб ахан бу нәғмә чешмәси өз гајнағыны Гарајазы мешәләриндән, Күр гырағындан көтүрүр:

Ај ана, ај ата, ај доғма оба,
Сиз мәнә бир өмрү һалал еләјин.
Бу кун кәлмәсәм дә, кәләрәм сабаһ,
Сиз мәнә бир өмрү һалал еләјин.

Сәнәтин ајағы һәмишә торпаға, көкә бағланырса, о сәнәтин учачағына, зирвәләрә чатачағына шүбһә етмәк дилмаз. Көкү торпаға бағланмајан ағачын кечи-тези ирүјачағы лабүд олдуғу кими, көкү конкрет бир мәкан—мәнсуб олдуғу халғын мәнәви дүнјасына бағланмајан сәнәтин дә бој атыб јүксәләчәјинә инанмағ чә-

тиндир. Мисал кәтирдийимиз парчадакы «һалал еләјин» дејиминдәки тәбилик вә истилик мәһз бу ше'рин мүһ-бит бир торпагдан чүчәрдијинә дәләләт едир. Елә буна көрәдир ки, шаирин фикри, хәјалы һәмишә доғма тор-пағын башына доланыр:

Булағын көзүнү көзүм билмишәм,
Үфүгдә тәнтијән күнүн одуну
Гоншудан алдығым көзүм билмишәм.
Кахет чөлләрини, Гарајазыны
Борчалы јурдунун үфүгләрини,
Һәлә дејилмәһини сөзүм билмишәм.

Китабын уғурлу чәһәтләриндән бири дә будур ки, топланан ше'рләр мөвзу етибары илә рәһкәрәһкдир. Бу мүхтәлифлик ичәрисиндә ичтиманлик, вәтәндашлык, доғма партијаја вә гурулушумуза севки әсас јери ту-тур. Иса илк ше'рләриндән бир бөјүк һәгигәти баша дүшмүшдүр ки, шаир илк нөвбәдә өз вәтәнинин вә өз чәмијјәтинин оғлудур. Онун гәләми бу Вәтәнин, бу чәмијјәтин тәрәннүмүнә јөнәлдилмәлидир. Бу чәһәтдән онун «Заман бајрағ кими галдырды бәзи», «Назим һикмәт кәмиси», «Вахт», «Һејкәллә сөһбәт» вә с. ше'р-ләри тәғдирәләјигдир. «Һејкәллә сөһбәт» ше'ри 20 ја-шында Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәһәләриндә һәлак олмуш Совет Иттифағы Гәһрәманы Чәмил Әһмәдовун хатирәсинә һәср олунмушдур.

«Ад күнү» поемасында илк бахышда чох ади көрү-нән бир мәсәләјә—јеничә доғулан көрпәләрә верилән адлар мәсәләсинә тохунулмушдур. Шаир бу ади мәсә-ләнин фонунда чох чидди бир ерәблеми—өзлүк проб-лемини ортаја атыр. Һәјат дәјишир, јениләшир, көзәл-ләшир. Бу јениләшән һәјатымыза ујғун оларағ јени мәсәләләр мејдана чыхыр. Бунлардан бири дә јени до-ғулан көрпәләрә верилән адлардыр. Исламијјәтә гәдәр бизим адларымыз өзүмүзүнкү иди: Бабәк, Тоғрул, Чи-чәк, Чылғын, Јасәмән, Алтај, Бајандур, Бејрәк, Ағкүл, Банучичәк, Уруз, Чығатај, Дашдәмир, Әрән вә с. Исла-мијјәтдән сонракы адлар исә динлә әләгәләндирилди. Бунлары садаламаға лүзүм јохдур. Бөјүк әдибимиз Чә-фәр Чаббарлы бу мәсәләни дүшүнәрәк дилимизин өзүн-дән доған бир нечә көзәл ад јаратды: Севил, Күлүш, Јашар, Ајдын, Горхмаз вә с. Халғ бу адлары мәһнуниј-јәтлә гәбул етди. Әдибин јаратдығы образларын адла-

ры көрпөлөрүмизге верилди. Бу көзөл адларла жанашы башга халглардан кэлэн, бэ'зэн исэ ихтираларла, жени эшја адлары илэ элагэдэр жени, лакин ејбөчөр адлар мејдана чыхды: Кооператив, Трактор, Гелет, Вермешил, Самавар, Тунел, Сигнал вэ с.

Нечэ билирсиниз, бу адлар жениликдирми? Бунлар женилији астар үзүндөн баша дүшмөк, жени дүнјамызын эземетини, көзөллијини үздөн, сөтһи дөрк етмөкдир. Көһ-нэлијэ гаршы мүбаризэ бэ'зэн елэ бир мөгама кэлиб чатыр ки, фэхримиз олан милли гөһрөманларымызын адына да додаг бүзүрүк.

Меһди һүсејзаде, һэзи Асланов, Бөјүк Вөтөн мүһа-рибәси илләриндә ана јурдумузун јолунда өз чанлары-ны гурбан вермиш гөһрөманларымыздыр. Бу күн доғу-лан көрпөлөрүмизге көһнө адлар олмасына бахмајараг, Меһди, јахуд һэзи адыны вермөк һәмин гөһрөманларын хатирәсинә халгын һөрмәти демөкдир.

«Һөчөр» адлы һекајәсиндә халг јазычымыз Сүлеј-ман Рәһимов бу мәсәләјә чох чидди тохунмуш, жени до-ғулан гыз ушағына милли гөһрөманымыз олан һөчөрин адыны вермөк истәдикдә, бабаја һүчүм едән чаванла-рын женилик ады илэ тәклиф етдикләри Есмәралда, Офелја, Амалја адларыны рәдд етмишдир. Әлбөттә, башга халгларын да көзөл адлары вар вә бу адлардан да истифадә етмөк олар. Лакин гадынларымызын сәда-гәт, мәрдлик вә вәфа кими көзөл ән'әнәләрини өз әмәл-ләриндә көстөрән һөчөр нәнәнин ады олан јердә кәнар-дан кәлмә Офелјаја, јахуд Есмәралдаја еһтијач вермы?

Јеничә евләниб Бақыда јашајан оғлуна ана кәнддән мәктүб көндәри: «Әһд еләмишдим гыз олса адыны Меһри гојаг. Кәлинимә де, разы олмаса өмүрлүк үзүнә бахмарам. Исмарыч көндәрмишдим, билмирәм сизә дедиләр, ја јох. Бу адда бәрәкәт вар, а балам. Дәдә-бабадан галма аддыр». Ана мәктүбла бәрәбәр:

Алты гатар әвәлик
Бир торба кәкликоту
Он бүкүм сүдлү фәтир
Бир дә јайлаг гуруду.
Көндәри. Совгат зәнбилдән бошалаңда:
Отағы бүрүдү јайлаг һавасы,
Отағы долдурду Меһринин ады.
Отағы долдурду јайлаг авазы.
Меһринин адына һопмушду һәр шеј.
...әвәкликли хөрәк биширәчәкләр
Отаға долачаг Меһринин әтри.

Көзөл дејилмишдир. Мәктүбда дәдә-баба бәрәкәти-нин әтри илэ долу ад, зәнбилдә бу ада ујгун совгат, кәкликоту, әвәлик, јайлаг гуруду! Бунлар бир-бирини тамамлајыр. Она көрә дә әвәликдән Меһри әтри, Меһ-ридән әвәлик әтри кәлир.

Кәлин разы олмаса да ушаға Меһри ады верилир. Ушаг 20 күн бу адла јашајыр. Кәлинин атасы узаг сә-фәрдән гајыдыр. Меһри адыны ешидинчә өзүндән чи-хыр. «Чаным, баша дүшмүрәм, шөһәр һара, Меһри һара?»—дејә телефонда күрәкәнә гышгырыр. Дәрһал сә-нәдләр дејишилир, ушаға Офелја ады верилир. Ил до-ланыр, кәнддәки нәнә нәвәсинин ад күнүнә кәлир. Мә-лум олур ки, ушағын ады Меһри дејилмиш. Нәнәнин дили тәзә ада ујуша билмир. Нәнә нәвәсинә лајла чал-маг, ону дағларын, јайлагларын, бајатыларын, нағылла-рын һавасы илэ бөјүтмөк истәјир. Лакин еһтијат едир. Оғул анасынын нискилини баша дүшүр вә мәчлисдә анасы илэ нәвәнин сағлығына бирликдә бадә галдырыб ушағы јенидән нәнәнин арзусу илэ «Меһри» чағырыр.

Беләликлә, мүәллиф әсл женилијин нәдән ибарәт олдуғу мәсәләсинә чох чидди шәкилдә тохунур.

Иса вә онун јашыды олан чаванларымызын бир гисми орижинаалыға, һеч кәсә бәнзәмәјә чох чалы-шыр, дејим тәрзи үзәриндә чох дүшүнүрләр. Әлбөттә, орижинааллыг, кимсәјә охшамамаг, өз дејим тәрзини ах-тармаг көзөл чәһәтдир. Лакин бурда бир горхулу чәһәти демәмәк олмаз. Шаир, шүбһәсиз, сөз үзәриндә зәркәр һәссаслығы илэ ишләмәлидир. Анчаг сәнәткар бүтүн диггәтини бу чәһәтә јөнәлдәндә мисралар сәмимијјәти-ни итирир, сөзләр дик дајаныб поза алыр, елэ бил фо-тограф габағында дајаныб шәклини чәкдирир. Мисра-лар охучунун әтәјиндән тутуб гышгырыр: «Көрүсән нә көзәләм, мән һеч кәсә бәнзәмирәм». Ше'рдә образ-лар, бәнзәтмәләр тәбии һалындан чыханда мисраларда бир зоракылыг һисс олунур. Мисралар үрәји дејил, беј-ни тәрпәдир. Сәнәтин көзәллији исә онун тәбилијиндә вә сәмимијјәтиндәдир. Шаир орижинал образлар, жени дејим тәрзләри үзәриндә баш чатлатмамалы, сөзләри тәбии ахынына бурахмалы, дүшүнүркән, јазыркән сәмими олмалыдыр. Орижинал ифадә тәрзләри ахтарышынын нәтичәсидир ки, Иса бир ше'риндә тапдығы дејим тәр-зинә елэ вурулур ки, ону һисс етмәдән бир нечә ше'-риндә тәкпар едир. «Өмрүмдән бир гатар кечәр һәми-

шә», «Ағ җалманлы ат кечмишди ағ јухумдан бу кечә», «Бурдан Нәсими кечиби», «Бурдан Күнәш кечиби» вә с. кими.

Бизә белә җәлир ки, чаванларымыз фикрин сәрраст, ајдын вә дәгиг дејилишинә даһа чох чалышмалыдырлар. Орижиналлыг хатиринә дил нормаларыны позмаг, һеч кәсин дејим тәрзинә бәнзәмәмәк үчүн сөзүн ахарыны позмаг, дилә гәсд етмәк, ше'рин зәрифлијинә, ше'ријәтинә тохунмаг демәкдир. Бир дә фикри ачыг-ајдын демәк нә вахтдан эәифлик вә примитивлик һесаб олунуб? Сәнәтин јолу бирдир: Ајдынлыг вә сәминијјәт! Бу чәһәтдән биз һәмишә халг ше'риндән өјрәнмәлијик. Халг бөјүк фикирләри, гејри-ади мәтләбләри һәмишә ади демиш, садә ифадә етмишдир:

Дагда мешәлик,
Күл бәнөвшәлик,
Мән һәмишәлик,
Балама гурбан.

«Торпаг нәфәси» китабында шаир артыг бу јолун доғрулуғуна инанмыш, бу јолда чәсарәтлә, инамла адымламаға башламышдыр. Мән гәләм јолдашыма сәнәтин заһирән чох асан көрүнән, әслиндә чох чәтин вә доғру јолунда даһа бөјүк уғурлар арзулајырам.

1977

ЧАВАН ШАИР ДОСТУМ

Бу күн јазыб јарадан чаван шаирләр ичәрисиндә Шаһмар Әкбәрзадә һәм јарадычылыг үслубу, һәм дә үмумән јарадычылыға мүнәсибәти вә характери илә башгаларындан сечилир. «Сечилир» сөзү демәк истәдијим мәтләбин ифадәси үчүн чох кичик сөздүр. Она көрә ки, хошбәтхликдән чаван әдәби нәсил нүмајәндәләринин әксәријјәти бир-бириндән сечилир. Бу, белә дә олмалыдыр. Чүнки сәнәт јолларында өз дәсти-хәтти, өз сәси илә сечилмәјән гәләм саһибинин сәси кеч-тез батмаға мәһкумдур. Белә исә Шаһмары јашыдларындан сечән чәһәт нәдән ибарәтдир? Шаир кими ону башгаларындан ајыран чәһәтдән данышмамышдан әввәл, онунла олан танышлығымыздан данышмағы вачиб билирәм.

Тәхминән 10 ил әввәл Ағдамада јашајан ше'р, сәнәт сәррафы, классик әдәбијјатымызын көзәл биличиси достум Зејнал Мәммәдов мәнә Шаһмарын бир нечә ше'рини охуду. Чох хошума кәлди. Бу ше'рләри «Азәрбајҗан кәңчләри» гәзетинә тәгдим етдим, мүәллифи һагғында «уғурлу јол» јаздым. О заман Шаһмар доғма кәндиндә рус дили мүәллим ишләјирди. О, јазмагла бәрабәр рус дилинин көмәји илә рус вә дүнја әдәбијјатынын көзәл өрнәкләрини мүталиә едирди.

Илк јазыларындакы сәминијјәт вә бәдинијјә, һәм дә дәрин мүталиәсинә көрә мән о заман бу чаван шаирдән бөјүк учушлар көзләјирдим... Лакин бу учушу көрә билмәдим. Сонра о Бакыја көчдү, журналист кими фәалијјәт көстәрмәјә башлады. Бөјүк үмидләр көзләдијим чаванын бу үмиди доғрулда билмәмәсинин сә-

бәблэри барәдә чох дүшүндүм. Исте'дадын азлыгымы? Давамсызлыгымы? Бөжүк мәс'улијјәт һиссими?

Јарадычылыг фәрди олдуғу кими характерләр дә фәрдидир. Бир-ики уғурлу ше'ри әдәбијјат аләминдә тәгдир олунан кими китаб чап етдирмәк ешгинә дүшүб гапылары дөјән, шикајәт еләјән, һај-күј салан чаванларла јанашы, сон дәрәчәдә тәвәзәкар, чап адыны тутмагдан утанан, абыр сахлајан, әдәбијјата мәс'улијјәт һисси илә јанашан һәјалы чаванларымыз да чохдур. Шаһмар беләләриндәндир. Көркәмли рус шаири Л. Озеров демишкән, имканын варса исте'дадлыја көмәк елә, чүнки исте'дадсыз онсуз да өзүнә јол талапачаг. Көзәл сөздүр, чүнки исте'дад олан јердә абыр, һәја да олачаг, исте'дадсыз исә абырсызлыгы илә мејдана чыхмаға чәһд көстәрир.

Шаһмар мүасир дүнја әдәбијјатыны көзәл билир, өз јарадычылыгына да бу зирвәдән бахыр вә јаздыгларыны дәрһал үзә чыхармагдан чәкинир. О, һеч вахт өзүнү, өз зәкасыны тәсдиг етдирмәјә тәләсмәмишдир. Бунула белә ардычыл олараг јазыр.

Шаһмарын јарадычылыгыны башгаларындан фәргләндирән чәһәт исә ше'рләриндәки бөјүк үмүмиләшдирмәләрди. Шаириң Үзејир бәјин хатирәсинә һәср етдији «Беш хәтт» ше'ри мусиги һаггында јазылмыш чох көзәл ше'р нүмунәсидир. Бөјүк бәстәкарын фолклоруму зун ән көзәл өрнәкләриндән олан «Короғлу» вә «Лејли вә Мәчнун» дастанларыны—бу сөз абидәләрини мусиги дилинә чевирмәси һамымыз мәлүмдур. Тарихимизин вә мә'нәвијјатымызын күзкүсү олан бу өлмәз абидәләри халг јүз илләрә јаратмышдыр. Халгын өз тарихи бојунча јаратдығы, варлыгыны тәсдиг етдирән бу өлмәз сөз абидәләрини бир нечә ил әрзиндә мусиги дилинә чевирән бәстәкарын јарадычылыг гәләбәсини вә гүдрәтини Шаһмар бәдии үмүмиләшдирмә мәһарәти илә белә ифадә етмишдир:

Короғлу нә'рәси, Лејли нәләси
Беш хәттин ичинә нечә сығышыр?

јахуд:

Короғлу дөјүшдә чапан Гыраты,
Беш хәттин ичиндә чапыб Үзејир.

«Гејрәт» ше'риндә гаракул дәрили гузулардан сөһбәт кедир. Мәлүмдур ки, һәммин гузулар дәрисини гыврым түкү ачылмасын дејә доғулан кими өлдүрүлүр. Дүнјаја көз ачмамыш көзләри јумдурулан гузунун фақиәси, әлбәттә, ше'р үчүн көзәл материалдыр:

Онун пајы—чәмәнликлә,
Гырпылмамыш от саралды.
Анасынын мәләртиси
Баласына һәсрәт галды.

Лакин шаириң дејәчәји мәтләб бу дејил, бу бәндән сонра шаир даһа дәрин бир мәсәләјә тохунур, гаракул дәрисини инсанын али дујғуларындан олан намусла, гејрәтлә әлағәләндирир:

Ајаг алтда кәсилсә дә,
Күл дәриси зијнәт олду.
Һејкәлләшди, баша чыхды,
Папаглашыб гејрәт олду.

Гузу ајаг алтында кәсиләр. Бу бәндин биринчи сәтриндәки «ајаг» сөзү илә дәринин папаг олуб «баша» чыхмасы фикриндәки контраст сөzlәр (баш-ајаг) бәндә бәдии фикир тамлыгы, ше'рә исә бөјүк бир үмумиләшдирмә кәтирир. Бунлар чаван шаириң сөзүн рәнкинән, ширәсиндән там истифадә едә билмәк гәбиліјјәтинин көстәричисидир. Бу бахымдан Бразилијаның мәшһур футболчусу Пелејә һәср олунан ше'р даһа марағлыдыр. Бу ше'рдә дә «ајаг», «баш» контраст сөzlәриндән «Гибтәчи оларды ајаға башлар» мисрасын да мәһарәтлә истифадә олунмушдур.

Шаир бу ше'рдә әсримизин тәзадларындан данышыр. Инсан зәкасынын гүдрәтилә аја јол ачылан бир зәманәдә адамларын јүнкүл әләнчәләрә мејл көстәрмәси тәбии олдуғу гәдәр дә гәрнбәдир:

Гызылдан гычына һејкәл гојулду
Мәэттәл галмалы азмы иш олуб?
Аја ајаг басан Армстронг да
Дејирләр, Пелејә азаркеш олуб.

Футбол ојунунда Пелениң әсас мәһарәти ојун заманы рәғибини алдадыб топу гапыдан кечирә билмәјиндәдир. Үмумијјәтлә, адам алдатмаг инсан үчүн јахшы әләмәт сајылмаса да, футбол ојунунда бу нәинки мәғбул, һәтта мәһарәт сајылырмыш:

Алдатмаг нисаны көздән салса да,
Чатдырды Пелени шөһрәтә, шана.
Һәсәд апарырды ағыллы башлар,
Ағлы топуғунда олан оғлана.

Дејиләнә көрә, Пеленин икинчи мәһарәти гычында-кы гүввәтидир. Демәк, онун бүтүн мәһарәти, дүнјаны валех едән чәһәти, гычында, топуғунда имиш. Бу фикри «ағлы топуғунда» идиомасы илә ифадә едән шаир, бир охла ики һәдәфи нишан алмышдыр. Бу јердә «ағлы топуғунда» идиомасынын һәм мәчәзи, һәм дә мүстәғним мәнасы бир һәдәфә дәјир.

1977

КӨРМӘК, БИЛМӘК, ДҮШҮНМӘК

Әдәбијјатымыза јени-јени кәнчләр кәлир. Тәзә әтирли, тәзә нәфәсли гөнчә күлләр!.. Бу гөнчәләр баһара бојланыр, дүнјамыза тәзә сөз демәк, өз әтирләри вә нәфәсләри илә бизи һејрәтләндирмәк, өз дүјгү вә дүшүнчәләринә бизи ортаг етмәк истәјирләр. Көзәл арзудур, уғурлар олсун!

Бу тәзә гөнчәләри гајғы илә бәсләмәк, һәјатын мәнасыны онлара дүз баша салмаг, јол көстәрмәк, әлләриндән тутуб галдырмаг бизим һәр биримизин борчудур. Онлар устад бабалардан, аталардан вә өз һәмәсләриндән өјрәнир, бунунла белә дүнјаја өз көзләри илә бахыр, һәјаты өз дүшүнчәләри илә дәрк едир, өз мәтләбләрини өз ләһчәләри илә демәјә чалышырлар! Бу да көзәлдир! Она көрә ки, тутугушу олуб өзкәнин сөзүнү демәкдәнсә, кәкәләјә-кәкәләјә өз сөзүнү демәк јахшыдыр!

Үмумијјәтлә, әдәбијјат, «өзлүк»дән башланыб дүнјаны идрака доғру кедән долајлы јолдур. Әкәр дүнјаја өз көзләринлә бахырсанса, бу вахта гәдәр һеч кәсин көрмәдијини сән көрә биләчәксән. Она көрә ки, дүнјада ики инсан там мәнада бир-биринин ејни ола билмәз. Она көрә дә сәнин көрдүјүн сәнә мәхсусдур... Инсан өзүнәмәхсуслуғу вә фәрдилији илә башгаларындан сечилир. Әлинә гәләм аланда да илк нөвбәдә бу өзүнәмәхсуслуғу, бу фәрдилији сахламалыдыр!

Дүнја классикләриндән бири чох доғру демишдир: «Мән китабларымы дејил, китабларым мәнни јаратмышдыр!» Бу, о демәкдир ки, јарадычы китабдан китаба јүксәлир, әсәрдән әсәрә бөјүјүр, камилләшир, нәпәјәт, өзүнү дәрк едир. Өзүнү дәрк етмә исә дүнјаны

дәрк етмәкдир. Она көрә ки, биз өзүмүз дә анамыз дүнжанын, танрымыз тәбиәтин бир парчасыбыз.

Охучуларга тәгдим етдијимиз бу алманахдакы¹ гәләм саһибләринин јазыларыны диггәтлә охудум. Архамызча көзәл варисләр кәлир. Бунлар бабалардан бизә мирас галан сәнәт јолунун јахшы давамчылары олачаклар. Бунлар көкүмүз үстә битән тәзә пәһрәләрдир.

Чох көзәл һалдыр ки, бу кәнчләр көк үстә бој атсалар да, көкләрини ејнән тәкрар етмир, әдәбијјата өз сөzlәри илә кәлирләр. Бу да тәсадүфи дејил, торпаг ејни олса да, инди иглим башга, мүһит башгадыр. Тәзә иглимин, тәзә мүһитин сөзү дә өзүнә ујғун олмалыдыр.

Бу кәнчләр үмуми сөзчүлүкдән гачыр, даһа чох лөвһә јаратмаға, объектлә үрәк сөһбәти етмәјә, өзү дә ғышгырыгла јох, пычылты илә данышмаға һәвәс көстәрир, фикри даһа дәгиг вә даһа конкрет демәјә чалышырлар. Бу кәнчләр һәм дә бир-бирләринә охшамырлар.

Ел арасында гошмалары кениш јайылмыш Паша Салаһлы үчүн ајдынлыг, тәбиilik, рәванлыг, Муса Аслаһханов вә Рәһилә Исмајыллы үчүн ифадә тәрзинин јенилији, Рамиз Мәликов вә Мәммәд Алим үчүн образлылыг, Тофиг Мәммәд вә Күләли Күләлијев үчүн ајдынлыг, Рафиг Әлијев вә Елдар Нәсибли үчүн јыгчамлыг, Әләмдар Гулузадә вә Муса Әләкбәрли үчүн кәнд вә тәбиәт лөвһәләринин тәсвириндәки дәгиглик вә конкретлик даһа чох хасдыр.

М. Алим гары «ғышын ағ күнләри», «торпағын ағ јанғысы» бәнзәтмәләри илә тәсвир едәндә, охучу јаған гары һисс едир.

Тофиг Мәммәд:

Адлајыб дәрәни, доланыб дүзү,
Јоллар зирвәләрә апарыр бизи.
Нижә дүшүнмүрүк бир дөфә бары,
Јоллары зирвәјә апаранлары?!—

дејәндә биз дә онунла биркә бу барәдә дүшүнмәјә башлајырыг. Ешг олсун охучуну дүшүндүрмәји бачаран гәлбә, дүјгүја!

¹ «Сәһәр шәфәгләри». «Кәнчлик», 1977

Рәһилә Исмајыллы «Өлчүсүзлүк» ше'риндә әдәбијјатымызда ешг символу кими танынан Мәчнунга тамам башга бахымдан јанашыр, көһнә өлчүнү инкар едир:

Мәчнун севди һүдудсуз,
Севдикчә даһа артыг
Севмәк, јанмаг истәди.
Дүнјаларга сығмајан
Севкисинә «аз» деди.
Өлчүсүз севкисинин
Өлчү олачағына
Мәчнун һеч дүшүнмәди.
«Дәрдиндән Мәчнун олдум.
Аһ!.. Мәним Лејлам!» — дејән
Ашигләри көрсәди
Бәлкә пешман оларды
Мәчнун јарандығына.
Дејәрди:—Белә севки
Ахы, кимә көрәкдир?
Өлчү—ондан да чохун
Мөвчудлуғу демәкдир.

Бундан сонра о, «Мән өзүм кими севирәм»—дејә ше'рә јекун вурур. Бах, бизим дедијимиз дә будур ки, һәр кәс дүнјаја өзү кими бахсын, өзү кими дүјсун, өзү кими дә севсин. Севкинин белә гавранышы мүгләг тапынты илә нәтичәләnmәлидир.

Дилгәм һүсејнов гәләмә алдығы мәтләби јыгчам шәкилдә мә'наландырмағы бачарыр. Илләрин тез кечмәсиндән шикајәтләнен адама мүрачиәтлә дејилмиш:

Өмрүндән, күнүндән нә килејлисән,
Дејирсән:—тез кечир өмрүн илләри.
Күнаһы жүкләдин өз өмрүнә сән
Јашдан ирәлисән,
әмәлдән кери.—

сөzlәри әмәлсиз килејин тутарлы чавабыдыр!

Бу кәнчләрин јазыларында вәтәндашлыг пафосы да бизи севиндирир. Лакин бу, даһа да күчләnmәлидир. Чүнки шаир һәр шејдән әввәл вәтәндашдыр. Шаирин күчү, гүдрәти ичтимаи мөвзуларда даһа чох биленир, дәјәрләндирилир.

Әлбәттә, кичик бир «өн сөз»дә алманахда ше'рләри топланан бүгүн кәнчләр һаггында фикир сөјләмәк чәтиндир. Адларыны чәкә билмәдијим кәнчләр мәнән инчимәсинләр. Алманахы тәртиб едән шаир М. Әлијев

бураја дахил едилэн нүмунэлэри зөвглэ сечмишдир. Сон сөздэ мөним эдэби кэнчилижэ төвсijэм нэдир? Чох көрмэк, чох билмэк вэ чох-чох дүшүнмэк!

Чох көрмэк—этрафдан тэ'сирләнмэк, чох билмэк—көрдүклэрини тәһлил етмэк, чох дүшүнмэк исэ тәһлилден нәтичэ чыхарыб ону сәнәт дилинэ чевирэ билмэк үчүн кәрәкдир!

1977

ДАШАЛТЫ ЧАЈЫНЫН ШЫРЫЛТЫСЫ

Гарабағын Хочалы кәнди́нән мәнә бир дәстә ше'р кәлди, охудум. Бу, дағларымызын әтри, мешәләримизин нәфәси илә долу бир топа күл-чичәк иди. Чыдыр дүзүндән кечдим, Иса булағында сүфрә ачдым, дағларын гарлы зирвәсинә учдум. Гулагларымда Дашалты чајы шырылдады, јарпаглар пычылдады, гушлар чәһ-чәһ вуруб сәс-сәсә верди. Тәбиәтин нәғмәси олан бу ше'рләри бу јахында ордудан доғма кәнди́нә гајыдан Әләмдар Гулузадә адлы бир кәнч көндәрмишди.

Бу кәнчин гәлбиндә чох тәмиз вә көзәл һиссләр, дүјгулар, гајаларын дибиндән сызан бұллур чешмәләр ки-ми гајнајыр. Бу дүјгулар һәлә там ајдынлығы илә өз ифадәсини тапа билмәсә дә марағлыдыр. Тәзәдир. Көзәлдир.

Әләмдар ордуда һәрби анд ичиб бу андын бөјүк мәзмуну илә эдәбијјат аләминдә илк аддымларыны атмаг истәјир:

Инсанын од-аловлу
Тарихләрә һејрәти
Апаларын—гыргына,
Сүлһүн—һәрбә нифрәти
Һәрби андымдыр мәним!

Үнвансыз өләнләри
Ахы нечә унудум?
Бир намә'лум әскәрин,
Гәбри үстә сүкутум,
Һәрби андымдыр мәним!

Элэмдарын ше'рлериндә тәбиәт лөвһәләри, кәнд мән-
зәрәләри—дағлар, дәрәләр, мешәләр, әлван сәсли гуш-
лар дил ачыб данышыр. Бу сөһбәт, бу нәғмә һеч бир
шаирин ләһчәсини тәкрар етми, өз ләһчәси илә да-
нышыр.

Јахшы дејибләр: «Ашыг көрдүјүнү чағырар». Ушаг-
лыгдан гојнунда бөјүдүјү Хочалы кәнди үрәјиндә елә
јурд салыб ки, инди һәмин кәнд өз ахары-бахары, өз
гышы, баһары, чөлү, дағлары илә онун сәтриндән бөј-
ланыб үзүмүзә күлүмсүнүр. Сөзләр, кәндин әтрафында-
кы мешәни көзәл бир рәссамын чәкдији лөвһә кими нә-
зәримиздә белә чанландырыр:

Мин әтир гоҳујан мин бир чичәји,
Һәр ил синәсиндә битирәр мешә.
Көјләрин дөшүнү әмиб ил бөјү
Уласып дибинә кәтирәр мешә.

Енәр дәрәләрә, дырмашар даға,
Дирәнәр гајаја, говушар баға.
Овчуну әлиқдән салыб узаға,
Ананы балаја јетирәр мешә.

Эләмдарын тәсвирләри үмуми дејил, конкретдир. О,
кәндин, кәнд адамларынын өзүнәмәхсус елә әламәтләр-
рини сечиб көстәрир ки, бу әламәтләр өзү данышыр вә
үнваныны өзү нишан верир:

Кечәдән дон бичиб әјнинә дағлар,
Һәлә архачларда јатышыб гузу.
О овчу евидир—астанасында,
Асылыб дирәкдән тәкә бујнузу.

Орда үч ат көрдүм, бурда үч сәһәнк,
Атлар—гардаш кими, сәһәнкләр —бачы.
Ашығын евини саз нишан верәр,
Чобанын евини—гара јапынчы.

Јахшы һалдыр ки, Эләмдар истәр тәбиәт, истәрсә
мәһәббәт мөвзусунда јаздығы ше'рләрдә борч һиссини,
вәтәндашлыг дүјүсуну унутмур, јазыларына ичтиман

мә'на верир. Мәсәлән, ордудан севдији гыза јаздығы
«Сон сөз» ше'рини бу сөзләрлә битирир:

Сон сөзүм, сон сөзүм нә олсун сәнә?
Андла јашајырам сәдагәтими.
Вәтәни горумаг шәрәфдир мәнә,
Сән дә горуја бил мәһәббәтими.

1975

САДЭЛИКДЭ БӨЛҮКЛҮК

Кечэн ил Лачын рајонундан бир охучу мэнэ мараглы бир мэктуб јазмышды. О мэндэн сорушурду: «Дәгиг елмләрин инкишафы, физиканын тәнтәнәси поезијаны, инчәсәнәти өлдүрмүрмү?»

Мән һәмин охучуја шаир Н. Нүсәјзадәнин:

Нечә ки һәјат вар, ше'р дә вардыр,
Һәјатын нәфәси ше'р дејилми?—

мисралары илә чаваб вермишдим.

Һәмән суалын чавабыны бурада бир гәдәр дә дәринләшдирмәк истәјирәм. Јени ихтиралар, јени елми наилијјәтләр сәнәткарә тамамилә јени материал, јени мөвзу верир. Онун гаршысында јени үфүгләр ачыр, јени сәнәт үфүгләри!

Демәк, һәр күнүн өз тәләби, һәр күнүн өз сөзү вар. Лакин биз сәнәткарлар һәлә бу күнүн сөзүнү там дејиб туртармамыш сәһәр ачылыр, бу сәһәр дә өзү илә бизә тамам јени мөвзулар кәтирир. Јох, әзиз охучу, елм сәнәтә мане дејил, әксинә ону тамамлајыр, онун гаршысында һәлә һеч кәс тәрәфиндән гәләмә алынмамыш тәзә үфүгләр ачыр. Гәләмин сүр'әти әсрин сүр'әти илә јарышыр!

Ше'р өз јыгчамлығы, лаконик ифадә үсулу илә һадисәләрә даһа тез чаваб верән бир жанрдыр. Бу мә'нада мүасирлик һисси шаирләрдә даһа күчлү олмалыдыр. Бу күн биз елә бир әсрдә јашајырыг ки, бу әсрин һәр или, һәр ајы, һәтта һәр күнү бөјүк, әзәмәтли һадисәләрдә долудур. Бүтүн бу һадисәләрин јарадычысы олан инсан, көһнә һәјаты, тәбиәти дәјишмәклә ачылмамыш

сирләри ачдыгча, бүтүн мадди не'мәтләрин саһиби олдугча дәјишдирдији һәјат вә тәбиәт кими өзү дә дәјишир, өзү дә дахилән тәкмилләшир.

Бу күнүн адамы артыг өз евиндә әјләшиб театра, киноја бахыр, концертә тамаша едир. Өз евиндә ифачыларын сәсини дә ешидир, үзүнү дә көрүр. Бир печә ил бундан әввәл театра вә ја концертә кетмәк үчүн палтар дәјишмәјә, јол кетмәјә мүәјјән вахт сәрф олунурдуса, телевизорун ихтирасы илә артыг бу вахт да бизим үчүн газанча галмышдыр.

Мәним бабам Шәкидән Бакыја араба илә он күнә, атам автобусла једди саата кәлдији һалда, бу артыг мәни—бу күнүн адамыны тә'мин етмир. Мән исә һәмин јолу тәјјарә илә бир саата кәлирәм. 350 километр јолу 10 күнә кәлмәк бабам үчүн, онун һәјат тәрзи вә характери үчүн нә гәдәр сәчијјәви идисә, ејни јолу бир саата кәлмәк дә мәним һәјат тәрзим вә характерим үчүн сәчијјәвидир. Демәк, елм әләминдә ачылан мүхтәлиф сирләр, едилән кәшфләр вә ихтиралар јалныз нәглијјат чәдвәлләрини дәјишмир, бунлар јалныз мадди әләмдә олан јениликләр дејил, бу кәшфләр, бу јениликләр инсаны, онун һәјат тәрзини, характерини дә дәјишир. Бу мә'нада елми ихтиралара, кәшфләрә јалныз мадди һәјатымызы дәјишән амилләр кими бахмаг сәһв оларды. Бүтүн бунлара көрә дә инсанларын сәчијјәсини кәстәрмәклә мәшгул олан әдәбијјатын мәгсәд вә вәзифәләри дә демәк олар ки, һәр ан, һәр күн дәјишир. Заманын јазычысы буна мүнәсиб олараг һәр күн дәјишмәклә олан заманын нәбзини тутмагы вә ону өз әсәрләриндә әкс етдирмәји бачармалыдыр.

Догру дејирләр ки, XX әсрин адамында һејрәтләнмәк һисси аздыр. О чох надир шејләрә тәәччүб едир, чүнки онун өз һәјаты, күндәлик иши тәпәдән дырнага мө'чүзәдир.

Бу дедикләримиз — заман вә мүасир инсан, бу күн поезијанын баш мөвзусуна чеврилмишдир. Бу һагда бүтүн шаирләр фикир сөјләмәјә чалышыр. Бурада чохлаы даһа артыг заман һаггында фикир сөјләмәјә, заманы пис вә јакшы тәрәфдән мүнәкимә етмәјә сәј кәстәрир. Лакин, мәнчә, биз замандан чох, мүасир инсандан, онун дујгуларындан данышмалыјыг. Чүнки әслиндә дәјишән заман дејил, инсандыр. Онун букүнкү һиссләридир. Роберт Рождественски «Тарих» ше'риндә «Бир ан јүз әсрә

дәјәр» дедији заман һағлыдыр. Анчаг бурада «Нијә бөләдир?» суалына чаваб јохдур.

Мүасир рус мәтбуатында олдуғу кими, бизим мәтбуатымызда да инди мүасирликдән данышдығлары заман ше'рдә форма мәсәләси барәсиндә чох мүбаһисәләр кедир. Бу мәсәлә, әлбәттә, ән'әнә вә новаторлуг мәсәләси илә бағлы олдуғундан бу һагда мән дә фикрими демәк истәјирәм. Бу проблем јазылы әдәбијјат јаранан күндән бүтүн гәләм саһибләрини дүшүндүрән мәсәләдир. Бу мәсәләдә бә'зиләри чох мүһафизекар чәбһәдән чыхыш едәрәк јени формалары гәбул етмәк истәмир. Бәла бундадыр ки, беләләринин бир гисми өз саһәсиндә әсрин сәвијјәсиндә дуран адамлардыр. Мән бу јахынларда, техника саһәсиндә бөјүк ихтиралар етмиш бир алимдән бир мәктуб алдым. О јазыр: «Нијә сиз өзүнүздән тәзә ше'р формалары ујдурурсunuz? Көһнәси јарамыр? Формаја чох ујмагданса, мәзмуна фикир версәниз јахшыдыр!».

Мән бу алимни бир фикри илә тамамилә шәрикәм. Биз шаирләр формадан чох, фикрә, мәзмуна диггәт јетирмәлијик. Лакин бу алим бир чәһәти унутур ки, јени мәзмун өзү илә бәрабәр, јени формалар да кәтирир. Биз бу јени формалара лагәјд ола билмәрик. Бу формаларын јашајыб јашаја билмәмәси мәсәләси исә заманын ишидир. Лакин бурада бир чәһәти унутмаг олмаз ки, сујун тәркибини өјрәнмәк истәјән алим үчүн сујун төкүлдүју габын һансы өлчүдә олмасынын һеч бир әһәмијјәти јохдур. Фүзули вәзининдә дә мүасир фикирләри, мүасир дујғулары вермәк олар. Әсл мәсәлә фикрин, һиссин тәзәлијиндәдир. С. Рүстәм вә Р. Рза Иран Азәрбајҗаны мөвзусунда бир чох ше'рләр јазмышлар. Бурада һәрәсинин бир ше'рини мисал чәкмәк истәјирәм. С. Рүстәмни «Вәтән јанды» ше'ри ән гәдим вәзн олан әрузла — (һәм дә әрузун ән чәтин бәһриндә), Р. Рзанын «Әрк галасы» ше'ри исә бизим поезијамызда лап тәзә олан сәрбәстлә јазылмышдыр. Ше'рләрин һәр икиси гүввәтлидир, көзәлдир. Мән бу ше'рләри охујанда онларын һансы вәзндә јазылдығына фикир вермәмишәм. Мәзмунлары исә мәни дүшүндүрмүш, һәјәчана кәтирмишдир. Шаир һәр шејдән әввәл дүшүнмәји вә дүшүндүрмәји бачармалыдыр. Декарт демишдир: «Дүшүнүрәм — демәк јашајырам». Бу мә'нада мән мәшһур совет шаири Е. Межеләјтисин дедији «дүшүнчә поези-

јасынын» пәрәстишкарыјам. Әлбәттә, нәзмә чәкилмиш фикир һәлә поезија дејил, туру дидактикадыр. Поезија исә фикрин һисслә, һәјәчанла ифадәси демәкдир.

Демәк, әсас мәсәлә фикирләрин, һиссләрин тәзәлијиндә вә мүасирлијиндәдир. Лакин бә'зән јенилији јалһыз формада, ше'рин мисраларыны гәсдән ғырмагда, сындырмагда көрәнләр дә вардыр. Лакин ајдын вә мә'лум фикри гәсдән долашдырмагла јенилик јаратмаг иддиасында оланлар сәһв едир. Фикри ујғунсуз ејбәчәр образларла, тәшбәһләрлә ифадә етмәк јенилик дејил, әксинә көһнәликдир. Бу чүр «новаторлар» һеч кәсә бәнзәмәк, јенилик јаратмаг хатиринә ән'әнәдән о гәдәр узаглашырлар ки, өзләринә дә охшадыр, өзләрини дә инкар едирләр. Јаздығлары исә ше'рдән чох експеримент олур. Бизчә, поезијада көзәллик һәр шејдән әввәл онун ајдынлығында вә үрәјә јатымлығындадыр. Поезија тапмачаја ребус дејилдир. Јарослав Смерјаков демишкән: «Бәлкә бу чүр ше'рләрин мәтн алты мә'насыны баша дүшмәк үчүн мәним ағлым чатмыр, анчаг мән ше'рдә тапмача ачмағын һәвәскары дејиләм».

Поезија мүәјјән тәбәгә үчүн јох, халг үчүндүр. Мә'лум фикирләри долашыг вә ејбәчәр бәнзәтмәләрлә ифадә етмәк, көһнә сују тәзә гагда тәгдим етмәк кими бир шејдир.

Өз ајдынлығы вә конкретлилији илә Роберт Рождественскинин ше'рләри мәним чох хошума кәлир. Онун «Памјатник солдату Алеше в Пловдиве» вә «Вслушайтесь, вгрядите» ше'рләри бу чәһәтдән чох сәнијјәвидир. Ше'рләрдә образлар көзәл, тәбии олдуғу гәдәр дә шаирин өзүнә мөхсусдур. Бурада биз һаымызын билдиримиз, јашадығымыз һиссләри тәзә шәкилдә көрүрүк. Бу һиссләр, бу фикирләр шаирин гәлбиндән сүзүлүб тәзә нәфәс вә тәзә руһла бизә тәгдим олунур. Фикирләширсән, бу көзәл һиссәләри, ахы, мән дә јашамышам. Бәс буну јазмаг мәним ағлыма нијә кәлмәмишдир?

Истәр елм, истәрсә сәнәт аләминдәки ән бөјүк кәшфләр кәшфдән сонра бизә чох ади көрүнүр. Л. Н. Толстој демишкән: «Бөјүк изләр бурахан бөјүк фикирләр һәмишә чох садәдир».

Нјутонун гавунларыны, Ејнштейнин нисбилик нәзәријјәсини бу күн ади мәктәббиләр дә билир вә бу, она чох ади вә садә көрүнүр. Низаминин «Хәмсә»си, Пушкиннин «Јевкени Онекин»и нә гәдәр садә вә нә гәдәр бө-

јүкдүр. Садәликлә бөјүклүк, адиликлә эзәмәт! Елмин дә, сәнәтин дә доғру јолу будур. Сабирдән бир мисал кәтирәк:

Ејлә билирдим ки, дәхи сүбһ олуб,
Мурги-сәһәр тәк бир ағыз банладым.
Сәнк шикәст ејләди балу-пәрим,
Банламағын һасилини анладым.

...Ағламајын, ағламајын чүчәләр,
Банламарам, банламарам бир даһа.
Банламамағдыр сизә әһдим мәним,
Сөјләмәрәм, анламарам бир даһа.

Бурада сөзләр, сәтирләр, илк бахышда нә гәдәр садә, лакин фикир бир о гәдәр дәриндир! Классикләр бу јолла кетмиш, садә сөзләрлә һамынын үрәјинә јол тапмыш, һамыны дүшүндүрмәји бачармышлар. Мәнчә, биз, ән'әнәнин бу чәһәтини һеч бир заман унутмамалыјы!

Бу әсрин адамлары вахтын азлығында һәмишә киләјләнир, һамы өмрүн ғысалығындап дад чәкир, аз иш көрдүјүнә тәссүф едир. Р. Рождественски суал верир:

Зачем
Люди плачут?
Чего докторам жалуются —
Что мало успели сделать
Что жизнь
коротка?

Бу бәдин суалын чавабыны шаир өзү верир: «Биз тәссүф етмәдән вахты өлдүрүрүк».

Буна көрә шаир заманын, вахтын азлығыны јох, һағлы оларағ адамлары мүһакимә едир.

Убивают
собственное время
И чужое
И никто
за это
Не зовет их в суд.
И никто —

Ни разу! —
Не вручает похоронных.

Бурада, фикир ајдын, көзәл олдуғу гәдәр дә садәдир, садә олдуғу гәдәр дә бөјүкдүр. Бу бәдин кәшфдир. Бу ше'рләки бүтүн рәнкләр вә образлар шаирин өзүнә мәхсусдур. Шаир мәлум фикирләри белә өз дахилиндән

кечириб, «өзләшдириб» дејирсә бурада рәнкләр дә тәзә олачағ, фикир дә. Лакин орижиналлығ еләмәк хатиринә јенилик јаратмағ новаторлуғ дејил, әлламәликдир. Әкәр Андеј Вознесенски тәјјарә мејданыны «бу күнүн абидәси» адландырырса, бурада образ да тәзәдир, фикир дә. Јахуд өз сәсиндән габағда учан мүасир тәјјарә һағгында:

Шел самолет
И за ним
на неизменном расстоянии
Летел отставший звук,
Прямоугольный, как прицеп
на буксире.

— дејирсә, бурада да һәм фикир тәзәдир, һәм образ. Лакин бә'зән Андреј Вознесенски бу ајдынылаға риәјәт етмир, онун ше'рләриндә бир думан, бир анлашылмазлығ өзүнү көстәрир. Хүсусилә тәшбәһләриндә олан үй-ғунсузлуғ, онун ше'ринә хәләл кәтирир. Мәсәлән, «Кечә» ше'риндә:

Сколько звезд!
Как микробов
в воздухе

— дедији заман мән бу тәшбәһдәки естетик көзәллијә инанмырам. Чүнки улдуз өз көзәллији вә фүсункарлығы илә јахшы вә мүсбәт шејләрә бәнзәдилә биләр. Микроб исә мәнфи мә'нада ишләнмиш мәфһумдур. Бизчә, бу јенилик хатиринә јенилик јаратмағ тәшәббүсүндән ирәли кәлир. Бүтүн халғларын әдәбијјат тарихиндә бу чүр ахынлар олмушдур. Бу дәбләр кәлмиш вә тез дә унутулмушдур. Әсл сәнәт исә һәмишә јашамышдыр. Кечән әсрин франсыз әдибләриндән Жүл Ренар өз зәманәсиндә тапмача јазан әллама шаирләр һағгында дејир: «Сиз һәнгигәтән көһнә ше'рин ғысурларындан узағыныз. Анчағ сиз көһнә ән'әнәви ше'рин јахшы чәһәтләриндән дә имтина етмисиниз. Сизин ше'рләриниз «һәддиндән артығ јенидир». Бунлар мәни һәјәчана кәтирмир».

Бүтүн зәриф вә дәрин көкләри илә ше'римизин көзәл ән'әнәләринә вә зәманәмизин ингилаби руһуна бағлы олан поезија һәгиги новаторлуғун һәгиги чешмәсидир.

Мән поезијада мүасир һиссләрин вә фикирләрин ајдын вә көзәл, тәбии вә бәдин ифадәсини истәјирәм.

УШАГ ЭДЭБИЈАТЫ НАГГЫНДА ГЕЈДЛЭР

Сон заманлар наглы олараг јазычылар иттифагы ушаг эдэбијаты мэсэлэлэри илэ чидди мэшгул олур. Бу, јэгин ки, ушаг эдэбијатынын чанланмасына хејли көмөк едэчәкдир.

«Ушагларын һәјатындан јазмаг чәтиндир» дејирләр. Бу, доғрудан да беләдир. Бәс бу чәтинлик нәдәдир? Мәнчә, бу чәтинлик дәфәләрлә ешитдијимиз кими биринчи нөвбәдә ушаға мәнхус олан хусусијјәтләри, — ушаг психоложисини, ушаг тәбиәтини, онун рәнкарәнк һалларыны — бир сөзлә, ушаг аләмини билмәмәкдәдир. Ушаглар үчүн јазыб онларын дилини, дәрк етмә габилјјәтләрини, дүшүнчә хусусијјәтләрини, әтрафдакы һадисәләрә мүнәсибәтләрини билмәмәк, шаири сөзсүз үмумичилијә, мүчәррәдлијә апарар. Мүчәррәд, үмуми ше'рләрин бөјүкләр үчүн нә гәдәр фәјдәсыз олдуғу ајдындыр. Бурадан да бунун ушаглар үчүн нә гәдәр јарамаз олдуғу ашкар олур. Педагогикадан билдијимиз кими, ушаглар үчүн тәдрисин өзү дә әјанилик принципи илэ апарылыр. Мүәллим ушаға 2 үстә кәл 2-нин 4 олдуғуну гуру сөзләрлә баша салмыр. О, сајгачда 2 дашын үстүнә 2 даш әләвә етмәклә, даһа доғрусу, ушагын көзүнүн гаршысында бунун доғрудан да 4 алындығыны мәнз көстәрмәклә өјрәдир.

Бизчә, шаирләримиз дә бу әјанилик принципинә әмәл етмәлидирләр. Сәнәтдәки әјанилик принципи Белинскинин дедији кими гуру сөзләрлә «сүбүт етмәк» дејил, «көстәрмәк» үсулудур. Ушаг 2-нин үстүнә 2 кәләнә 4 алындығыны сајгачда өз көзләри илэ көрдүјү кими, тәблиғ олунан идејанын фәјдалылығыны, јахуд пис

әмәлин фәјдәсызлығыны конкрет лөвһәләрдә көрмәлидир. Бунун үчүн исә шаир гуру нәсиһәтчилијә, үмуми сөзчүлүјә кетмәмәли, фикри чанлы бојаларла көстәрмәлидир. Сәнәт үчүн нәсиһәтчилијин фәјдәсыз олдуғуну изаһ едәрәк Белински јазыр: «Әхлагилик биринчи мәсәлә олмалыдыр. Бу барәдә данышмамалы, әсла һеч бир нәсиһәт вә ибрәтли сөзләр ишләдилмәмәлидир. Бу әхлагилик сөзләрлә дејил, ишдә олмалы вә ушаглара мәфһум һалында дејил, һисс һалында верилмәлидир».

М. Ф. Ахундов исә бу мәсәләдән башга мәнәдә бәһс едәрәк јазыр ки: «Әкәр моизә вә нәсиһәтин фәјдәсы олсајды бу нечә јүз илдә Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан»ынын Иран әһли үчүн бир фәјдәсы оларды».

Үмуми сөзчүлүјә, гуру нәсиһәтчилијә—бир сөзлә, мүчәррәдлијә ујмамаг исә, биринчи нөвбәдә, гәләмә алдығымыз һәјаты, јәни ушаг аләмини, ушаг тәбиәтини, ушагын дүшүнчә хусусијјәтини билмәк лазымдыр.

Бу јахынларда јазычы јолдашларымыздан бири гәрибә бир әһвалат нағл етди: «Бу јолдашын 6 јашлы оғлу кечә јуху көрүбмүш, ушаг сәһәр атасына «кечә јухуда көрдүм ки...» әвәзинә «кечә јорғанын алтында көрдүм ки...» дејә јухусуну данышмаға башлајыр. Демәк, ушаг реал дүшүнүр. Онун һәлә јуху наггында тәсәввүрү јохдур. Буна көрә дә о реал олараг јухуну јорғанын алтында мәнәсында баша дүшүр. Әлбәттә, ушаглар үчүн јазан јазычы ушагын тәсәввүрүндәки бу ибтидаилији билмәлидир.

Сејидзадәни бурада чох тәнғид етдиләр. Чәсарәтлә демәк лазымдыр ки, Сејидзадәнин әсәрләриндә олан бүтүн нөгсанлар мәнз ушаг һәјатыны, ушаг тәбиәтини ки-фәјәт гәдәр билмәмәсиндән ирәли кәлир. Сејидзадә ушаглары чох һалларда гуру нәсиһәтчиликлә тәрбијә етмәјә чалышыр. Буна көрә дә Белинскинин дедији кими ушаға «Әхлагилик һисс һалында дејил, мәфһум һалында верилир».

Лакин бу јахынларда мән, Сејидзадәнин көзәл бир ше'рини охудум. Сәһв еләмирәмсә, ше'рин ады «Јолчашлығ»дыр. Бурада шаир јолдашлығы, достлуғу тәблиғ едир. Лакин биз ше'рин һеч бир јериндә јолдашлығын вә јолдашлығ көмәјинин јахшы бир иш олдуғу фикрини мәфһум һалында көрмүрүк. Шаир бу фикри вермәк үчүн белә бир сүжет гурмушдур. Бир күн тәнәффүс вахты

Аяз адлы бир мәктәбли өз јолдашларына анасынын хәстә олдуғуну вә ев ишләринин онун үстүнә төкүлдүјүнә көрә дәрсләринә һазырлаша билмәдјини дејир. Аязын јолдашлары она тәсәлли верирләр. Онун јолдашлары ичәрисиндә Әнвәр адлы бириси исә Ајаза һеч бир тәсәлли вермир. Кәнардан јолдашларынын сөһбәтинә гулаг асыр вә дәрс гуртаран кими һеч бир сөз демәдән сәссиз-сәмирсиз Аязкилә кәлир вә достуна ев ишләриндә көмәк едир. Беләликлә, Әнвәр јолдашлары кими бош тәсәлли дејил, конкрет иш көрүр. Бизчә, Аязын она гуру сөзләрлә тәсәлли верән јолдашларынын иши сәнәтдә гуру сөзчүлүк вә гуру нәсиһәтчиликдән ибарәт исә, Әнвәрин конкрет көмәји сәнәтдә конкрет көстәрмә үсүлундан ибарәтдир. Һәгиги јолдашлыг вә Һәгиги иш Әнвәринки олдуғу кими сәнәтдә дә Һәгиги јол, о бириси јолдашларын гуру тәсәллисиндән дејил, Әнвәрин конкрет көмәјини көстәрмәкдән ибарәтдир.

Чох һаглы олараг јолдашлар мәним «Көзәл Вәтән» ше'рими мүчәррәдлјинә көрә тәнгид етдиләр. Мән бу һаглы тәнгиддән өзүмчүн лазыми нәтичә чыхартмыш вә јени ше'рләримдә бу јолдан тамамилә узаглашмаға чалышмышам. Вахтилә ушаглар үчүн јазмагда олдуғум «Мәктәб ше'рләри» силсиләсини давам етдирир вә бу ше'рләрдә һәмишә конкретлјә мејл етмәјә чалышырам.

1951.

МУҒАМЛАР БАРӘДӘ БИР НЕЧӘ СӨЗ

Һәлә ушаглыгдан муғаматы севмишәм. Севмишәм демәк аздыр, муғамат мәним үчүн даими бир еһтијач, бир тәләб, бир арзу олмушдур. Лакин о заманлар бу бөјүк сәнәт әсәрләринин әсәл мә'насыны, гулағыма пычылдадығы дүшүнчәләри дәрк етмирдим. Муғамларын сәһрли сәсләри, рәнкләри мәнә о заман мәним үчүн анлашылмаз олан сәһрләр дүнјасына, әфсанәләр, нағыллар дүнјасына апарарды. Нәдәнсә, бу сәһрли сәсләр әләми, сәсләр дүзүмү илә нәнәмин данышдығы нағыллар арасында бир јахынлыг, бир ујарлыг көрәрдим. Бунларын һәр икисиндә — һәм нағылларда, һәм дә муғамларда нәсә бир анлашылмазлыг, нәсә бир гејри-адилик, фүсункарлыг, әлчатмазлыг көрүрдүм ки, бәлкә дә мәним ушат гәлбими онлара бағлајан да һәмин бу сәһр, һәмин бу гејри-адилик олмушдур.

Инсан тәбиәти, фүсункарлығын, гејри-адилијин мәфтуну олур. Гејри-адилик адилијә чевриләндә нәдәнсә о, әввәлки көзәллијини сахламыр, көздән дүшүр. Узаға кетмәјәк, инсан ајағы аја дәјмәдији заманларда ај даһа фүсункар, даһа көзәл вә даһа мә'налы иди. Буна көрә дә бабаларымыз ај һаггында көзәл нағыллар, әфсанәләр ујдурмушдулар.

Јаша долдуғча мәнәлә муғамларын сиррини, гулағымыза пычылдадығы мә'налары вә мәтләбләри өјрәнмәк һәвәси ојанды. Севимли бәстәкарымыз Фикрәт Әмировун вә Нијазинин «Күрд овшары» вә «Раст» симфоник муғамлары Авропа симфоник әсәрләрини баша дүшмәкдә мәним үчүн көрпү олду. Илк дәфә Р. Корсаковун «Испан капричиосу»ну вә Чајковскинин «Италјан кап-

ричносу»ну баша дүшдүм. Бунлардан сонра Бахы, Бетховени, Вагнери, Листи, Шуманы, Шостаковичи динлэмәжә мәнәдә бөжүк һәвәс ојанды. Бу ишдә Роман Ролланын Бетховен һаггында јаздығы бәдиһә әсәрләри көмәјимә кәлди. Авропа симфоник мусигисинә вургунлугум мәни јенидән даһа бөжүк еһтирасла муғамлара гәјтарды. Бу заман гәлбимдә белә бир суал доғду: муғамлар да бир нөв програм әсәрләри дејилми? Тәк-тәк бәстәкарларын јаратдығы симфоник әсәрләрдә бөжүк бир фикир вә мәтләб ахыны вар икән, бүтөв бир халгын јаратдығы муғамларда даһа бөжүк фикир вә мәтләб олмалыдыр. Елә исә бәс нә үчүн бу вахта гәдәр муғамлары, онлардакы бөжүк мәтләбләри ачмамыш, изаһ етмәмишләр?

Бу суаллар мәни бөжүк бәстәкарымыз Үзејир һачы-бәјовун «Азәрбајҗан халг мусигисинин әсаслары» китабыны ејрәнмәјә кәтириб чыхартды. Әлбәттә, мән мусигичи дејиләм. Мусиги тәһсилим дә јохдур. Бунунла белә Үзејир бәјин тохундуғу мәтләбләри мүйәјјән гәдәр баша дүшдүм. Бу ишдә халг әдәбијјаты—бајатылар, сајачылар, лајлалар, нағыл вә дастанлар көмәјимә кәлди. Халгы танымағ үчүн биринчи нөвбәдә онун фолклоруну билмәк кәрәкдир. Халгын фолклору онун дүшүнчә тәрзи, психолокијасы, мәнәви дүнјасы вә нәһајәт, онун тарихидир. Фолклорун бир голу сөз сәнәтидирсә, о бири голу мусигисидир. Даһа доғрусу бунлар вәһдәтдәдир. «Апарды селләр Сараны» маһнысында сөzlә мусигинин вәһдәти халгын мүйәјјән дөврдәки фачиәсинин җаныглы тарихчәси дејилдими?

Кедин дејин хан чобана,
Кәлмәсин бу ил Муғана
Муған батыб гызыл гана,
Апарды селләр Сараны...

Буна көрә дә муғамлара јалныз бәдһи һиссләримизи охшајан, бизә зөвг верән мусиги парчалары кими дејил, һәм дә халгымызын кечдији јоллардан хәбәр верән тарих кими, бизи дүшүндүрән, руһумузу тәлатүмә кәтирән, бизи һараса көзәл бир дүнјаја ганадландыран дәрһим-мәзмунлу бир китаб кими бахмалыјыг. Лакин Авропа симфоник әсәрләриндән муғамлары фәргләндирән бир мүнһүм чаһәти дә нәзәрә алмағ лазымдыр. Ајры-ајры муәллифләр тәрәфиндән јарадылан симфоник әсәрләр

конкрет олдугу гәдәр бөјүк вә зәнкин бир кечмишә маһлик олан, тарихин јолларында сач ағардан мүдрик бир халг тәрәфиндән јарадылмыш муғамлар чох рәнкли, чох мәзмунлу вә һәм дә мүчәррәддир. Симфоник әсәрләр мәълум 7 сәсдән јараныр. Мүйәјјән бир хәтт үзрә ип-кишаф едир, нота дүшүр, мүйәјјән бир мәчрада чағлајыр. Муғамлар исә бир мәчраја сығышмајан, голлу-бу-дағлы нәһәнк бир чаја бәнзәјир. Ана чығыр мәълумдур, ана чығырдан ајрылан хырда архлар гејри-мүйәјјән јолларла ахыр. Буна көрә дә муғамын һәр ифачысы ону өзүнә мәхсус шәкилдә бизә чатдырыр. Бурада һәр ифачы әввәлчәдән мүйәјјән олунмуш јолла дејил, өзү билдији јолла кедир. Бу бөјүк чәмәнликдә тәзә изләр ачыр, она өз дүјгуларыны да әләвә едир. Бурада ифачы ифачыдан чох јарадычы олур. Буна көрә дә һәр ифачынын чалдығы муғам онун өзүнә мәхсусдур, јенидир. Бу мәнада ејни муғамы динләјән һәр кәс ону өзү билдији кими баша дүшүр. Бурада ифачынын импровизасија имканы олдугу кими, динләјичинин дә өз јозма имканлары вар. Һәлә бу аздыр. Һәр ифачы башга-башга вахтларда, башга-башга оватда ејни муғамы мүхтәлиф тәрздә чалыр. Динләјән дә ејни ифаны, мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф чүр баша дүшә биләр.

Муғамлардакы бу кенишлик, бу имканлылыг вә бу зәнкинлик онларын шәрһ олунмасына, ачылмасына әнкәл төрәдир. Буна көрә дә һеч бир мусигичи, јахуд мусигини дәрһндән баша дүшән бир динләјичи филан муғамын конкрет оларағ нәдән данышдығыны, нә дејини иддиә едә билмәз.

Мән муғамларын фәлсәфи мәнасыны ачмағ, онлары сөз сәнәтинин дилинә чевирмәк истәдијим заман һәддиндән артыг чәтинлик гаршысында галдым. Муғам сәнәтини билән бир чох мусигичиләрә мүрациәт етдим. Бу һагда јазылмыш гәдим вә мүасир китаблары охудум. Лакин бунларын һеч бири мәни тәмин етмәди. Чүнки ајры-ајры муғамлары һәрә бир чүр баша дүшүр, һәрә бир чүр изаһ едирди. Буна көрә дә мән көркәмли мүасир сәнәткарларымыздан һачынын, Әһсәнин, Камин вә Һабилин ифасында һәр муғамын ајры-ајры дент јазыларыны топладым вә бунлары дөнә-дөнә динләдим. Һәр муғамын мәнә тәһсини, бир динләјичи кими мәнәдә ојатдығы һиссләри јазмаға башладым. «Муғам» поемасы белә јаранды...

Беләликлә, мәним аҗры-аҗры муғамлар һаггында дикләрим өз шәхси дуғуларымдыр. Еңи муғам һаггында башга динләҗичи, башга мусигичи вә җахуд башга бир шаир башга сөз дә деҗә биләр. Мәним җаздығым «Муғам» поемасы бу җолда атылан илк аддымдыр. Мән әминәм ки, кәләчәкдә бу мөвзуда даһа камил бәдин әсәрләр җараначаг вә җаранмалыдыр. Чүнки муғамлар елә бөјүк вә зәнкин хәзинәдир ки, бу хәзинәдән бүтүн әсрләрин бәстәкарлары инчиләр көтүрдүкләри кими, сөз сәнәткарлары да чох шеј көтүрә биләр.

Бурада икинчи бир чәһәти дә гејд етмәлијик. Муғамлар һаггында җазылмыш бүтүн китабларда бу сәнәт инчиләринин бизә әрәб вә фарслардан кечдији иддиә олунур. Мән бу фикрин әлејһинәјәм. Мәнә көрә муғамлар үмүмән шәрг халгларынын мүштәрәк абидәсидир. Она көрә ки, һәр халгын муғамы о халгын өзүнә мөхсүсдур. «Секаһ» муғамына кәлинчә бу тамамилә бизим доғма муғамымыздыр. Икинчи тәрәфдән бәзи муғамларын адларынын әввәлиндәки «Бајаты» сөзү барәдә дүшүнмәк лазымдыр. Мәселән, «Бајаты-Күрд», «Бајаты-Исфәһан», «Бајаты-Шираз» вә с...

«Бајаты» сөзү гәдим Азәрбајҗан гәбиләләриндән «бајат» гәбиләсинин ады илә бағлыдыр. Бөјүк шаиримиз Фүзули дә «бајат» гәбиләсиндәндир. Бу күн дилимиздә көһнә, дүнәндән галан мәнасында ишләнән «бајат» сөзү дә һәмин сөздәндир.

Әкәр «Бајаты-Күрд», «Бајаты-Шираз» вә «Бајаты-Исфәһан» муғамлары җалныз күрдләрә вә фарслара андирсә, фарс вә күрд дилләриндә «бајат» сөзү вардырмы? Бүтүн дүнја дилчиләри иддиә етмишләр ки, «бојат» сөзү бизим сөздүр. Мәнә елә кәлир ки, муғамларын бәзиләри өз җајнағыны ел һаваларындан, ел сөзләриндән көтүрмүшдүр. Бу фикримизи тәсдиғ етмәк үчүн халг һаваларына, ашыг һаваларына нәзәр салаг: «Дилгәм», «Җаныг Кәрәм», «Гәһрәманы» вә с. Бунлар һамысы муғамларла әкиздир. Даһа доғрусу, муғамдан аҗрылан голлардыр. Җахуд, «Уча дағлар», «Азәрбајҗан маралы», «Гара килә» вә саирә. Бу маһнылар Шур көкүндәдир. Инди белә бир суал мејдана чыха биләр: муғамлар бу маһнылары җаратмышдыр, јохса һәмин маһнылар муғамлары?

Садәдән мүрәккәбә принципини әсас көтүрсәк, иддиә елә биләрик ки, әввәл ашыг маһнылары, саз һавалары,

бир сөзлә, халг маһнылары җаранмыш, бунлар арта-арта, бөјүҗә-бөјүҗә муғамлары җаратмышдыр. Әксинә јол јохдур.

Бу дүшүнчәләрин нәтичәсидир ки, мән поемада муғамлары бајатыларла, халг маһнылары илә бағламағы лазым билдим. Мән белә һесаб едирәм ки, бизим муғамлар халгымызын мәнәви дүнјасындан доған, бизим дағларымыздан сүзүлән, бизим җајаларымыздан ахан нәғмә чешмәләримиздир:

Уча дағлар, шиш җајалар бојунча,
Зилә чәкәр бајатыны чобанлар.
Бу сәдәки мәләһәти дујунча,
Гојун-гузу ота кәләр, дил анлар,
Кичик-кичик архларым —
Бајатылар, сажачылар, лајлалар,
Җајалардан сызылар,
Дәрәләрә һај салар,
Күрә чатар,
Аразыма чан атар,
Бизим Муғам дәрҗамызы җарадар.

ИНАНМАГ ЛАЗЫМДЫР

Һәссас, ағыллы, чаван бир гадынын ениш-жошушлу һәјат јолу. Мәһәббәти кечикән, әзабкеш, әрә кедәндән сонра башгасыны севән, ики һәјат арасында чырпынан, изтираб чәкән бир инсан. Бу гадынын дујгулары, һәјата бахышы, гүссә вә севинчләрилә таныш олдуғча јадымыза бөјүк Фүзулинин бу бејти дүшүр:

Фүзули, дәһрдән кам алмаг олмаз олмадан кирјан,
Сәдәф су алмајынча әрби-нисандан, көвһәр вермәз.

Сәккиз ил мәһәббәтлә айлә, һисслә ағыл, арзу илә имкан арасында чырпынан бу гадын, нәһәјәт, биринчиләри сечир. Мәһәббәт намиңә айләсиндән кечир, әриндән ајрылыр. Бәс онун севдији киши нечә? О, гурбан верә билirmi? Јох! Киши буну бачармыр. Бу горхаглыгы вә чәсарәтсизлији көрән гадын ондан әл чәкир, инсанлара инамы гырылыр, һәјатын доланбачларында силкәләниб, јенидән һәјата гајыдыр. О, инди көһнә дунјаја тәзә көзлүклә бахыр. Бу көзлүјүн шүшәләри инамсызлыг думанына бүрүнмүшдүр. О, инди кишиләрә инанмыр.

Көркәмли рус драматургу Анатоли Софроновун М. Әзизбәјов адына Академик Драм Театрында јеничә тамашаја гојулмуш «Кишиләрә инанмајын» пјеси белә башлајыр. Пјесин мәркәзиндә Најдјонованын инамсызлыгы дурур. Бу инамсызлыг әсәрин ана хәттини тәшкил едир. Үч пәрдәлик пјес инамын инамсызлыгла мүбаризәсинә вә биринчинин гәләбәсинә һәср олунмушдүр. Әсәр — дунјаја, инсанлара инанмаг лазымдыр нәтичәсилә битир. Дунја хали дејилмиш.

Јахшы мәсәләдир, мүасир проблемдир.

Лакин бурада әсл драма, пјес башланандан әввәлки дөврә аиддир. Најдјонованы, биз онунла таныш олана гәдәрки һәјаты вә изтираблары јетишдирмишдир. Онун бура гәдәрки һәјаты фачиәдир. Бәс бундан сонракы нечә? Мүәллиф бундан сонракыны, даһа доғрусу, бизим шаһиди олдуғумуз сәһнәләри комедија адландырыр. Лакин бу комедија өз көкүнү фачиәдән көтүрүр. Буна көрә дә әсәри там комедија адландырмаға мәним дилим кәлмир.

Мүәллиф әсәри комедија адландырса да, лакин фачиә, изтираб бу әсәрин сәһнәләри арасындан шырым кими кечир.

Бу чәһәти доғру баша дүшдүјүндәдир ки, әсәрин гурулушчу режиссору Әшрәф Гулијев бурадакы комик имканлардан суй-истифадә етмәмиш, Најдјонованын тәлејини өн плана чәкмишдир. Режиссор комизмдән јалныз бир мәсәләнин һәллиндә истифадә етмишдир: Најдјонованын инамсызлыгы вә Колтсовын мәһәббәти. Лакин бурада да шитлијә, јүнкүллүјә јол верилмәмиш, өлчү көзләнилмиш, һадисәләр әсас гәһрәманларын характериндәки чиддилијә ујғун шәкилдә көстәрилмишдир.

Бурада, әлбәттә, гүдрәтли сәнәткарымыз Һөкүмә ханымын ојуну, бу ојундакы рәнкләри, чаларлары, өзүнә-мәхсус чизки вә хырдалыглары да гејд етмәлијик. Биринчи пәрдәдә өз фачиәли һәјатыны, кечмиш изтирабларындан вә мәһәббәтиндән данышаркән Һөкүмә ханымын гәһгәһәсини унутмаг олмаз. Бу кинајәли гәһгәһә мән чүмләдән күчлүдүр, долудур. Һөкүмә ханымын бир сәнәткар кими јарадычылыг јолуну изләјән сәнәтшүнас, мән истәрдим ки, бу ачы гәһгәһәјә дәфәләрлә гулаг ассын. Бу гәһгәһә зирвәдә дајанан, лакин дүнәндән там мәнәда ајрыла билмәјән бир әзабкешин өз тәлејинә гаршы ачы кинајәсидirmi? Бу гәһгәһә Најдјонованын изтираблы һәјатынын сон дәтигәсидirmi? Бу гәһгәһә мәһәббәтин әлиндән синәси дағ-дағ олан кимсәсиз бир гадынын дүнәнинә тәәсүфүдүрмү? Үсјаныдырмы? Бу гәһгәһә, думанлы көјләр кими тутулан бир гәлбин ачы һөнкүртүләридirmi? Мән дејәрдим һамысыдыр.

«Һөкүмә ханым Најдјонова образыны көзәл јарадыр» — чүмләси бу боја үчүн чох азыр. Мән дејәрдим ки, бу рола Һөкүмә ханымын марағлы әләвәләри вар. Нәдир бу әләвәләр? Онун јаратдығы образын гадын ки-

ми фүсункарлығы, чылгынлығы, емосијасы вә бунула бәрабәр дәрин ағлы, мұһакимәси, дүшүнчәси. О, сәһнәдә алышыб јаныр, дәгигәдә нечә рәнкә, нечә һала, нечә вәзијјәтә дүшүр. Дүшүнүрән, көрәсән бу рәнкләри, бу һаллары маһир сәнәткар нечә тапыр, нечә јашајыр? Мән һәр дәфә Һөкүмә ханымын јени бир ролуна бахдығым заман үрәјимдән бир арзу кечир: бу сәнәткарын бөјүк имканлары сәвијјәсиндә бәднн образ јаратма! Нә едәсән ки, арзу башга, имкан башга!

Јенә әсәрә гајыдаг. Бурада мүәллиф даһа бир башга мәсәләјә тохунмушдур. Мәһәббәт, јохса вәрдиш? (Јери кәлдикчә ону да гејд едәк ки, мүтәрчим чох һағлы олараг «привык» сөзүнү «алышмаг» кими тәрчүмә етмишдир). Бу садәчә олараг бир нәфәрин башғасына бәсләдији мәһәббәт, јахуд алышмат мәсәләси дејил, характер мәсәләси, һәјата бахыш мәсәләсидир. Севмәдән, вәрдишә көрә јашајанлар ади адамлардыр. Онлардан харигүл'адә һеч бир шеј көзләмәк олмаз. Онлар көһнә чығырла јол кедәнләрдир. Севиб јашамағы өзләринә шүар едәнләр, севкисиз һәјаты һәјат һесаб еләмәјәнләр исә ајаг дәјмәмиш зирвәләрдә тәзә јол ачанлардыр. Изтираб, эзаб һәмишә икинчиләр үчүн бәләдчи олур.

Бу мәсәләнин һәлли үчүн әсәрдә ики гүтб арылыр. Мәһәббәт гүтбүндә Нәјдјонова вә Колтсов, вәрдиш гүтбүндә исә Петухов, Шестјоркин вә Нина дајаныр. Нәјдјонова вә Колтсовун мәһәббәтләри кенишдир, үфүглүдүр. Колтсов рәссамдыр. О, сәнәтинин эзабларындан да һөзз алмағы бачарыр, сәнәти һағгында белә дејир: «Горхулу сәнәтдир, дәрјаларын дибиндә көзән далғычлар кими бир шејдир. Нәфәс алмаг үчүн назик бир борудан оксикен кәлир, бир балача сыхдылар, боғулачагсан».

Бунула белә о, сәнәтинин көзәллијини дә бу эзабларда тапмышдыр. Чүнки көзәллијә вурғундур. Вурулмајан јашамыр, сәнәти дә тәбиәти кими рәнкарәнқдир. О, һәм портрет чәкир, һәм мәнзәрә.

— Ишиниздә сизи сыханлар олурму?

— Олур.

— О заман сиз нә едирсиниз?

— Мәнзәрә чәкирәм, тәбиәт ахмағлары хошламаыр.

Колтсовун һиссләри кими рәнкләри, бојалары да әлвандыр. Буна көрә дә өз тәбиәтинә ујғун, өз гәлбн кими зәнкин гәлбә малик олан Нәјдјонованы илк кө-

рүшдән севмәјә башлајыр. Чүнки о, Нәјдјоновада өзүнү тапыр. Рәссам үчүн вурғунлуг вә характер әлванлығы чох тәбиидир. Бәс Нәјдјонова? О ки башга сәһнәнин адамыдыр. О, тәһһизат ишләринә—ашханалара рәһбәрлик едир. Лакин марағлы бурасыдыр ки, о да пешәсини семир. Чүнки ишиндә поезија тапа билмишдир. Ахы, гызылы гызыл еләјән онун дүшдүјү јер дејил, онун өзүдүр. Көрүндүјү кими, бу ики адамын һәр икиси севки үчүн доғулмуш, онлар дүшдүкләри јери дә севки илә бәзәмәји бачарырлар. Бәс Нина? Онун үчүн һәјат чох садәдир: «Машины, јахшы мәнзил, Москва кәнарында јахшы бағ». Нәјдјонова Нинанын бу мәнһуд вә дајаз фикринә е'тираз едир, «әрә кетмәк үчүн о адамы севмәк лазымдыр» дедији заман Нина: «Һәјаты бу гәдәр мүрәккәбләшдирмәк нәјә лазымдыр» дејә јенә дә өз тәбиәтинә садиг талыр. Бәли, һәјаты үздән анлајанлар үчүн һәјат чох садәдир. Бу һәмишә белә олуб. Лејлиләр, Чүлјетталар, Күлчөһрәләр һәјата өз зәнкин үрәкләринин пәнчә-рәсиндән бахдығларындан һәмишә эзаб чәкибләр. Нина, һәјата «Аршын мал алан»дакы Асија көзү илә бахдығындан онун үчүн һәр шеј асан баша кәлир, лакин Нәјдјонова «әрә кетмәк үчүн севмәк лазымдыр» дедијиндән Күлчөһрә кими мәһәббәт јолунда изтираб чәкмәли олур. Петухов һәјатда севкинин варлығына шүбһә едир. Шестјоркин арвадына садәчә алышдығыны сөјләјир. Демәк, бу адамлар севкисиз дә јашаја билирләр. Бу адамларын севкијә бикәнәлији онларын дүнја-бахышларындакы сәтһиликдән, дајазлыгдан ирәли кәлир.

Мән әсәрин орижиналына да бахдым. Әшрәф Гулијев, күнүн тәләбләри бахымындан, хүсусән дә бизим театрын сәнәт јөнүнә ујғун чох јерли ихтисарлар апармыш, сәһнәләри лаконикләшдирмишдир (шәкилләри башланғычындакы ихтисарлар чох јериндәдир). Беләликлә, јығчам, мәнәлы, лаконик вә мүасир тамаша мејдана кәлмишдир. Режиссорун усталығы бир дә ондадыр ки, образлары үмүмбәшәри сәвијјәгә галдырмышдыр. Буна көрә дә әсәрдә чәрәјан едән һадисәләр Азәрбајҗан тамашачылары үчүн дә тәбии көрүнүр.

Мирзә Ибраһимовун мүтәрчимлик мәнәретинә чохдан бәләдик. «Кишиләрә инанмајын» пјесинин тәрчүмәси буну бир даһа тәсдиг етди. Ән јахшы чәһәт будур ки, әсәрин башга дилдән тәрчүмәси һисс олунму.

Идиомалары, рус дилинин өзүнөмөхсус ифадэлэринин М. Ибраһимов мөһарәтлө тәрчүмө етмишдир. Мәсәлән, «Он же сејчас вроде банној губки, чут прижмеш, из него вода лјотса» ифадәсинин гаршылыгыны мүтәрчим бу чүр тапмышдыр: «Сиз ону ғырт тојуг кими чарховуза салыб ислатмышсыныз. Әлә алан кими јазыгын сују сүзүлүр».

Белә мисаллардан чох кәтирмәк олар.

Нүсрәт Фәтуллајевин әсәрә вердији тәртибат көзәлдир. Драматик вәзијјәтләрә ујғундур. Мөһманхана сәһнәси тамашачыја зөвг верир. Отагын пәнчәрәсиндән көрүнән Москва мәнзәрәсиндәки әнкинлик, кенишлик әсәрдә һәлл олунан мәсәләнин әнкинлијинә ишарәдир. Бурада биз харичдәки аләми пәнчәрәдән көрүрүк. Белә ки, харичи аләмин бөјүк-кичиклији бизим фикримиздән, бахышымыздан асылыдыр. Беләликлә, рәссам пәнчәрәнин кенишлији деталы илә әсәрин иштиракчыларыны вә тамашачыны гәлбин вә фикрин кенишлијинә, әнкинлијинә чагырыр. Рәссам аз деталла лаконик фикирләр ифадә едә билмиш, рәнкләрин дүзүлүшү вә һармонијасы илә драматик вәзијјәтләрә көзәл бир истилик кәтирмишдир.

Ејни сөзләри биз әсәрин мусиги тәртибаты һаггында да дејә биләрик. (Нурәддин Фәтуллајев). Вәзијјәтләрә ујғун сечилән мусиги парчалары һадисәләрә ширинлик, көзәллик вә дәринлик кәтирир.

Әли Зејналов сон заманлар комик жанра мејл көстәрир вә демәк ләзимдыр ки, мүвәффәг олур. Бу, Әли Зејналовун јарадычылыг диапозонунун кенишлијиндән ирәли кәлир. «Чарәсиз дөләдуз»дакы Дон Рафаел ролундан сонра бу рол актјорун гаршысында јени јоллар, јени үфүгләр ачмышдыр. Лакин бурада да севимли актјорумуз өзүнә садиг галыр, комик вәзијјәтләри өз чидди тәбиәтиндән кечириб ојнајыр.

Тузова чох әсәрләрдә көрдүјүмүз модабаз, јүнкүл тәбиәтли образлар силсиләсиндәндир. С. Бәсирзадә бу стандарт образа тәзә көзлә бахмыш, она ајры рәнк вермәк истәмишдир. Бәсирзадәнин ојунунда биз бир шејә инанырыг: әслиндә Тузова тәмиздир, лакин ону әтрафындакы адамлар корламышдыр.

Петухов фамилијасы тәсадүфи сечилмәмишдир. Образын характеринә ујғундур. О, чылғындыр. Бунлар

Фатех Фәтуллајевин ојунунда габарыгдыр, ајдындыр. Ојундан алдығымыз тәәсүрат беләдир: о да досту Колтсову севир, лакин онун мөһәббәтинин ифадә формасы гәлиздир, мүрәккәбдир.

Шестјоркин Мәчнун Һачыбәјовун биринчи мәс'ул вә бөјүк ролудур. Режиссор бу ролу танымыш комик артистләрә дә верә биләрди. Лакин бу кәнч актјора тапшырмада һеч сәһв еләмәјиб, әксинә, газаныб. Мәчнунун ојунунда биз Шестјоркинни тәмизлијинә, сәмилијјәтинә там инанырыг.

Үмумијјәтлә, «Кишиләрә инанмајын» тамашасы сәһнәткарларымызын јени гәләбәсидир вә бу тамаша театрымызын нәләрә гадир олдуғуну бир даһа көстәрди.

1970.

РЭССАМ НЭЧЭФГУЛУ

Бир нечэ ил эввэл достларымла бəрəбəр «Улдуз» журналына бахырдыг. Кəзəл бир шəкил кəрдүм: «Ана». Диксинən кими олдум. Бу ана ејнən мəним анама охшајырды. Бир аз диггəтлə бəхдым, јох, бу нənəмə дə охшајырды. Достларым да бəхды. Һəр бири бу ананы өз анасына охшатды. Шəклин мүəллифи рəссам Нəчəфгулу иди. Дəрһал она зəнк чалыб тəбрик елəдим. Мə'лум олду ки, рəссам бу шəкли чəкəркən Күллү Мустафəјеванын анасыны нəзəрдə тутмуш, лəкин əсəр бир ананын дејил, Азəрбайчан анасынын, бəлкə дə, үмүмијјəтлə, аналығын һимни кими мейдана чыхмышдыр. Она кəрə ки, рəссам бир ананын шəхсијјəтиндə, үмүмијјəтлə, аналығы гəлəмə алмыш, бəдин үмүмилəшдирмə јолу илə кетмишдир. Шəкилдə ана, Азəрбайчан милли халчасынын фонунда тəсвир олунур. Ана тохумагда олдуғу јун чорабы јумагла бəрəбəр тахтын үстүнə гəјмуш, əлиндə мəктүб тугмушдур. Бурадакы дахили һəрəкəт, динамика тамашачыны дүшүнмəјə вадар едир. Мəктүб јəгин ки, ананын оғлундан кəлмишдир. Фикир фикри чəкир, кəрəсən оғлу нə јазыб? Ана нијə дүшүнчəлидир? Нијə далғындыр? Бəлкə мəктүбдə анајə хош олмајан бир хəбəр јазылыбдыр? Бəлкə оғул, ананы јанына чағырыр? Шəкил о гəдəр динамик вə дүшүндүрүчүдүр ки, ананын үзүндəки дүшүнчə дəрһал тамашачыјə кечир.

Чансыз палатнодан алдығымыз бу чанлы тəəссурат, əлбəттə, сənəтин гүдрəтидир.

Ананын отурушундакы амиранəлик онун вугарындан, үзүндəки кəдəр онун кечдији јоллардан, бахышын-

дакы далғынлыг онун гəлбинин дəринлијиндən хəбəр верир. Рəсм сənəти һəрəкəтин тəсвириндən мəһрумдур. Лəкин гүдрəтли сənəткар адн чизки вə штрихлэрлə иисан гəлбиндəки фыртыяны, тəлатүмү кəстəрмəјə гадирдир. Нəчəфгулу јарадычылығы, милли сənəт кəкүмүзə бағлы, ордан чүчəрən вə бəј атан бир сənəтдир. Бу сənəт јад тə'сирлəрдən узагдыр. Ананын мəһз гəдим сənəтимиз олан халча фонунда тəсвир олунмасы да бу мəтлəбдən ирəли кəлир. Гүдрəтли шаиримиз С. Вургунун да һачалы ағач фонунда чəкилмəsi һəмən мəсəлə илə бағлыдыр. С. Вургун да гəдим кəкүмүз үстүндə бəј атан бир шаир олдуғуна кəрə шəхəли ағач фонунда тəсвир олунур. Мүəллиф дəмəк истəјир ки, голлу-будагы ағачын кəкү торпағын дəрин гатларына ишлəдији кими, халг шаиринин дə сənəти, миниллик əдəби эн'əнəјə сəјкəнир. Шəхəли ағачла шəхəли јарадычылығы малик шаир бу тəсвирдə бир-биринин тамамладығы кими гəдим милли сənəтимизин өрнəји олан халча да Азəрбайчан анасы образыны тамамлајыр.

«Үзејир Һачыбəјов» əсəриндə дə рəссам јенə бəјүк усталыгла фондан истифадə етмишдир. Портретин архасында Гыратын белиндə Короғлу кəрүнур. Илк бахышда адама елə кəлир ки, рəссам Үзејир бəјин јаратдығы образлардан бирини тамашачыјə кəстəрмəк истəјир. Амма əлиндə мəгсəd бу дејил. Фондакы Короғлу илə мүəллиф јенə ејни мəтлəбə тохунур. Дəмəк истəјир ки, Үзејир бəјин бəјүк сənəти зəнкин халг јарадычылығы хəзинəсинə — фолклора сəјкəнир. Бу кичик штрихлə рəссам Үзејир бəј сənəтинин маһијјəтини вə үмүмијјəтлə, сənəтин сəјкəндији дајаг нөгтəсинин нədən ибарəт олдуғуну тамашачылара билдирир. Бу портретдəки икинчи тапынты бəстəкарын сол əлинин вəзијјəтидир. Бурада мүəллиф, əлин овучуну дизə сəјкəмиш, бармағлары исə галдырмышдыр. Елə бил бəстəкар фикриндə јазачағы һансы маһнынынса ритмини тутур. Белəликлə, мүəллиф бəстəкарлара хас олан бир чизки илə сənəткарын образыны јаратмыш олур. Үзејир бəји заһирən танымајан бир əчнəби бу шəклə бахарса, портретин үзүндəки дүшүнчə əламəтлəриндən вə əл һəрəкəтиндən онун бəстəкар олдуғуну дəрһал тəјин едэр. Рəссам əл һəрəкəти илə дахили ритми вермəјə наил олмушдур.

«Реалист рəссам» əсəриндə исə фондан башга мə'на-

да истифадэ олунмушдур. Күчәнин бир таҗында әсәрләрини сатан рәссам, тинин учунда исә бәдәнини сатмаг үчүн «мүштәри» көзләјән көзәл гадын дајанмышдыр. Бири сәнәтини, мә'нәвијјатыны, о бириси исә мәнлијини сатмаг үчүн «мүштәри» көзләјир. Демәк, һәр икисинин гәлбиндә тәлатүм вә фыртына вар. Бу фыртына өн планда дајанмыш рәссамын үзүндә даһа габарыг чизкиләрлә әкс етдирилмишдир. Һәгигәтән, рәссамын үзүндә дәниз тәлатүмү, е'тираз фыртынасы көрүнүр. Бу е'тираз, әлбәттә, рәссамын, ичиндә јашадығы буржуа чәмијјәтинә гаршы чеврилмишдир. О, бу саат ону мурмуч елијән чәмијјәти мәһв етмәјә һазырдыр. О чәмијјәти ки, инсанын варлығыны, мә'нәви дүнјасыны алыб сатыр, ону бир тикә чөрәк үчүн гул һалына салыр. Һәмин рәссамын сојуг мәрмәр диварын фонунда тәсвир олунмасы јахшы дүшүнүлмүшдүр. Фонда тәсвир олунан мәрмәр дивар сакитдир, сојугдур, јә'ни рәссамын фыртыналы һалына биканәдир, лагәјддир. Әлбәттә, бу сакит, сојуг дивар, рәссамын ичиндә јашадығы чәмијјәтә ишарәдир, чәмијјәтин нә вечинә ки, рәссам ачдыр, чөрәјә мөһтачдыр.

Бәс әхлагсыз гадын? Онун үзү исә чох сакит чизкиләрлә тәсвир олунмушдур. Лакин гадынын да гәлбиндә фыртына вар. Лакин о, вүчудуну сатмаг үчүн ичиндәки фыртынаны боғмаға, өзүнү көзәхош көстәрмәјә мәчбурдур. Бәдәнини сатан һәјатын тәләбләринә ујғун олараг ојнаја билдији һалда, мә'нәвијјатыны базара чыхаран ојнаја билмәз. Беләликлә, рәссамла әхлагсыз гадынын үзүндәки бу фәрг, бу тәзад тәбии олдуғу гәдәр дә фәлсәфидир, дүшүндүрүчүдүр.

Мүәллиф бу шәклин адыны нә үчүн мәһз «Реалист рәссам» гојмушдур? Ахы Гәрбдә реализм о гәдәр дә дөбдә дејил. Тәсвир олунан рәссам мәһз реалист олдуғуна көрә, мүшаһидә етдији һадисәләрә биканә олмадығына көрә, чәмијјәтә, онун гәддарлығына үсјан етдијинә көрә ачдыр, әсәрләрини сәркиләрә сата билмир. Бәлкә дә һәмин рәссамын инди сатдығы шәкил, күчәнин о бири башында «мүштәри көзләјән» әхлагсыз гадынын сурәтини тәсвир едир?

Әлбәттә, белә бир рәссамын чәмијјәтә үсјан едән әсәрләринә чәмијјәт мүштәри ола билмәз. Беләликлә, шәкил өзү данышыр, ичиндә кизләнән фикирләри өзү нәгл едир. Бу, әлбәттә, Нәчәфгулу сәнәтинин реализ-

миндән, доғру-дүзкүнлүјүндән, тә'сир күчүндән ирәли кәлир.

Бу чәһәт Нәчәфгулуну сатира жанрына кәтириб чыхарыр. Һәјата, Һәјат Һәгигәтләринә сәдагәт истәр-истәмәз сәнәткары жанр мүхтәлифлијинә апармалыдыр. Чүнки Һәјат бир рәнкли дејил, әлвандыр. Һәјатда поезија илә, көзәлликлә јанашы, ејбәчәрликләр дә мөвчүдүр. Буна көрә дә реалист сәнәткар ејбәчәрликләрә дә биканә ола билмир. Сатира жанрында Нәчәфгулу сәнәт бабасы Әзимзәдәнин јолуну ардычыллыгла давам етдирир.

1976.

«БАҲАР» ЈЕНИДЭН СӘННЭДЭ

Ијирми илэ јахын бир фасилэдэн сонра М. Һ. Тәһмасибин «Баһар» пјеси јенидэн сәһнәмиздә көрүндү. Ч. Чаббарлы адына Кировабад театры пјесин ишләнмиш вариантыны тамашаја гојмагда чох јахшы иш көрмүшдүр.

«Баһар» пјесиндә әсас мәсәлә — психолокија елминин мүһүм проблемләриндән бири олан инсаннн јенидән тәрбијә олунмасыдыр. Чиннајет ахтаран идарәннн ишчиси Гаја чани Тәрлана чәза вермәклә кифајәтләнмир. О, инсан сифәтини итирән бу адамы чәмијјәт үчүн фајдалы бир вәтәндаша чевирмәк үчүн һәр чүр васитәјә әл атыр вә ән нәһајәт, арзусуна да наил олур. «Баһар» пјеси дә чанинин тәрбијә олунмасы просесини әһатә едир. Бу мәһнада «Баһар» психоложи драмәдыр. Бурада мүәллифин башлыча мүвәффегијјәти ондан ибарәтдир ки, драматик вәзијјәтләр, тоггушмалар образларын дахили әләминдә, һисс вә һәјәчанларын да апарылыр.

«Баһар» пјесинин сүжети оғру Тәрлан тәрәфиндән бәстәкар гыз Баһарын көзләринин әдәләнмәси вә бурада Баһарын, онун әнлә үзләринин вә әсас етибарилә Тәрланнн чәкдији әзабларын тәсвирииндән ибарәтдир. Беләликлә, бу пјесдә долашыг, кәркин һадисәләр ичәриндә зидд характерли образларын гаршылашдырылма- сындан чох, һиссләр, һәјәчанлар гаршылашдырылыр. Бүтүн бунлар исә бир образын — Тәрланнн дахилиндә баш верир.

Пјесдә ики әсас образ вардыр: Баһар вә Тәрлан. Онларын икиси дә шикәстдир. Тәрлан мәһнави чәһәтдән, Баһар исә физики чәһәтдән шикәстдир. Даһа доғрусу,

биринчинин мәһнави шикәстлији икинчинин физики шикәстлијинә сәбәб олмушдур. Әсәрдәки бүтүн һадисәләр Баһарын јох, әсасән Тәрланнн әтрафында чәрәјан едир. Бу, белә дә олмалыдыр. Чүнки јазычы физики шикәстлији ислаһ етмәји гаршысына мәғсәд гоја билмәз. Бу, әсәр- дә һәким Кәмәләнин вәзифәсидир. Бәдин әсәрин әсас вәзифәси мәһнави шикәстлији һәлл етмәк, образын һансы јолларла ислаһ олундуғуну, даһа доғрусу, ислаһ про- сесини көстәрмәкдир ки, М. Һ. Тәһмасиб дә бунун өһдә- синдән мүвәффегијјәтлә кәлмишдир. О, Тәрланнн бир- дән-бирә ајылтмыр, Тәрланнн тутдуғу әмәлин изтираб- ла- рына салыр, ону психоложи сарсынтыларла мәруз гојур вә бу сарсынтылар ичәриндә ону тәрбијәләндирир. Бурада драматург һеч бир шаблона јол вермәмишдир. Тамашачы Тәрланнн дүшдүјү вәзијјәтә ачыјыр, онун әзабларынн, изтирабларынн, кечирдији мәһнави сар- сынтылары өз көзләрилә көрүр. Бүтүн бунларла көрә дә Тәрланнн јенидән тәрбијә олунмасына инаныр. Әсәрин 7-чи шәклиндә Тәрланнн бачысы Кәмәләнин гаршысын- да диз чөкүб: «Баһарын көзләрини ач» — дејә јалварды- ғы сәһнә тәбии, инандырычы вә драматикдир. Бу мәһнада, фикримизчә, әсәрин баш гәһрәманы Баһар де- јил, Тәрландыр. Беләликлә дә әсәрин ады, онун мәзму- нуну доғрултмур.

Әсәрдә драматик чәһәтдән чох кәркин, тәһсирли сәһ- нәләр вардыр. Бу сәһнәләр әсасән башга образлар тәр- рәфиндән Тәрлана едилән психоложи һүчумлары әкс етдирир.

Тәрлан пешәкар оғрудур вә өз пешәсилә фәһр едир. Вејсәл Мирзә, ғызынын көзләрини шикәст едән оғрунун онун евиндә галан Тәрлан олдуғуну билмир. Тәрланнн јанында о, мәчһул чанијә мүрачигәтән: «Ај намәрд, киши дә арвада әл галдырармы?» дејир. Јахуд Баһарын «Мә- нә әл галдыран о адамын һамыја күчү чатдығы һалда, нә үчүн өзүнә күчү чатмыр, өзүнү дүзәлтмир» сөзләри һәдәфә дәјмиш күллә кими сәсләнир вә бу сөзләр Тәр- ланнн сарсыдыр. Марағлы бурасыдыр ки, бу сәһнәләрдә тамашачылар күлүр, ләкин әслиндә бу ади күлүш де- јил, истәһза долу, өлдүрүчү вә мәһналы күлүшдүр.

Баһар Тәрланнн јанғынәндүрән һесаб едир. Баһарын Тәрлана мүрачигәтән: «Сәнин чох јахшы пешән вар. Сән инсанлары фәләкәтдән хилас едирсән. Инсанларла хид- мәт етмәкдән шәрәfli нә ола биләр» демәси Тәрланнн

дахилэн өлдүрүр. Бүтүн бу һүчумлар Тэрланы дәјишдирир, беләликлә дә о өз дахилиндеки оғру Тэрланы боғур, икнинч тәрбијә олунмуш Тэрлан исә онун дахилинде јенидән доғулур.

Артистләрин ојунуна кәлинчә, Вејсәл Мирзә ролунда чыхыш едән республиканын халг артисти И. Талыблынын ојунуну һүсусилә гејд етмәк ләзимдыр. И. Талыблы өвладынын фачиәсинә јанан атанын изтирабларыны сон дәрәчә тәбии вә реал верир.

С. Мустафајеванын јаратдығы Баһар мүәјјән дәрәчәдә мелодраматик олса да, мүвәффәгијјәтлидир. С. Мустафајеванын ојунундакы мелодраматизм мүәјјән дәрәчәдә Баһарын сәнәтиндән, бәстәкарлығындан ирәли кәлир. Мустафајева — Баһар јарадычыја хас олан һәссаслығы, далғынлығы чох тәбии вә реал ојнајыр. О, кор олмуш сәнәткарын фачиәсини һүсусилә јакшы верир. С. Мустафајеванын ојунунда бәдбиниликдән чох, бир гүрүр өзүнү көстәрир. Баһарын өз мәнәббәтини, сәһвән атасы Вејсәл Мирзәјә ачмасында вә өз сәһвини анлајандан сонра кечирдији эәбда һәм һәја, һәм дә мәнәббәтдән доған бир севинч ифадә олунур.

Гаја — Јусифзадә (республиканын халг артисти) сөзүн там мәнәсында милис ишчисидир. О ирадәлидир, вәзифәсиндә мөһкәмдир, өз ишини биләндир. Лакин Јусифзадә — Гаја аиләдә бир гәдәр гурудур. Бу гурулуг, һүсусән атасына гаршы мүнәсибәтдә өзүнү даһа ајдын көстәрир.

Республиканын әмәкдар актрисасы Р. Вејсәлова Кәмәлә ролунун ифасында мүвәффәг олмушдур.

Әләддин Аббасов әсәрдәки Тэрлан образыны чох јакшы јарадыр. О, оғрубашына хас олан һәрәкәтләри, мимикалары, әдалары чох тәбии верир. Тэрлан — Әләддин Баһара олан мәнәббәтиндә даһа тәбии, даһа инчәдир. Тэрланын тәбиәтиндә олан икилији актјор чох јакшы гаврамышдыр. Әләддинин ојунунда Баһарын дүшмәни Тэрлан—кобуд, эәзил, Баһарын досту вә севкилиси Тэрлан исә—чох инчә вә һәссасдыр.

Тамашанын режиссору һәсән Ағајев јолдаш әсәрин үмуми руһуна вә идејасына ујғун гурулуш вә мизанлар верә билмишдир.

Үмумијјәтлә, Баһар тамашасы һәм мүәллифин, һәм дә театр коллективинин мүвәффәгијјәти һесаб олунмалыдыр.

ҮсәһиЗә-
ләр

ИРАК-ТҮРКМЭН ШАИРИ Ә. БӘНДӘРОҒЛУНУН СУАЛЛАРЫНА ЧАВАБЛАР

Сул: Ше'рләринизлә Азәрбајчан халгынын мүасир тарихиндә көркәмли бир јер тутмаға лајиг олдуғунуза көрә букүнкү Азәрбајчан ше'ринә вә бу ше'рин кәләчәјинә бахышыңыз нә бичимдәдир?

Чаваб: Сиз Азәрбајчан ше'ри дедијиниз заман јәгин ки, Азәрбајчаны бүтөвлүкдә нәзәрә кәтирисиниз. Бу бахымдан мән Азәрбајчан ше'ринин кәләчәјинә чох бөјүк инамла бахырам. Она көрә ки, бу ше'рин дәрин көкләри вар. Бу көкләр мүнбит торпаг үзәриндәдир. Көкләри дәрин вә мүнбит торпагда олан һәр шејин учалмаг һаггы олдуғу кими ше'римизин дә учалмаг һаггы чох бөјүкдүр. Бу ше'р һазырда чох е'тибарлы әлләрдәдир. Инди бизим ше'рин Рәсул Рза, Сүләјман Рүстәм, Осман Сарывәлли, Һүсејн Һүсејнзадә, Нәби Хәзри, Хәлил Рза кими гүдрәтли баһадырлары вар. Бунлардан башга көзәл бир әдәби нәсил дә јетишмәкдәдир. Бунлардан бир нечәсинин адыны чәкә биләрәм. Иса Исмајылзадә, Муса Јагуб, Шаһмар Әкбәрзадә, Мәммәд Исмајыл, Ваһид Әзиз, Вагиф Ибраһим, Мүзәффәр Шүкүр, Нүсрәт Кәсәмәнли вә с.

Иран Азәрбајчанында исә бу ше'рин Шәһријар, Саһир вә Сәһәнд кими гүдрәтли нүмајәндәләри илә ејүнмәмәк олмаз.

Сул: Мәним анладығыма көрә сиз кичик јашдан бәри ше'р әләминдә уғурлу јол кечирсиниз. Индијәдәк нечә ше'р китабыңыз чап олунду вә илк ше'риниз нә заман чап едилди?

Чаваб: Индијәдәк азәрбајчан дилиндә 36, рус ди-

линдә 9, ермәни вә күрчү дилләриндә 2, алман дилиндә 1, түрк дилиндә 1 китабым нәшр едилмишдир. «Ана вә шәкил» адланан илк мәтбу ше'рим 1943-чү илдә чап едилмишдир.

Суал: Б. Ваһабзадә бир шаир олмагдан башга Университет профессорудур. Сиз бу ики ишин арасындакы әләгәлери нечә ачыглаја биләрсиниз?

Ҷаваб: Университетдә мӯәллимлијим јарадычылыгыма о гәдәр дә мане дејил. Әксинә, һәмишә кәнчләрин арасында олмаг мәни кәнчләшдирир, јазыб-јаратмаға ганадландырыр.

Суал: Сизчә, ше'р нә демәкдир?

Ҷаваб: Мәнчә, ше'р чан јанғысыдыр, һәјәчандыр, чырпынтыдыр, тәлатүмдүр.

Суал: Ики ил өнчә Иракда бизим Түркмән мәдәнијәт бирлији тәрәфиндән дәрч олунмуш китабда сизин ше'рләриниз дә кениш јер алмыш. Белә бир китабын чапына нечә бахырсыныз?

Ҷаваб: Мән гәләм јолдашларымын адындан да дејә биләрәм ки, сизә мин дәфәләрлә тәшәккүр олсун. Иракда јашајан гардашларымызын бизим ше'рләримизи охумалары вә севмәләри бизим үчүн јалныз баш учалығыдыр. Бизи севә-севә охујан гардашларымыза вә бу китабы нәшр етмәкдә әмәк сәрф едән бүтүн әмәкдашлара миннәтдарлығымызы билдиририк.

Суал: «Јурд» гәзети вә «Бирлик сәси» дәркисиндә сизин ше'рләринизә ара-сыра јер ајрылыр. Беләликлә, сизин Ирак-Түркмән шаир вә јазарлары чох јахшы таныјырлар. Сиз дә һәр һалда онлары таныјырсыныз. Лүтфән мүасир түркмән әдәбијјатчылары һаггында фикринизи дејә биләрсинизми?

Ҷаваб: Бөјүк мәмнунијјәтлә. Түркмән зијалыларындан илк таныдығым ики нәфәрдир. 1959-чу илдә Ирака кәлдијим заман Кәркүк шәһәриндә Мәһәммәд Хуршид вә Һәсән Иззәтлә таныш олдум. О заман кәнч олан бу ики зијалыны гәлбән севдим. Сонралар «Бирлик сәси» дәркисиндә Мәһәммәд Хуршид Дагуғлунун мәгаләләрини охудум. Бу мәгаләләрин бир гисми бизим Азәрбајҗан әдәбијјатындан бәһс едир. Һәмин јазылара көрә гәләм аркадашыма тәшәккүрләrimi билдирирәм. Бақыда Синан Сәидлә таныш олдум. Онун да хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирирәм. Ше'рләрини севә-севә охудуғым Түркмән шаирләриндән бири дә көзәл достум

Бәндәроғлудур. Мән онун ше'рләриндә бир од, бир атәш көрүрәм. «Јашанылмаз севкисиз» ше'ри инсан әһвали-руһијјәсиндән бәһс ачыр. «Доғру инсанлар» ше'ри бир сәнәт әсәри олмагдан башга һәм дә мәраһнамәдир, манифестдир. Вәтәндашлыг һиссилә долу белә ше'рләри мән чох севирәм. Таныдығым шаирләрдән бири дә Һәсән Кәрәмдир. Онун ше'рләриндә дә бир зәрифлик, бир инчәлик дујурам.

1976

МЭ'НЭВИ ДАЈАГЛАРЫМЫЗ

(Диалог)

Б. Ваһабзадә: — Худу мүәллим, бәдии сәнәт нүмунәләримизин зәнкинлији, классик ше'римиздә мүхтәлиф елм вә естетика мәсәләләринин гојулушу, елми тәфәккүрлә поетик тәфәккүрүн һәјата, көзәллијә мүнәсибәтиндәки охшар вә фәргли чәһәтләр, бу әләгәләрин өјрәнилмәси мәсәләләри, билирәм Сизи чох марағландырыр. Сиз бу мәсәләләрә јалныз бир алим вә ја охучу кими јох, мән дејәрдим, әсл әдәбијјат адамы, ше'р биличиси кими јанашырсыныз. Хүсусән букүнкү ше'римизин вәзијјәти, онун инкишаф јоллары вә көләчәји һагда сөһбәтләримиз мәни һәмншә тә'сирләндирир. Ше'рдән, сәнәтдән сөз ачмадығымыз көрүшүмүзү хатырламырам, анчағ Сизин фикирләриниз мәним үчүн һәр дөфә тәзәдир. Истәрдим ки, букүнкү сөһбәтимизи дә бурадан башлајағ — индики ше'римиздән. Поезијамызын мүасир мәнзәрәси Сизә бир елм адамы кими, инчимәсәниз дејәрдим, бир аз кәнардан бахан адам кими, нечә тә'сир бағышлајыр?

Х. Мәммәдов: — Өзүңүз јахшы билирсиниз, мән ше'ри һәмншә охујурам вә севирәм. Тәкчә өзүмүзүңкү илә јох, мүхтәлиф халqlарын классик вә мүасир поезијасы илә танышам. Һәмншә дә тәзә охудуғларымы, һансы халqlын арасында јарандығындан асылы олмаја-рағ, истәр-истәмәз, өз ше'римизлә тутушдурурам. Ахы, биз көрдүкләримизә, ешитдикләримизә билдикләримизин «көзү» илә бахырығ. Белә һалларда поезијамызын

бу күн дә јүксәк сәвијјәли олдуғу һаггындакы нәтичә-мә даһа чох инанырам. Бу, мәним фәрди мүнәсибәтим олса да, поезијамызы јүксәк сәвијјәли көрмәк арзу-сундан јаранмајыб; һәр биримиз кими, бүтүн саһәләри белә көрмәк истәрдим. Анчағ елә саһәләр вар ки, сә-нәтимиз дә она јүксәк дејиб. Бир охучу кими, мәни бу-күнкү поезијамызда разы салан нәдир? Ән'әнәви ше'р руһунун сахланмасы; һәјата, һадисәләрә кениш нәзәр-лә, јүксәкликдән бахмағ, зәррәдә дүнјаны дујмағ, бә-шәри үмумиләшдирмәләр вә саир. Гәдим бир инкилис шаиринин дили илә десәк:

Каинаты гум дәнәсиндә,
Көјләри чөл чичәјиндә
көр.

Сонсузлуғу овчунда,
Әбәдијјәти бир анда сахла.

Поезијамыз үчүн чох сәчијјәви олан бу ән'әнә уғур-ла јашадылыр. Ше'римиздә дидактика азалыр, гуру нә-сифәтчилик, риторик, чылпағ, бәсит данышығ — анти-поезија мејдандан чыхыр. Сәмимилијә, бөјүк үмуми-ләшмәләрә күчлү һәвәс һисс олунур.

Б. Ваһабзадә: — Сизин бу фикирләринизә мән дә шәрикәм.

Х. Мәммәдов: — Суал нечә гојулса да, мән сә-нәтдән нә көзләдијими данышмалыјам. Белә һалда башғаларынын вәзијјәтинин мәнимкиндән јахшы ола биләчәјинә инанмырам. Ким ше'рдән нә көзләјирсә, ше'рин вәзифәсини онда көрүр. Елә буна көрәдир ки, «Ше'р нәдир?» суалынын бу күнә гәдәр елми чавабы јохдур. Гәдим Рома шаирләриндән Лукретси «Шејлә-рин тәбиәти» адлы поемасы илә елмдә јахшы таныыр. Гәдим дүнја инсанларынын тәбиәт һаггында ән гијмәт-ли биликләри бу китабда ше'рлә јазылыб. Анчағ һеч бир гәдим, ја јени китабда бу поеманын ше'ријјәтиндән данышана раст кәлмәмишәм. Көрүнүр, ше'рин бир тәс-вир васитәси кими истифадә олундуғу јазылары әсл ше'рдән фәргләндирмәк лазымдыр. Ше'р формасында дејилмиш елә фикирләр вар ки, онлар нәсрлә дејилсә, һеч бир шеј итирмәзди. Ше'р сөзләшмиш мусигидир. Бизә јад бир дилдә охунанда да ше'ри дујуруғ. Буна сәбәб поезијадакы мусигидир. (Әлбәттә, бизим актјор-

ларын әруз вәзиндә җазылан ше'рләри охујаркән Тегран радиосуну җамсыламаларыны нәзәрдә тутмурам).

Инсаны өз-өзүнә вә бешији олан кайната бағлајан бир бирлик вар. Инсан бу бирликдә көкләнмиш сим кимидир. Бу бирлији позан — истәр севинч, истәр кәдәр, истәр һејрәт олсун — ону дүјгуландырыр, гәлбини сәсләндирир. Бәс севинч, кәдәр, һејрәт кими емосијаларын архасында нә дурур! Инсан—каинат бирлијинин гаршылашдығы јени гәјдалар, јени бағлылыглар... Ше'рин маһијәти көрүндүјү гәдәр сәдә олсајды, о, һа-мыдан габаг мәним өз көзүмдән дүшәрди. Бу схеми мисалларла тутушдураг. Сиз «Тәјјарәләр» ше'риндә инсанын бир сыра хүсусијәтләринин јаратдығы дүјгу-лары мүасир охучуја чох таныш олан тәјјарә образы илә чатдырмага чалышмысыңыз. Тәјјарәдән инсан әл-мини ачмаг үчүн модел кими истифадә олунуб. Тәјјарәнин өзү инсанлашдырылыб. О, јаваш-јаваш өлә билмәз. Тәјјарә өлмүр, сыныр, јаныр... Өз-өзлүјүндә инсанла тәјјарә арасындакы охшарлыг, тәјјарәнин инсанлашдырылмасы емосија доғуран бәнзәјишләрдир. Белә бир сәдә схемдә дујулмуш гәјдадан ше'рә кәлиб чыхмаг үчүн нечә кечид лазымдыр. Бу кечидләрин бириндәки уғурсузлуг ше'рин тәләјини һәлл едәр. Һәммин кечидләрин һәр бирини әјры-әјрылыгдә адламаг, шаир кими дујмаг чәтин дејил. Амма шаир олмаг үчүн бу чох аздыр. Низами дејир: чәһаны күлдүрдүјү үчүн күнәш өзү дә күлүр. Јә'ни, еј инсан, сән башгасыны хошбәхт елә-сән, өзүн дә хошбәхт оларсан. Шаир бу фикрини нечә нәһәнк бир образда үмумиләшдирир. Тәбиәт һадисәси, космик образ инсан мә'нәвијәтинын моделинә чеврилиб. Мәнчә, ше'ријәт бундан башланыр.

Б. Ваһабзәдә: — Сөзүнүзә гүввәт үчүн бир мисал да мән чәким: Һүсәјн Һүсәјнзәдәнин «Дамчылар» ше'ри јадыныздадырмы?

Ајрыланда учуб итәр һавада,
Бирләшәндә селә дөнәр дамчылар.

Бурада сәһбәт тәкчә дамчыданмы кедир? Јох, мисраларын чидди ичтиман-фәлсәфи мә'насы вар.

Х. Мәммәдов: — Нәби Хәзринин бу мисраларына фикир верәк:

Сандым ки, чижнимә јарпаг дүшәндә,
Тәбиәт әлини чижнимә гојду.

Бу мисралар чох хоша кәлир. Јарпағын дүшмәси ади һадисәдир. Анчаг јарпағын чижинә дүшмәси инсанла тәбиәтин бирлији рәмзи кими мә'налыдыр: мән тәбиәтлә әјрылмазам, бирлик позулмајыб, бу гәјда гору-нур, јашајыр. Бир сөзлә, дүнјадакы объектив гәјдалар, бағлылыглар инсанын дахили дүјгуларыны башгала-рына чатдырмаг үчүн бир васитәјә чеврилир. Чох һал-ларда чалышыб белә дүјгуларын елми тәсвирини вер-мәк оларды, анчаг бунула башгасында дүјгу ојанмаз-ды. Харичи әләмлә инсанын дахили әләми арасында охшар гәјда тапыланда, елә бил бириндән о биринә көрпү атылыр. Бу бирликдә инсан өзү космик өлчүдә көрүнүр.

Елмдә тәбиәтин бир ганунаујғунлуғуну изаһ етмәк үчүн онун башга ганунаујғунлуғундан кениш истифадә олунур. Бир-биринә образ ола билән белә ганун-гәјда-ларын тапылмасы елмдә бөјүк кәшфдир вә белә тапын-тыдан алим дә сәнәткар гәдәр һәјчәнланыр. Тәбиәтдә тапылан гәјдалар чох мүчәррәд олдуғда елм адамла-ры, әксинә, инсанын дахили әләминдәки гәјдалара әл атырлар. Инди физикада «гәрибәлик әдәди», «һејран-лыг әдәди», «Максвелл Демону» кими аңлајышлар бе-лә јаранмышдыр. Вахтилә инсанла бағлы олан чазибә дә тәбиәти тәсвир етмәк үчүн елмә бу јолла кәлмиш-дир. Сөз јох ки, сәһбәтин чәрчивәси белә мәсәләләри кениш әһатә етмәјә имкан вермәз. Анчаг елм вә сәнәт мәсәләсинә өтәри олса да, тохунуб, һәр ики сәһә арасындакы мәгсәд бирлијини јада салмаја билмәрәм; һәм елмин, һәм дә сәнәтин бәшәри бир гүввә кими мәгсә-ди—инсан каинат бирлијинин вә бу бирлијин әсасында дуран гәјдалары горумагдыр.

Б. Ваһабзәдә: — Инсанын тәбиәтлә вәһдәтдә көтүрүлмәси, космик һадисәнин инсан мә'нәвијәтинда, инсан һиссләринин исә тәбиәт һадисәсиндә гаршылыгы-нын ахтарылмасы, мүштәрәк тәһлил, тутушдурма, мү-гајисә... Бүтүн бунлар классик ше'римизи тәбиәт елм-ләринә чох јахынлашдырмышдыр. Вахтымыз олса бу мәсәләјә бир дә гајыдарыг — Сизин фикринизи билмәк үчүн. Инди исә, зәһмәт олмаса, о гәјда мәсәләсини бир аз хырдалајын. Гәјданы горумағын һәм елм, һәм дә сәнәт үчүн башлыча мәсәлә олмасыны нечә баша дү-шәк?

Х. Мəммəдов: Гајдасызлыгдан фəргин олараг, гајданы сахламаг, ону артырмаг үчүн мəгсəдлин иш көрүлмөлидир. Бир дə, бу иш арасыкəсилмəдөн көрүлмөлидир вə бүтүн хырда ишлəр гајданы сахламаг мəгсəдинə гуллуг етмөлидир. Низами «Кəми суканчынын чохлуғундан батар» дедикдə чохмəгсəдллилин мəгсəдсизлик олдуғуну, бунун да гајдасызлыға кəтирдидини, сонунчунун да фəлакəтлə гуртарачағыны нəзəрдə тутурду. Бајаг дедимиз кими, гајдалы дујгулар — образлара сыган дујгулар дунјадакы гајдаларын тəсириндөн жараныр, доғулур. Бунлар көзəллик дујғумузун, һејранлыг, һејрəт, гүссə кими дујгуларымызын əсасыдыр. Истəр елмдə, истəрсə дə сənəтдə жарадычылығын илкин стимуллари бу дујгулардыр. Каинат өз гајдаларынын гəрибəлији илə елм адамыны һејран едир, ахтарыша, бəзəн лап үмидсиз ахтарыша апарыр; каинат гајдаларынын инсан дүшүнчəсиндəки көзəллик шəкли илə сənəт адамыны, Балзакын рəссамы кими мүтлəг мүкəммəллик ахтармаг дэрəчəсинə гəдər реаллыгдан аярыр. Бурдан ајдынча көрүүк ки, сənəт вə елм бу бирлији өз-өзүндөн горумаг, ону даһа да етибарлы етмəк јолларыдыр. Буна көрə өлкəсиндөн, заманындан асылы олмајараг, елмлəр, сənəтлəр арасында бир мəгсəд бирлији дујулур. Буна көрə сənəт, елм бəшəридир, буна көрə инсанын гулағына гајданын нəғмəsi ардычыл охунмалыдыр. Јохсə көзəллији бир дəфə тэрəннүм едиб бунунла да иши гуртармаг оларды. Əдəбијјатымызда јүз илдөн јүз илə кечиб јашајан бəшəри идејалар олуб. Бу идејаларын һər бири онларча «Лејли вə Мəчнун»ларда, «Хосров вə Ширин»лəрдə, «Једди көзəл»лəрдə ишлəниб сахланылыб, анчаг һеч вахт тəкрар олунмајыб. Əдəби идејалар һər дөврүн өз образлары, формалары илə јашадылар.

Гајда өзү дəјишилмəсə дə, онун доғурдугу емосијалар, көзəллик һисси, һејранлыг, һејрəт, «даҳили тəбəсүм» вə бу кими мүсбəт емосијалар һəмишə јенилəшир, јени чаларлар алыр. Буна көрə дə јени сənəт дилинə, јени ифадə васитəлəринə еһтијач јараныр.

Көзəллијə, гајдаја һејранлығын — һəјатын өзүнү өзүндөн горумаг, өзүнү анламаг јолу олмасына сəјсəыз-һесəбсыз мисаллар кəтирмəк мүмкүндүр. Көзəллик көрпəлəрин, чичəклəрин, мұһафизəsi кими азмы шеј дејир? Бурдан поезијанын јахын вəзифəлəриндөн бири

ајдынча көрүнмүрмү? — Көзəллијə, гајдаја һəссəслығ јаратмаг, үмүми бир еһтијача чевирмəк! Бу исə гајдасызлығын, ејбəчəрлијин əсасынын рəдд едилмəсидир. Мəн гајда дедикдə ичтимай гајдалары да нəзəрдə тутурам. Сənəт бу јолла дидактик мəгсəдлəринə даһа јахшы чатыр.

Б. Ваһабзadə: — Анчаг гајданын горунмасы јенə бир аз гаранлыг галды. һəјатда олан гајданын вə көзəллијин инди кəшф олунмасы о демəк дејил ки, əввəлдөн јох иди. Мəсəлən, Ејнштејн нисбилик нəзəријјəсини тапыб. Лакин нисбилик тəбиəт гануну кими һəмишə мөвчуд олуб. Ејнштејн бу гануна һеч нə əлавə етмəди. Ону ачыб көстəрди. Нисбилијин өзүндəки көзəллији дујду. Нисслəримиз билји чеврилди.

Х. Мəммəдов: — Сөзсүз. Ејнштејн объектив оланы кəшф етди. Бəхтијар мүəллим, елм адамлары илə сənəт адамларыны белə мұғажисə едə билəрик: һər сənəткар инсан-каинат бирлијинин өз сечдији образларла шəклини јарадыр; нечə сənəткар варса, бу бирлијин о гəдər дə бəдии əкси вар. Елм адамларына кəлдикдə исə, онлар бу бирлијин ваһид елми шəкли, портрети үзəриндə ишлəјирлəр. Мəсəлən, сөһбəтимиздөн габаг јапон шаири Дəјун Такаминин ше'рини охудуг. Бəдии кəшфə нүмунə кими бу ше'ри дејим: «Пəнчəрəнин өнүндөн бағчадакы ағачлара бахдым; елə билдим чанлы варлыға тохундум».

Сəрбəст чевирсən, белə сəслəнəрди, елə дејилми? Шаир дəфəлəрлə пəнчəрə өнүндə дəјаныб. Анчаг бахышы илə чанлы варлыға дəјдијини бу кун дујуб. Бу, поетик кəшфдир. Елмлə сənəтин бирлији вə фəргин чох сəдəлəшдирилмиш шəкилдə белəдир. Бири мөвчуд гајданын бəшəри, рəмзи тəсвирини јарадыр, о бири исə гајданын субъектив шəклини чəкир. Даһа доғрусу, гајданын образыны субъективчəсинə сечир. Бир сөзлə, мəн поезијанын гајдаја гуллуг етдијини, даһа доғрусу, гајданы тэрəннүм етдијини дујдугда ону апоезија кими гəбул едирəм. Мəзмун вə форма гајдасызлығла бир јерə сыган анлајышлар дејил.

Б. Ваһабзadə: — Бурда Фүзули илə Сабир бирлəширлəр. Фүзули көзəллији тэрəннүм едир, Сабир чиркинлији гамчылајыр. Башга-башга гүтблəрдə дəјансалар да, мəгсəд бирдир, чүнкү ејин идеал уғрунда мүбаризə апарырлар.

Х. Мәммәдов: — Ше'рдә ичтимаи кәсәрлә јана-шы, бәдилик әсас шәртдир. Елә бир бәдилик ки, го-јулан проблем арадан галханда әсәрә икинчи һәјат версин. Мәсәлән, дејәк ки, хурчун бир вахт мәишәтдә лазым олуб. Мәишәтдәки әһәмијјәтини итирәндә исә бә-дилији — нахышлары она сәнәт әсәри кими икинчи өмүр вериб. Мәнә елә кәлир ки, гајда, көзәллик ахта-ранын, көрөнин, Фүзули демишкән, пислик көрмәјә, дүнјадан шикајәт етмәјә вахты галмаз. Јахшыны көрә билмәк јарадычылыгдыр. Гајдасызлыгдан һиддәтлән-мәк исә...

Б. Ваһабзадә: — Бу фикир мәнә мүбәһисәли көрүнүр: чүнки көзәллијә һејран ола-ола пислији дә көрмәк олар. Пислијә гаршы мүбаризә, әслиндә долајы шәкилдә көзәллијә сәчдә демәкдир. Әдәбијјатымызда тәнгид пафосунун, Сабир гәзәбинин көкү бурададыр.

Х. Мәммәдов: — Сөһбәти мүасир ше'римиздән, поезијамыздан башламышдыг вә дедим ки, ше'р фор-масында јазылан әсәрләрин һамысы поезија сајыла билмәз. Бирунинин јаздығына көрә гәдимдә һиндлиләр грамматиканы, фармоколокијаны да ше'рлә јазырмыш-лар. Бу, јадда сахламаг вә әзбәрләмәк үчүн әлверишли олурмуш. Сатирик ше'ри мән чох көрәкли, анчаг башга бир жанр һесаб едирәм. Мәнә елә кәлирди ки, Сиз дә бу фикирдәсиниз. Танышлығымыз мүддәтиндә сатирик ше'р јаздығыңыз вә охудуғунуз јадыма дүшмүр. Бу-күнкү поезијамызда мәһз көзәллијә һејранлыг, халгын бөјүклүјүнү көрмәк, инсан учалығыны тәрәннүм етмәк һисси гүввәтлидир. Даһа доғрусу, негатив шәкилдә көзәллик тәрәннүм олундуғуна вә онун јахшы гаршы-ландығына раст кәлмәмишәм. Индики вахтда буну тәбии һесаб едирәм. Һәјатын көзәллијини, јашары чәһәтләри-ни көрүб ону нәғмәләшдирән поезијаны мән даһа чох сеvirәм. Бир рүшвәтхор һаггындакы сөһбәти, онун «гам-чыланмасыны» поезијанын бөјүк идеалы илә чәтин «ујушан» көрүрәм. Рүшвәтхорларын, јериндә олмајан-ларын ифшасы үчүн башга жанрлар, башга мүбаризә методлары вә органлар вар.

Б. Ваһабзадә: — Көрүнүр, мәним «Гимјәт» поемам да бу гәбилдәндир...

Х. Мәммәдов: — Башга әсәрләринизлә мугајисә еләсәк, һәмин поема өн сырада дуран әсәриниз дејил. Анчаг јахшы јазылыб. Үмумијјәтлә, негатив образ ја-

ратмаг, сатира Сизин жанрыңыз дејил. Бир дә, бу жанрын тәлеји беләдир. Неч театрларымызда гәдим јунан комедијасы ојнандығыны көрмүсүнүзмү?

Б. Ваһабзадә: — Јох, көрмәмишәм, лакин...

Х. Мәммәдов: — Јунан фәһиәләри бу күн дә сеvилә-сеvилә охунур, ән бөјүк сәһнәләри бәзәјир. Анчаг билирсиниз нә гәдәр јунан комедијасы вар? Мәнфилији доғуран проблемләр көһнәлир, арадан чыхыр... Нә үчүн ше'рләринизин неч олмаса ијирми беш фәизиндә кө-зәллији негатив шәкилдә тәгдим етмәминиз? Нә үчүн бизим сеvимли шаиримиз Сәмәд Вурғун бу јолдан аз истифадә едиб? Кечмишдә, орта әсрләрдә шаирин нәсиһәтнамәләр јазыб, һәчвдән, сатирадан истифадә едиб, һакимләри јумшалтмагдан башга чарәси јох иди. Инди мүәллимин вә башгаларынын лајигли олуб-олмамасыны тәшкилат, колектив һәлл едир. Мәнә елә кәлир ки, бизим шәраитимиздә адамын нәзәрдә тутулан ишә лајиг олмадығыны мүәјјән едиб, вәзифәни ондан горуаг, — вәзифәни бу адама тапшырыб, поема вә сатира вәситәсилә ону «инсафа» кәтирмәкдән дөф-ләрлә асандыр. Ади бир вәтәндаш кими мәним белә мәнфиликләрә мүнәсибәтими јахшы билирсиниз. Белә-ләриндән јорулуб, сәнәтдә үмид, көмәк, тәскинлик ах-таранда да ше'рдә онларын портретинә раст кәлмәк кимә хош олар? Елми иш дә јарадычылыгдыр. Јенилик тапмаг арзусу илә јарадычылыг имканларымыз арасын-да учурум көрдүјүмүз вахтлар олур. Көзләдијин нәти-чәләр алынмыр. Үмидсизлијә гапылырсан, идеалындан күсмәли олурсан. Поезијамызда бөјүк сөһбәтләр тапаг, идеалымызла, арзумузла барышаг, сәһәр ишә јени гүв-вә илә кедәк. Ше'р белә мәнәви дајаг олмалыдыр...

Б. Ваһабзадә: — Мирзә Фәтәли Ахундов јахшы дејиб: «Әкәр нәсиһәт вә моизләрин инсанlara тә'сири олсајды, Шејх Сәдинин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәр-ләри әввәлдән ахыра гәдәр нәсиһәтдир, бәс нә үчүн Иран чамааты 600 илдән бәри онлары охујур, лакин орадакы нәсиһәт вә моизәләрә неч дә әһәмијјәт вермир. Буна көрә дә бизә критика лазымдыр». Сизин фикри-низ сатирик поезијанын әһәмијјәтини кичилтмири?

Х. Мәммәдов: — Мәнчә, ејбәчәрлији гамчыла-јанда да поетик көзәллијә чеврилән, јүксәк сәнәт иде-алларына јахынлашан, сәнәт модели кими һәмишә ја-шаја билән јарадычылығы хырда мәишәтчиликдән,

«тәри деди-году сәчијәли јазылардан ајырмаг лазым-дыр. Үмумијәтлә көтүрдүкдә исә һәјата, көзәллијә бағлылығы күчләндирән, инсанда ишығы, өзүнә инамы, үмиди артыран сәнәти даһа чох севирәм. Халға бөјүк тарихин, ону учалдан шәрәфли гәһрәмәнлыг тарихинин өјрәдилмәси тәрәфдарыјам. Ше'рдән дә, илк нөвбәдә, белә бир тә'сир күчү көзләјирәм.

Б. Ваһабзадә: — Бу, әдәбијатнын вәтәндашлыг пафосу илә бирбаша бағлы мәсәләдир. Мән дә поезијанын күчүнү халгын идеал вә мүбаризәләринә хидмәти илә өлчәрдим. Тарихән дә белә олуб. Гылынчымыз коршалаңда — сөзүмүз итиләшиб. Сәрһәдләримиз балачалашанда дүшүнчәләримизин, идракымызын, арзуларымызын үфүгләри кенишләниб. Өзүмүз сәнкәри тәрк едәндә дә ше'римиз сәнкәрдән чыхмајыб. Бәлкә классикләримизин јарадычылығындакы бөјүк үмумиләшдирмәләр, енциклопедик кенишлик дә бурадан кәлир. Онлар халгын, Вәтәнин тәләјини дүнја мигјасында, инсанлығын тәләји илә биркә көтүрүрләр. Биз классик ше'римизин сәвијәсинә јалныз халгын мә'нәви аләми илә даһа сых бағлы олан јүксәк идеаллар барәдә көзәл сәнәт дилиндә сөһбәт ачан әсәрләр јаратмаг јолу илә јахынлаша биләрик. Буна кәрә дә мәним сәнәт идеалым — бөјүк мәгсәдләрә бағлы олан нараһатлыг вә јанғыдыр. Хырда, интим, мәишәт дүјгуларындан јаранмыш ше'рин мәнзили узаг олмаз.

Х. Мәмәдов: — Әслиндә, һәр бир интим дүјгуја да — әкәр бу дүјгу әсл сәнәткар мәнхәсүсурса — ичтимаилик, вәтәндашлыг јад дејил. Мәсәлән, Дәјун Такаминин балача бир ше'ри дә вар: «Гышда сојут каһ ајаглары, каһ әлләри үшүдүр, гәм исә һәмишә бирбаш үрәјә санчылыр». Мәкәр бу һисси вәтәндашлыг дүјгусундан, ичтимаи пафос дедијимиз јүксәк сәнәт мәзијәтиндән кәнарда тәсәввүр етмәк олармы? Ади бир һисс техники тәрәгги дөврүнүн јүксәк инкишаф етмиш өлкәсиндә јашајан бир инсанын үрәјиндәки зәрифлији көс-тәрир, бизи она јахынлашдырыр. Сонра бу јахынлыг онун јашадыгы өлкәјә дә аид олур. Әсил сәнәтин ојатдыгы далғалар чох кениш јайылыр, онун ассосиатив тә'сири ади тәнгидчи вә сәнәтшүнас гәлибләриндән чох-чох мүрәккәбдир.

Вәтәндашлыг тәләби индики сәнәт гаршысында бир мүһүм вәзифә дә гојур: кечмишимизлә кәләчәји бағла-

маг. Охучуну классик әдәбијатымызы баша дүшмәк сәвијәсинә галдыра билмәк!

Б. Ваһабзадә: — Сиз мүасир ше'рин ролу, әһмијәти, вәзифәләри илә бағлы чидди мәсәләләрә тохундунуз. Мән бајаг мүасир ше'римиз барәсиндә фикринизи сорушанда да диггәтинизи бура јөнәлтмәк истәдим. Доғрудан да сәнәтин вәзифәси чох мүрәккәбдир, чәтиндир вә кетдикчә даһа артыг чәтинләшир. Мән бир гәләм саһиб кими, бу ағырлығы һәмишә һисс етмишәм. Поезијанын мүсбәт идеала хидмәти, зәрифлик, көзәллик, инам, вәтәндашлыг, мүасир сәнәтин кечмишлә кәләчәк арасында көрпүјә чеврилә билмәси — мәнә бир даһа Сәмәд Вурғуну хатырладыр. Мән Вурғун сәнәтинин күчү, сирри барәдә тез-тез дүшүнүрәм. Она үмумхалг мөһәббәтинин көкүнү тапмаға чалышырам. Көрүрәм ки, бу бөјүк мөһәббәтин бир сәбәби С. Вурғунун халг идејаларына јахынлығыдыр. Бөјүк сәнәт халг истәјинин барометридир — онун мә'нәвијат өлчүсүдүр. Вурғун сәнәти дә белә иди. Бу сәнәтдә халг өзүнү көрүрдү, өзүнә инанырды, О, халгын өз көзәл дилиндә данышырды. Адиә гејри-адилик көрүрдү, сәдә шәкилдә дүнјәви проблем галдырырды. Бүтүн варлығы илә көкә, ән'әнәјә бағлы иди. Һәм дә башдан-ајаға халға инамла, севки илә јоғрулмушду, ону учалдырды, бөјүдүрдү... С. Вурғун, доғрудан да, көрпү иди. Халгын мөһтәшәм тарихи онун сәнәтиндә бир даһа чанланыр вә романтик вүс'әтлә кәләчәјә говушурду...

Бу бахымдан, мән мүасир ше'римиздән, гәләм достларымын јарадычылығындан да чох даныша биләрәм. Рәсул Рзадан, Әли Кәримдән, Нәби Хәзридән, Һүсејнзәдәдән...

Әли Кәримин «Бабәкин голлары» ше'ри јадыныздадырмы? Голлары кәсилән Бабәк дөјүш һәсрәтиндән говрула-говрула достларына үз тутуб дејир:

Аман, достлар,
Һүчүм чәкин гошун-гошун.
Орда мәнсиз гылынч
чалан,
Голларымла бир
вурושун.

Көрүн, кечмишә нә гәрибә бахышдыр! Тарихлә бүкүн арасында нечә мөһкәм көрпү салыныб! Нәсим

шәһидлијини дә Әли Кәрим һејрәтли поетик дилә че-
вириб. Тәпәдән дырнагадәк сојулуб, динмәјән адамдакы
«сирр-худаны» тапмаг үчүн 600 илдир «идрак чырпыныр
пәләнк кими».

600 илдир бәшәр
дүшүнәр,
чатмаз јенә
мәшәггәтлин өлүмүн
Нәсими зирвәсинә.

Мәнчә, бизи «кечмиши анламаға, кәләчәји көрмәјә»
белә ше'рләр һазырлаја биләр... Белә ше'рләр бир дә
она көрә лазымдыр ки, халг кечиб кәлдији јоллара
бахсын, өзүнә, өз күчүнә, гүдрәтинә инансын... Баба-
сынын тимсалында өзүнү дәрк етсин.

Х. Мәммәдов: — һаглысыңыз. Әли Кәrimi ше'-
римиздә мүйјән бир мәрһәләнин башланғычы һесаб ет-
сәк, јанылмарыг... Онун ше'рләри һаггындакы илк ке-
ниш сөнбәтимиз јадымдадыр, ше'рләрини охудун, изаһ
етдин. Чәми бир һәфтә сонра Әли Кәримлә һөмишәлик
видалашдыг.

Мән каинатдакы гајданын горунмасында ше'рин
ролундан данышдым. Әли Кәрим дә дүнјанын гајдасы-
нын позулмасындан горхур. «Гајыт» ше'риндә нечәдир?

Гајыт, јеринә гој, Ајы, Күнәши,—
Јенә олдуғу тәк көрүм һәјаты.
Гајыт, көзүм нуру, көнлүм атәши,
Гајыт, саһмана сал бу каинаты!

Б. Ваһабзадә: — Көзәлдир!

Х. Мәммәдов: — Көрүн, инсан мә'нәвијатында
саһманын позулмасы каинатла, космик образларла
нечә бағланыб! Көрүн, шаир севкијә, инсан мүнәсибәт-
ләринә нечә жүксәк сәвијәдән бахыр, бу мүнәсибәтләр-
рин драматизми, кәркинлији нечә үмүмиләшдирилир!
Ше'р дә бир көзәллик кими каинатымызы саһмана сал-
малыдыр! Инсан мүнәсибәтләри ше'рин әбәди мөвзусу-
дур. Мән бир елми ишчи кими һисс едирәм ки, бу мүнә-
сибәтләрдә бир сәләшмә јараныр, бә'зи конфликт-
ләр арадан чыхыр. Дүнәнки чидди мүнәгишәләрин
сәбәбләри јанындан биз бу күн тәбәссүмлә өтүб кечирик.
Бә'зиләри белә дүшүнүрләр: инди ки беләдир, демәли,

инсан мүнәсибәтләринә даир сәнәт сабаһ кәрәк олма-
јачаг. Онлар унудурлар ки, мүнәсибәтләр сәләшәдик-
чә, мә'нәвијат, дахили дүнја мүнәкәбләшир. Һәјат
адланан варлыг бир бүтөвлүкдур. Бир шејдән узагла-
шаркән, она башга тәрәфдән јахынлашырсан. Ән идеал
сәнәт дә мә'нәви тоғгушманын тә'сириндән, ону гајдаја
салмаг уғрунда мубаризәдән јараныр.

Б. Ваһабзадә: — Психолокизмин дә көкү бурада-
дыр. Заһири мүнәгишәләр азалдыгча, психоложи тоғ-
гушмаларын мејданы кенишләнир. Мән фәрдрә ара-
сындакы тоғгушмалардан чоһ, фәрдин өз ичиндәки тоғ-
гушманы көстәрмәји үстүн сајырам. Бу сәнәтдә ичә
бахышдыр, чәтиндир. Лакин бөјүк јолдур. Инди мән
өз ичимдәки дөјүшү вермәлијәм. Мәним мубаризәм
өзүмлә өз арамда кедәчәк. Сөнбәтим дахилимдәки
икинчи сәслә олмалыдыр.

Х. Мәммәдов: — Јәгин «Икинчи сәс» пјесиниз дә
һәмин еһтијачдан јараныб. Бу көстәрир ки, кәләчәк
ше'рин јолу психолокизмдир. Һадисәчилик арадан чы-
хыр. Әли Кәrimi мисал кәтирдик. Нәдир ону фәрглән-
дирән? Нијә чоһ севирик ону?

Б. Ваһабзадә: — Мәним фикримчә, Әли Кәримин
јарадычылығы һәлә ачылмајыб. О, кәләчәјин шаиридир.

Х. Мәммәдов: — Дахилә јөнәлмиш фикир! Әли
Кәримин баш мөвзусу будур. Мән арзу едәрдим ки, ча-
ванлар бу чәһәтә даһа артыг мејл еләсинләр.

Бүтөвлүјә мејл сәнәтлә јашыддыр. Һәр бир сәнәт
адамы елә илк ше'рлә, илк мәгалә илә һиссин, мөвзунун
вә каинатын бүтөв әксини вермәјә чалышыр. Бир ба-
хышда каинаты бүтүнлүкдә көрмәк арзусу — сәнәтка-
ры алимләшдирән, алими сәнәткарлашдыран вә һәр
икиси үчүн емоционал кәркинлик көкү олан сәбәбдир.
Арзу илә имкан арасында тәзәд әбәдидир. Арзу имка-
на сығса, арзу олмаз! Бу конфликтдән сәнәткар нечә
гуртарыр? Космик поезија, космогонија бу јолдакы
уғурлу аддымлардан јараныб. Инсаны конфликтдән
чыхармаг мејли... Онун каинатла бағлылығыны ачмаг...
Өмрүн ғысалығына, арзуја јетә билмәмәјимизә фәлсә-
фи бәраәт, тәсәлли... Улдузларла инсан тәлеји арасы-
нда бағлылыг. Инсанын торпаға, чичәјә чеврилмәси...

Б. Ваһабзадә: — Бунлар әсл поезијанын мөвзу-
ларыдыр. Бәс елм адамлары бунлара нечә бахыр?

Х. Мәммәдов: — Елм адамы исә бу конфликти јүнкүлләтмәк үчүн кәнчлијинә гајытмаға чәһд едир (сәнәт елмин кәнчлијидир — дејирләр). Ана гучагына— сәнәтә гачыр. Сәнәт гуманистдир. Ән бөјүк алимләр онун гучагында сығыначаг тапыб. Еһтијачы олса да, инсан һәр кәсдән көмәк алмыр. Сәнәти бир мә'нәви көмәк кими тәгдим едәнин шәхсијјәтинин әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Бу мә'нада, сәнәткарын, јарадычылығын нүфузуну горуаг вә учалтмаг мүнүм амилдир. Сәнәт алим үчүн јарадычылыг мәктәбидир. Көзәллијә, гајдаја вурғунлуг мәктәбидир. О, габилијјәти итиләјир.

Форма садәлији илә мәзмун дәринлијинин үзви бирлији әсәрә јашарылыг верән чәһәтләрдәндир. Садәлик, һејранлыг, мүрәккәблик һејрәт јарадыр. Истәнилән мөвзу, истәнилән форма сечилә биләр, анчаг бу, поетик фикирлә доғрулмалыдыр.

Б. Ваһабзадә: — Елә сәнәтин башлыча хүсусијјәтләриндән бири јарадычы адамын сәрбәстлијидир. Мәним өз тәчрүбәмдән кәлмә гәнаәтим беләдир. Һәрдән дүшүнүрәм, мүасир фикри гәзәлдә вермәк олармы? Бә'зи тәчрүбәләрим дә вар. Инаның, елә фикирләр вар ки, ону јалныз гәзәлдә вә ја гошмада демәк олар. Сәрт ганунлары олан форма мөкәр дәрин фикир демәјә имкан вермири? Фүзули ше'риндән дәрин нә ола биләр?

Х. Мәммәдов: — Бу, үмумијјәтлә, елми гануна-ујғунлугдур. Форма чәрчивәси хәјалын мејданыны кенишләндирир. Мәһдудијјәт кәшфин анасыдыр. Форма мәһдуддурса, фикир сыхылыр, јығчамлашыр, бүллурлашыр. Дәринлик бурдан кәлир. Ме'марлыгдә јер, конструкция, материал мәһдудијјәти сәнәт ме'чүзәләри илә нәтичәләниб. Әчәми абидәләрини, Ичәришәһәр тикиләрени јада салаг...

Гәзәл, додагдәмәз, чығалы тәчнис чәрчивәдир. Анчаг бу, фикри јығчамлашдырыр, дүшүнчәјә монологлитлик верир. Әксинә оlanda, сәрбәстлик мүстәғим мә'нада сәрбәстлијә чеврилир.

Б. Ваһабзадә: — Форма нәглијјәтдыр, чатдырма васитәсидир, бахыр онунла нә дашыјырсан. Гошма формасы фикрин кур ахынындан доғур. Поемаларымда, бә'зән өзүмдән асылы олмајараг, көзләнилмәдән форма дәјишилир, араја гошма дүшүр. Мән буну гәсдән еләмирәм, сөзүн ахары гошма тәләб едир. Мән буна тәбии бахырам. Бизим тәфәккүрүмүз гошма, кәрајлы, бајаты

илә јоғрулуб. Белә ән'әнәдән имтина нәјә кәрәкдир? Фикримизә, дүшүнчәмизә әнкәл олан, инкишафымызә мане олан ән'әнәдән горхмаг вә гачмаг лазымдыр, әксинә, фикримизә көмәк едән, она дајаг олан ән'әнәдән нијә гачаг? Ән'әнә һаггында бир сөз охудум. Јаман хошума кәлди: «Ән'әнәси олмајан анчаг инкубатор чүчәләридир».

Х. Мәммәдов: — Форма һәм дә бәдин диллә бағлыдыр. Ону позсан, елә бил јад адамла јад дилдә данышырсан, тәрчүмә дилиндә данышырсан. Фикрин бөјүклүјү дејирсиниз. Мәнчә, бөјүклүк мүрәккәбликдә, долашыглыгдә јох, — садәликдәдир.

Б. Ваһабзадә: — Буна көрә дә биз фолклорумузу лајигинчә өјрәнмәлијик. Етираф едәк ки, бу әнкин хәзинәни лазыми гәдәр билмирик. Хүсусән бәстәкарларымыз. Биз сәнәткарлар бир һәгигәти билмәлијик ки, халга нә гәдәр јакынлашсаг, о гәдәр дәринләшәчәк вә учалачагы.

Х. Мәммәдов: — Истәнилән жанра ујғун сәһбәти фолклорда тапа биләрсиниз. Нәјин халга нә гәдәр лазым олдуғуну орада көрә биләрсиниз. Халг өзүндә бөјүклүк ахтарыр. Бу јолла өзүнү тәрбијә едир. Буна көрәдир ки, бүтүн дүнјада фолклора, халг сәнәтинә бөјүк бир дөнүш вар. Биз дә бу чүр олмалыјыг.

Б. Ваһабзадә: — Классик әдәбијјәтимызда да халгы, инсаны улулашдырмаг, уча тутмаг мејли вар. Низаминин гәһрәманларыны хатырлајаг...

Х. Мәммәдов: — Бә'зән сәһвән дастан десәләр дә, Низаминин поемалары елә бајаг дедијиниз психологизм нүмунәсидир. Мән «Хосров вә Ширин»и мүасир психоложи роман кими охујурам. Фирдовси дастан дејир — әхлаги нәтичә чыхарыр, Низами, Фүзули исә һадисәдән поетик бир образ кими истифадә едирләр.

Б. Ваһабзадә: — Тәәсүф ки, классиканы, кечмиши дә һәлә аз өјрәнмишик. Елә елмимизин тарихи дә лајигинчә арашдырылмајыб.

Х. Мәммәдов: — Мәнчә, бу мәсәләләри ајырмај дүз олмас. Әслиндә, бизим классиканы өјрәнмәк үчүн кәрәк елм сәһәләрини дә јакшы биләсән. Фәлсәфә, тарих, тәбиәтшүнәслыг, кимја, астрономија, этнографја вә саир. Классик ирсимиз, доғрудан да, гоша ганадлыдыр. Бәдин сөз тарихимизи мүасир елми методоложи бахымдан арашдыранда тәзә-тәзә сәһифәләр ачылачаг.

Елэ Сизин севдијиниз бир бајатыны көтүрөк: «Дүнја бир пәнчәрәдир, һәр кәлән бахар, кедәр», јахуд ел сөзүнә бахаг: «Дүнјаны өзүмлә апармајачагам ки...». Бу, һәјата материалист мүнәсибәт дејилми? Јахуд «Кузә дилә кәлиб деди ки, мән дә сәнин кими идим, бу күнә галдым» (Мәһсәти Кәнчәви); инсанын күлә-чичәјә чеврилмәси — маддәнин итмәмәси, бир һалындан башга һала чеврилмәси дејилми? Кечмишин һәр нахышында јатан сирләри ачмасаг, кәләчәјә јарымчыг чатарыг.

Б. Ваһабзадә: — Һәлә бир Фүзули дәрјасына баш вур, көр нәләр вар! «Лејли вә Мәчнун» өлмәз фикрләр хәзинәсидир. Бу хәзинәнин гапысыны нәсилләрин үзүнә кениш ача билмишики?

Х. Мәммәдов: — Классик әдәбијјатымызы јахшы билмирик. Нә үчүн Низаминин, Хаганинин әсәрләринин бу күнә јарашан тәрчүмәси, чапы олмасын? Нијә бу сәһәдә јарыш јохдур?

Б. Ваһабзадә: — Бу јахынларда көркәмли бәстәкарымыз Гара Гарајевлә мараглы бир мұсаһибә верилмишди. «Журналист» мәчмүәсиндә. О, публисистика илә мөшғул олан бәстәкарлардан данышанда, ијирминчи әср публисистика тарихимизин Үзејир һачыбәјов кими нәһәнк нүмајәндәсинин адыны чәкмир. Бу, мәни чох тәәччүләндирди. Икинчи бир адам танымырам ки, һәм публисист, һәм бәстәкар, һәм јазычы, һәм мусиги нәзәријјәчиси, һәм халг сәнәтинин биличиси кими сәнәт идеалымыз онда — Үзејир һачыбәјовда олдуғу кими чәмләшә билсин.

Х. Мәммәдов: — Бу, бәлкә дә мұсаһибәни апаран журналистин диггәтсизлијиндән олуб. Јохса...

Б. Ваһабзадә: — Худу мұәллим, сөһбәтимизи мұасир ше'рлә башламышдыг. Онунла да гуртараг. Ше'рдә мұасирликдән, информасија зәнкилијиндән сөһбәт кедир.

Х. Мәммәдов: — Мән ше'ри һиссдән, емосијадан ајырыб информасија васитәсинә чевирмәји јанлыш јол сајырам. «Мұасир көрүнмәк» үчүн ше'ри тәзә, дөбдә олан истилаһларла долдурмаг нәјә кәрәкдир? Ше'рдә һәр шеј тәбии олмалыдыр. Шаирләрдән кимин исә дејији кими, ше'р ағача јарпаглар кәлән кими кәлмәлидир. Мұәллиф ше'рдә савадлы, елмли көрүнмәк истәјәндә адамы инандыра билмир. Тәсәввүр еләјин ки, Сиз физикләрин гонағысыныз, башлајыбсыныз онларла

чох да дөгиг билмәдијиниз елми истилаһларла данышмаға. Бу, хоша кәлмәз. Онлар шаирлә көрүшәндә ше'р дилини, шаир сөһбәтини ешитмәк истәјирләр. Ше'р өз дилини горумалыдыр.

Елмдә ән горхулу шеј дүнјанын садәләшдирилмәсидир. Дүнјанын макети елә садәләшир ки, куја һәр шеј адидир, һәлл олунуб гуртарыб, һеч бир јенилик јохдур. Белә вахтда поезија кәмәјә чатыр. О, сәни садәлик иллүзијасындан хилас едир. Тутаг ки, елмдә, нағылдакы кими, гапылары ача-ача кедиб, гырхынчы отаға чатмьсан, бүтүн отаглары көрмүсән, о јанда даһа һеч нә јохдур. Амма сәнәт һәр отагдан тәзә бир аләм ачмалыдыр, тәзә јоллар башламалыдыр. Бу бахымдан, ше'римизин бөјүк кәләчәјинә инанырам. Дајагы, көкү олан сәнәт өлмәзدير.

Б. Ваһабзадә: — Көк дејиниз, јадыма һүсејн һүсејнзәдәнин тәзә бир ше'ри дүшдү: ағачын көкләри бир-биринә дөјмир, јарпаглары исә бир-биринә дөјиб далашыр. Көр нә јахшы тутуб! Көкләр нијә далашмыр? Чүнки һәрә өз ишиндәдир, бекар дајанмырлар, торпаға бағлыдырлар. Навадан асылы галанлар исә... Әкәр биз дә һәрәмиз өз ишимизи көрсәк, ирили-хырдалы ришәләр кими торпагдан һәјат гүввәси, күч, ширә чәкиб кәтирсәк, поезија ағачымыз учалдыгча учалар, дүнјанын һәр тәрәфиндән даһа ајдын көрүнәр...

РЕДАКСИЈАЈА ЧАВАБ

1. «Мәндә илк дэфә поезијаја мараг нечә ојаныбдыр?» суалына дәгиг чаваб вермәк мәним үчүн чәтиндир. Лакин бирчә шеји билирәм ки, ушаглыгдан эзбәр ше'р демәји чох севәрдим. Бунлар әсасән мүхтәлиф ушаг ојунлары илә бағлы олан халг ше'рләри иди. Әсасән јазбашы сөјүд чубуғундан түтәк гајыранда көј чубуғу ағачла дөјәр вә бир маһны охујардыг:

Шүлүд, шүлүд күндә чых,
Шәһәрә чых, кәндә чых.
Күн ки, чыхды, сән дә чых!

Сөзләрдәки бу аһәнк, дүзүлүшдәки бу гармонија, гафијәләрдәки бу көзәллик бизи гафијәли сөз демәјә һәвәсләндирәрди. Бунунла белә илк ше'рими нә заман, нә мүнәсибәтлә јаздығым јадымда дејил. Анчаг бир дэфә чалағана бәрк гәзәбләнниб она ше'рлә гарғыш дедијим јадымдадыр.

2. Әлбәттә, илк јазылаша ше'р демәк мүмкүн дејил. Буна көрә дә илк ше'рләрин јазылмасы барәдә олан икинчи суала чаваб вермәкдә ачизлик чәкирәм. Ушаглыг дөврүндә јаздығым ше'рләрдән һеч бири јадымда галмамышдыр вә мән бунлары ше'р јох, садәчә ушаг марағы адландырырам. Илк чидди јазыларымы муһарибә дөврүндә јазмышам. Бу ше'рләр муһарибәнин мәндә ојатдыгы дәрин һиссләрин ифадәси иди.

3. Јарадычылыг мәс'улијјәти һаггында чох данышмаг олар вә тәчрүбәли шаирләрин бу барәдә сөз демәси әдәби кәнчилији барындыра биләр.

Бајаг сөбһәт илк ше'рләрдән кедирди. Бу ше'рләрин итмәси бу күн мәни севиндирир. Амма вахтилә мән онлары утанмадан редаксияларә кәндәрминшдим. Редаксиялардан мәнфи чаваб аланда әсәбиләшәр, һаггын тапданмасындан наразылыг едәрдим. Илк гејри-мәтбу ше'рләрим бир јана, сонралар да јаздығым бир чох ше'рләрин мүәллифлијиндән бу күн чох бөјүк мәмнунијјәтлә әл чәкәрдим. Тәәсүф ки, бу мүмкүн дејил.

Чаван шаирләрин әксәријјәти тез чап олунмаға чан атыр. Вахтилә мән өзүм дә белә идим. Биздән әввәл-киләр дә белә олмушлар. Лакин шаир чаван јашларында бирчә шеји билмир ки, инди јаздығы алачиј, алајарымчыг ше'рләр сонралар онун јарадычылығына артыг јүк олачаг. О, сонралар бу јүкдән хилас олмаға чалышса да мүмкүн олмајачаг.

Мән һәр күн кәндләрдән, шәһәрләрдән онларла мәктүб алырам. Мәнә ше'р вә драм әсәрләри кәндәриләр. Намысы да хаһиш едир ки, бир аз әл кәздириб, чапа верим. Бунларын әксәријјәти сәнәтдән узаг јазылардыр. Әлбәттә, бунларын ичиндә тәк-түк јахшылары да олур. Беләләрини биз дәрһал чапа веририк. Бәс бурнуна сәнәтин гоһусу дөјмәјәнләр һаггында нә дејәсән?

Јарадычылыг мәс'улијјәти нә демәкдир? Биринчи һөввәдә өзүнү көрә билмәк бачарығы, өзүнә вурулмамаг сојугғанлылығы! Адамын кәнардан өзүнү көрә билмәси чәтин мәсәләдир. Лакин сәнәткар буну бачармалыдыр.

«Сәнәткарын илһамы нә заман сөнүр?» суалына мән белә чаваб верәрдим: «Өзүнә вурулмаға башлајанда!» Мәс'улијјәт һисси сәнәткары һеч заман тәрк етмәмәлидир. Кәнч сәнәткар унутмамалыдыр ки, о, бир атаја, бир анаја, бир кәндә, бир шәһәрә дејил, бөјүк бир мәмләкәтә, бәлкә дә планетә оғул олмаға һазырлашыр. Мән јалһыз буну дејә биләрәм ки, мәмләкәтә, планетә оғул олмаг истәјән оғулун мәмләкәтә бојда үрәји, планетә бојда мәс'улијјәт һисси олмалыдыр. О, һәр шејдән әввәл бир мәсәләни өзү үчүн ајдынлашдырмалыдыр. Нә үчүн јашајыр, о, ким вә нә үчүн јарадыр? Бу суалын чавабыны мүәјјәнләшдирән кәнч бир гәләм саһибинин ән бөјүк зирвәләри тутә биләчәјинә инанырам!

ЕРМӘНИСТАН «ГРАГАН ТЕРТ» (ӘДӘБИЈАТ) ГӘЗЕТИНӘ

«Һаҗастан» нәшријјаты ермәни дилиндә мәним «Дурналар» җитабымы нәшр етмишдир. Бунун үчүн мән ағсачлы, мүдриҗ ермәни халгына, бу халгын эҗкасынын гәрчүманы олан «Һаҗастан» нәшријјатына, ермәни гәләм јолдашларыма вә мәним руһуму, фикрими өз халгына лајигинчә чатдыран тәрчүмәчи, шаир достум Алег Хачунса тәшәккүр вә миннәтдарлығымы билдирирәм.

Җитабы мәнә редакторум Вардкес Бабајан көндәрди. Бакыда јашајан ермәни гәләм јолдашларыма охутдум. Севинчимдән көзләрим јашарды. Мәним сөзләрим, руһум, фикрим көзәл бир халгын дилиндә көзәл сәсләнирди. Сәнәткар үчүн бундан бөјүк хошбәхтлиҗ билмирәм. Нә бөјүк сәадәтдир ки, өз халгынын дилиндә јазыб, башга халгларын да дилиндә даныша биләсән. Һәм дә елә бир халгын дилиндә ки, о халг әсрләр боју бизимлә гоншу олмуш, чииин-чииинә јашамыш, дәрдимизи дә бөлмүшүк, севинчимизи дә. Елә бир халг ки, бабамын тојунда члыб, ојајыб, күлүб. Онун јасында да көз јашлары төкүб.

Җитабы вәрәгләдикчә доғулдуғум шәһәрдә тојларымызын тарзәни гоча Бархудар әми јадыма дүшдү. Гоча Бархудар мәшһур шәкили ханәндә Әләскәрин тарзәни иди. Атамын јашыдларынын тојуну о еләмишди. Һәр иҗи халг—Һәм ермәни, Һәм дә азәрбајҗан халгы Һәмишә сәнәткара ел ағсаггалы кими бахмыш, она һөрмәт етмишләр.

Бизим маһныларымыз тар үстүндә јаранмышдыр, тара көкләнмишдир. Она көрә дә мән бу һәгигәтә әминәм

ки, мәним «Дурналар» җитабымдакы шә’рләрим ермәни халгына да ејни дәрәчәдә әзиз олачагдыр. Чүнки маһныларымызын көкү бирдир. Чүнки һәр иҗи халг өз гәлбинни тар үстүндә көкләмишдир.

Җитабы дәнә-дәнә вәрәгләјирәм. Әлифбаны билмирәм. Һәрфләринин шәклинә бахырам. Бу һәрфләр мәнә гоча Ермәнистанын дағларыны, дәрәләрини, тәпәләрини, мешәләрини, јолларыны, чығырларыны хатырладыр. Һәрфләрә бахдыгча мәнә елә кәлир ки, Ермәнистан дағларындан әсән күләкләр, Ермәнистан мешәләринин хышылтысы, булағларынын һәғмәси мәним шә’рләрим охујур. Мән өз шә’рләримдә халгымын дүнәниндән, бу күнүндән вә сабаһындан данышырам. Бу һәғмәләр Хачунсун гәләми илә Ермәнистанда өз әкс-сәдасыны тапды. Мән бу һәрфләрдә Ермәнистанын гәдимлијини, мүдриклијин көрүрәм. Мән бу һәрфләрдә Ермәнистан галаларыны, бүрчләрини, дағларын башына доланан јолларыны көрүрәм. Мән бу һәрфләрдә Сасунлу Давидин гылынчыны, Сајат Нованын ләләк гәләмини көрүрәм. Нәһајәт, мән бу һәрфләрдә бу күн өзүмү, өз фикрими, өз һиссими көрүрәм.

Ешг олсун халглар арасында бу көзәл көрпүнү салан бүтүн јолдашлар!

1972

ЖАЗЫЧЫ, ЗАМАН ВƏ ОХУЧУ

Жазычы вə охучу, сənəткар вə заман проблеми, онларын бир-бири илə əлагəси вə бир-бирлəринə олан тəлəблəри илк бəдии əсəр јаранан кўндən башланмышдыр. Биз мəтбуатда, партија сənəдлəриндə вə гəлəм саниблəринин чыхышларында белə бир фикрə чох тез-тез раст кəлирик: жазычы охучудан кери галмамалы, онун тəлəблəринə, арзу вə истəклəринə вахтында чаваб verməји бачармалыдыр. Бунун үчүн, əлбəттə, жазычы əсрин габагында кетмəли, əсрин сəвијјəсиндə дурмагы бачармалыдыр.

Јаранан һər бир јени əсəр дөврүнүн бəдии ајнасыдыр. Мəсəлən, кəтүрəк Чəфəр Чаббарлынын «Алмас» əсəрини. Бу əсəр коллектив тəсəррүфата кечид дөврүндə Азəрбајчан һəјатынын бəдии тарихчəсидир. Белə ки, 500 илдən сонра бир тарих алыми Азəрбајчанын бу дөврүнү өјрənməк истəјəрсə, она архив сənəдлəрини, бу дөврүн мəтбуатыны вəрəглəмəкдən чох, «Алмас» əсəри кəмəк едər. «Алмас» пјесини охумагла тарихчи бу дөврүн һадисəлəрини, чанлы һəјатыны, бу дөврүн адамларыны, онларын характер вə тəбиəтлəрини өз кəзлəри илə кəрмүш олар. Бəдии əсəрин күчү дə бундадыр, кəзəллији дə.

Мүасир жазычылар үчүн Ч. Чаббарлы бəјүк бир мəктəб јаратмышдыр. Бу мəктəбин ады мүасирлик мəктəбидир.

Охучуларымыздан тез-тез мəктублар алырыг. Онлар биздən дөврүмүзүн пафосуну əкс етдирə билən бəјүк əсəрлər тəлəб едирлər. Мəсəлən, Зərдаб рајонунун Бы-

чаглы кəндиндən Сəмədов Сəмəd адлы бир охучу јазыр ки, мən елə əсəрлər истəјирəm ки, онлар мəни дəриндən дүшүндүрмəји бачарсын.

Охучунун тəлəби тамамилə һаглыдыр. Жазычы өз охучусуну дүшүндүрə билмəк үчүн əввəлчə өзү дүшүнмəји бачармалыдыр. Дəрин билексиз дүшүнмəк мүмкүн олмадыгы кими, дүшүндүрмəк дə мүмкүн дејил. Философ Декарт чох кəзəл демишдир: «Дүшүнүрəm, демəк, јашајырам». Бунун əксинə «Јашамаг үчүн дүшүнмəк лəзым дејил» дејəнлər исə бизи чылызлыга, фикирсизлијə апарыр. Мən мəшһүр совет шаири Е. Межелəјтесин дејији «Дүшүнчə поезијасы»нын пəрəстишкарыјам. «Фикир поезијасы» дедијимиз заман бизи һəјəчанландырыб дүшүндүрən, дүшүндүрүб һəјəчанландыран əсəрлəри баша дүшүрүк.

Мənə кəрə поезијанын, əдəбијјатын ајрыча мөзусу, ајрыча сөзү јохдур. Чəмијјəтдə баш верən ирили-хырдалы һадисəлər, бүтүн фикирлər вə дүјгүлар поезијанын мөзусу ола билər. Əсл мəсəлə исə бу һадисəлəрин вə фикирлəрин бəдии вə ја гејри-бəдии ифадəсиндəдир. Мирзə Чəлил демишкən: «Мən јазырам ки, дүшүнəсиниз». Бəли, жазычы илə бəрəбər охучу да дүшүнмəји бачармалыдыр.

Сијəзən рајонундан Күлəлијев Мүзəффəр вəтəндашлыг мөзусунда жазылан əсəрлəри даһа чох севдијини гејд едир. Күлəлијев јолдаш тамамилə һаглыдыр. Чүнки һər бир бəдии əсəрин чөвһəриндə бир фикир, бир идеја, бир мəгсəд дурмалыдыр. Фикирлəрин, идејаларын ən бəјүјү исə вəтəнсевəрлик идејасыдыр. Бу идеја һəјəтдакы мəгсəдимизи, чəмијјəтдəки јеримизи бизə кəстəрир. Јалныз бу идеја əтрафында дүшүндүјүмүз заман бу дүнјаја нијə кəлдијимизи, нəјин нанинə чалышдыгымызы, мұбаризə апардыгымызы дəрк едирик. Нəһəјəт, бу идеја бизим һəјəтдакы јөнүмүзү, јолумузу мүəјјən едир.

Бу мəсəлəлər бəдии əсəрин мөзусуна вə мəзмунуна андир. Бəс форма? Əлбəттə, бəдии əсəр үчүн форма да, онун кəзəллији дə вачиб шəртлəрдəндир.

Бир охучу жазыр ки, шаирлər өзлəриндən тəзə шəр үсуллары ујдурмагданса, мəлүм вəзнлəрдə јахшы шəр јазсалар јахшыдыр».

Охучу мүəјјən гəдər һаглыдыр. Əруз вəзнини тамамилə атмаг олмаз. Мөвзуја кəрə бу вəздən дə истифадə

етмәк ләзимдыр. Ләкин әсл мәсәлә вәзидә дејил, о вәзидә ифадә олунан фикирләрин көзәллијиндәдир. Мәкәр сујун тәркибини өјрәнмәк истәјән алим үчүн сујун төкүлдүјү габын һансы өлчүдә олмасынын әһәмијјәти вармы?

Илләр кечдикчә замана ујғун олараг зөвгләр дә дәјишир, тәзәләнир. Сәнәткар да дәјишән, тәзәләнән бу зөвгләри, һиссләри вахтында тута билмәсә, демәк замандан, онун тәләбләриндән кери галмыш олур. Јашча гочалмаг бөјүк дәрд дејил, ән бөјүк дәрд фикирчә, үрәкчә гочалмаг, кери галмагдыр:

Заман бизә дејир: һәјата дүз бах,
Фикрий бу сүр'әтдән кери галмасын.

Бөјүк бир дәрд дејил јашча гочалмаг,
Фикир гочалмасын, гәлб гочалмасын.

Сәнәткар Молла Нәсрәддин ләтифәсиндә олдуғу кими бармағыны тарын бир пәрдәсинә гојуб, 40 ил ејни һаваны чалмамалыдыр. Пәрдәләри, халлары замана ујғун олараг дәјишмәли, күнүн, әсрин өз һавасыны чалмалыдыр.

1971

Әфәрләр,
тәәссүратлар

ФҮЗУЛИНИ ЗИЈАРӘТ ЕДӘРКӘН

Истәр җазылы, истәрсә дә шифаһи әдәбијатымызда Бәсрә вә Бағдад шәһәрләринин адларына тез-тез раст кәлирик. Низами вә Хаганидән башламыш Вагиф вә Видадијә гәдәр бир чох шаирләримизин әсәрләриндә Бағдад һәјәты, Бағдадын көзәл тәбии мәнзәрәләри, Дәчлә—Фәрат чајлары һағында көзәл әфсанәләр вә марағлы әһвалатлар охумушуг. Нәһајәт, дүнјанын ән бөјүк гәлб шаирләриндән Мөһәммәд Фүзулинин Бағдадда јашадығы вә Бағдадда җазыб јаратдығы да бизә мәлумдур. Һәлә ушаг икән ешитдијимиз «Мин бир кечә» нағыллары да Бағдаддан, бу әфсанәләр шәһәринин фүсункар көзәлликләриндән данышыр.

Бүтүн бу ешитдијим нағылларда вә охудуғум шәһәрләрдә мән һәмишә Бағдады нәзәримдә әфсанәви бир шәһәр кими чанландырар вә бу шәһәри көрмәк һәвәси илә јашардым.

1959-чу илин декабр ајында шаир Рәсул Рза, Гасым Гасымзаде, академик Әбдүлкәрим Әлизаде, профессор Фирудин Һүсејнов, үмумијјәтлә, сәккиз јолдашла бәрәбәр Ирага кетмәк мәнә нәсиб олду. Декабр ајынын 15-дә сәһәр саат 10-да «ТУ-104» төјјарәсилә Москвадан учдуг. Саат 1-дә Албанија республикасынын пәјтахты Тиранаја, 5-дә исә Мисирин пәјтахты еһрамлар шәһәри Гаһирәјә чатдыг. Москвада 15—18 дәрәчә шахтадан чыхыб 6—7 саатдан сонра 20—25 дәрәчә истијә дүшдүк.

Палтолары чыхартмалы олдуг. Адичә костјумла кәзирдик. Гаһирәдә бир кечә «Контенентал» мейманханасында галдыг. Сәһәри Гаһирәни кәздик. Гаһирә чох бөјүк шәһәрдир. Бурада диггәти чәлб едән мүһүм чәһәт бина-

ларын бир-биринə бəнзəмəјəн мə'марлыг ʊслубудур. Декабрын 16-да сəһəр саат 11-дə Ливанын мəркəзи Бейрута учдуг. Бейрутда бир саат динчəлдикдəн сонра јолумуза давам етдик. Һəмин кун саат 5-дə сʊлһ шəһəri адланан Багдада чатдыг. Багдадда бизи чох бəјʊк сəмимийјəтлə гаршыладылар. Дʊшдʊјʊмʊз мəһманхана мəшһур хəлифə Һарун əл Рəшидин адыны дашыјан кʊчəдə јерлəширди. Биз кʊчəјə чыхдығымыз заман эрəблэр «Совјет», «Совјет», дејə бизи алгышлајырдылар.

Мə'лум олдуғу кими, Багдад зəнкин тарихə малик олан чох гəдим бир шəһəрдир. Хʊсусəн хилафəт дəврʊндə Багдад бʊтʊн мʊсəлман алəминин дини мəркəзи олмушдур. Бурада биналар эсасəн шəрг ʊслубунда тикилмиш, шəрг орнаментлəri илə бəзəнмишдир. Шəһəri уча гʊл-лəли минарəлэр, фирузəји кʊнбəзлэр бəзəјир. Үмʊмəн Ирагда тарихи абидəлэр, итиб-батмыш гəдим шəһəрлэрин галыглары, гəдим галалар, бʊрчлэр вə гəсрлэр, мʊхтəлиф символлар ифадə едн гəдим хəјкəллэр истəнилən гəдəрдир. Бунлардан бир нечəsi һаггында мʊхтəсəр дə олса данышаг. Дуалар гəлəsi, 1221-чи илдə хəлифə Əл Насир тəрəфиндən јенидən бəрпа едилмишдир. 1180-чи илдə тикилмиш Гəср Аббаси музеји дə сəјјаһларын диггəтини чəлб едир. Бу тарихи абидə даш шəбəkəлэрдən һөрʊлмʊшдур. Бир нечə гапысы фил сʊмʊјʊндən вə кʊмʊшдən гайрылмышдыр. Бу гəсрдə мараглы чəһəтлэрдən бири дə будур ки, отагларындан биринин диварында 8 мисрадан ибарət азэрбајчанча бир шə'р јазылмышдыр. Шə'рин бʊтʊн мисралары охунмур. Охуна билən мисралар белəдир:

Бу јадикаридən гəрəзим бир нишанəдир,
Бир мəһлигадən олмады хали заманə дə.
Əсқияк дејил чирағы ачəб асitanəдир.
...Фəрһадын етдији буна нисбət зəбанəдир.
Һади, чəһанда гəјри тамам бир бəһанəдир.

Багдадын гəрб һиссəсиндə ерамыздан əввəl 815-чи илдə чəкилмиш Шаиғ Мəруф əл Каһин мəгбəрəсинə дə бахдыг. Ерамызын 1215-чи илиндə һəмин мəгбəрəнин јанында бир мəсчид дə тикилмишдир.

Хəлифə Һарун əл Рəшидин арвады мəшһур Зʊбейдə хатун мəгбəрəси, «Бəјʊк хəлифəлэр» мəсчиди, ерамыздан əввəl 1358-чи илдə эсасы гојулмуш Хан Мəрјан гəсри кəзəl мə'марлыг эсəрлэридир.

Декабрын 17-дə биз педагожи коллечə кетдик. Бу коллеч орта мəктəб мʊəллими һазырлајыр. Бизи мəктəбин мʊдири гаршылады. О, коллеч һаггында мə'лумат верди. Коллечин техники вə һуманитар елмлэр ʊзрə 9 факʊлтəsi вардыр. Бурада 2 минə јахын тəлəбə охујур. Бизи марагландыран чəһəтлэрдən бири дə бу олду ки, коллечдə тʊркмən ады илə танынан 61 нəфэр тʊркмən тəлəбə охујур. Јери кəлмишкən буну да демək лəзимдыр ки, Ирагын Кəркʊк, Əрбил вə Мосул шəһəрлэриндə јарым милјондан артыг азэрбајчанлы јашајыр. Бунларын дили, демək олар ки, бизим дилимиздир, һəтта ифадə тэрзлэри белə бизим ифадə тэрзлэримизə чох јахындыр. Биз бурадакы азэрбајчанлы тəлəбəлэрдən кимјə вə ријазийјат факʊлтəсиндə охујан һашым, Ибраһим, Һичран, Сəмајə, Əмəl, Ваһаб, Камал, Халид, Мəһəммəd Сəид вə башгалары илə таныш олдуг. Бир хəјли сəһбət етдик. Биз һəмин тəлəбəлэрə вə коллечин китабханасына Фʊзʊлинин диваныны вə «Лејли вə Мəчнун» эсəрини һəдијјə вердик. Онлар да бизə дəш нишанлары бағышладылар. Тəлəбəлэр бизи тəлəбə тəшкилатынын дʊзəлтдији чəј мəчлисинə дə'вəт етдилэр. Бурада коллечин мʊдири вə тəлəбəлэр чыхыш едиб Совет—Ираг достлуғу һаггында ʊрək сөзлэрини сəјлэдилэр.

Мə'лум олдуғу кими, Ирагын чох зəнкин бир тарихи вардыр. Һалə ерамыздан чох-чох əввəl бурада Бабилистан дəвлəти олмуш, инди дə гəдим Бабил дəвлəтинин хəрəбəлэри горунуб сахланмагдадыр. Биз декабрын 18-дə Багдадын 100 километрлијиндə јерлəшən гəдим Бабил шəһəринин хəрəбəлэринə кетдик. Гəдим шəһəрин кəзəллијини инди дə мʊһафизə едиб сахлајан учуг гəсрлэр вə ени кʊчəлэр, биналарын диварларына һəкк едилмиш мʊхтəлиф хəјван шəкиллэри бизи валəһ етди. Һазыркы Ираг һəкʊмəтинин хʊсуси тапшырығы илə бу шəһəр јенидən бəрпа едилир.

Декабрын 19-да азэрбајчанлылар јашајан Кəркʊк шəһəринə кетдик. Шəһəрин əһалиси бизи јеничə ачылмыш гызылкʊллэрлə гаршылады. Бурада Мəһəммəd Хуршид вə Һəsən Əфəнди адлы эдəбијјат мʊəллимлэри илə таныш олдуг. Бу мʊəллимлэр бизə јерли фолклоршʊнаслардан олан Ата Тəрзибашинин топладығы Кəркʊк бајатыларыны һəдијјə вердилэр. Јери кəлмишкən демək лəзимдыр ки, кəркʊклʊлэр бајатыја «Һəјрат» дејирлэр. Бу бајатылар өз инчəлији вə кəзəллији илə бизи хəјран

етди. Нәмин бајатыларын бир гисми бизим халг әдәбиј-
јатымызда да вардыр. Будур, о бајатылардан бир нечәси:

Нечә көзләр,
Нечә гаши, нечә көзләр.
Бир көз ки, кирпик чала,
Јар јолун нечә көзләр?

Мәндә вар
Сән гәссәб ол, мән давар.
Синәм әттар дуканы,
Нәр нә десән мәндә вар.

Апарды бојат мәни,
Бир зүлфи сәјјад мәни.
Апарырсан сән апар,
Апармасын јад мәни.

Ахшам арада галды,
Хәнчәр јарада галды.
Мәним вәфасыз јарым,
Билмәм һарада галды.

Заман галыр,
Аһ галыр, аман галыр.
Јыхылыр уча дағлар,
Тозу бир заман галыр.

Күндә мән,
Көлкәдә сән, күндә мән
Илдә гурбан бир олар
Сәнә гурбан күндә мән.

Далдасына,
Дал битир далдасына.
Намәрд аслан оларса,
Сығынма далдасына.

Оху јана,
Јајынмаз оху јана.
Јар синәмә ох атды,
Горхурам оху јана.

Бу көнүл титрәдән бајатылар бизә истәр-истәмәз,
Фүзули ше'риндәки инчәлији вә дәрин мә'наны хатырла-
дыр. Демәк, бизим бөјүк Фүзулимиз бу көзәл вә инчә
бајатыларын зәмининдә јетишмишдир. Буну да демәк
лазымдыр ки, Азәрбајчанда «Бајат» кәндләри олдуғу

кими, бурада да бир нечә «Бајат» адлы кәнд вардыр.
Бурада Фүзулијә дәдә Фүзули дејирләр. Бизә елә кәлир
ки, бу «дәдә» сөзү «Дәдә Горғудда» ишләнән мүгәддәс-
лик мә'насындадыр. Көркүклүләр һөрмәт етдикләри
адамлары «дәдә» дејә чағырырлар. Нәзирдә Көркүкдә
јаһајан јерли бир шаирин ады һичри Дәдәдир. Бүтүн
бу мәсәлэләр бөјүк тәдғигата еһтијачы олан чидди, елми
мәсәлэләрдир.

Биз бир кечә Көркүкдә галыб сәһәри Ирагын бөјүк
нефт шәһәри олан Мосула кетдик. Мосулда да чох бөјүк
абидәләр сахланмағдадыр. Бурада Мосул милли музее-
јинә вә Ассирија шаһлығынын пајтахты олан Нинәва
хәрабәләринә, V әсрдә тикилмиш Нинәва шаһлығы гәс-
ринә вә Нәби Јунис мәсчидинә кетдик. Нинәва шәһә-
ринин диварларына чох гәрибә һејкәлләр һәкк едил-
мишдир. «Поезија илаһәси»нин һејкәли даһа чох марағ-
лыдыр.

Бүтүн бу абидәләр дәвләт тәрәфиндән горунур вә је-
ниндән бәрпа олунур.

Декабрын 23-дә сәһәр бөјүк Фүзулинин гәбрини зи-
јарәт мәғсәдилә Кәрбәләјә кәлдик. Кәрбәланын әтра-
фы хурма, портахал вә наринки ағачлары илә әһатә
олунмушдур. Портахаллар ағачлардан гызыл чырағлар
кими салланыр. Нәр тәрәф јамјашылдыр. Бурада нәг-
лијјат васитәси, әсасән фәјтонлардыр. Биз Фүзулинин
гәбри үстүндә шәкилләр чәкдирдик.

Фүзулинин гәбри Кәрбәлада ән мәшһур мәсчидләр-
дән биринин гаршы тәрәфиндә боју тәхминән 2 метр
јарым олан бир даш күнбәзин ичәрисиндәдир. Күнбәз
Шәрг үслубунда тикилмиш, дашлары Шәрг орнамент-
ләри әсасында јоңулмушдур. Гаршы тәрәфдән ачыг олан
күнбәзин сағ вә сол тәрәфиндән чөлә кичик пәнчәрәләр
ачылыр.

Кәрбәлада исламијјәтин илк илләриндә тикилмиш
бир нечә мәсчидә бахдыг.

Декабрын 24-дә Сасаниләр сүләләсиний мәркәзи
шәһәри олан Мәдаинә кәлдик. Бурада бизә VII әсрдә
тикилмиш Әнуширван Кәсра сарајынын харабаларыны
көстәрдиләр. Биз бурада бөјүк шаиримиз Хаганинин
«Мәдаин Хәрабәләри» поемасыны хатырладыг. Хагани
дә бура кәлмиш, сасаниләрин мәркәзи олан гәдим Мә-
даин шәһәринин XII әсрдәки вәзијјәтини гәләмә алмыш-
дыр. Шаир дағылмыш сарајын дили илә дејир:

Биз әдл сәрајикән зүлм илә хараб олду,
Залимлар олан гәсрә, көр нејиәјәчәк дөвран.
Сарсытды ким әфлакә галхан белә сјваны,
Көјләрдәки гүввәтми етди, ја фәләк виран?
Сордум нара кетмишләр инди о бөјүк шаһлар?
Бир һамиләдир торпаг, чох удмуш о шаһ, хаган.

Бу гәср һазырда бәрпа олунур. Гәсрин һәр бир дива-
рынын галынлығы 4 метр, баш салонун узунлуғу 50, та-
ғын һүндүрлүҗү 75, ени 30 метрдир.

Аҗын 26-да Бәсрәдә олду. Хурма фабрикинә кетдик.
Бәсрәдә Совет—Ираг достлуғу чәмијјәти бизи зијәфәтә
дә'вәт етди. Бурада чәмијјәтин сәдри Әрәб вә Совет
халqlарынын достлуғу шәрәфинә нитг сөјләди. Рәсул
Рза сәдрин нитгинә чаваб верди.

Бағдадда олдуғумуз мүддәтдә Ираг нефт мә'дәнлә-
риндә вә хәстәханаларда ишләјән совет мүтәхәссисләри
илә көрүшдүк. 18 нәфәрдән ибарәт олан азербайчанлы
нефтчиләр 150 нәфәр инкилис мүтәхәссисини әвәз едир.
Азербайчанлы мүтәхәссисләр онларча әрәб кәңчинә
нефтчыхарма ишини өјрәдир.

Декабрын 30-да Вәтәнә гајытмаг үчүн Гаһирәјә кәл-
дик. Гаһирәдә 4 күн галды. Бу мүддәтдә биз еһрамлара
бахды.

Доғрусу, бизим Ираг торпағына етдијимиз бир нечә
күнлүк сәфәрдән алынған хатирәләр өмүр дәфтеримә чох
мөһкәм һәкк олунмушдур. Индијәдәк Ирағын ады чәки-
ләрәк Фүзулини андығым кими, бундан сонра да Фүзу-
линин адыны чәкәркән көзәл Ираг торпағы, онун меһ-
рибан, гонагпәрәст, јарадычы халғы хәјалымда чанла-
начагдыр. Мәним Ираг торпағындан кәтирдимиз ән бө-
јүк төһфә будур.

1960

ДӨЈҮШӘН ПОРТУГАЛИЈА

Португалија—Порт вә Гал сөзләриндән јаранмыш-
дыр. Јә'ни Хоруз лиманы. Хоруз—бу өлкәнин емблеми
һесаб олунур. Бу өлкә сон дәрәчә марағлы вә зиддијјәт-
ли өлкәдир. Бу зиддијјәт, өлкәнин тарихиндә даһа ајдын
нәзәрә чарпыр. Вахтилә ромалыларын, әрәб, франсыз,
инкилис вә испанларын мүстәмләкәси олмуш, јадларын
тапдағында әзилмиш бу өлкә, сонрадан өзү мүстәмлә-
кәчилик ешгинә дүшмүш, Африка, Чин вә Һиндистанын
бир чох әјаләтләрини ишғал етмиш, өз башларына кәл-
миш мүсибәти башга халqlарын башына кәтирмишдир.

Португалија—дәниз кәшфләри өлкәсидир. Әлбәттә,
бу кәшфләрин әсас мәгсәди башга өлкәләри ишғал ет-
мәк, Португалија дәвләтини кенишләндирмәк иди. Бу
мәгсәдлә португалијалылар 1419-чу илдә Порту-Санту
адаларыны, 1420-чи илдә Мадеру вә Азор адаларыны,
1445-чи илдә Јашыл буруну кәшф етмишдиләр. Лисса-
бон вә Порту тачирләри бу өлкәләрдән хејли сәрвәт
гопармышлар. 1484-чу илдә дәниз сәјјаһы Диого Кан
Конгония, 1486-чы илдә Бартоломеј Диас Һинд океаны-
ны, 1497—99-чу илләрдә исә мәшһур сәјјаһ Васко да Га-
ма Һиндистаны, 1500-чу илдә Кабрал Бразилијаны кәшф
етмәклә Малај адаларындан Чинә јол ачыр.

Лиссабон шәһәринин Атлантик океанына ачылан са-
һилиндә бир нечә ил бундан әввәл Португалија дәвләти
дәниз сәјјаһларынын шәрәфинә марағлы бир абидә
учалтмышдыр. Бу абидә гурудан дәнизә доғру һәрәкәт
едән кәми шәклиндәдир. Кәминин бурну дәниздә, көв-
дәси гурудадыр. Сағ вә сол бөјүрләриндә исә јухарыда
адларыны чәкдијимиз мәшһур сәјјаһларын һејкәлләри

элләрində бајраг дәннizə һүчүм чәкирләр. Башда элини океана тәрәф узатмыш шаһзадə Генрих дајаныр.

Бу дәннiz сәјјаһлары, әлбәттə, дүнјанын көшф олунмасында, гит'әләрин тапылмасында бөјүк ишләр көрмүшләр, фəдакарлыг көстәрмишләр. Бу сәјјаһларла Португалија фəхр етмәкдə һағлыдыр.

Португалија һәм əразичə, һәм дə əһалисинин саяйна көрə кичик олмасына бахмајараг, өзүндən дəфəләрлə бөјүк олан онларла өлкəни вə халглары əзмиш, тапдаламыш, сəадəтини башга өлкəлəрин фəлакəти үзəриндə гурмушдур. Марксизм тə'лиминə көрə башгаларыны əсарəтдə сахлајан бир халг өзү дə азад ола билмəз. Буна көрə дə сон иллəрдə Португалијанын мүстəмлəkəлəri бир-бир элиндən чыхмаға башлады. 1974-чү илин 25 апрелиндə диктатура дєврилди.

Өлкəнин Лиссабон, Порту, Шаннбра, Евора шəһəрлəриндəки уча биналар, парклар, фабрик вə заводлар, көрпүлөр мүстəмлəkə халгларынын ганы баһасына јаранмышдыр. Јалныз буну демək кифајəтдир ки, Лиссабон шəһəрини ада илə бирлəшдирən асма көрпү 75 милјон доллар баша кəлмишдир. Ики километр јарым узунлуғунда олан бу көрпү дүнјанын эн узун көрпүсү һесаб олунур. Көрпүнү Салазарын вахтында Американлар тикмишдир. Јерли əһали дєјир ки, бизə хəстəхана вə мəkтəбләр вачибкən белə бөјүк бир хəрч илə бу көрпүнүн тикилмəсинин елə бөјүк əһмијјəти јох иди.

Һазырда Португалија эн ағыр күнлəрини јашајыр. Алвара Кунјалын рəһбəрлији алтында Коммунист Партијасы чох чидди фəалијјəт көстəрир. Халгын əсас һиссəси Кунјалын тэрəфиндэдир. Нојабрын 6-да өлкəдə олан мүхтəлиф сoсиалист партијаларын лидерлəri илə Коммунист Партијасынын лидери Кунјал арасында 4 саатлыг кедən мубаһисəни телевизијада көстəрдилэр. Ертəси күн Лиссабонда октябрын 58-чи илдөнүмү мүнəсибəтилə Коммунист Партијасынын тəшкил етдији јармаркада чамаатла көрүшдүк. Халгын əксəр һиссəси Кунјалын фикирлəринə шəрик олдуғуну вə мубаһисəдə онун гəлəбə чалдығыны сөјлəјирди.

Азэрбајчан нүмајəндəлəринин үзвлəri—Н. Нəриманов адына тибб институтунун ректору профессор З. Гулијева, Азэрбајчан Елмлэр Академијасынын мұхбир үзвү профессор И. Оручова, Бақы Партија Мəктəбинин ректору профессор Т. Кəчəрли, Сoсиалист Əмəји Гəһрə-

маны С. Əһмədов, Нəриманов Ражон Партија Комитəсинин биринчи катиби Н. Əһмədов (нүмајəндə һєј'əтинин рəһбəri), Бақы комитəсинин шə'бə мүдири Т. Һачыјев вə мən ихтисасымызла əлагəдар јерлəрдə чамаатла көрүшлэр кечирир, сөһбəт едирдик. Көрүшлəрдə бизə вєрилən суаллардан ајдын олду ки, 25 апрел 1974-чү ил ингилабындан əввəlки фашист режиминин тəблиғаты нəтичəсиндə чамаатын бизим өлкə һағындакы тəсəввүрлəri тамамилə јанлышдыр.

Нојабрын 5-дə мən Нəчмədдин Əһмədовла өлкəнин Шимал һиссəсиндə, мүртəчə гүввəлəрин дајаг нөгтəси һесаб олунан Порту шəһəринə кетдик. Ону да дєјим ки, дүнјада «Портвєјн» ады илə мəшһүр олан шəраб бу шəһəрин ады илə бағлыдыр.. Ејфел гүллəсини тикən мəшһүр франсыз мє'мары Ејфел узун мүддəт Португалијада јашамыш вə бурада бөјүк мє'марлыг мəkтəби јаратмышдыр. Онын вахтылə бу шəһəрдə тикдији биналар вə көрпүлэр көзəl мє'марлыг абидəsi кими шəһəri бəзəјир. Шəһəрин ортасындан ахан Дору чајы үзəриндə тикилən көрпү мисилсиз мє'марлыг абидəсидир. Һəмин күн Португалија Коммунист Партијасынын Порту шəһəриндəки шимал тəшкилатынын идарəсиндə олду. Тəшкилатын рəһбəri чох кəнч Антонио Абреу бизи гəбул етди. Абреунун мə'луматындан ајдын олду ки, Портуда вəзијјəт даһа кəркиндир. Салазар һөкүмəтинин талыглары бурада чидди фəалијјəт көстəрирлэр. Бунунла белə, сағлам гүввəлэр даһа сых бирлəшмиш, јени һөкүмəти һər вəситə илə мұдафиə едирлэр. Бурада Миранда адлы кəнч бир рəссам Коммунист Партијасынын фəалијјəтини ишығландыран плакатларыны бизə һəдијјə кими тəғдим етди. Бəлəдчимиз вə тэрчүмəчимиз ханым Маргарита дөвлəт университетинин психолокија фəкүлтəсиндə охумуш, чєврилишдən сонра вəтəнə кəмək мəғсəдилə тəһсилини јарымчыг гојуб Лиссабона јағымшыдыр. О, бизи Совет—Португалија Достлуг Чəмијјəтинə апарыр. Чəмијјəтин ишчиси Мануела һәм дахилən, һәм дə харичən сон дэрəчə көзəl бир адамдыр. Бир гəдэр рус дилини дə билир. Биз онун машинында Порту шəһəрини кəзирик. О, шəһəрин кəзмəли јерлəрини, музейлəрини, китабханаларыны бизə елə бөјүк бир мəһəббəтлə тəғдим едир ки, биз онун көзлəриндə јанан ишығда Португалијанын букүнкү вəзијјəтини охуја билирик.

Ахшам саат 10-да бизи Порту шəһəri мəдəнијјəт

ишчилəринин клубуна апарырлар. Клубда алман жазычысы Кафканын əсəрлəринə чəкилən иллүстрасияларын вə жазычынын тəрчүмөји-налыны əкс етдирən фотоларын сəркиси ачылмышдыр. Бурада бизи Порту шəһəринин мұхтəлиф əгнəли рəссамлары, жазычы вə тəнгидчилəри, бир сөзлə, мəдəнијјəт ишчилəри гаршыладылар.

Мəн Азəрбајчан əдəбијјаты haггында гысача мə'лумат вердим. Сонра суал-чаваб башланды. Əлбəттə, бу суалларын əсəс гисми бизим əдəбијјат вə сənəтимизин маһијјəтини өјрənməк мəгсəди дашыјырды. Лəкин суалларын ичиндə гэрəзлилəри дə вар иди. Мəним китабларымын Азəрбајчанда 30—50 мин тиражла чап олундуғу-ну ешидэндə онларын бир гисми буна инанмаг истəмəди.

Мəн китабларымын архасындакы тиражы көстəрəндə онлар дəһшəтə кəлдилəр вə дедилəр ки, үмүмийјəтлə, бəдии əдəбијјат бу өлкəдə чох аз тиражла чап олунур вə чох чəтин сатылып.

Н. Əһмəдов Азəрбајчанын ингилабдан сонракы тəрəгисин бəрəдə кениш мə'лумат верди. Она верилən суаллар əсəсən биздəки маариф системи бəрəдə иди. Онлары тəəччүблəндирən ингилабдан əввəl əһалиси əсəсən савадсыз олан Азəрбајчанда инди савадсызлығын тамамилə лəғв олунмасы мəсəлəси иди. Сəһбəтдən мə'лум олду ки, Португалија əһалисинин 40 фəизə гəдəри савадсыздыр. Биздə тəһсил haггынын олмамасы онлары даһа чох тəəччүблəндирди.

Суал-чаваб кечə саат 1-ə гəдəр давам етди. Кечə бизи јохсул бир коммунистин евинə кəтирдилəр. О, көзəl бир сүфрə ачмышды. Партијанын лидери Антонио Абреу да бурада иди. Бу адамлар Португалијанын кəлчəјинə инаныр вə бундан өтрү һər чүр фəдакарлыға һазырдырлар. Стол архасында һамы хорла маһны охујрду. Шаир вə бəстəкар Силија тəрəфиндən жазылмыш «Ирəли, јолдаш» маһнысыны охуудуғлары заман əллəрини һавада јумруглајыр, Португалијанын сəадəтинə мане ола билчəк гүвəлəри һəдəлəјирдилəр. Бу маһны һəлə фашизм һакимијјəти иллəриндə јаранмыш, бу күн исə халг маһнысы кими диллəрдə долашыр вə бүтүн Португалијанын мүтəрəгги гүвəлəрини бирлəшдирир. Онлар биздən бир Азəрбајчан маһнысы охууду. Бу көзəl вə сəмими мəчлисдə маһны маһныја, дүјғу дүјғуја, арзу арзуја гарышмышды. Биз тəрчүмəсиз дə бир-биримизи

чох јахшы баша дүшүрдүк. Сəһэрə јахын мəһманханаја гайјтдыг.

Нојабрын 6-да Октјабр Сосиалист Ингилабынын 58-чи илдөнүмү мұнасибəтилə Лиссабонда Сан Луис театрында тəнтəнəли кечə кечирилди. Кечəдə РСФСР мəдəнијјəт Назири Мелентијев Октјабрын наилијјəтлəри мөвзусунда мə'рузə етди.

Бəдии һиссəдə Азəрбајчан, Оренбург вə Португалија артистлəринин иштиракы илə бөјүк концерт верилди. Фидан Гасымова, Фəрһад Бəдəлбəјли вə Полад Бүлбүл-оглунун, хүсусилə бизим рəгс ансамблынын чыхышлары чох көзəl гаршыланды. Португалијалылар, үмүмийјəтлə, ритмик һавалары вə чылғын рəгслəри чох севирлəр. Сонунчу күн бизим нұмајəндəлəр үчүн вердиклəри концертдə онларын рəгс ансамблынын чыхышы бизи вəлєһ етди. Онларын рəггаслары ојун үчүн ајағларына учу вə дабаны металдан олан хүсуси ајағгабы кєјир. һаванын тактына ујғун олараг ајағларыны јерə вурур, һəмən тапылты илə бир нөв бизим халг чалғы алатлəри ансамблындакы һағараны əвəз едирлəр. Белəликлə, рəггасын ојуну ансамблын чалғысыны тамамлајыр. Бу рəгс о гəдəр чазибəли, чылғындыр ки, тамашачы јериндə отура билмир, əл чалмаға мəчбур олур. Бу јердə тамаша залы илə сəһнə бир-биринə гарышыр. 7 нојабрда ахшам Октјабр бајрамы мұнасибəтилə Совет сəфирлијинин вердији зијəфəтдə иштирак етдик.

8 нојабрда сəһэр Испанија сəрһəдинин 100 километрлијиндə јерлəшən Евəро шəһəринə кетдик. Јолун һər ики тəрəфиндə зєјтун вə пробка ағачлары сыраланмышдыр. Пробка сатышында Португалија дүнјада биринчи јер тутур. Əлкəнин бу вилајəтиндə XIII əсрə гəдəр эрəблəр һаким олмушдулар. Она көрə дə бу шəһəрдə эрəб тə'сири даһа чох өзүнү көстəрир. 1186-чы илдə тикилən килсə бөјүк бир сənəт абидəсидир. Килсəнин ортасында тахчада Дева Маријанын һєјкəли гојулмушдур. О һамилəдир. Сонсуз гадынлар бу һєјкəлин габағында дуа едир, ондан өвлад истəјир. Адəтə көрə, бу шəһəрдə тəзə ушаг доғуланда килсəдə зəнк чалырлар.

Бу тəрəфлəрин əһалиси ингилаби маһнылары чох севирлəр. Шəһəрдə бизи Чили шаири вə нəғмəкары Виктор Харанын «Биз азады» маһнысы илə гаршыладылар. Виктор Хараны Чили фашистлəри Сантјаго стадионунда асмышлар. Анчаг инди бүтүн Португалија

әһалиси күчөлөрдө «Биз азадыг» маһнысыны охујур. Јери кәлмишкән ону да дејим ки, Португалија шаири вә бәс-тәкары Жозе Афонсонун «Грандола Вил Морена» маһнысы 25 апрел 1974-чү ил ингилабынын јаранмасына бир сигнал олмушдур. «Грандола Вил Морена» Португалијанын фәһлә вилајетинин адыдыр. Мүәллиф һәмән маһныны фашизм һакимијјәти илләриндә јаратмыш, маһны дилләрә дүшмүш, халгын дилиндә мүбаризә һимни кими сәсләнмишдир. Буну көрән һөкүмәт маһныны рәсми сүрәтдә гадаған етмиш, халг исә бу маһныны охуја-охуја күчөләрә чыхмыш, маһны бүтүн Португалијаны ајаға галдырмыш, бу тәләтүм ингилабла нәтичәләнмишдир.

Дүнјанын ән мәшһур милјончуларындан Күлүбекјанын Лиссабондакы музеји чох мараглыдыр. Милјончу көзәл сәнәт әсәрләрини чох севәрмиш. О, бүтүн өмрү боју ән көзәл сәнәт инчиләрини—Рембрантын, Франческонун, Роденин, хусусилә франсыз емприсониистләринин әсәрләринин орижиналыны, надир зәркәрлик ишләрини, бүллүр чини габларыны, мебел вә халчалары (о чүмләдән надир Губа халчасы) топламыш, өлүм јатағында онлары Португалија дәвләтинә вәсијјәт етмишдир. Күлүбекјан өләндән сонра онун адына музей ачылмыш, инди һәмин әсәрләр гијмәтли экспонат кими сахланылыр. Күлүбекјан кимдир? Һәлә кәнч икән Бакыда вә Загафгазијанын бәзи башга шәһәрләриндә јаратдығы ширкәтләрлә милјонлар газанан бир адам, ингилабдан сонра сәрвәтини итирмәмәк үчүн вәтәнини итирмишдир. О, гүрбәтдә даһа да варланды, дүнјанын 5 бөјүк милјончусундан бири олду. Күлүбекјан бир иисан кими ким олур-олсун, һарда јашајыр-јашасын, һансы халга мәнсуб олдуғуну унутмамалы иди. Лакин о, Вәтән һиссини итирмиш, синфи тәбиәтинә вә мәнсубијјәтинә садиг галмыш, милјонларын көз јашы баһасына топладығы сәнәт инчиләрини өз халгына дејил, Португалија фашист һөкүмәтинә вәсијјәт етмишдир.

Милјонер јәгин ки, бу сәнәт инчиләрини көзәл сәнәт нүмунәләри кими дејил, мадди не'мәт, баһа кедән базар малы кими топламыш, јери кәлдикичә онларла алвер дә еләмишдир. Роденин мәшһур «Севки баһары» (Весна лјубви) һејкәли өнүндә дүшүнүрдүм:

Севки баһары. Бу сәнәт әсәринин дәјәри дашын үзәринә һәкк олунан сәнәткар еһтирасында, үрәјинин одун-

дадыр. Бу оду, бу еһтирасы дүнјанын дәјәринә алгы-сатгыда көрән милјончу нә баша дүшүрдү? Бу әсәри милјончу көрәсән кимдән вә һансы гијмәтә алмышдыр? Алаң вә сатан онун гијмәтинин нә илә өлчүмүш, нә илә һесабламышдыр? Нәһајәт, онлара—бу базар дәллалларына сәнәт әсәрини алыб-сатмаг һаггыны ким вермишдир? Сатан да, алаң да бу бөјүк әсәрин адындан да олса утанмадылармы? Севки. Ону сатмаг вә алмаг мүмкүндүрмү? Севкини газанарлар, лакин ону һансы гијмәтә алмаг, һансы гијмәтә сатмаг олар? Баһары нечә? Јох. Капитал дүнјасында севки дә, нифрәт дә, баһар да, онда әлван мәнзәрәләр дә һәм алыныр, һәм сатылыр.

Португалијанын гәдим абидәләриндә эрәб ме'марлыг үслубунун чох чидди тә'сири вардыр. Лиссабондакы Крал гәсри башдан-баша эрәб орнаментләри илә бәзәнмишдир. Истиладан сонра да Португалијанын ән мәшһур ме'марлары эрәб олдуғундан јалныз биһалар вә гәсрләр дејил, һәтта килсәләрдә дә эрәб үслубунун тә'сири һисс олунур. (Хусусилә пәнчәрәләрдә).

XV әсрдә тикилмиш нәһәнк Лиссабон килсәси чох мараглыдыр. 100 илә јарадылмыш бу килсәнин чөлү котик, ичи ренессанс, диварларындакы орнаментләр исә (хусуси буталар) эрәб клубуну хатырладыр.

Адәтән, католик килсәләриндәки шәкилләр Библија сүжәтләри әсасында чәкилир. Бу килсәдә исә сүтунларда шир, гуи вә битки шәкилләри вә диварларда Португалија сәјјаһларынын Африка вә Һиндистана сәфәрләринин шәкилләри тәсвир олунур. Килсә чоғрафи кәшфләрин сүжәтләри илә бәзәнмишдир. Мараглысы будур ки, крааллар вә мүгәддәсләрин гәбирләри әвәзинә мәшһур сәјјаһ вә шаирләрин адына абидәләр гојулмушдур. Килсәнин ајаг тәрәфиндә сағ чинаһда исә Һиндистана јол ачан мәшһур сәјјаһ Васка де Гаманын даш сәрдаба үстә узанмыш һејкәлләри гојулмушдур. Коменши даш сәрдабасы үзәриндә онун сонетләриндән парчалар, Васка де Гаманын сәрдабасы үзәриндә исә онун кәмиси вә бу кәминин кетдији өлкәләр тәсвир олунур.

Нојабрын 10-да Лиссабон телевизијасы илә чыхышымда Азәрбајҗан совет әдәбијјаты һаггында гысача мә'лумат вердим. Сонра «Әкс-сәда» вә «Сүкут» адлы шә'рләримиз охудум. Диктор һәмин шә'рләримизин португал дилинә тәрчүмәсини сөјләди.

Һәмин күн Лиссабон јазычылар бирлијиндә Порту-

галија јазычылары илэ көрүшүмүз олду. Бурада вахти-лэ Бақыда олмуш јазычы Жозе Гомеш Ферреја, Орлон-да Кошма, Фернандо Намора, Мануел Ферреја, Изобел де Ноберга, Орлонда Аморилиш вэ б. јазычы вэ шаир-лэрлэ көрүшдүм.

Бу гэлэм саһиблэри кечэ-күндүз Португалијанын вэзижэтини дүшүнүр, онун кэлэчэји илэ јашајырлар. Онлар Вэтэн намина, онун ишыгы кэлэчэји намина јазыб јарадыр, өлкэлэринин тэрэггисинэ јоллар ахта-рырлар. Бу мәнада бизим Вэтэнимиз, онун сәнэти, эдэ-бијјаты онлар үчүн өрнэкдир. Буна көрэ дэ халгым, онун тарихи, бу күнү, перспективлэри, эдэбијјаты вэ онун вэзифэси һаггында мәнэ далбадал суаллар верир, Вэтэ-нимиз һаггында дүзкүн мәлумат алмаг истәјирлэр. Белэ мәчлислэрдэ суал-чаваб 3—4 саат давам едирди.

Нојабрын 11-дэ гэдим Қасамбро шәһэринэ кетдик. Бу шәһэр XIII әсрдэ јарадылмыш университети вэ Крал Дон Дениш тәрәфиндән 1723-чү илдэ јарадылмыш нәһәнк китабханасы илэ фәхр едир. Университетин һәр факүлтәси ајрыча бинада јерләшир. Һәр факүлтэ бина-сынын һапы тағы үстүндэ һәмин факүлтәнин емблеми һәкк едилмишдир. Мәсәлән, һүгүг факүлтәси јерләшән бинанын тагына тәрәзи емблеми (күнаһы вэ савабы өлчмә алати кими) вурулмушдур.

Елми шура ичласлары кедән салонун диварларында XIII әсрдән бу күнә гәдәр университетин бүтүн ректор-ларынын шәкли асылмышдыр.

Португалијанын ән мәшһур јазычы вэ шаирлэри, дөвләт вэ партија рәһбәрлэри һәмин университети би-тирмишдир. Бөјүк шаир Коменшин бу шәһэр һаггында јаздығы сонетлэри, университет тәләбәлэри нәғмә кими охујур.

Шәһэрин ортасындан Монтенно чајы ахыр. Универ-ситет биналары чајын сағ саһилиндәки нәһәнк гајанын үстүндәдир. Бурада белэ бир адәт вар: тәләбәләр Мон-тенно чајы, Қасамбро шәһэри, үмумијјәтлэ, һәјат вэ дүнја һаггында шә'рләр јазыб гаја дашларына һәкк етмәлидирләр. Университет јаранандан бу күнә гәдәр һәр нәслин нумәјәндәси һәмин гајанын үстүнә шә'р јазмыш вэ онлар зәманәмизә гәдәр горунуб сахлан-мышдыр. Һәмин шә'рләрдән бирини—кечән әсрин тәлә-бәси Карлос Аморонун сонетини мисал кәтирмәк истә-јирәм: «Үстүнә бу шә'ри јаздығым даш әкәр, бизим

бәсләдијимиз арзу вэ хәјаллары дуја билсәјди, јәгин ки, бизә күләрди...

Бизим чәкдијимиз дәрдлэри вэ изтираблары дуја билсәјди, онда бизим һамымыза һөнкүр-һөнкүр ағ-ларды...»

Крал Дон Денишин јаратдығы китабхананын баш салонунда Кралын шәкли асылмышды. Китабханада Х әсрдән бәри дүнјанын бүтүн дилләриндә јазылмыш милјон јарым китаб вар. Шәрг орнаментлэри илэ бә-зәнмиш сүтунлар гызылдандыр. Китабхана елм саһәлә-ринә көрә мұхтәлиф шө'бәләрә ајрылмышдыр. Һәр шө'-бәнин өз салону, һәр елм саһәсинин өз емблеми вар. Мәсәлән, һәндәсә вэ ријазижата аид салонун башында пәркар вэ хәткеш шәкли һәмин елм саһәсинин емблеми һесаб олунар.

10 нојабр. Лиссабон һәјәчандадыр. Күчәләр әллэри бајраглы, дилләри шүарлы адамларла долудур. Сабаһ нојабрын 11-дә Португалија әсрләр боју сәрвәти вэ дөв-ләти илэ зәнкинләшдији Анголаја азадлыг верәчәк. Верәчәк. Нә гәдәр күлүнч сәсләнир бу сөз. Тарихдә һансы ишғалчы өлкә өз мүстәмләкәсинә көнүллү азад-лыг вермишдир? Тәбиәтдә һансы вәһши әсир етдији өз гәнимәтини арзусуна хилаф чыхараг азад етмишдир?

Јох. Артыг чохдан бәридир зәманәнин тәкәрлэри әзиләләрин арзусунча фырланыр. Бөјүк Ленинни иде-јалары әсримиздә зүлм сәлтәнәтини көкүндән елә сар-сытмышдыр ки, инди артыг гајыдыр, зор иш көрә бил-мир. Көзләр ачылыб, голлардакы зәнчирлэрин биләр-зик дејил, гандал олдуғуну јахшы көрүр. Бу зәнчирлэри гырмаг үчүн һансы дајаға сөјкәнмәк лазым олдуғуну билән ағыллар һәрәкәтә кәлмишдир. Буна көрә дэ ју-харыдан верилән азадлыға ким инана биләр? Буна көрә дэ Португалија Анголаја азадлыг верир, јох, Ан-гола азадлыг алыр десәк, даһа дүз олар.

Португалијанын бүтүн тәрәгги гүввәлэри азадлы-ғыны тәләб едән вэ ону алан Анголанын гәләбәсини ал-ғышлајыр. Мүртәчә гүввәләр буна мүғавимәт көстәрсә дэ заман өз ишини көрүр, һагг өз јерини алыр. Бүтүн Португалија ингилаб зәлзәләсиндән сылкәләнмишдир. Ингилабдан әввәл бөјүк Сабирин дедији:

Ғарышыгдыр һәләлик милләтин истәдады,
Әләнирсә сафы бир јан, тозу бир јанлыг олур.

—бејтинин мән әсл мә'насыны бурада там дәгигли-
ји илә баша дүшдүм. Дүнја тарихи халглар арасындакы
мүбаризә вә мүһарибә тарихиндән чох, бир халгын өз
ичиндәки мүбаризә вә чәкишмә тарихидир.

Ерамызын илк әсрләриндә башга халглар Португа-
лијанын, XV вә XVI әсрләрдән сонра Португалија баш-
га халгларын гәними кәсилмиши. Бәс инди? Сон илләр
мүстәмләкәләр бир-бир Португалијанын әлиндән чыхыр.
Нәһајәт, 11 нојабрда Ангола истиглалијјәт алды.

Салазарын фашист режиминдә һаким мөвгә тутан
милјончулар, саһибкарлар мал-мүлкләрини горујуб
мүстәмләкәләрә—о чүмләдән Анголаја гачдылар. Лис-
сабонун Алфама адланан јохсуллар мөһәлләсини кәзи-
рик, бизим Ичәришәһәри андыран дар күчәләрин һәр
ики тәрәфиндә кичик балыгчы дүканлары. Кимиси тәзә
балыг, кимиси дә елә дүкандача хусуси таваларда ба-
лыгы гызардыб сатыр. Күчәләр башдан-баша зибил вә
мүхтәлиф туллантыларла долудур. Бирмәртәбәли сы-
ныг-салхаг евләр, ејванлардан асылан палтарлар... јох-
сулларын ачыначаглы һајаты. Чөрәк чәјран белиндә.
Бу бәдбәхтләр үчүн бир парча чөрәк дашдан чыхыр.
Лакин вәтәнин әсл өвладлары вә әсл саһибләри бун-
лардыр. (Вәтәнин пис күнүндә дә, јахшы күнүндә дә).

Бәс варлылар? Инди биз шәһәрин Гашгајш адланан
варлылар мөһәлләсини кәзирик. Атланттик океанынын
саһилиндә варлыларын мүасир үслубда тикилмиш, әл-
ванлығы көз гамашдыран виллалары инди бомбошдур.
Чеврилишдән сонракы јени вәтән артыг онлара лазым
дејил. Онларын мәсләки пул, вәтәнләри исә күзәрәнлары
хош кечдији јерләрдир.

Башга бир мараглы чәһәт. Анголанын истиглалијјәт
алачагыны билән варлы анголалылар да өз нөвбәсиндә
вәтәнләрини тәрк едиб Португалијаја ахышырлар. Нә
гәрибә вәзијјәт. Һәр ики тәрәфин варлысы вәтән онлар
үчүн кәлир мәнбәјиндән чыхандан сонра ондан үз дөн-
дәрир. Португалијаја гачан анголалыларын әсас гис-
ми португалијалыларла аилә гурмуш, өз милли һејсиј-
јәтини итирмиш, Анголада бөјүк мөвгеләрә чатмыш,
әгидәләри газанч олан вәтәнсиз, мәскәнсиз түфејлиләр-
дир. Һәр күн онларла тәјјарә Анголадан Португалијаја
үз тутур, вәтәнсизләри дашыыр. Лиссабонун бүтүн
мөһманханалары ағзына гәдәр гачгынларла долудур.

Беләликлә, 25 апрел чеврилиши мүстәмләкәләри илә
бәрабәр бүтүн Португалијајаны силкәләди. Сабир де-
мишкән: «Милләтин исте'дады әләнди, сафы бир јан,
тозу бир јанлыг олду».

Биз Португалијадан гајыдаркән дүшүнүрдүм: инди
бөјүк чырпынты, вә һәјәчан ичәрисиндә олан Португа-
лија халгы өз јолуну ахтарыр. Бөјүк чографи кәшфләри,
елми ихтиралары вә сәнәт абидәләри илә дүнјада таны-
нан Португалија халгы, јәгин ки, мүтәрәгги бәшәријјә-
тин тәчрүбәсиндән нүмунә көтүрәчәк, өзүнүн дүзкүн,
һагг јолуну тапачагдыр.

АХТАРАН ТАНАР

Ангара шәһәри бәләдијә идарәсинин сәдри Видат бәј Далокај 1976-чы илдә Бақыда олмуш, өлкәмиздән чох бөјүк тәәсүратла гајытмышды. Бир мүддәт сонра о өз нөвбәсиндә Бақы Советинин сәдрини Түркіјәдә вәт етди. Бу дәвәтлә әләгәдар Бақы Шәһәр Советинин сәдри Ајдын Мәммәдов, БК катиби Елмира Гафарава вә мән ијүл ајынын 15-дә Ангараја јола дүшдүк. Шәһәрин тәјјарә мејданында бизи өлкәмизин Түркіјәдәки сәфири Родионов башда олмагла сәфарәтин ишчиләри, шәһәр бәләдијә идарәсинин сәдри В. Далокај башда олмагла бәләдијәнин әмәкдашлары вә јерли гәзетләрин мүхбирләри гаршыладылар.

Индики түркләрин јашадығы Анадолу јарымадасы чох гәдим вә зәнкин тарихә маликдир. Бу торпаг түркләрдән башга хет, шумер, јунан, рома, бизанс вә б. халгларын тарихи изләринин чанлы хәритәсидир. Буна көрә дә бу өлкәдә ики тарихи бир-биринә гарышдырмаг олмаз. 1) Мәмләкәтин тарихи. 2) Түрк халгынын тарихи.

Бу мәнада кәздијимиз Ангара, Измир, Ефес вә Истамбул шәһәрләриндә бу ики тарихин ејни гајғы илә горунуб сахланмасы көзәл һалдыр. Халгларын тарихиндән билдијимиз кими, динләр вә тәригәтләр, чох һалларда тарихи керчәкликләри өрт-басдыр етмиш, һәгигәти кизләтмәјә чалышмышдыр. Јахшы һалдыр ки, Ислам дининә мәнсуб олан түркләр өзләриндән әввәл вә сонра бу торпагда јашамыш халгларын, о чүмләдән христиан дининә мәнсуб олан бизансларын, ромалыларын, јунанларын мәдәнијјәт абидәләрини, килсә вә орада јаранан

сәнәт өрнәкләрини, ерадан әввәлки шәһәрләрин галыгларыны горујуб сахламагдадырлар. Бу чәһәтдән Измир шәһәринин 110 километрлијиндә олан гәдим Ефес шәһәринин харабалыгларынын үзә чыхарылыб горунмасы алгышланмалыдыр. Ефес шәһәринин јахынлығында Сәлчүг дејилән балача гәсәбәдә јерләшән музеј надир тапынтылары илә дүнјанын ән зәнкин музејләриндән сајылып. Музејин әмәкдашы Дүјгү ханымын изаһатындан мәлум олду ки, музеј гәдим Ефесин тапынтыларыны мұһафизә едир. Бурада дәмир, тунч вә мәрмәр һејкәлләр јунан мәдәнијјәтинин вә сәнәтинин надир өрнәкләридир. Гәдим Ефес шәһәринин емблеми — чалышганлыг, зәһмәтсәварлик рәмзи кими, ары олдуғундан зәһмәт илаһәсинин һејкәли башдан-баша ары пәтәкләри илә сүсләнмишдир. Музејдәки ән марағлы експонатлардан бири дә јунан философу Сократын башынын тәсвиридир. Мозаикадан дүзәлдилмиш бу тәсвин үстүндә јунанча «SOKRAT» јазылмышдыр. Бу експонатлар әсасән ерамызын II әсринә аиддир.

Рәвәјәтә көрә, христианлығы јажмаг истәркән Мәрјәм ананы изләјирләр. О, Ефесдә уча бир дағын зирвәсинә сығыныр, өмрүнүн сон илләрини орада јашајыр. Һазырда һәмин дағда христианлар монастыр тикмиш, Мәрјәм ананын хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн онун сығындығы дағы мүгәддәс мәбәд елан етмишләр.

Ефес шәһәринин өзүнә кәлинчә, бу бир мәчүзәдир. Бу шәһәр ерадан әввәл II әсрдә тикилмиш, Еллин мәдәнијјәтинин ән көзәл нүмунәсидир. Шәһәр бир-бирилә әләгәси олан 3 бөјүк күчәдән ибарәтдир. Күчәләрин үчү дә енли вә галын мәрмәр дашларла өртүлмүшдүр. Дашларын алтындан кедән канализасијаны вә сахсы су боруларыны тәмир етмәк ишини асанлашдырмагдан өтрү мүәјјән мәсәфәләрдә дашлары галдырмаг үчүн әл јерләри гојулмушдүр. Баш күчәнин сағ тәрәфиндән инзиба ти биналар—бәләдијә идарәси, 4500 адам тутан ичлас салону, шәһәрин ашағы һиссәсиндә исә 24.000 адамлыг театр јерләшир (ачыг һавада). Бу гәдим шәһәрдә ән марағлы бина уча мәрмәр сүтунлары, әзәмәтли анфасы илә көзү охшајан нәһәнк китабхана бинасыдыр.

Түркләрин Анадолуја сон кәлишиндән сонрақы дөвләрин мәдәнијјәтини—јәни халис түрк мәдәнијјәтини экс етдирән музејләр дә дүнјанын ән зәнкин музејләри илә јарыша биләр. Бу чәһәтдән «Анадолу мәдәнијјәтлә-

ри музеји» диггэтэлајигдир. Бу музејдә һәм јунан, һәм дә түрк мәдәнијјәтинин өрнәкләри сахланыр.

«Топгапы» сарајында гәдим чини габлар сәркиен һәм гәдимлији вә һәм дә бу гәдимлијә бахмајараг рән-кинни вә көзәллиини сахламасы бахымындан дүнјада ән зәнкин сәркидир. XIII—XIV әср Чин вә јапон уста-ларынын јаратдығы мави сервисләр елә бил бу күн дү-кандан алынмышдыр.

Дүнјанын ән бөјүк алмаз дашларындан бири (8грам ағырлығында, 86 карат) бу сарајдадыр. Алмаз гашлы гызыл шамданлар, султанларын үстү брилјантлы гызыл тахтлары, бүллүр чилчыраглар, султан арвадларынын гызыл сујуна чәкилмиш чарпајылары сарајын гиймәтли експонатларындандыр.

Султан Сәлим хәлифәни мәғлуб едәндән сонра Мә-һәммәд пејғәмбәрин әлбәсә сандығыны, ох вә јайыны, гылынчыны, һәзрәт Әлинин, Османын, Өмәрин, вә Әбу-бәкрин гылынчыны, һәзрәт Османын өлдүрүлдүју заман охудуғу дәри гур’аны гәнимәт олараг Истамбула кәтир-миш, бу мүғәддәс әшјалар «Топгапы» сарајында хүсуси отагда сахланылыр. Мүталиһәни севән Султан Мей-мед фәтәһ сарајда зәнкин бир китабхана јаратмышдыр.

Сарајдакы марағлы експонатлар ичәрисиндә мүхтә-лиф дөврләрдә вә мүхтәлиф өлкәләрдә бурахылан саат вә силаһ коллексијалары да чох марағлыдыр.

1839—1853-чү илләрдә Султан Мәчидин Авропа үс-лубунда тикдирдији Долмабахча сарајынын өзү бир музејдир. Бу сарајын гурулушунда симметрия әсас көтүрүлмүшдүр. Сарајын ичиндәки пилләкәнләрдән тут-муш, отагларын вә салонларын дүзүлүшүнә гәдәр, салон-лардакы гызыл шамданлардан тутмуш, күлданларга гә-дәр һамысында симметрия көзләнилимшир. Сарај 2 бөлүмдән, 26 салондан вә 360 отагдан ибарәтдир. Бирин-чи бөлүм рәсмн, инзибати даирә, икинчи бөлүм исә хүсу-си даирәдир. Сарајын зијнәт шејләринә 14 тон јарым гызыл ишләнмишдир. Султан Мәчид инчә зөвгүл бир адаммыш. О, Авропадан рәссамлар дә’вәт етмиш, сарај үчүн рәсмләр чәкдирмишдир. Бөјүк рус рәссама Ајва-зовски узун илләр бу сарајда јашамыш, султанын тап-шырығы илә көзәл шәкилләр чәкмишдир. Ајвазовскинин бир чох шәкилләрнин орижиналы инди дә бу сарајда-дыр. Султан Мәчид өзү дә рәссам олмушдур. Онун чәк-

дији шәкилләр ичәрисиндә зүлмәт фонунда ағ ат фолк-лордан кәлмә арзу-мурад мә’насыны дашыјыр.

Султанын бу сарајда вердији фәрманлар, һәкмләр унудулмуш, ондан бир ат шәкли галмышдыр. Көрүнүр, инсан үрәјиндән хәбәрсиз верилән сојуг фәрманларын өмрү үрәјин оду илә јаранан бир атын өмрүндән аз олурмуш!.. Вахтилә бу сарајда јашајан рәссамлар сул-танын гаршысында баш әјәр, онлары доландырдығына көрә өзләрини султана борчлу сајардылар, инди султан хатырландығына көрә рәссамларга борчлудур. Шаһ, сә-нәткарлар көлкәсиндә, хатирәләрдә шаһлыг едир.

Ататүрк өмрүнүн сон илләрини бу сарајда јашамыш-дыр. Өлдүју анда саат дајандырылмышдыр: 1938 ил, 10 гасим, саат 9⁵ дәгигә.

Музејләрдә вә сарајларда көрдүјүмүз бүтүн бу зән-киһликләр—гызыл ишләмәләр, алмаз даш-гашлар—Түркіјәнин кечмишинә аиддир. Бәс бу күн? Вахтилә Атаман империјасы јаратмыш, Авропаја мејдан охумуш бу өлкә инди нә вәзијјәтдәдир? Охучунун бу һағлы суа-лына «Күнајдын» гәзетинин 21 ијун, 1977-чи ил нөмрә-синдә чәкилмиш бир карикатура илә чаваб вермәк ис-тәјирәм. Карикатурада бир вәзифә креслосу чәкилмиш, өлкәнин 2 ән бөјүк партијасынын лидери һәр бири крес-лонун бир голтуғундан јапышмыш, вәзифәни бири ди-кә-ринә күзәшт еләмәк истәмир. Лидерин бири о бирисинә дејир: «Бу мәним һағымдыр, бурах», о бириси дә өз нөвбәсиндә: «Хејр, бу мәним һағымдыр, сән бурах» дејә о бирисинин үстүнә гышгырыр. Кәнарда дајанмыш түрк фәһләси дә онларын үстүнә гышгырыб дејир: «Һај-ды, артыг бу вәзифә даваасыны бурахын, мәним дәрди-мә бир чарә тапын». Шәклин алтындан бу сөзләр јазыл-мышдыр: «Суал:—Лидерләримизин дәрдини аңладыг, бәс вәтәндашын дәрди нәдир? Чаваб:—Нә олачаг, пар-тијаларымыз о гәдәр вәзифә даваасына киришдиләр ки, ахырда бүтүн ишләримиз алт-үст олду».

Бүтүн бунларын да нәтичәсиндә ишсизлик бу өлкә-нин сифәтинә, хүсусијјәтинә чеврилмишдир. Бир мил-јондан артыг түрк фәһләсинин харичи өлкәләрдә чалышмасы, ишчи гүввәсинин бир парча чөрәк үчүн өлкә-дән дидәркин дүшмәси барәдә ким дүшүнмәлидир? Баш назирлик вәзифәсини һәр кәс өз гануни һағгы һесаб едир. Бәс әмәкчинин гануни һағгы нәдир? Ону ким дү-шүнәчәк вә нә заман дүшүнәчәк?

1972-чи илдә Федератив Алманијада олдуғум заман бир парча чөрәк үчүн Вәтәниндән дидәркин дүшүб бу өлкәдә чалышан түрк фәһләләринин ачыначагы һәятыны мүшаһидә етдим. О заман Гәрби Берлиндә јаздығым «Чөрәк—сәадәт» ше'риндә бу мәсәләјә тохунмуш-дум:

Анадолу кәндлиси кәзди бүтүн өлкәни
Хејир ахтарды,

Көрдү,

Гисмәтинә шәр дүшүб

Вәтәнин өвладлары өзкә гапыларында
Нечә дәрбәдәр дүшүб.

...Гүрбәтдә әлләринә

Әкәр чөрәк кәлдисә

Сәадәти кәлмәди.

Анадолу кәндлиси бирчә шеји билмәди
Һәр халғын,

Һәр милләтин

Вәтәниндән узағда тапылан «сәадәтин»

Ады сәадәт олур,

Өзү фәлакәт олур.

Кәлирлә-чыхарын ујғунсузлуғу нәтичәсиндә өлкәдә тез-тез тә'тилләр баш верир. Фәһләләр ајлығларынын артырылмасы уғрунда мүбаризә апарырлар. Бу мәсәлә илә әлағәдар бизә чох марағлы вә ләтифәвари бир әһвалат нәгл еләдиләр. Өлкәнин бөјүк шәһәрләриндән бириндә сүпүркәчиләр тә'тил е'лан едир. Шәһәрин мери сүпүркәчиләрин тәләбләрини билмәк үчүн онларын јанына кәлир. Көрүр ки, шәһәрин бүтүн сүпүркәчиләри күчәдәчә әјләшиб нәрд ојнајырлар. Мер ојнамағда олан тә'тил башчысына зарафатла белә бир тәклиф едир.

— Кәл, сәнинлә нәрд ојнајағ. Әкәр мән удсам, тә'тили дајандырын. Сән удсан, ушағларынын һәрәсинә бир чүт ајағгабы аларам.

Тә'тил башчысы разылашыр, ојун башланыр. Бирдән Мер башчыдан хәбәр алыр:

— Нечә ушағын вар?

— Доғгуз!

Буну ешидән Мер нәрди гапајыб дејир:

— Мәним доғгуз чүт ајағгабы алмаға имканым јох-дур. Тә'тилини давам еләтдир.

Түрк зијалыларынын да вәзијјәти тәхминән ејни һалдадыр. Ангара, Измир вә Истамбул шәһәрләриндә көрүшдүјүм јазычылар, журналистләр өлкәнин индики

вәзијјәтилә барышмыр вә бу вәзијјәтдән хилас олмағ үчүн јоллар дүшүнүрләр. Биз, Түркиядә сечкиләрин, партијалар арасындакы мүбаризәләрин ән гызғын дөврүнә тәсадүф етмишдик. Өлкәдә ади ресторан хидмәт-чисиндән тутмуш зијалыја, фәһләдән тутмуш кәндлијә гәдәр бүтүн халғ сечкинин нәтичәсини изләјир вә јени сечиләчәк һөкүмәт башчысындан дәрдләринә әлач кәзләјир. Өлкәдә халғ сијаси һадисәләрдән кәнарда дејил, дүнјанын прили-хырдалы бүтүн һадисәләринин ичиндә гајнајыб-гарышыр, һамынын гулағы сәсдә, кәзләри гәзетләрдәдир. һамы вәзијјәтдән хилас јолу арајыр. Лагејдлик, е'тинасызлығ онлардан узағдыр.

Совет Азәрбајҗанындан нүмајәндәләр кәлдијини гәзетләрдән билән адамлар бизимлә мәмнунијјәтлә көрүш-мәк, өлкәмиз һағгында дүзкүн мә'лумат билмәк истәјир-диләр. Истамбулда «Ғапалы чарчы» дејилән мәшһур базарда Азәрбајҗандан кәлдијимизи билинчә бизи сорғу-суала тутур, һәр шеји тәфсилаты илә билмәјинчә әл чәкмирдиләр. Бу чәһәтдән Ангаранын кәнарында, тәпә-ләрин үстүндә салынмыш «кечә гондулар»да чамаатла көрүшүмүз чох марағлы олду.

«Кечә гонду» нәдир?

Евсиз-ешиксиз фәһләләрин Истамбулун вә Ангаранын кәнарында һөкүмәтдән ичәзәсиз өзләри үчүн тикдикләри евләрә «кечә гондулар» дејилир. Әлбәттә, бу евләрдә ади коммунал шәрант олмур. Бу евләр о гәдәр чохдур ки, һөкүмәт онлара тохуна билмир. Әввәлләр һөкүмәт бир нечә дәфә гајдасыз вә низамсыз тикилән бу евләри полисин көмәји илә учуртмағ истәмиш, бу тәшәббүс хал-ғын полислә үзләшмәси илә нәтичәләндијиндән бу ишдән ваз кечмишләр. Буна көрә дә сон заманларда Ангара бәләдијјәси һәммин евләрин әтрафында асфалт јоллар салмаға, електрик хәтләри, канализасија чәкмәјә мәчбур олмушдур. Ангараја кәлишимизин ертәси күнү шәһәр бәләдијјә идарәсинин сәдри В. Далокај бизи «кечә гондулар» мәһәлләсинә апарды. Истирахәт күнү олдуғундан мәһәлләнин чамааты евләриндә иди. Онлар бизи күл-чичәклә, сәмини алгышларла гаршылајыб өз әлләри илә тикдикләри ичлас салонуна апардылар. Топланышы Ви-дат бәј ачды, бизи фәһләләрә тәғдим етди. Фәһләләр өлкәмиз һағгында бизә суаллар вердиләр. Ајдын Мәммәдов суаллара јығчам вә дәлилли-сүбутлу чаваблар верди. Суаллардан бизә мә'лум олду ки, узун илләр Америка-

нын апардығы тәблиғат нәтиҗәсиндә бу адамларын бизим өлкә һаггындакы тәсәввүрләри тамамилә җанлышдыр. Ади бир мисал чәкмәк истәҗирәм:

Азәрбаҗчан республикасынын башга бир өлкәҗә көндәрдиҗи нүмајәндә һеҗ’әтинин тәркибиндә ади бир шаирин дә иштирак етмәси нәинки җухары даирәләрдә, һәтта ашағы даирәләрдә дә тәәччүб доғурурду. Буна көрә дә Измир шәһәринин бәләдијә идарәсинин сәдри Еһсан Алҗанаг мәним һәгигәтән шаир олдуғума шүбһә илә җанашды вә кабинетиндә мәнән хәлиш етди ки, өз ше’рләримдән мисаллар дејим. Мән, әввәлчә Түрк шаирләриндән бир нечә ше’р дедим, сонра өз ше’рләримдән бир нечәсини охудум. Шүбһә јери җалмасын дејә елә бу ил Ангарада түрк дилиндә чап олунаҗ китабымы она көс-тәрдим.

Јери кәлмишкән ону да дејим ки, бу өлкәнин җухары даирәләриндә әдәбијјата, сәнәтә, хусусилә ше’рә, онун җарадычыларына мүнәсибәт чох сојуғдур. Бурада әдәбијјат вә сәнәт биздә олдуғу кими дөвләт иши һесаб олунмур. Онларда әдәбијјат вә сәнәт халгдан, дөвләтдән ајры, өзбашына ахынла кедир. Бунун нәтиҗәсидир ки, Түркиядә сәнәтлә халг арасында бөјүк учурум вардыр. Бурада халг, ше’ри баша дүшә билмәдиҗи кими, ше’р дә чох һалларда халгын дујғу вә дүшүнчәләриндән кәнарда галыр.

«Кечә гондулар»да мән әли габарлы савадсыз фәһләләрә ше’р охудуғум заман онлар јер-јердән ғышгы-ырдылар:

— Бу ше’рләри аңладыҗ. Лакин бизим шаирләр тапмача јазыр. Биз онлары баша дүшә билмирик.

Мән дејәндә ки, бизим өлкәдә шаирләр тез-тез кәндләрә кедир, халгын җаршысында чыхышлар едир, онлара јени јаздығлары ше’рләри охујур, халг бизи алгышларла, күл-чичәклә җаршылајыр, фәһләләрдән бири чох һағлы олараг деди:

— Биз аңламадығымызын нәјини алгышлајаҗ?

Һәгигәтән дә мүасир түрк ше’ри әсасән тапмача ше’ридир. Бу ше’рин халгла һеч бир әлагәси јохдур.

Мән үмумијјәтлә түрк әдәбијјаты илә аз-чох танышам. Түрк халгынын Ә. һәмид, Т. Фикрәт, М. Акиф, О. Сејфи, Ф. Нафиз, Ј. Камал кими гүдрәтли шаирләри, һәмишә вәтән вә халг дујғулары илә јашамыш, әсәрләриндә халгын истәк вә арзуларыны әкс етдиримишләр.

—дејән Намиг Камал өз зәманәсиндә халгы үчүн көзәл күнләр арзуу илә чырпындырды.

Јахуд Ј. Камал:

Өлмәк дејилдир өмрүмүзчү ән фәһиш иши,
Мүшкүл будур ки, өлмәдән әввәл өлүр киши.

— бејти илә һәјатын мә’насыны өлмәздән әввәл өлмәмәкдә—ја’ни халг иши уғрунда мүбаризәдә көрүрдү. Јахуд Мәһмәд Акифин мәшһур «Чанакгала шеһидинә» адлы ше’риндә Вәтән торпағынын азадлығы јолунда чаныны гурбан вермиш әскәрин һағг ишини:

Сенә дар кәлмәҗәк мәҗбәри кимләр җазсын?
«Кәмәлим, кәл сәни тарихә»—десәм, сығмазсан.

— дејә тәрәннүм етмәси нә гәдәр ичтимаи вә нә гәдәр шаиранәдир. Вәтән уғрунда өлән әскәр о гәдәр бөјүкдүр, әмәли о гәдәр шанлыдыр ки, ону тарихә дәфн етсәк ора да сыға билмәз!..

Түрк ше’ринин халг һәјаты вә халг мә’нәвијјаты илә биркә нәфәс алан бу ичтимаилик ән’әнәси бу күн өз јерини думанлы кәдәр вә гәм мотивләринә, аңлашылмаз символлара вермишдир.

Јери кәлмишкән ону да дејим ки, бу чәһәтдән мүасир түрк нәсри вә драматуркијасы чох ирәлидир. Мүасир түрк нәсринин вә драматуркијасынын Ә. Несин, О. Акбал, Камал Таһир, О. Хәнчәрли оғлу, Јашар Камал, М. Сәпәтчи оғлу, Бәһчәт Начатикил, С. Чокум, К. Бајрам, С. Гүдрәт Аксал, Назим Гүршунлу кими гүдрәтли нүмајәндәләри вардыр.

Октај Акбал 1967-чи илдә өлкәмиздә олмуш вә бу мүнәсибәтлә «Орта Асијадан Балтик саһилинәдәк» адлы марағлы бир китаб јазмышдыр. һәммин китабда о, Октајбр социалист ингилабындан сонра милли республикаларын җазандығы бөјүк наилијјәтләрдән сөз ачыр. Јери кәлмишкән О. Акбалын «Јашасын әдәбијјат» китабындан бир мисал чәкмәк истәҗирәм. һәммин китабда «Нобел мукафаты» адлы бир мәғаләдә АБШ-ын кечмиш хариҗи ишләр назири Киссинчерин Нобел адына сүлһ мукафаты алмасындан бәһс олунур. О. Акбал јазыр: «Вјетна-

мы гана буламыш бир дөвләтин харичи ишләр назири нечә олур ки, сүлһ мұкафаты алыр?»

Көзәл вә мәнтиги суалдыр. Нәсри бу јолла кедән бир халгын ше'риндән дә биз ејни ајдынлығы вә ејни кәсәри көзләмәкдә һағлыјыг. Лакин...

Көркәмли түрк насири Әзиз Несинин дедији кими: «Биздә ше'р дедијин шеј чох гармагарышыгдыр. Ондан баш ачмағ чәтиндир. Јени ше'рләр тапмача кими олдуғундан ону нә јазан баша дүшүр, нә дә охујан».

Јазычы тамамилә һағлыдыр. Јәгин ки, бу ше'рләрин мүәллифләри өзләри дә нә дедикләрини баша дүшмүр.

Мүбалиғәсиз демәк олар ки, мүасир түрк ше'ринин дохсан фаизи башдан-ајаға тапмачадыр. Елә буна көрәдир ки, гырх милјондан артыг халг үчүн бурахылан ше'р китабларынын тиражы 1000—2000 нүсхәдән артыг олмур.

Түркијәдә көрдүјүмүз јазычылар вә журналистләрлә бу барәдә мүбалиғә етдик. Лакин нәдәнсә олар сәнәтдә ајдынлығла барышмағ истәмир. Хүсусилә ше'р үчүн думанлығы, гејри-мүәјјәнлији вә чохмәналылығы (бәлкә дә мәнасызлығы) вачиб сајырлар. Оларын фикринчә мүасир модерн ше'р елә олмалыдыр ки, ону һәр охучу истәдији мәнаја јоза билсин. Марағлы бурасыдыр ки, мүтәрәгги јазычыларын да бир гисми бу фикри мүдафиә едир. Бу фикирдә олан габагчыл јазычылардан Октај Акбалла бу мәсәлә барәсиндә икинчи дәфә чидди мүбалиғәсәмиз олду. О. Акбалла илк дәфә мән 1968-чи илдә Дашкәнддә кечирилән Асија—Африка јазычыларынын конгрессиндә таныш олмушдум. О заман о, һәмән конгрессә шайр Рифәт Јылғазла кәлмишди. Биз Азәрбајчан јазычылары—М. Ибраһимов, М. Дилбази, Б. Азәр-оглу илә бирликдә онларла көрүшүб мүасир әдәбијјат проблемләри барәдә хејли сөһбәт етмишдик. «Орта Асијадан Балтик саһилинәдәк» адлы бөјүк һәчмли мәғаләсиндә О. Акбал Дашкәнддәки мүбалиғәләримиз барәдә јазмыш вә әләхүсүс мәним «Ше'р, сәнәт анлашығлы олмалы, ән'әнәви ше'р формаларында да әсрин фикирләрини демәк мүмкүндүр» фикримә гаршы чыхмышдыр. О јазыр: «Ваһабзадә ше'рдә ән'әнәви формалардан ајрылмағы севмир. ...јени мәналар көһнә формаларда верилә билмәз дејинчә «вериләр, биз веририк» дејир. Әчәба нечә верирләр? Түрк ше'риндә модерн ахымларын, думанлы бир әдәбијјатын, көкдән гачышын тәһлү-

260

кәли олдуғуну сөјләјир» («Хиросималар олмасын», Истамбул, 1976, с. 85).

О. Акбалла Дашкәнддә башланан мүбалиғәсәмиз Истамбулда да давам етди. Мән она белә бир суал вердим: — Биз ким үчүн, нә үчүн јазырыг?

Чаваб ајдындыр:—Халг үчүн!

Бир һалда ки, халг үчүн јарадырыг, бәс онда фикримизи, демәк истәдијимиз мәтләби гәсдән долашдырыб охучуну чыхылмаз вәзијјәтдә гојмағ нә үчүндүр?

Бақыја гајыдандан сонра Октај Акбалын Истамбулда мәнә бағышладығы «Јашасын әдәбијјат» адлы китабыны охудум. Бу китабда «Еј кәсик баш» адлы бир мәғалә вар. Һәмин мәғаләдә мүәллиф Салаһ Бирсел адлы мүасир бир түрк шайринин «Гүзүнамә» ше'рини профессор Мехмет Капланын дүзкүн тәһлил елә билмәдијиндән бәһс едир. Ше'р беләдир:

Телефонлар чалачағ,
Сокак (күчә) башларында өлүмә гошуд.

Бу бир севинин дурдурулмасыдыр
Аз, бир аз вә гаранлығда...

Мехмет Каплан бу јазыны белә јозмушдур: «Күчәдә бир анархист көрүнүшдүр, архасында Америка дајанмыш полисә буну хәбәр вермишләр, о, анархисти нағанла өлдүрмүш, өлдүрүлән адам әслиндә анархист дејил, мәсум бир гузу имиш...»

Октај Акбал, Капланын бу јоздурмасы илә разылашмајарағ јазыр:

«Анархист бу ше'рин һарасындадыр, Америка һарда, полис һарда, бүтүн бунлар һарда? Башга бириси чыхар, бу, ешг үзүндән ишләнмиш бир чинајәти анладыр десә нечә олар? Буна бәнзәр башга јозумлар да ола биләр. Бу гәзет хәбәри дејил ки, бирмәналы олсун. «Мәна шайрин гарнындадыр»—дејән профессор Каплан кирмиш шайрин гарнынын ичинә». («Јашасын әдәбијјат», Истамбул, 1977, с. 48).

Октај Акбал дүз дејир. Шайрдән мисал көстәрдијимиз парчада нә анархист вар, нә полис. Бәс ше'ри тәһлил едән профессор бунлары һарадан чыхармышдыр? Анчағ бурада јазыг профессорун нә кұнаһы? Шайрләр демәк истәдикләри фикрин мәнасыны гарындарында кизләдиркән профессор о мәнаны шайрин гарнындан

нечә чыхара биләр? Мәтләби гарнында кизләдән шаир кунһландырмаг әвәзинә, О. Акбалын бу мәнасыз тапмачаны ачмаға чалышан алими кунһландырмасы тәәччүб доғурур...

«Јашасын әдәбијјат» китабында кедән башга бир мәгаләсиндә («Ше'рдән, шаирдән») Октај Акбал, Салаһ Бирселә «Ајдынлыгдан, ачыглыгдан, јалынлыгдан узар бир сәнәтчи» адландырыр вә бу чәһәти онун үчүн кеј-фијјәт сајыр.

Мән сәнәт үчүн ајдынлыгын, ачыглыгын нөгсән сајылдыгыны биринчи дәфә ешидирәм. Ајдынлыг вә сәдәлик башга шејдир, бәситлик башга шеј. Әкәр Акбал шаир үчүн бәситлији гүсүр тутурса, бурада һаглыдыр. Лакин ајдынлыг вә ачыглыг шаир үчүн нөгсән дејил, мәзијјәт сајылмалыдыр. Бу чәһәт бүтүн халгларын классик әдәбијјатында үстүнлүк сајылыр. Түркләрин ән уstad шаирләри—Ә. һамид, Т. Фикрәт, М. Акиф, Н. Камал вә Орхан Шаиг Көкјај, Б. Чағлар, Ч. С. Таранчы кими мүасир шаирләр дә бу јолла кетмиш, сөзләрини ачыг-ајдын дејиб халгы өз архаларынча апара билмиш-ләр.

Сәнәтдә думанлылыг вә ајдынлыға һүчүм мүасир профессионал түрк мусигисиндә вә рәссамлыгында да һакимдир.

Бунун сәбәби нәдир?

Әлбәттә, бу чәһәт инсанлары фикир долашыглыгына салан, фикри аздыран, халга доғру сөзү демәк истәмәјән, реализмдән гачан, һәгигәти пәрделәјән Авропа, Америка буржуа сәнәтинин хүсусијјәтидир.

Түрк сәнәтчиләринин бир чоҳу новаторлуг пәрдәси алтында Авропанын чоҳдан көһнәлмиш сәнәт јолуну тутур, бабаларынын јолу илә кетмәји тәғлид, Авропанын декадент сәнәт јолу илә кетмәји исә јенилик сајырлар. Һәр кәсин көзәллији онун өзлүјүндә олдуғу кими, һәр өлкәнин, һәр халгын көзәллији дә онун өз сифәтиндә, өз хүсусијјәтиндә, бир сөзлә, онун өзлүјүндәдир.

Бу мәнада сәнәтдә вә әдәбијјатда тәғлид сәнәт әсәрләрини көкдән ајырыр, симасызлашдырыр, дадыны-дузуну гачырыр, стандартлашдырыр.

Бөјүк Ч. Чаббарлынын бир сөзүнү хатырламаг истәјирәм: о, Чавидин «Иблис»и илә, Үзејр бәјин «Аршын мал алан»ыны мугајисә едир, миллилијинә вә колоритинә көрә икинчијә үстүнлүк верир. Әлавә едир ки,

«Аршын мал алан» дүнјанын һансы өлкәсиндә ојнанса һамы дејәр, бах бу бәјләр Азәрбајҗан бәјләридир, бу хала да Азәрбајҗан халасыдыр. Бәдии әсәрин хәлгилији, колорити онун чаныдыр, нәфәсидир, үрәјидир. Бунлардан мәһрум олан, һансы бир халгынса әдәбијјатыны тәғлиддән доған әсәрләрдән торпаг әтри, халг нәфәси кәлә билмәз. Белә әсәрләр схемдән башга бир шеј дејил.

Тәғлид түркләрин дүшүнчә тәрзинә вә мәшһәтинә дә кечмишдир. Кока-коладан тутмуш вискијә гәдәр, инсаны дүшкүнлүјә апаран секс мусигисиндән тутмуш кечә клубларына гәдәр һамысы тәғлиддир, јамсыламадыр.

Кечә клубларындакы ејбәчәрлик, ачыг-сачыглыг вә мән дејәрдим ки, әдәбсизлик инсанда јалныз икраһ һисси ојадыр. Кечә саат бирдән сонра өлкәнин бөјүк шәһәрләриндә икинчи һәјәт башланыр. Јарыгаранлыг салонда әлләшмиш кишиләр чәрәз јејә-јејә, раки ичә-ичә секс мусигиси алтында сәһнәдә лүт стриптиз ојнајан гыза бахыр, бәдәнини нүмајиш етдириб өзүнә мүштәри ахтаран бу бәдбәхт инсанын бәдән көзәллијиндән куја «һәзз» алырлар. Түркијәнин габагчыл јазычысы Әзиз Несин «Дәлиләр гачды» адлы һекајәсиндә бу мәсәләни чидди сатира атәшинә тутараг јазыр:

«Дәлиләрдән бири бир кечә клубуна кетди. Клубда бир артист гадын мусиги илә танс едәрәк сојунурду. Дәли тамашачылар:

— Нә сејр едирсиниз?—дејә сорду.

— Чылпаг гадын вүчудуну.

— Бураја бунун үчүнмү кәлдиниз?

— Бәли.

— Нә гәдәр вердиниз?

Кими әлли, кими јүз, кими дә беш јүз лирә вермишди.

— Бу гәдәр пулу бу гадыны чылпаг көрмәк үчүнмү вердиниз?

— Бәли.

— Бу гадынын вүчудунда башга гадынларда олмајан бир шејми вар?

— Хејр.

— Бәс тутдуғунуз бу иш ајыб дејил?

Тамашачылардан ән ағыллысы, ән биликлиси мәрузәјә башлады:

— Аман әфәндим, нијә ајыб олсун? Биз о гадына пис нијјәтлә бахмырыг ки... Чылпаг вүчуд инсана естетик һәјәчан верир, бәдии зәвг верир.

Дәли:

— Анлајырам,— деди,— һағлысыңыз. Мән јанылмышам. Мадам ки, чылпаг гадын вүчуду бәдиі зөвг верир, естетик һәјәчан верир, ејлә исә һамынызын арвадлары, гызлары гојун кәлсинләр, мусиги илә ојнаја-ојнаја сојунсунлар, һәјәчаныызы артырсынлар».

Чох көзәл кинајәдир.

Измирдән Ангараја учуруг. Стүардесса «кәмәрләриниң бағлајын» дејә сәрнишинләр хәбәрлар едир. Гәри-бәдир, тәјјарә учмаға һазырлашаркән бу ифадәни һәр өлкәнин стүардессасы өз дилиндә дејир. Өлкәләр, халглар, дилләр, ичтимаи бахышлар нә гәдәр мұхтәлиф олса да, өлкәләри, халглары вә талеләри бирләшдирән, бир-биринә јахынлашдыран чәһәтләр дә вар. Сүр'әтлә учан тәјјарәләр әсримизин наилијјәтләриндәндир. Тәјјарәдә учан һәр кәс миллијјәтиндән, дилиндән вә бахышларындан асылы олмајаһаг чох заман ејни һәјәчаны кечирир, ејни һиссләри јашајыр. Биз хариңи мәмләкәтин үстүндән учуруг. Лакин стүардессаның «кәмәрләриниң бағлајын» хәбәрдарлығы һансы дилдә дејиләрс дејилсин, бүтүн сәрнишинләрә ејни дәрәчәдә ајдындыр.

Истамбул һәгигәтән дүнјанын ән көзәл шәһәрләриндән бири сајылыр. 4 милјондан артыг әһалиси олан бу шәһәрин учу-бучағы билинмир. Једди тәпәнин үстүндә јерләшән Истамбул ики һиссәдән ибарәтдир: 1) Үскүдар-Асија, 2) Вәјәтлу-Авропа. Шәһәрин Асија һиссәси илә Авропа һиссәсини бир километр јарым узунлуғунда салынмыш нәһәнк асма көрпү бирләшдирир. Көрпүнүн үстү илә мұхтәлиф маркалы машын сели даим ахыр. Түркијә турист өлкәси олдуғундан вә көрпүдән кечән машындар көмрүк һағгы вердијиндән көрпүә чәкилән хәрч бир нечә ајда өдәнмишдир. Босфор боғазынын һәр ики тајында тикилмиш јарашығлы биналарын вә хусусән минарәләрин әкси суда һағылвары бир көзәллик јарадыр.

Истамбулун әтрафында салынмыш Белград паркы шәһәрин ән кәзмәли јерләриндәндир. Султан Мурад, Белград сәфәриндән гәләбә илә гајыдандан сонра бу тәпәдә һәмин паркы салдырмышдыр. Парк бир нөв горугдур. Бурда дүнјанын ән надир ағачлары, чичәкләри, гушлары (товуз гушу, гырговул, кәклик, һинд тојугу), вәһши һејванлар (чөл донузу, чейран, чүјүр) сахланыр,

паркын ичиндә гајнама сулардан сүн'и көлләр, шәләләләр јарадылмышдыр.

Бура истираһәт күнләри истамбуллуларын кәзинти јеридир.

Бөјүк түрк шаири Тофиг Фикрәтин јашадығы ев «Ашијан» адланыр. Истамбула кәлиб онун евнин зијарәт етмәәји өзүмә күнаһ сајардым. Чүнки бу шаир зәманәсинин ән бөјүк, ән мүтәрәгги шаирләриндән бири олмушдур. О, түрк халгыны истибадада, зүлмә гаршы галдыран, ше'рләриндә бејнәлмиләлчилик тәблиғ едән бир шаирдир. Бизим Сабир, М. һади кими шаирләримиз бир чох әсәрләриндә ону јад етмиш, онун сәтирләриндән епиграфлар кәтирмишләр. Т. Фикрәтин «Јүксәлмәли» ше'ринә чаваб олараг М. һади:

Јүксәлмәли! Фәғәт нә илә, еј бөјүк әдиб?
Еј бағыны хәзан көрәрәк, сүсмуш әндәли!

— дејә о заман бүтүн шәрг халгларынын дөзүлмәз һадына ичин-ичин ағламышдыр. Т. Фикрәт һәмишә истибаддан азад јени вә мүстәгил Түркијә хәјалы илә јашамыш, онун уғрунда чарпышмышдыр.

«Ашијан» Истамбулун кәнарында, боғазын сағ сәһилиндә уча бир тәпәдә, мәнзәрәли бир кушәдә јерләшир. Шаирин еви инди музейдир. Бу музейдә шаирин шәкилләри, өз әли илә чәкдији рәсмләр, әлјазмалары, мәктублары, кејим шејләри сахланылыр. Музейин експонатлары, әлбәттә, Фикрәт кими бир шаирә лајиг дејил. Түркләрин дилләринин сафлашмасы наминә «ингилаб» еләмәк тәшәббүсләринин нәтичәсиндә бу күн Фикрәт дә башға классикләр кими аз анлашылыр, аз охунур. Бу өлкәдә үмүмән классикләрә олан бикәнәлик, сојуглуг тәәссүф ки, Фикрәтә дә аиддир. Әлбәттә, Истамбулда бу бөјүк ингилабчы шаирин һејкәлини көрмәк истәрдик.

Шаирин мазары музейин һәјәтиндә уча бир ағачын алтындадыр. Фикрәт өләркән бурада дәфи олунмамышдыр. Фикрәт сәнәтнин пәрәстишкарлары ев музейи јарадыландан сонра мазары бура көчүрмүшләр.

Гәбир дашына Т. Фикрәтин беш сәтирдән ибарәт бир гит'әси јазылмышдыр:

Сүкути-хаб әзәли еһтијачи-фанијјәт,
Бу еһтијачи-фәнанын шу даш нишанәсидир.
Нувиштә чәбһеји-һүзүндә бир һүвәл бага,
Шу сәрвләр мүтәһаша бирәр тәләгабла
Охур кечәнләрә аид мәнәгиби-ибрәт.

Олдуғумуз үч шәһәрин Бәләдијә идарәсинин сәдрләри шәрәфимизә вердикләри рәсми зијафәтләрдә шәһәрләримиз арасындакы гардашлыгдан вә кәләчәкдә бу әләгәләрин кенишләнмәсиндән, тәчрүбә мүбадиләсиндән данышырдылар. Мәсәлән, Истамбул бәләдијәсинин кәләчәкдә Истамбулда метро тикмәк фикриндә олдуғу вә бу ишдә Бакынын тәчрүбәсиндән истифадә едә биләчәкләриндән сөз салдылар. Ангара бәләдијәсинин сәдри Видад бәј Далокајын зијафәтдәки бир чыхышыны һеч вахт унутмајачағам. О деди: «Тәбиәт бизи—и́ки өлкәни гоншу јаратмышдыр. Биз өз өлкәләримизи чичәкләндирмәк үчүн бир-биримизә арха вә көмәк олмалыјыг. Бу, һәр и́ки өлкәнин һејринәдир. Бизим бундан башга јолумуз јохдур. Она көрә ки, дәнзимиз бир, дағларымыз бир, торпағымыз да бир-биринә сөјкәнир. Биздән ахан чај сиздә битир, сиздән әсән күләк биздә дајаныр. Дағларымыз бир-биринә арха олдуғу кими, биз дә бир-биримизә арха олмалыјыг».

Түркіјәнин әсас әһалиси, зәһмәткеш халг да бу фикрдәдир.

Измир бәләдијәсинин сәдри Еһсан бәј Алјанағын бағда—ачыг һавада вердији зијафәтдә мөндән хәһиш етдиләр ки, бир ше'р охујум. Мән «Тәклик» ше'рими охујуб В. Далокаја иснад едәрәк әлавә етдим ки, «Тәк әлдән сәс чыхмаз, гоншулар һәмишә бир-биринә арха олмалыдырлар». Елә бу заман әлиндә китаб тутан бир чаван өзүнү мәчлиснн ортасына атыб:

—Мән дә ше'р охумаг истәјирәм,—дејә бәркдән ғышгырды.

Еһсан бәјин ишарәси илә полис дәрһал ону мәчлисдән узағлашдырды. Бир гәдәрдән сонра полис әлиндә бир китаб Еһсан бәјә јахынлашды. Бу, Н. Хәзринин Түркіјәдә чап олунмуш китабы иди. Чаван бу китабдан ше'р охумаг истәјирмиш.

Һеч демә, Азәрбајҹандан кәлмиш гонағлара бу бағда зијафәт верилдијини билән чамаат узағдан бизи сејр едирмиш. Бу бизә, бизим өлкәмизә вә әдәбијјатымыза түрк халгынын бөјүк севкисинин бир тәзаһүрү иди. Јери кәлмишкән ону да дејим ки, сон дөрд-беш илдә Әһмәд бәј Кабаклынын редакторлуғу алтында Истамбулда нәшр олунан «Түрк әдәбијјаты» мәчмуәси Азәрбајҹан әдәбијјатына сых-сых јер верир. Бу мәчмуәдә С. Вурғунун, С. Рүстәмин, М. Дилбазинин, Н. Нүсәјн-

зәдәнин, Н. Хәзриниң вә мәним бир сыра ше'р вә мәғаләләримиз нәшр олунмушдур. Бу мүнәсибәтлә журналын редакторуна вә әмәкдашларына гәләм јолдашларым вә өзүм адындан тәшәккүрүмүзү билдирирәм.

Советләр Иттифагынын вә Түркіјә чүмһуријјәтинин јарадычылары олан В. И. Ленин вә Ататүрк бу достлуғун вә гардашлығын әсасыны гојмуш, букүнкү совет вә түрк халғлары да бу тәмәл үзәриндә аддымламадыр. Бу чәһәтдән түрк халгынын өз бөјүк рәһбәри Ататүркә олан сонсуз севкиләри бизи севиндирди. Кәлиши-мизин ертәси күнү Ататүрк мәғбәрәсинә әклил гојмаға кетдик. Түрк ме'марлары тәрәфиндән тикилмиш бу бөјүк мәғбәрәнин һәр аддымы—мәғбәрәјә кәдән кениш мәрмәр јолдан тутмуш кәнарларындакы шир һејкәлләринә гәдәр, кениш мејданчада ағлајан үч киши, үч гадын һејкәлиндән тутмуш фәхри гаровулда дајанмыш әскәрләрә гәдәр һәр шеј түрк халгынын өз атасына олан дәрин вә сонсуз севкисини әкс етдирир. Мәғбәрәнин архасында и́ки гәбир дә вар. Булардан бири Мустафа Камалын силаһдашы Исмет Инөнүнүн, диҹәри исә 1960-чы ил чеврилишинин тәшкилатчысы кенерал Курселли гәбридир. Демәк, Ататүрк мәғбәрәси кет-кәдә Түркіјә дөвләт хадимләринин пантеонуна чеврилир.

Вахтигәдә Түркіјәдә сәфир олмуш Әбилова, Ататүрк өз автографы илә шәклини бағышламышдыр. Биз мәғбәрәнин нәздиндә дүзәлдилмиш Ататүрк музејинә һәмнин шәклин фото сурәтини бағышладыг. Бу, музеј ишчиләринин чох хошуна кәлди. Ататүркүн өз шәхси ев шејләриндән—кејим-кечими, јазы ләвазиматы, силаһлары, хариҹи өлкәләрин башчылары илә чәкдирдији шәкилләр вә она көндәрилән һәдијјәләрдән тәшкил олунмуш музәј чох зәнkindир.

Музејдә Ататүркүн Совет Иттифагы илә достлуғ әләгәләрини әкс етдирән експонатлар (һәдијјәләр вә фотошәкилләр) даһа чох нәзәри чәлб едир.

Ангарынын кәнчлик паркында верилән консертдә халгын бизә олан бөјүк рәғбәтини даһа јахшы һисс етдик. И́ки мин нәфәр тутан јәј концерт салону ағзына гәдәр долу иди. Биз салола дахил оlanda түрк халгынын севимли мүғәнниси Гарабөчәк охујурду. О, кәлишимизи көрән кими бизи тамашачыларә тәддим етди. Бу, курултулу алгышларә сәбәб олду, јерләрдән «Ешиг олсун!» «Совет Азәрбајҹанына салам!» сәдалары уҹалды.

Ону да дејим ки, түркләрин концерт салонлары бир нөв рестораны хатырладыр. Салонда столлар, әтрафында да үч-дөрд стул гојулмуш, һәр аилә бир столу тутур, чәрәз јејә-јејә, меј вә сују, јахуд да спиртли ички ичә-ичә концертә гулаг асырлар.

Мүғәнни сәһнәдән салона доғру узанан енсиз күрсү-јолла салонун ахырына гәдәр кәлир, маһнынын нәғәра-тыны тамашачыларә охутдурур. Беләликлә, концерт бир нөв хора чеврилир. Тамашачылар маһнынын ритминә ујғун әл чалыр, мүғәнни илә бәрәбәр охујур, һәјәчанла-нырлар.

Көзәл вә кур сәслә охујан Гарабөчәк маһнынын ичиндә елә бил әријир, бүтүн гәлби вә варлығы илә өзү-нү маһныја тәслим едир:

Мәним тәләјим чох ачы,
Дәрдли-дәрдли чал каманчы.

— јахуд:

Сөјлә, сөјлә, фани дүнја,
Гәм јүкүмүсән?

Сонра театр актјору Әли Појроз чыхыш едир. О, милли сәламәт партијасынын лидери Нәчмәддин Әрба-каны тәғлид едир. Онун сәсини, јеришини вә һәрәкәтлә-рини јамсылајыр. Тамашачылар гәһгәһә чәкиб күлүрләр. Әлбәттә, Әрбаканы танымадығымыза көрә бу јам-сылама бизим үчүн марагсыз олур. Актјор Әдаләт пар-тијасынын лидери илә халг чүмһуријјәт партијасынын лидери арасында кедән чәкишмәләри лаға гојур. Халг партијалар арасында кедән бу мүбаризәләрдән кәнарда олмадығы вә буну саатбасаат изләдијинә көрә актјорун һәр сөзү тамашачыларын үрәјиндән хәбәр верир, гәшш едиб күлүрләр.

Һәгигәтдә дә, сијаси чарпышмалар ичәрисиндә түрк халгы һагг јолуну ахтарыр, биз онун өз доғру, дүзкүн јолуну тапачағына әминик. Она көрә ки, о јатмыр, о ахтарыр. Ахтарышын һәмишә инсаны һәгигәтә кәтириб чыхарачағына шәкк етмәк һәгигәтә, әдаләтә шәкк етмәк демәкдир. Биз бу јолда истәдадлы вә һүнәрвәр, габил вә зәһмәткеш түрк халгына уғурлар диләјирик.

Т
УБЛИСИС-
ТИКА

НЭЈАТ—ӨЛҮМ

Инсан гәдим заманлардан нәјатын әбәди олмадығымы гәбул едә билмәмиш, тәбиәтин бу амансыз һөкмүндән јаха гуртармаға чалышмыш, өлмәзликлә һаггында гәрибә рәвәјәтләр вә мифләр ујдурмушдур. Әфсанәләрдә Искәндәрин «аби-нәјат» далынча сәфәрә чыхмасы, нағыллардакы «тилсимли алма», «әбәдијјәт ағачы», «шагрән дәриси» инсанын өлүм гаршысындакы горхусунун вә әбәдијјәт ахтарышларынын бәдии тәзаһүрләридир.

«Дәдә Горгуд» дастанларында өз физики күчүнә, чәсарәтинә күвәниб адамлара ган уддуран, әзрајыла мејдан охујан Дәли Домрул кими азғын белә, өлүмүн гаршысында өзүнү итирир, јашамағ үчүн өзүндән гат-гат зәифләрә әл ачыр.

Јахуд дүнјаја саһиб олмағ арзусу илә чырпынан, өлкәләри өз гаршысында диз чөкдүрән Искәндәри бөјүк Низами, өлүм гаршысында диз чөкдүрүр. Өлүмүн кәлдијини һисс едән Искәндәр көрүн кимләрә әл ачыб јалвармаға башлајыр:

Һаны, хәбәр верин хәзинәдара
Бәлкә рушвәт вериб мәни гуртара.
Мәним зәрб гылынчлы гошунум һаны?
Говсун чанымдакы бу гыздырманы.
Мән һәр бир биликдән хејли дәрс алдым,
Өлүмүн өнүдә чарәсиз галдым.

Бунлар әлбәттә өлүмүн фәлсәфи анлајышыдыр. Бу анлајыш инсана өлүмлә вурушмағы дејил, бу лабүд нәгигәтлә барышмағы тәлгин едир.

Беләликлә, бүтүн чарәләрин вә ахтарышларын фәдасыз олдуғуну кәсдирән инсан, нәһәјәт, өлүм һәгигәти илә барышмыш, «өлүм һагдыр, чыхмаг олмаз әмрдән» (Ашыг Алы)—дејә онун лабүдлүјүнү истәр-истәмәз гәбул етмәјә мәчбур олмушдур. Буна көрә дә Горгуд Дәдәмиз дүнјанын тәрифини белә верир: «Кәлимли-кедимли дүнја, сон учу өлүмлү дүнја».

Өлүмү гәбул етмәмәк—һәјаты инкар, өзүндән сонра кәләнләри инкар демәкдир. Давамчыны севмәк! Она күвәнмәк!— өлүм зәрурәтини гәбул едән инсанын јеканә тәсәллиси бах будур! Һ. Һүсәјизадә нечә дә көзәл демишдир: «Мән горхардым өлүмдән, дүнјаја мәнән сонра кәләнләр олмасайды».

Өвладларын, нәвә вә нәтичәләрин дүнјаја кәлиши, бизим давамымыз, бизим јени шәкилдәки тәсдигимиздир. Короғлунун «Мәнми гочалмышам ја зәманәми?» суалына чаваб олараг «Көрпә нәвәләрин күл чөһрәсиндә күл кими јенидән ачылан бизик»—мисралары өлүмә мејдан охумаг, ондан Һисас алмаг истәјән инсанын өзү-өзүнә тәсәллиси, өзүнү башгаларында тапмасыдыр.

Өлүм — јер үзүндә әбәди олан һәјатын јениләшмәсидир. Инсан да өлүмүн зәруријјәтини дәрк едәндә һәјаты дәрк етмиш олур. Өлүмүн һагг олдуғуну гәбул едән инсан өмрүнү өлүм барәдә мәнасыз дүшүнчәләрә дејил, һәјата, онун көзәлләшдирилмәсинә сәрф едир. «Бу мүвәггәти һәјат бизә нә үчүн верилмишдир? Һәјатын мәнасы нәдир, јашамагда гајә нәдир, мәгсәд нәдир? Бир сөзлә, мән нә үчүн јашамалы, нәјин наминә чалышмалыјам?»

Бу суаллар гаршысында дуран инсан мәнән бөјүмәли, јүксәлмәли, инсан арзуларынын зирвәсинә учалмалыдыр. Бу нөгтәдә инсан јашамаг амалыны—јәни гајәсини тапыр:

Өлүмдән горхмајан де кимдир, де ким?
Гајәсиз јашамаг ондан горхулу!

Бәс гајә нәдир? Өз сәадәтини башгаларынын көз јашлары вә фәлакәти илә тәмин етмәк дә гајә ола биләрми? Бунун да чавабыны даһиләр көзәл вермишдир. Бөјүк Низами дүнја немәтләриндән өтрү инсан ганы төкән фатәһләр фатәһи Искәндәрә Бәрдә һөкмдары Нүшабәнин дили илә дәрә верир. Нүшабә Искәндәрә һаһар сүфрәси өнүндә хәрәк әвәзинә даш-гаш тәклиф

едир. Искәндәр: «Даш-гаш јејиләрми, бу нә демәкдир?»—дејинчә Нүшабә: «Фәјдасыз, јарамаз бөјлә даш үчүн, бу гәдәр вурушмаг, чарпышмаг нечин?»—дејә фатәһлик гәсдинин мәнасызлығыны она баша салыр.

Бәс елә исә јашамагда гајә нә имиш? Гајә, башгаларынын сәадәти наминә, Вәтәнин, халгын вә үмүмән бөшәријјәтин наминә чалышмагдыр. Бу бөјүк гајәнин ичиндә фәрдин өзү дә, онун мәнәфеји дә вардыр.

Алим достум нә көзәл дејиб:

Бу гала бизим гала.
Һәмишә бизим гала.
Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, изим гала!

«Өзүмүн дејил, изимин галмасы үчүн чалышмаг» инсан дүјгуларынын көзәллији, бөјүклүјү, харигүл'адәлијидир! Инсанын дүнјада гојдуғу из, чыгыр — ону әбәдијјәтә апара биләчәк јеканә јол ола биләр. Беләликлә, јарадычылыг ешти, гуруб тикмәк арзусу бәлкә дә гәдимдән бу күнә гәдәр инсанын өлмәзлик ахтарышларынын тәзаһүрүдүр. Истәр фолклорумуз, истәрсә мин иллик јазылы әдәбијјатымыз халгымызын дүнјаја фәлсәфи бахышыдыр.

Әзизим бахар кедәр,
Су кәләр ахар кедәр.
Дүнја бир пәнчәрәдир,
Һәр кәлән бахар кедәр.

Јахуд:

Әзизим һарајындан,
Һәр илин, һәр ајындан,
Күндә бир көрпич дүшүр,
Өмрүмүн сарајындан.

Бүтүн бунлар өмүр мөһдудлуғуну үрәк ағрысы илә гәбул едән инсанын өлүм һәгигәтинә охудуғу ачы нәғмәләрдир. Бу нәғмәләрдә кизли бир үсјан, ачыг бир етираз сәсләнир. Лакин бу, инсанын һәјат вә дүнја һаггындакы дүшүнчәләринин јарысыдыр. Һәјат нәдир? Дүнја нәдир? Онун дөнүб доланан чәрхи нәдир? Дүнја фәлсәфәсиндән, фәлсәфи ахын вә чәрәјанлардан хәбәрсиз, өмрүндә мәктәб көрмәјән, әлиһә бир китаб алмајан, савадсыз ашыгларымыз бу бөјүк суалларын изинә дүшмүш, онлара чаваб ахтармышдыр:

Мән ашыг ај нәдәндир?
Фәләк чан ојнадандыр,
Инсан әсли торпагдан,
Торпаг әсли нәдәндир?

Һәјатын, тәбиәтин маһијәтинә вармаг, шејләрин бә-
әјјини јох, өзәјини көрмәк еһтирасы, әдәбијјатымызын
әсас јөнү, баш мөвзусу олмушдур:

Низами:

Бу јердә, бу көјдә нә варса әлбәт
Бунлара шүбһәсиз вар бир нәһәјәт.
Бәс бу кайнатдан де көрүм кәнар
Башга бир аләмә кедән јол да вар?
Вар исә нә үчүн билмәјир һеч кәс
Јох исә — јохлуға јол ки, кедилмәз.

Нәсим:

Еј мәни наһәгг дејәнләр гандадыр бәс
јарадән?
Кәл кәтир исбатыны кимдир бу шејни
јарадән?
Оду су, торпагу јелдән бојлә сурәт
бағлајан
Бојлә дүккан јасыјан кәндү чыхармы
арадән?
Кәл мана бир сөјлә ки, кимдир сәнин
нитгиндәки,
Сөјләјән, сөјләтдирән, динләтдирән һәр арадән?

Фүзули:

Нә даирәдир бу дөврү-әфлак?
Нә забитәдир бу мәркәзи хак?
Чисмә әрәзи ким етди гаим?
Нарә нәдән олду нур лазым?
...Һәр хилгәтә кәрчи бир сәбәб вар,
Аја сәбәби ким етди изһар?

Өлмәзләримизин вердији бу бөјүк суаллар дүнјанын,
каинатын, варлығын вә јохлуғун, һәјатын вә өлүмүн
маһијәтини билмәк, дәрк етмәк арзусундан доған сор-
гулардыр. Бу соргуларын чавабыны һәлә тапмајан ин-
сан, она мәлум олмајан сирләрин әбәди сорағында-
дыр. Суалы олмајан елм елм дејил, суалсыз сәнәт дә
һеч сәнәт дејил. Белә бөјүк суалларла чырпынан бир
әдәбијјаты јаратмыш халгын јас мәрасимләриндә оху-
нан гәсидәләр, јас саһибләринә тәсәлли олмага бәра-

бәр, ора топлашанлары да һәјат вә өлүм, варлыг вә
јохлуг һаггында дәрин-дәрин дүшүнчәләрә далмаға мәч-
бур едир. Дүшүнмәји бачармајан, һәјат наминә јарат-
мағы да бачармаз.

Бәзи јас мәчлисләриндә инсаны јаратмаг, гурмаг
арзусундан дашындыран, онун әлини-голуну бағлајан
мәзар гоһулу гезәл вә гәсидәләрин охунмасы адамларда
икраһ һисси ојадыр. Јахуд баш дашларынын үстүнә
бәзән елә күлүнч вә ијрәнч сөзләр, ара шаирләри-
нин шеърләри јазылыр ки, охујаны дүшүндүрмәк әвәзи-
нә күлдүрүр. Һәмән сәбәбләрә көрә дә бу китабын тәр-
тибини лазым билдик.

Гәдим Орхон китабәләриндә бир баш дашындакы
јазы бу күн дә бизи дүшүндүрүр: «Көјдәки күнәшдән,
јердәки елимдән дојмадым...» Нә көзәл сөз! Бу, бизә
мәрһумун зөвгүнү вә дүнјакөрүшүнү ачыр: көјдәки кү-
нәшдән дојмамасында онун һәјат ешгини, јашамаг һә-
вәсини, јердәки елиндән дојмамасында исә вәтәндашлы-
ғыны көрүрүк. Рәһмәт олсун ана торпаға говушан бу
бөјүк дујгулу, бөјүк үрәкли инсана, вәтәндаша!

Дүнјанын вәфасыны ашыгларымыз белә ифадә едир:
Аббас Туфарганлы:

Бу дүнја карвансарадыр
Һәр кәлән гонар әјләнмәз.

Ашыг Нүсәји Бозалганлы:

Бу гоча дүнјанын јохду вәфасы.
Каһ бошалыб, каһ да долан көрмүшәм.

Дәлләк Мурад:

Фәләк бичинчидир, бу дүнја зәми,
Бичилән зәмидән мүркүзар олмаз.

Ашыг Бәсти:

Гоча чадукәрди, алдадар сәни.
Чаванлыг донунда галан бу дүнја.

вә с. вә с.

Бунлар һамысы мүхтәлиф образларла дејилмиш
мәлум һәгигәтләрдир. Бунунла бәрабәр ашыг бу «вәфа-
сыз дүнјада» бизә нечә јашамағын тәлимини дә вер-

мәјә чалышыр. Истәјирик ки, һөрмәтли охучу хусусилә
бу мәтләбә диггәт јетирсин:

Хәстә Гасым кимә гылсын дадыны?
Чаны чыхсын өзү чәксин одуну.
Јахшы икид јаман етмәз адыны,
Чүнки јаман аддан өлүм јахшыдыр.

Һәјатын вә өлүмүн маһијјәтини бундан көзәл вә бун-
дан кәрәкли демәк олармы? Бурада ашыг «Һәјат јах-
шыдыр, ја өлүм?» суалынын физиоложи мә'насына де-
јил, мә'нәви мә'насына тохунур. Әлбәттә, һеч кәс бир дө-
фә верилән һәјатдан кечмәк, ону өлүмә дәјишмәк истә-
мәз. Лакин чәмијјәт гаршысында хәчаләтли јашамагдан
өлүмү үстүн тутан ашыг, һәјатын гајәсини, мәгсәдини
өн плана чәкир, бизи намусла, шәрәфлә јашамаға ча-
ғырыр. Бу мәсәләјә тохунан ашыг Шенлик дө бизә ады,
саны горумагла киши кими, мәрдаңә јашамағы тәлгин
едир:

Тәмиз сахла ады, саны,
Дост дүшмәнин јахшы таны.
Мәрд икид демәз јаланы,
Јанар ода галасан да.

Бурада да јенә өлүм ријакар јашамагдан үстүн ту-
тулур.

1978

ЈЕНИ ИЛ АРЗУЛАРЫ

Јени ил арзулары! Бу, бөјүк дүјгуларла јашајан
үрәкләрин һәјәчанлары, кәләчәјә инамлы бахышыдыр.
Инсанын гәрибә тәбиәти вар. О, өзүнә инаныр, она елә
кәлир ки, бу вахта гәдәр еләдикләриндән онгат арты-
ғыны гаршыдакы илдә еләјәчәк. О, гүдрәтлидир, о, чә-
сарәтлидир.

Һәмишә илин сон күнү — 31 декабр мәнә зирвәсинә
чатдығым бир јохушу хатырладыр. Зирвәнин башында
һәр ики тәрәф — һәм кетдијимиз, һәм дө кедәчәјимиз
јол бизә даһа ајдын көрүнүр. Биз дөнүб архаја — кеч-
дијимиз јоллара бахыр, бу јолда бурахдығымиз изләрә
нәзәр салыр, јыхылмадан өтдүјүмүз јерләри бир-бирин-
дән ајырыр, ағы гарадан сечир, дәриндән нәфәс алыр вә
бундан сонра кедәчәјимиз јоллары бир даһа көзлә өл-
чүрүк.

31 декабр—илин зирвәси! Бу күн сабаһы јарадан
адамларын өз вичданы гаршысында һесабат күнүдүр.

31 декабр, кечә саат 12! Бир дәгигәдә, бөјүк әгрәбин
бир миллиметр ирәли атылмасы илә тарих бир ил ирәли
кедир, күн дәјишир. Јох, јалныз күн дәјишмир, ил дө-
нүр, ил тәзәләнир. Јох, јалныз ил дөнүб тәзәләнмир, фи-
кирләр, дүјгулар, арзулар тәзәләнир, көзләримиз өнүндә
јени тарих, јени күн, јени аләм ачылыр вә бу јени күн
бизи даһа бөјүк вә даһа әзәмәтли ишләрә сәсләјир. Чүн-
ки тәзә ил һәмишә өзү илә тәзә үмидләр, тәзә арзулар
вә дүјгулар кәтирир. Хошбәхт о адамдыр ки, өмрүнүн
күнләри, ајлары вә илләри тәләтүмсүз, гајғысыз вә ар-
зусуз кечмир. Инсан нәсә бир шејин арзусу илә јаша-

јанда јашадығыны билир, һәјаты мәна илә долур. Дүн-
јада нә үчүн, нәдән өтрү јашадығыны билмәкдән дә бө-
јүк сәадәт олармы?

Истәмирәм һәјатым сакичә бир отагда
Калиб кечсин лал кими.
Истәјирәм, дөјүшүм җајаларын башында
Һәмишә җартап кими.
Јашамағ истәмирәм сүрүнүб дзин-дзин.
Истәјирәм ән уҗа зирвәләрә мән гонам
Хәфиф сакиглијини нәјләјирәм дәнизин?
Онун ғасырғасына, далғасына вурғунам,
Бағчадакы арх кими өтүб һәзин нәғмәләр,
ахмағы истәмирәм.
Чағламағ истәјирәм дағда шәләлә кими!
Сәпилмәк истәјирәм, чөлләрә лалә кими.

Бах, будур бизи даим јашадан, кәләчәк мүбаризә-
ләрә сәсләјән бөјүк амал, бөјүк мәһәббәт!

Биз вахта ғызыл дејирик, чүнки онун һәр дәғигәси
бир инсан севинчидир. Кечән илин севинчләрини респуб-
ликамызда ким дујмамышдыр? Ғәһрәман Бақы нефтчи-
си, Бақы фәһләләри, Сумғајытын металлурғлары вә ким-
јачылары, Милин, Муғанын, Гарабағын һамыны һејран
гојан памбыгчылары, Ләнкәранын вә Масаллынын тәрә-
вәзчиләри, бир сөзлә, бүтүн Азәрбајҗан халғы кечән ил
әмәк гәләбәләриндән јаранмыш бир севинчлә ғанад-
ланды.

Буна көрә дә биз заманы вахт өлчүсү олан саат вә
тәғвимлә дејил, көрдүјүмүз ишләрин дәјери илә өлчүрүк.

Бу барәдә халғ да көзәл дејиб:

Әзизим мин ајә дәјәр
Ғашын мин ајә дәјәр
Ил вар, бир күнә дәјмәз
Күн вар мин ајә дәјәр.

Әсримиздә јалныз заманын дејил, һеч бир шејин һү-
дуду јохдур. Бизим идракымызын һүдуду да күндән-
күнә женишләнир, даһа кениш үфүғләрә чыхыр. Илк
космонавт кайната ғалмағла инсан идарақынын һүдуд-
сузлуғуну сүбут етди. Дүнәнә ифтихарла бахан, бу күн
гәләбә рапортлары верән, сабаһа јени «һүчүм вар» де-
јән инсанын арзулары да идракы кими һүдудсуздур. Ин-
санын үрәји сәдәчә дөјүмүр, уҗа зирвәләрә ғанадла-
мағ ешги илә чырпыныр. Вар олсун инсанын бу жүксәлиш
амалы вә бөјүк севкиси!

ВӘТӘН СЕВКИСИ

Аббас Сәһһәт чох көзәл демишдир:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

Бу ики мисра илә шаир инсандакы ән али дујғунун—
Вәтән дујғусунун тәһлилини вермишдир. Вәтән севкиси
инсан дујғуларынын ән алиси, ән жүксәји вә ән мүғәд-
дәсидир. Инсан мәнсуб олдуғу вәтәни севмәклә өзүнү,
чәмијјәт ғаршысындакы борчуну тапмыш олур. Вәтән
вә халғ һиссиндән мәһрум олан шәхс, бүтүн инсани
һиссләрдән мәһрумдур. Вәтәнини севән адам һәјаты се-
вир, дүнјаны сеvir. Чүнки о нә үчүн јашадығыны, нәјин
наминә чалышдығыны билир. Вәтән севкиси инсана мәс-
ләк, амал кәтирир. Мәсләк исә үрәјә чәсарәт, голлара
гүввәт, көзләрә ишығ верир. Бизим көзәл бир бајаты-
мыз вар:

Әзизим, вәтән јахшы,
Кејмәјә кәтән јахшы.
Кәзмәјә гүрбәт өлкә—
Өлмәјә вәтән јахшы.

Инсанын кәзмәјә, көрмәјә бөјүк еһтијачы вар. Ин-
сан кәздикчә, көрдүкчә даһа чох билир, фикрән камил-
ләшир. Лакин һара кедириксә Вәтән дә ғәлбимиздә би-
зимлә бәрабәр дүнјаны кәзир. Биз көрдүјүмүз һәр шејә
ғәлбимиздәки Вәтәнин көзләри илә бахыр, һәр шејин
ғијмәтини онунла өлчүрүк. Сәјаһәтимиз заманы Вәтә-
нимиз бизим көзләримиздә даһа да көзәлләшир, даһа
бөјүк ғијмәт кәсб едир.

Гүрбәт өлкәләрдә биз даһа артыг Вәтәнлә јашајыр, она говушмаг һәсрәтилә ганадланыр, она доғру учуруғ.

1961-чи илдә мән, шаирләримиздән Мәммәд Раһим, Осман Сарывәлли вә Јусиф Сәмәдоғлу Фил диши саһили өлкәсиндә идик. Бу өлкәнин вахты илә Бақы вахты арасында 5 саат фәрг олмасына бахмајарағ, бизим голумуздақы саатлар Бақы вахты илә ишләјирди. Биз Бақы илә нәфәс алырдығ. Вәтәнә гајытдығымыз заман кәмијә јелдән ганад истәјирдик. Бу ганады исә биз кәмидәки пианода тапмышдығ. Јусиф Сәмәдоғлу пианода вәтән маһнылары чалыр, биз дә бу доғма маһныларын ганадларында Вәтәнимизә доғру ганадланырдығ.

Чал Јусиф, де дурма, чал, гадан алым,
Суларда сәсләнсин бизим маһнылар.
Вәтәнин әтрини маһныдан алым,
Чал, јенә гәлбимдә бир фыртына вар.

Чал, гардаш, бир анлығ гој ганадланағ,
Өзүм дәрјадајам, чан Вәтәндәдир.
Далғалар үстүндә нәғмәјә бир бах,
Дәрјада дејиләм, дәрја мәндәдир.

Нәғмә чалындығча, гәлб ашды-лашды,
Көрдүм Вәтәними өз гаршыма мән.
Анлаја билмирәм нечә сығышды
Бу бојда кәмијә о бојда Вәтән?

Доғрусу, бу кечә өзкә һалдајам,
Билмирәм һардадыр јурдум, мәскәним
Ғызым дәрсә кедир бу саат мәним.
Дәниздә кечәдир, мән хәјалдајам.

Бақыда сәһәрди, мәнимчүн, бәли,
Бурда да сәһәрди, саатыма бах.
Мәним саатым да үрәјим тәки
Бақы вахты илә ишләјир анчағ!

«Кәзмәјә гүрбәт өлкә, өлмәјә вәтән јахшы» мисраларынын әсл мәнасыны мән әчнәби өлкәләрдә олдуғум заман баша дүшдүм. Бу бајаты јәгин ки, гүрбәтдә јаранмышдыр. «Гүрбәтин од-очағындан вәтәнин түстүсү көзәлдир» аталар сөзү дә јәгин ки, Вәтән һәсрәти илә јашајан бир гәрибин гәлбиндән доғмушдур.

Чох заман ешидирик ки, гүрбәтдә өлән адамын мәзарынын үстүнә бир овуч вәтән торпағы төкүрләр. Бу нә демәкдир? Ахы, торпаға гарышмыш о вүчүд бир овуч вәтән торпағыны нејләјир? Бунун мәнасы нәдир? Сон-

ралар баша дүшдүм ки, мәрһумун вәтән һәсрәтини билән дост-танышы, гәриб торпагда јатап бу заваллынын вахты илә доғма торпағ һәсрәти илә алышыб јанан гәлбинин һәсрәт аловуну сөндүрмәк үчүн гәбрин үстүнә вәтән торпағы сәпирмишләр. Вәтән һәсрәти илә јашајыб өлән гәрибләрдин дәрдини халғ бајатыларда чох көзәл ифадә етмишдир:

Әзизим, улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Бурда бир гәриб өлмүш,
Көј кишнәр, булуд ағлағ.

Бу бајатылар үрәк наләсидир, көнүл көјнәртисидир. Бу наләләр, бу көјнәртиләр шифаһи халғ әдәбијјатында Вәтән образынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Дүнјада һәр бир гәһрәмәнлығын, фәдакарлығын, һәр һүнәрин вә зәфәрин анасы мәсләкдир, әгидәдир. Мәсләк вә әгидә исә илк нөвбәдә Вәтәнлә бағлыдыр. С. Вурғун демишкән: «Вәтәнсиз, јурдсуз инсанлар јашар аләмдә мәсләксиз».

Халғ гәһрәмәнларыны јада салағ. Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби вә с. Бунлар нәјин наминә өз зәманәләринин һагсызлығына, әдаләтсизлијинә гаршы чыхмыш, чанларыны фәда етмишләр? Вәтән вә халғ наминә! Бөјүк Вәтән мұһарибәсинин гәһрәмәнлары да еләчә... Мәһди һүсәјизадә... Узағ Адриатик саһилләриндә өз доғма Вәтәни наминә ворушду вә өзүнү Вәтәнә гурбан верди...

Ешг олсун бу бөјүк мәсләкдән доған фәдакарлығы, гәһрәмәнлығы!

Дүнјанын ән бөјүк даһиләри, әдәбијјат вә сәнәт хадимләри ән көзәл әсәрләрини вәтәнә һәср етмишләр. Һәр бир сәнәт әсәри, ону јарадан мұәллифин вәтәнинин, халғынын бағрындан, мәнави аләминдән көјәрир. Фирдовсинин «Шаһнамә»си Иранын, Көтенин «Фауст»у Алманијанын, Һүгонун «Сәфилләр»и Франсанын, Толстојун «Һәрб вә сүлһ»у Русијанын, Сабирин «Һоп-һопна-мә»си Азәрбајҗанын өз дәрәләри, өз истәк-арзулары иди. Биз буну ејнилә мусиги вә рәссамлығы да шамил елә биләрик. Бетховенин доғгузунчу симфонијасы, Шопенин сонаталары, Чајковскинин романслары һәрәси бир мәмләкәтин бағрындан гопмушдур. Демәк, сәнәткар сәнәткарлығындан әввәл вәтәндашдыр. О өз вә-

тәнинин маһныларыны охујур. Бир мәмләкәтин бөјүк вәтәндашы өз вәтәнинин маһныларыны охумагла дүңянын севимлиси, дүңянын вәтәндашы олур.

Бөјүк рус әдиби Толстој јазырды: «Мәним вәтәним, мәним доғма торпағым, мәним ана дијарым! Һәјатда сәнә олан мәһәббәтдән бөјүк, һәрарәтли, дәрин вә мүғәддәс һеч бир һисс јохдур. Сән мәним мәбәдимсән, ана дијарым!».

Дүңянын ән бөјүк даһиләрини даһилик сәвијјәсинә јүксәлдән дә бу һиссдир. Бу бөјүк һисс олмасајды Толстој «Һәрб вә сүлһ» әсәрини — мәнсуб олдуғу рус халғынын бәдни тарихини јарада биләрдими? Русијаја олан бөјүк вә дәрин мәһәббәт Толстојун голуна гүввәт, үрәјинә илһам верди, ону дүңянын севимлиси еләди.

Вәтән севкиси јалһыз сәнәткарларын дејил, ән бөјүк алимләрин, ихтирачыларын, ән бөјүк ингилабчыларын да илһам мәнбәјидир.

Ҷаһаншүмул алимләри јадымыза салағ. Галилеј, Ҷордано Бруно, Нјутон, Нәсрәддин Туси, Менделеев, Ломоносов, Ејнштейн, Линс-Бор! Дәғиг елмләр үзрә мүтәхәссис олан бу алимләр нечә? Бәли, онлары да елмин јүксәк зирвәләринә чатдыран ән бөјүк дүјғу, јенә дә вәтән севкиси олмушдур. Онлар да вәтән наминә јаратмыш, кәшфләр етмишләр. Луи Пастер демишдир: «Елмин вәтәни јохдур, амма алимин вәтәни вар».

Көзәл сөздүр! Алим демәк истәјир ки, кимја һәр јердә кимјадыр. Дүстурлар ејни, мәгсәд ејни! Лакин һәр өлкәнин кимја алыми өз вәтәнинә хидмәт етмәк мәгсәди илә јашајыр, јарадыр.

Зәмәнәмизин ән бөјүк мә'чүзәләриндән бири олан космосун фәтһиндә дә мәсәлә беләдир. Нәинки вәтәндән, бу бөјдә планетдән харицә чыхан, өзкә планетләрә гонағ кетмәјә һазырлашан космонавтын гәлбиндәки бу учуш дүјғусунун гајнағы нәдир? Вәтән, јенә Вәтән! һеч бир космонавт фәзаја галхдығы заман бир дә јерә гајдачағына там әмин дејилдир. Лакин о, чәсарәтлә галхыр. Нәјин наминә? Вәтәнин! Ону көјләрә учалдан дүјғу вәтән севкисидир. Буна көрә дә јенә Аббас Сәһәтә гајыдағ:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз!

ӘЗИЗ ВӘ ҺӨРМӘТЛИ МҮӘЛЛИМЛӘР!

(Мүәллимләрин VI гурултајында чыхыш)

Сизи республика мүәллимләринин VI гурултајы мунасибәти илә јарадычы зијалылар адындан тәбрик едир, кәңч нәслин тәрбијәси кими мүһүм вә шәрәфли ишиниздә сизә уғурлар диләјирәм.

Мүәллим—бизим илк достумуз, мә'нави атамыз, анамыздыр. Ән чох һөрмәт етдијимиз, планетимизин фәхри сајылан ән бөјүк шәхсијјәтләри—Маркс вә Ленин кими даһиләри «Мүәллим» адландырырығ. Беләликлә, «мүәллим» сөзү дар, лүғәти мә'насындан чыхыб даһа бөјүк мә'налар кәсб едир, мисилсиз мәзмунә малик олур. Мәндән олсајды әлифбадакы сыра ганунларыны позуб «мүәллим» сөзүнү бүтүн дилләрин лүғәтиндә илк сөз кими јазардым.

Бөјүк јунан философу Әфлатундан хәбәр алдылар:

—Атаны чох севирсән, ја мүәллимини?

Философ чаваб верди:

—Мүәллимими!

—Нә үчүн?—дејә хәбәр аланда, о белә чаваб верди:

—Атам мәни көјдән јерә ендирди, мүәллимим исә јердән көјә галдырды.

Бу чох бөјүк сөздүр. Јердән көјә галхмағ—әсрин сәвијјәсиндә дуран бөјүк фикирләр, бөјүк идејаларла јашамағ, кәләчәјә ганадланмағ демәкдир. Бизи һәлә ушағ икән бөјүк фикирләр вә бөјүк әмәлләрлә силаһландыран, көзүмүзү дүңјаја ачан, әлләримиздән тутуб бизи сирләр дүңјасына апаран, бизә учмағ үчүн ганад верән мүәллимимиздир. Мүәллим бејинләрә фикир, идеја тохуму сәпир, көзләрә ишығ, үрәкләрә од верир. Ән үмдәси дә бизә дүшүнмәк өјрәдир. Бу гәдәр бөјүк вә

лазымлы бир вәзифәни чәмијјәт мұәллимә тапшырмышдыр.

Мұәллим һәлә ајна кими саф олан ушаг бејнинә пис тохумлар да әкә биләр, көзәл вә фәјдалы тохумлар да. Пис тохумларын мәһсулу гангал, кол-кос, јахшы тохумларын мәһсулу исә гызылкүл вә фәјдалы мејвәләр олар. Бурадан мұәллимин чәмијјәтдәки јери ајдын олур.

Чәмијјәтимизә лајиг инсан, идеалларымыза лајиг вәтәндаш јетирмәк вәзифәсини гаршысына мәгсәд гојан мұәллим һәр шејдән әввәл өзү сәнәтинин мәс'улијәтини бүтүн чиддијјәти илә дәрк едән бир вәтәндашдыр. Белә мұәллимләрә биз өјүнүр, фәхр едирик.

Әзиз јолдашлар, мән бурада гәсдән мұәллимлији пешә дејил, сәнәт адландырдым. Чүнки доғрудан да ушаг бејниндә илк нахышлар ачан мұәллимә пешәкар јох, сәнәткар демәк ләзимдыр.

Мұәллимләр унутмамалыдыр ки, о, чәмијјәт үчүн сөзүн кениш мә'насында вәтәндаш һазырлајыр. Бу вәтәндашын һәјатда тутачағы мөвгә ондаң асылыдыр. Мұәллим өз кәләчәјини дә гаршысында әјләшән көрпә балаларда көрмәлидир. Бөјүк рус педагогу А. С. Макаренконун дедији кими, «Бизим балаларымыз бизим гочалығымыздыр. Дүзкүн тәлим-тәрбијә бизим хошбәхт гочалығымыз, нөгсанлы тәлим-тәрбијә исә вәтән гаршысында бизим дәрдимиз, көз јашларымыз вә күнаһымыздыр».

Беләликлә, мұәллим бу күн сабаһы јарадыр. Әкәр чәмијјәти нәһәнк бир бинаја бәнзәтсәк, бу бинанын бүнөврәсини тикән мұәллимләрдир. Бина бүнөврәсиндән ләзими сәвијјәдә тикилмәсә, онун ичинә вә чөлүнә нә гәдәр бәзәк-дүзәк вурулса да, о бина лахтамалыдыр. Бүнөврәни мөһкәм гуран вәтәндаш мұәллимләрә ешг олсун!

Ингилабдан әввәл Азәрбајҗанда ушаглар үчүн «Мәктәб» адлы бир журнал бурахылмышдыр. Һәмин журналын титул сәһифәсиндә гаранлыг кәнд, ортада балача бир мәктәб бинасы, бинанын архасында исә доған күнәш тәсвир олунмушдур. Рәссам демәк истәмиш ки, кәндә ишыг мәктәбдән доғур. Мәктәб билијин, ишығын, һәгигәтин, көзәллијин гајнағыдыр, башланғычыдыр. Ингилабдан әввәл Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадә, Фиридунбәј Көчәрли, Нәриман Нариманов, Үзејир Һа-

чыбәјов, Һүсејн Чавид кими маарифчиләримиз халгын ничатыны вә сәадәтини маарифдә көрүр, мәктәбләр ачыр, халгы савадландырмаға чалышырдылар. Бу илк маариф гарангушлары мұәллимлијә халг үчүн јанмагдан, өз шәхси арзуларыны унутуб халгын јүксәлиш арзусу илә јашамагдан, бир сөzlә, вәтәндашлыг һиссиндән кәлдиләр. «Үрәк јанмаса көздән јаш чыхмаз», дејирләр. Үрәк јанғысы—Вәтән үчүн, халг үчүн, онун кәләчәји үчүн јанмагдыр. Бу јанғы онлары мұәллимлијә кәтирди. Онларын дәрс дедији мәктәбләрдән ингилабчылар, јазычылар, алимләр јетишди.

Инди инкишаф етмиш социализм чәмијјәтинин мұәллимләри һәмин ән'әнәни даһа ардычыл сурәтдә давам етдирмәклә, партијамызын гаршыја гојдуғу бүтүн мәсәләләрин һәјата кечирилмәсиндә онун көмәкчиси-дир. Чәфәр Чаббарлынын Алмаз образыны јада салаг. Алмаз мұәллимликдән башга һәм дә колхоз гурулушунун һәјата кечирилмәсиндә фәдакар мұбариздир.

Бурада мұәллим нүфузу барәдә данышмамаг олмаз. Мұәллим нүфузу вә һөрмәти нечә газаныр? Ајдындыр ки, илк нөвбәдә билији, тәдрис етдији фәннә бөјүк вә түкәнмәз мөһәббәти, бөјүк дујгуларла јашамасы, мә'нәви тәмизлији—бир сөzlә, јенә дә вәтәндашлығы илә.

Мұәллим дәрс дедији заман унутмамалыдыр ки, онун сөzlәринә, сөzlәринин көзәллијинә, аһәнкинә вә мәзmunуна бир синиф ушаг, һәрәкәтләринә, кејиминә, даврашына нә гәдәр көз, рәфтарына, мүнәсибәтинә нә гәдәр ағыл вә үрәк диггәт јетирир. Һәм дә бу үрәкләр тәглидә мејллидир. Ушаг һәмишә кимисә, нәјисә тәглид етмәји, өзүнү она охшатмағы сеvir. Ушаг ата-синдан күчлү, мұәллиминдән биликли адам танымыр. Ушағын бу дүшүнчәсинә хәләл кәтирмәмәк үчүн мұәллим өзүнә, сөзүнә, рәфтарына нә гәдәр диггәтли олмалыдыр. Мұәллиминдә тәглидә, пәрәстишә лајиг һеч нә көрә билмәјән шакирдләрин вәј һалына!

Һәгиги мұәллим ушаға јалныз билик өјрәтмир. Һәм дә өз мә'нәви тәмизлији илә она мә'нәви кејфијјәтләр ашылајыр. Белә мұәллими өзүнә идеал сечән шакирдин сонракы идеалыны көзләриниз габағына кәтирин.

Мә'нәви көзәллик вә тәмизлик тәрбијә мәсәләсидир. Бу иш бирбаша мұәллимин вәзифәсинә аиддир. Она

көрө да бу мүһүм мәсәләдә мүәллимләримиз бизим илк көмәкчиләримиздир.

Бизим јолумуз кәнд вә рајонлара дүшдүјү заман илк нөвбәдә кетдијимиз јер мәктәб вә китабхана олуp. Мән шәхсән нүмунәви мәктәбләр чох раст кәлмишәм. Онлардан бири Шамахи рајонунун Ленинабад кәндия-дәки орта мәктәбдир. Бу мәктәбин мүәллим һеј'әти директорун рәһбәрлији илә тәшәббүсләр галдырмыш, шакирдләрин көмәји илә мәктәбин нәздиндә, көзәл бир өлкәшүнәслиғ музеји дүзәлтмиш, идман залы тикмиш вә һәмин мәктәбин мүһарибәдә һәлак олмуш мә'зунла-рынын шәрәфинә нәбатат бағы салмыш, абидә учалт-мышдыр вә бураја онларын шәкилләри вурулмушдур. Шәкилләрин алтындағы долабларда дејүшчүләрин чәһһәдән ана вә аталарына јаздығлары мәктублар вә ғыса тәрчүмәји-һаллары сахланыр. Мәктәбин зәнки абидәннин башындан асылмыш зәнкә чалашдырыл-мышдыр. Белә ки, мәктәбин зәнки чалынанда абидә-нин зәнки дә сәсләнир. Бу зәнк сәсләри илә елә бил мәктәб отуз беш ил бундан әввәл онун јолунда һәлак олмуш кечмиш шакирдләрини дә дәрсә чағырыр. Ахы, о чаванларын өмүрләри кими, тәһсилләри дә јарымчығ галмышдыр. Бәлкә дә инди мәктәб бу зәнк сәсләри илә мүһарибәдә һәлак олмуш кечмиш шакирдләринин руһуна хатирә нәғмәси охујур.

Башга бир мисал. Шәки рајонунун Охуд кәнд орта мәктәбинин тәшәббүсләри дә тәдирәләјигдир. Бу мәк-тәб һәфтәннин мүәјјән күнләри кәндә радио васитәсилә марағлы верилишләр тәшкил едир. Һәмин верилишләр-дә шакирдләрин һәфтә әрзиндә мәктәбдә өзләрини не-чә апармалары барәдә мә'лумат вә алдығы гијмәтләр верилир. Әкәр бир шакирд мәктәбдә өзүнү налајиг апарыбса, ону һәфтәннин сонунда нәинки мәктәб, бүтүн кәнд билир. Бу көзәл тәрбијә васитәси дејилми? Ја-худ мүәллим һеј'әтинин тәшәббүсү вә шакирдләрин көмәји илә мәктәб һәјәтиндә үзкүчүлүк һовузу јара-дылмышдыр.

Демәк, бајағ дедијимиз јанғы вә вәтәндашлығ һис-си оларса, шакирд вә мүәллимләрин көмәји илә һәр шәј еләмәк мүмкүндүр.

Мән бу уча күрсүдән бир мәсәләдән дә данышмағ истәјирәм. Кәндләримиз күндән-күнә абадлашыр, јени биналар тикилир, јени јоллар салыныр. Евләрин әт-

рафына һасар чәкмәк дәдә-баба адәтимиздир. Бә'зән бу һасарлар бизи чөлдән ајырыр. Көрүрсән ки, һасар-дан ичәри—һәјәт-бача, ев-ешик, көзәл вә сәлигәлидир. Амма күчәләр, ичтимай биналар, мәктәб, хәстәхана, китабхана о гәдәр дә үрәкәчан олмур.

Бир нечә ил әввәл Ағдам рајонунун Новрузлу кәи-динә кетмишдик. Бу кәнд «Новрузлу» шәрабы илә мәшһурдур. Чамаатын дедијинә көрә, вахтилә бу кәнд-дә 80-ә јахын үзүм нөвү олмушдур. Инди бу нөвләрдән јалныз 15—20-си бечәрилир.

Кәнд ингилабдан сонра јенидән тикилмишдир. Бу-рада да сәлигәли евләр, күллү-чичәкли һәјәтләр сыра илә дүзүлмүшдүр. Лакин китабхана, хәстәхана вә мәк-тәб, јашајыш евләри гәдәр сәлигәли дејил. Бәс нә үчүн евимизи, һәјәт-бачамызы өзүмүзүнкү һесаб едирик, мәктәби, китабхананы өзкәнинки? Ахы, мәктәб дә, ки-табхана да һамымызындыр. Ев, һәјәт-бача мәнимки-дир, күчә, јол, хәстәхана, мәктәб, китабхана бизимки-дир. Нијә мәнимки мәнә әзиз, доғма, бизимки бизә јад вә өкәј олмалыдыр?

Дејирәм инсанмы, инсанмы көрән,
Вәтән намусуја јашамајанлар?
Һејһат, һәлә чохдур, евини вәтән,
Гоһум-ғардашыны милләт сајанлар.

Әзиз мүәллимләр, бу ишдә сизин тәблиғатыныз вә мүдахиләниз лазымдыр. Биз истәрдик ки, бу ишдә сиз тәшәббүскаp оласыныз. Сиз изаһ едәсиниз ки, ич-тимай дүјүгү шәхси дүјүгудан үстүндүр. «Мән»дән «би-зә» кечмәк вахты чохдан кәлиб чатмышдыр. Кәлин мәнлијимизин јағында јанмајағ, ел малына шәхси сәр-вәтимиз кими бахағ. Халғын өзүнү бир халг кими дәрк етмәсиндә јеканә јол «мән»дән «бизә» кечмәкдир. Хал-ғымызын јетишдирдији Низами, Фүзули, Мирзә Чәлил, Сәмәд Вурғун кими сөз усталары, Әчәми кими ме'ма-ры, Нәсрәддин Туси, Јусиф Мәммәдәлијев кими алим-ләри, Узејир һачыбәјов кими сәнәткары јалныз бир нафәрин дејил, бир кәндин, бир шәһәрин дејил, һа-мызын олдуғу кими, ичтимай тәсәррүфат да, бу даһи-ләри јетишдирән ичтимай очағлар да һамымызындыр. Онлары көз бәбәји кими горујуб сахламағ һамымызын борчудур, чүнки онлар ән бөјүк вә ән гијмәтли сәр-вәтимиз олан балаларымызы јетишдириб чәмијјәтә тәғдим едир.

СОН ЗЭНК

(Орта мектеби битирэн кэнчлэрэ мүрачикат)

Һөрмәтлi кәнчләр! Орта мектеби битирмәжиниз мүнәсибәтилә Сизин һамынызы тәбрик едирәм. Бу вахта гәдәр кечдижиниз јол, кәләчәк өмүр јолунузун астана-сы һесап олунур. Әсл јол бундан сонрадыр.

Јәгин ки, Сизин бир гисминиз али мектебләрә гәбул олунчаг, бир гисминиз әмәк чәһәсинә атылачаг. Һәр икиси көзәлдир, шәрәфлидир. Мәним Сизин һамыныза бир нечә төвсијәм вар:

Мән али мектеб мұәллим олмаг е'тибары илә билирәм ки, кәнчләрин әксәријјәти али мектебләрә гәбул олунмаг арзусу илә јашајыр. Бу арзунун өзү чоһ көзәлдир. Лакин мә'лумдур ки, орта тәһсилә јеничә битирмиш бүтүн кәнчләр али мектебләрә һәмән ил гәбул олуна билмир. Әлбәттә, бу, имкансыздыр. Гәбул имтанларында кәсилән, јаһуд балы чатмајан кәнчләр бу уғурсузлудан бәдбинләшмәмәли, өз фикриндә ардычыл олмлыдыр. Ел көзәл дејиб: «Нижјәт һара, мәнзил дә ора», анчаг буна јенә ел демишкән «аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг» фәлсәфәси илә наил олмаг мүмкүн дејил, чалышмаг, тәр төкмәк лазымдыр. Арзуја чатмағын јолу зәһмәтдән кечир.

Икинчи төвсијәм:

Һәјатын мүрәккәблији барәдә дүнјанын бүтүн ағылы адамлары—философлар, алимләр, јазычылар чилд чилд китаблар јазмышлар. Лакин биз һәјатын мүрәккәблијини китаблардан чоһ, һәјатын өзүндән өјрәнирик. Сизин ата вә аналарыңыз, баба вә нәнәләрини, һәјатын ениш-јоһушундан чыхдыгларына көрә һәјатын мүрәккәблијини китаб мұәллифләри гәдәр билрләр.

Чүнки јаша долмуш һәр инсан өзү чанлы бир китабдыр.

Бизим чәмијјәтимиз Сиз чаванларын гаршысында инкишаф үчүн бүтүн гапылары ачса да, һәјат бир рәнкли дејил, онун јүз рәнки, јүз чалары вар. Буна көрә дә һәјатда Сизин бүдрәмәләриниз дә олачаг. Бу бүдрәмәләрдә әкәр Сиз башгаларыны дејил, өзүнүзү күнаһкар билсәниз кәләчәк сизиндир, јох, әкәр бу бүдрәмәләрдә өзүнүзә һагг газандырыб башгаларыны күнаһкар билсәниз, инкишафыңыз дајаначаг, Сиз өмрүн јолларында чәтин јүксәләчәксиниз.

Бу фикри изаһ етмәк үчүн Сизин өз һәјатыныздан бир мисал кәтирмәк истәјирәм. Бә'зән олуб ки, Сиз мұәллимләринизин вердији гијмәтләрдән наразы олмусунуз. Валидејнләринизин гаршысында бу ашағы гијмәтә лајиг олмадығынызы сүбүт етмәк үчүн мұхтәлиф бәһанәләр кәтирир вә дејирсиниз ки, «Мұәллим гәсдән мәним гијмәтими ашағы салды, јаһуд кәсди». Бу иддианы о гәдәр тәкрат едирсиниз ки, ахырда јалана өзүнүз дә инанырсыныз. Елә ки, инандыңыз, бу фикир бејнинизә һәкк олунур, нәһәјәт, бүтүн гүсурларыңызда өзүнүзү дејил, башгаларыны күнаһкар тутурсунуз. Мән дејәрдим ки, инсан һәјатында бүтүн фәләкәтләрин, бүдрәмәләрин көкү бурдан башланыр. Бу, өзүнү көрмәмәкдир. Өзүнү көрмәмәк исә инсаны инкишафдан гојар.

Әввәлә, һеч бир мұәллим өз шакирдини гәсдән кәсмәз. Икинчиси тутаг ки, беләдир, тутаг ки, сән әввәлчәдән билирсән ки, мұәллим сәни кәсмәк истәјир. Онда сән елә чалышмалысан ки, мұәллимин гәсди баш тутмасын. Бу чалышмаг исә јенә сәнин хејринәдир.

Мән истәјирәм ки, Сиз философ Зијәддин Көјүшувун јеничә чапдан чыхан «Дахилә пәнчәрә» китабыны охујасыныз. Бу китабда мұәллиф бөјүк шәхсијјәтләрин өзүнү көрә билмә, өз дахилинә баһа билмә барәдәки фикирләрини мисал кәтирир вә көстәрир ки, инсан өз нөгәсанларына илк нөвбәдә өзү дүшмән кәсилмәлидир.

Һәр ишдә, һәр бүдрәмәдә күнаһы өзүндә көрмәк инсаны даим јүксәлдәр.

Ә

Е

Клмдир мәним
Ән горхулу дүшмәним?
Јахшымы гојуб
Јаманымы данышанмы?

Мəним ејиблəрими
 Мəндəн җахшы билəнми?
 Архамча гəһ-гəһ чəкиб
 Нөгсəнимə күлənми?
 Јох, јох, јох!
 Өзкəлəрин күзүнү
 Тахајдым өз күзүмə
 Өзкəлəрин күзүлə
 Бахајдым өз-өзүмə.
 Онда ејиблəримə
 Өзүм дүшмən олардым.
 Онда мən, мən олардым.

Төвсијəм одур ки, өзүнүзə вурулмајасыныз. Нөгсəн-
 ларынызы кəрə билəсиниз.

Инкишафын јеканə јолу будур.

Һəјата гəдəм басан Сиз чаванлара һəјатын ениш-
 јохушлу јолларында бəјүк уғурлар дилəјирəм.

1977

ОХУД МƏКТƏБИНДƏ

Бу ил ијул ајынын сон күнлəриндə сəһəр универси-
 тетə дəвлəт имтаһанына кетдијим заман Сабир бағынын
 гаршысында бир автобус дајандығыны кəрдүм. Авто-
 бусдан əллəриндə чичək олан бир дəстə оғлан вə гыз
 дүшдү. Марағландым, дајандым. Кəнчлəр чичək дəстə-
 лəрини бəјүк Сабирин һəјкəли гаршысына гојуб низам-
 ла дүзүлдүлəр. Сонра архасы мənə тəрəф олан мүəлли-
 мин тəkлифи илə Сабирдən шe'р демəјə башладылар.
 Марағланыб јахынлашдым. Мүəллим кəһнə танышым
 Нурпаша һүммəтов, ушағлар исə онун директор олдуғу
 Шəки рəјону Охуд кəнд орта мəктəбини бу ил гуртар-
 мыш мə'зунлар иди. Мən Нурпаша мүəллими кəнчлик
 иллəриндən таныјырдым. Филоложи елмлəр намизəди
 олан бу мүəллим сөзүн һəгиги мə'насында маариф фə-
 дансидир. О, өмрүнү маарифə һəср етмиш, Азəрбајҗан
 дилинин тəдрис методикасына даир онларла мəгалə вə
 елми ишин мүəллифидир. Онун бир үстүн чəһəти дə
 ондан ибарəтдир ки, о бүтүн өмрү боју мəктəбдə јаша-
 јыр, тəлим вердији шакирдлəрин јалныз тəдриси илə
 дејил, һəјатлары, дүшүнчəлəри, истək вə арзулары илə
 биркə нəфəс алыр, онларын сənəт сечмəлəри, институт-
 лара гəбул олунмалары, али тəһсил алмалары үчүн
 əлиндən кəлəни əсиркəмирди. Бу адамын мəктəбдən ај-
 ры сөзү, сəһбəти, фикри, дүшүнчəsi, истək вə арзусу јох-
 дур. Онун мə'бəди мəктəб, амалы кəзəl тəһсил вə тəр-
 бијə, ганадлары шакирдлəридир. Мəгсəди сафлыг, мəс-
 лəки вəтəндашлыгдыр. Бу адам үчүн шəхси мənəфе,
 шəхси истək, фəрди амал јохдур.

Сəһбəтдən мə'лум олду ки, һəр ил мəктəби гуртаран

шакирдлери сон имтаһандан сонра Шамаһы вә Бақыја кәтирмәк, бөјүк фикир баһадырларымызын гәбрини, ев музејлерини вә һејкәлләрини зијарәт етмәк бу мәктәбин көһнә ән'әнәсидир. Шакирдләр мәктәбјаны саһәдә өз әлләри илә бечәрдикләри чичәкләрин бир һиссәсини Шамаһыда Сабирин вә С. Әзимин гәбирләри үстүнә гојур, сонра Бақыја кәлир, бөјүк сәнәткарларын ев музејләрини кәзир, һејкәлләри гаршысына чичәк гојур, онларын абидәси өнүндә мәктәби гуртармалары барәдә рапорт верир, Вәтәнә вә халға онлар кими хидмәт едәчәкләринә анд ичирләр.

Көзәл ән'әнәдир! Мән шакирдләри бир-бир динләдим. Сабир Рәһимов адлы бир шакирд бөјүк шаирин һејкәли гаршысында дејирди:

«Бөјүк шаир, бөјүк вәтәндаш, мән сәнин адыны дашыјрам. Ады дашымаға нә вар ки, мән чалышачағам ки, сәнин әмәлләрини, сәнин фикирләрини гәлбимдә дашыјам. Вәтәними сәнин кими севим, сәнин кими шаир олмағ һәр адамын иши дејил. Мән чалышачағам ки, сәнин кими јахшы вәтәндаш олум!»

Ешг олсун бу амала, бу әгидәјә! Ешг олсун бу амалын тохумларыны балаларымызын гәлбинә сәпән вәтәндаш мүүәллимләрә!

Нурпаша мүүәллим мәктәбдән мәнә елә марағлы сөһбәтләр етди ки, бу ил мүтләғ онларын мәктәбинә кәләчәјимә сөз вердим. Бу ил сентјабрын илк күнләриндә Охуд мәктәбиндә олдум.

Мәктәбин дәһлизиндә илк нәзәрим чәлб едән «Нүмунәви аталар вә аналар» башлығы алтында верилән лөвһә олду. Һәммин лөвһәдә кәндин габагчыл адамларынын шәкилләри асылмышдыр. Бу шәкил санки шакирдләрә јол көстәрир, онлары шәрәф лөвһәсиндә шәкилләри асылан адамларын јолу илә кетмәјә чағырыр. Мә'лум олду ки, колхоз идарәсиндә дә јахшы охујан нүмунәви шакирдләрин шәкилләри асылмышдыр. Беләликлә, аталар өвладларынын, өвладлар да аталарынын көзәл әмәлләрини билмәк үчүн дүшүнүлмүш бу гаршылығлы лөвһәләр чох көзәл тәшәббүсдүр. Үмүмийәтлә, бу кәнддә колхозла мәктәб арасында көзәл әлағә јаранмышдыр. Колхоз мәктәбә, мәктәб колхоза әлиндән кәләни әсиркәмир. Валидејиләрин вә һами тәшкилат олан кәнддәки Н. Нәриманов адына колхозун көмәји илә сон үч илдә мәктәб үчүн алты јени синиф отағы, јемәкхана,

клуб, е'малатхана бинасы, кениш үзкүчүлүк һовузу јарадылмышдыр. I—III синифләрдә тәһсил алан бүтүн шакирдләрин пулсуз исти јемәклә тә'мин олунамасына да колхоз јардым көстәрир. Јүз беш нәфәр күнү уздылмыш груп шакирди (I—III синифләр үзрә) дәрслән сонра һаһар едир, груп мәшғәләләри илә мәшғул олур.

Јај истираһәт күнләриндә мәктәбин V—X синиф шакирдләринә тәртиб едилмиш чәдвәл әсасында идман мүүәлими Сәләһәддин Әһмәдовун рәһбәрлији илә үзкүчүлүк өјрәдилир.

Мәктәбдә јени програм материалы тәдриси үчүн фәјдалы олан физика, кимја, чоғрафија, рус дили (лингвон вәситәсилә) әдәбијјат, тарих вә башга фәнләр үзрә зәнкин кабинетләр јарадылмышдыр. Мәктәбин дөрд кабинетиндә шакирдләрә кино гурғулары вәситәсилә мүн-тәзәм тәдрис филмләри көстәрилир.

Мәктәбдә зәнкин радио говшағы јарадылмышдыр. Азәрбајҗан ССР телевизија вә радио верилишләри комитәсинин мәктәбә бағышладығы МЕЗ-15 маркалы магнитофон вә сәс күчләндиричи апаратлар вәситәсилә, дәрс күнләриндә бөјүк тәнәффүсләрдә вә нөвбәләр арасында шакирдләр үчүн марағлы верилишләр верилир. Мәктәбдән кәндә верилән верилишләрин ајрыча редаксия һеј'әти вардыр. Һәммин редаксия һеј'әти ашағыдакы мөвзулар үзрә верилишләр тәшкил едир:

1. Идеја-сијаси вә елми мөвзуларда сөһбәтләр.
2. Мәктәб вә аилә.
3. Кәндин габагчыл әмәк адамлары.
4. «Дәрс журналыны вәрәгләјәркән» — мөвзусунда шакирдләрин һәфтәлик гијмәтләри.
5. Көркәмли әдибләрин вә шаирләрин јарадычылығлары мөвзусунда әдәби-бәдii верилишләр.
6. Мәктәб бәдii өзфәалијјәт драм коллективинин чыхышлары.
7. «Көнч әдәбијјатчылар» дәрнәјинин програмы әсасында VIII—X синиф шакирдләринин јени чап олуномуш бәдii әсәрләр һағгында мүстәгил рә'ј — инша јазыларынын верилиши вә с.

«Дәрс журналыны вәрәгләјәркән» серијасындан олан верилишләр һәр һәфтәнин V күнү сәсләнир. Һәммин күнү бүтүн валидејиләр интизарла көзләјир. Тәдрис ишләри үзрә директор мұавини Бәјләр Мәммәдов синифләр үзрә шакирдләрин һәфтәлик гијмәтләрини охујур, шакирдлә-

рин эввалки һәфтәләрдә алдыглары гиймәтләрлә сон һәфтәнин гиймәтләри тутушдурулур. Сонра гиймәтләр арасындакы фәрг вә сәбәбләрин өйрәнилмәси валидејнләрә тапшырылур.

Тәсәввур един. Мәктәбдән евләрә верилән радио верилишләри васитәсилә евдә отуран гоча баба вә нәнәләр дә өз нәвәләринин мәктәбдәки фәалијјәтиндән хәбәр тутур. Бабалар вә нәнәләр билир ки, һәфтә әрзиндә онун нәвәси өзүнү мәктәбдә нечә апармыш, һансы гиймәтләр алмышдыр. Бу ишин нә гәдәр бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр вә бу тәдбир һәм дә педагожи бахымдан нә гәдәр фәјдалыдыр. Редаксија һеј'әтинин тәртиб етдији програм, шакирдләр арасында шүүрлу интизамы мөһкәмләндирмәк, бир-бирләринә өрнәк олмаг, шәхси јарадычылыг габилитјәтини инкишаф етдирмәк вә валидејнләрлә әлағәни кенишләндирмәк мәгсәди күдүр.

«Мәктәб вә аилә» серијасындан олан верилишләрә јахшы охујан шакирдләрин валидејнләри дә чәлб олунур. Онлар өвладларынын јахшы охумасы үчүн аиләдә көрдүкләри ишләр һаггында данышыр вә башга валидејнләри дә бу ишә тәһрик едирләр.

Мәктәб радио верилишләри һаггында валидејнләр балалары илә мәктәбә марағлы мәктублар көндәрирләр. Һәмин мәктублардан бири—7 ушаг анасы З. Мәмәдованын мәктубу илә таныш олдум. О, јазыр: «Һөрмәтли мұәллимләр, верилишләринизи динләјирик. Ушагларымызын мәктәбдәки фәалијјәти илә таныш олмаг үчүн бу чох јахшы үсүлдүр. «Ана мәһәббәти» һаггындакы верилиш мәни ағлатды. Бизим балаларымызы өз балаларыныз кими бөјүтдүјүнүзә көрә сағ олун, әзиз мұәллимләр!»

Охуд мәктәбиндә көрдүјүм бу көзәл ишләр, шакирдләрин әсл вәтәндаш кими јетишмәси үчүн көрүлән тәдбирләр өзү бөјүк вәтәндашлыг өрнәјидир. Инсаны зна доғур, мәгсәд, амал јетишдирир. Мәгсәдсиз, амалсыз инсан һеч бир ишдә, һеч бир јердә чәмијјәт үчүн фәјдалы ола билмәз. Јухарыда дедијим кими Нурпаша мұәллими мән чохдан таныјырам. Мұәллим дедијим заман һәмишә орта мәктәбдә әдәбијјат мұәллимим Ибраһим Чәфәр, бир дә Нурпаша мұәллим јадыма дүшүр. Нурпаша мұәллим башдан-баша руһдур, мәһнәвијјатдыр, фикирдир, дүшүнчәдир. Сәһәрдән-ахшама гәдәр мәктәбдә севимли шакирдләринин јанындадыр. Дәрс дедији

бир шакирдин рәнкиннн солмасы, кефсизлији, дәрсә сојуглуғу онун шәхси кефсизлији, шәхси дәрдиدير. Шакирдләр она үрәкләрини ача билир. О, евләрә кедир, валидејнләрлә сөһбәт едир, дәрсдә мұвәффәғ ола билмәјән шакирдләрин уғурсузлуғларынын сәбәбини өйрәнир. Валидејнләрлә әл-әлә вериб шакирдә көмәк едир, ону дүшдүјү вәзијјәтдән чыхарыр. Бақыда, Москвада вә башга шәһәрләрдә тәһсил алан кечмиш шакирдләри илә мәктублашыр, онларын сонракы һәјат јолуну изләјир, Москвада тәһсилдә олан бир шакирдинин архасынча ора кетдијинин,—ону дүшдүјү вәзијјәтдән хилас етмәк үчүн ректорун гәбулунда олдугунун, сонралар да ректорла јазышдығынын шаһиди олмушам.

Нурпаша мұәллимнн кабинетиндә 50-чи илдән бәри мәктәби гуртаран мә'зуналарын сонракы һәјат јолу—тәһсилләри, ишләри, фәалијјәтләри һаггында кениш мә'лумат китабчасы вардыр. Бу китабча өз өвладларыны һәјат сәһнәсинә атан, онларын һәјат јолуну изләјән бир ана гәлбинә бәнзәјир. Бу китабча үрәк кими дөјүнүр, ағыл кими дүшүнүр, балача бир кәнддән узаг шәһәрләрә титрәк ана әлләри кими узаныр.

Нурпаша мұәллим синфин дахилиндә мұәллим, синфиндән харичдә гајғыкеш атадыр. О, көзәл бир сәдни әсәрин гәһрәманы ола биләр. Өз варлығыны һеч кәсә сездирмәдән кичик үрәкләрә јол тапан бу тәвәзәкар инсан өзүнүн һарај-һәширсиз, сакит һәјаты вә фәалијјәти илә елә бөјүк бир гәһрәманлыг көстәрир ки, бу гәһрәманлығын изи вә сорағы јетишдирдији көзәл инсанларын һәјат вә фәалијјәтиндә јашајыр!

1975

ХЭТИР-НӨРМӨТ, ГЭДИР-ГИЙМӨТ

Јени адөтлөр барөдө ахыр вахтлар тез-тез сөһбөтлөрин кетмөси тәсадүфи дејил. Көһнә адөтлөрин бир гисми артыг зәманәмизин тәләбләринә дүз кәлмир. Заман өзү онлары сыхышдырыб арадан чыхарыр. Көһнәдән әл чәкирик. Бәс, јениләри? Јениләрини дә зәманәмизин аһәнк вә тәләбләринә ујғун олараг јени нәсил өзү әсрин көк сәси үстүндә јарадыр. Бу ишдә јашлы нәслин вәзифәси нәдир? Јени адөтләрә гаршы дурмамаг, ону дүзкүн јола јөнәлтмәк!

Лакин көһнә адөтлөрин һамысыны «көһнә» ады илә арадан чыхартмаг да дүз олмазды. Бу ишдә сон дәрәчә еһтијатлы олмаг, әсримизин тәләбләринә ујғун кәлән, әхлаг нормаларыны горујан, тәрәггимизә тәкан верән адөтләри горујуб сахламаг, онлары даһа да инкишаф етдирмәк һәр бир вәтәндашын мүгәддәс борчудур. Белә адөтләримиздән бири бөјүжә һөрмәт етмәк, она чәмијјәт үчүн һәмишә кәрәкли олдуғуну билдирмәкдир.

Нағылларымызда физики күчлә мәнәви күч, гылынчла ағыл һәмишә вәһдәттә верилмишдир. (Короғлу һәм гәһрәмандыр, һәм дә мүдрик ашыг). Ағылсыз күч һеч бир тилсими ача билмәмиш, гәһрәман гылынчла едә билмәдијини мүдрик мәсләһәтләрин күчү илә етмишдир. Фолклорумуздан кәлән бу ән'әнәни биз бу күн дә горујуб сахлајырыг. Ағсагаларымыза һөрмәт едир, онларын ағыллы мәсләһәтләрини ешидирик. Бу чәһәт нәсилләр арасында әлагәни мөһкәмләндирик, физики күчлә мәнәви күчү бирләширик.

Бу күнләрдә бир достумун атасынын јасында иштирак етмәк үчүн Ағдамын Новрузлу кәндинә кетмишдик.

Әлбәттә, мәрһумун јахын адамларына тәсәлли вермәк үчүн һүзр мәчлисләринә кетмәк, башсағлығы вермәк бүтүн халгларын, о чүмләдән дә бизим халгымызын гәдим вә көзәл адөтләриндән биридир. Тој тој кими, јас да јас кими олмалыдыр. Јә'ни тојда күлмәк, ојнамаг, шөһләнмәк, јасда исә һүзр саһибләринин дәрдинә шәрик олмаг вачибдир. Бу чәһәт кәндләримиздә даһа ајдын көрүнүр. Кәнддә бир евин тоју бүтүн кәндин шадлығына, бир евин матәми бүтүн кәндин кәдәринә чеврилир. Бу чәһәт еллијин, үмумилијин, ичтимайилијин вә ән үмдәси дә инсанилијин ифадәсидир.

Сон заманлар мәтбуатымызда да јени адөт вә ән'әнәләр һағгында чох јазылыр. Лакин мән дејәрдим ки, отагда әјләшиб тәсәввүрүмүздә јени адөт вә ән'әнәләр ујдурмагданса, һәјата чыхмаг, орда көрдүкләримизи јашатмаг һәр биримизин борчудур.

Мән Новрузлу кәндиндә шаһиди олдуғум һүзр мәчлисини тәсвир етмәк истәјирәм.

Дохсан илә јахын јашамыш мәрһум һүсәјн киши һәмин кәндин ағсагалы олмушдур. Бүтүн кәнд ону башбилән сечмиш, онун мүдрик мәсләһәтләрини динләмишдир. Инди кәнд әһли онун матәминдә гонаг кими дејил, јас саһиб кими иштирак етмәји, ел ағсагалыны ләјиг олдуғу шәрафәтлә јола салмағы өзүнә борч билир. Бу һөрмәти, әлбәттә, о өзү газанмышдыр.

Чәназә гәбрә гојуланда кларнетин мүшајиәтилә хәнәдә зәминхәрә үстүндә Фүзулинин мәшһур:

Аныб тәһналығы гәбр ичрә нифрәт ејләмә зинһар,
Тәриги-үнс тут ким һәр овуч торпаг бир адәмдир.

—гәзәлини охуду. Бундан сонра кәнд ағсагаллары вә зиялылары мәрһумун хејирхәһ ишләри барөдә нитг сөјләдиләр.

Шәрәфли өмүр үчүн чисмани өлүм һәлә өлүм дејилдир. Белә адамлар узун мүддәт хатирәләрдә вә јаддашларда јашајыр. Хош о адамын һагына ки, өзкәләринин јаддашында нур топасы кими јашајыр вә өзүндән сонракы дүнјаја ишыг кими сүзүлүр, адамлары хејирхәһлығы, јахшылығы, мәнәви көзәллик вә тәмизлијә чағырыр.

Мәрһум һүсәјн киши бу кәндә 1917-чи илдә гәриб кими кәлмиш, инди елин атасы кими дүнјадан кедир. Мәчлисә топлашанлар бир-бир сөз алыб мәрһум барөдә

өз хатирэлэрини данышыр, ону хош сөзлэрлэ хатырлайырлар. Арада бир јашлылар Низами, Хагани, Фүзули, Сејид Әзим Ширвани, Сабир вә мүасир шаирләримизин ибрәтамиз, һикмәтли ше'рләрини охујур, чаванлара изаһ едирләр. Нүзр мәчлисиндә сөһбәт дүзлүкдән, тәмизликдән, көзәлликдән вә бу јүксәк кејфијјәтләрин инсана вердији иззәтдән, чәмијјәтә кәтирдји бәһрәләрдән кедир. Сөһбәт һәрләниб рајонун иғтисадијјаты үзәринә кәтирилир. Рајону даһа да јүксәлтмәк үчүн нәләрин лазым олдуғуну һәрә өз билији дахилиндә изаһ етмәјә чалышыр. Бу сөһбәтләр сөһбәт хатиринә дејил, бу һәм јас саһибләринә тәсәлли верир, һәм дә адамлары өз борчлары барәдә дүшүнмәјә мәчбур едир. Сонра мәрһумун сәси јазылмыш магнитофон ленти сәсләнир. Бу, мәрһумун өлүмүндән бир гәдәр әввәл балаларына вә нәвәләринә еләдији вәсијјәтдир. Һәмин вәсијјәт әввәлдән ахыра шәрәфли јашамағ, ел һөрмәтини газанмағ барәдә төвсijәләрдән ибарәтдир. Гочанын өз сәсијлә дејилән бу сөзләр һамыја тә'сир едир. Мәчлисдә әјләшәнләр истәр-истәмәз өз әмәлләри, өз ишләри барәдә дүшүнмәли олур: һәјат нәдир? Мән бу дүнјаја нә үчүн кәлмишәм? Нәјин наминә чалышмалы, нәдән өтрү јашамалы-јам? Өлүм нәдир? Нечә јашамалы ки, өлүм горхулу олмасын?

Бу суалларын чавабыны һикмәтли аталар сөзләриндә, мәсәлләрдә, бөјүк сәнәткарларымызын әсәрләриндә тапырығ. Белә мәчлисләрдә мәрһум һағында дејилән мә'налы сөһбәтләр вә ибрәтамиз ше'рләр чаванларымыза дүнјада шәрәфлә јашамағ тә'лими верир.

Ертәси күн Ағдам рајонунун башга бир кәндинә — мәдәни јүксәлиши илә республикамызда танынан Гарадағлы кәндинә кетдик. Бу кәнддәки Телман адына колхоза он үч илдән артығ сәдрлик едән Ленин орденли Аллаһверди Аллаһвердијев вахтилә тәләбәм олмушдур. Бураја кәләнә кими бу кәнд барәсиндә чох ешитмиш, чох охумушдур. Ешитмишдим ки, сон он илдә бу кәнддән мәркәзә бир дәнә олсун шикајәт әризәси вә јахуд имзасы мәктуб кетмәмишдир. Ешитмишдим ки, сон он илдә бу кәнддә бир дәнә дә чинајәт баш вермәмиш, хырда мұнағишә вә аилә аңлашылмазлығларыны кәнд ағсаггаллары өзләри һәлл етмиш, мәһкәмәләрә еһтијач олмамышдыр. Нәһајәт, ешитмишдим ки, бу кәнддә колхозун ичтимаи фонду һесабына једдииллик

мусиги мәктәби вә ушағ бағчалары ачылмышдыр. Ешитмишдим ки, бу кәнддә беш нәфәр Сосиалист Әмәји Гәһрәманы вар. Нәһајәт, гәзетләрдән билирдим ки, колхоз һәр һектардан 33,5 сентнер мәһсул көтүрмәклә бу ил памбығ планыны 145 фаиз, һәр һектардан 216 сентнер мәһсул көтүрмәклә үзүм планыны 223 фаиз, һәр һектардан 32 сентнер тахыл көтүрмәклә республика мигјасында рекорд көстәрнчи әлдә етмишдир.

Һәр бир мұәллим үчүн кечмиш тәләбәсинин әмәк чәһәсиндәки уғурларыны көрмәк онун баш учалығыдыр. Мән бу мәгсәдлә Гарадағлыја кәлдим. Тәләбәмин наилијјәтләринин сәбәбләрини өјрәнмәк истәдим. Әлбәт-тә, сәбәб чохдур. Мән бир мұһүм чәһәти демәк истәјрәм.

Кәнд чамааты илә сөһбәтләримдән ајдын олду ки, бу кәнддәки гәләбәләрин әсас сәбәби гаршылығлы һөрмәт вә гаршылығлы инамдыр. Колхоз еллик тәсәррүфатдыр. Бурадакы һәр шеј һамынындыр. Колхозчу әлдә етдији газанчын һәм онун өзүнә, һәм дә еллијә аид олдуғуну, онун кәлиринин көз бәбәји кими горундуғуну, она хәјанәт олунмадығыны билдији заман бүтүн варлығы илә чалышыр, колхоз иши үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир. Бу инам һисси еллик тәсәррүфатын чичәкләнмәсинә сәбәб олур. Бу кәнддә јени бир тәшәббүс, јахуд мәсәлә галдырыланда һәмин мәсәлә колхоз идарә һеј'әтинин музакирәси чәрчивәсиндә галмыр. Кәндин бүтүн ағсаггаллары бу ишә чәлб едилир. Чохдан әмәк габиліјјәтини итириб тәгаүдә чыхан гочалар колхоз идарәсинә чағырылыр, онларын мәсләһәти ешидилир. Бурада ики мұһүм чәһәт вар: биринчиси, «Мәсләһәтли дон кен олар», «Јүз өлч, бир бич», «Тәк әлдән сәс чыхмаз», «Ел күчү, сел күчү», «Ел бир олса, зәрби кәрән сындырар», «Бирлик дириликдир» кими мүдрик аталар сөзләринә риәјәт, икинчиси, вахтилә бөјүк ишләр көрмүш ағсаггаллара инди дә јарарлы олдуғларыны билдириб онларын көнлүнү әлә алмағ!

Әлдән-ајагдан дүшмүш гочалара һөрмәт ән бөјүк инсаниликдир. Унутмағ лазым дејил ки, бу гочаларын физики күчү олмаса да, сөзләри чох күчлүдүр. Ел онлары динләјир, мәсләһәтинә гулаг асыр. Инсана онун вахтилә еләдикләринә көрә инди дә һөрмәт етмәк — бу күн әмәк чәһәсиндә күлүк вуранларда да өз зәһмәтинә инам вә гаршылығлы һөрмәт һисси јарадыр.

Гочанын, бөјүк һәјат тәчрүбәси кечмиш бир инсанын ишә чәлб олунмасы ону фәрәһләндирир, онда јашамағ, даһа чох јарарлы олмағ һисси јарадыр. Вәтәнимиз узун-өмүрлүләр өлкәсидир. Бу узунөмүрлүлүјү һәкимләр дағ-ларымызын һавасы, чајларымызын сују, торпағларымызын зәнкинлији илә изаһ етмәјә чалышыр. Мән бура бир шеји дә әләвә етмәк истәрдим. Бизим адәтләримиз-дәки ағсағгала һөрмәти!

Бә'зи капиталист өлкәләриндә әксәр һалларда пансионатлара дүшән гочалар бурда јалныз өлүмләрини көзләјирләр. Онлар билирләр ки, бу дүнјадакы сон мәнзилләри олан пансионат — һәјатла өлүм арасында салынмыш көрпүдүр. Бу көрпү ону өлүмә апарыр. О, бурда артыг һеч кәсә, һеч бир шејә лазым олмадығыны дәрк едир. Дүнјада инсан үчүн кәрәкисизлијини дәрк етмәкдән ағыр нә ола биләр? Мән дејәрдим ки, гочалар үчүн јарадылмыш бу үздәнирағ пансионатлар инсанлыға гаршы гәбаһәтир. Она көрә дә харичи өлкәләрин алимләри бизим өлкәдәки узунөмүрлүлүјүн сиррини аб-һавамызда јох, илк нөвбәдә адәт-ән'әнәмизин инсанилијиндә ахтармалыдырлар.

Инсан тәбиәти һәмишә башғаларындан мәнәббәт вә һөрмәт көзләјир. Аталар чох көзәл дејиб ки, һејван боғазы илә, јә'ни чох јемәклә, инсан гулағлары илә, јә'ни јахшы сөз ешитмәклә көкәләр, көзәлләшәр. «Гарным үчүн демирәм, гәдрим үчүн дејирәм» аталар сөзү дә бу фикрин ән көзәл ифадәсидир. Гәдир-гијмәт, хәтир-һөрмәт! Будур инсаны јашадан, будур инсаны јашатмаға чағыран гүввәт! Гәдир-гијмәт, хәтир-һөрмәт билинмәјән бир јердә нә хејир олар, нә бәрәкәт, нә үрәк олар, нә дә үрәкисиз чәкилән зәһмәтин бәһрәси!

Һүзр мәчлисиндә олдуғум Һүсејн кишинин чох јашамасынын да, бөјүк еһтирамла дүнјадан јола салынмасынын да, Новрузлу вә Гарадағлы кәндләриндә көрдүјүм бөјүк налијјәтләрин вә мәдәни јүксәлишин дә әсас сәбәбләриндән бирини гаршылығлы һөрмәт вә инамда ахтармағ лазымдыр.

1976

МӘНИМ АЗӘРБАЈЧАНЫМ

(АДР-дә чыхан «Journal» үчүн јазылмышдыр)

Бизим вәтәнимизи — Азәрбајчаны бүтүн гәдим гајнағларда «Одлар өлкәси» адландырырлар. Азәрбајчан сөзүнүн илк ики һечасы, јә'ни «Азәр» гәдим фарс дилиндә «од» демәкдир. Бир чох тарихчиләр вәтәнимизин адындакы од сөзүнү гәдим заманлардан бәри Абшерон јарымадасында фышгыран нефтлә әлағәләндирирләр. Лакин бу физики әлағәдир. Мән бу ады халғымыза хас олан мүнһүм бир чәһәтлә әлағәләндирмәк истәјирәм. Бизим халғ истиганлы халғдыр. Бу истиганлылығ вә темперамент бизә бабаларымыздан мирас галыб. Үрәкләримиздә даим јанан атәшин нәтичәсидир ки, бизим әчдадымыз та гәдим заманларда ода тапынмыш, атәшпәрәст олмушдур. Бабамыз Зәрдушт халғын өз хүсусијјәтинә әсасланыб атәшпәрәстлик динини мејдана атымышдыр.

Һәр бир халғын вәтәни өзүнә доғмадыр, әзиздир. Буна көрә дә биздә белә бир мисал вар: «Өзкә јерин атәшиндән өз вәтәнинин түстүсү јахшыдыр». Јахуд:

Әзизим вәтән јахшы,
Кејмәјә кәтән јахшы.
Кәзмәјә гүрбәт өлкә,
Өлмәјә вәтән јахшы

Вәтәни, дашына, торпағына, иглиминә, сујуна көрә севмирләр. Вәтәни вәтән олдуғуна көрә севирләр. Она көрә дә, һәр кәсә елә кәлир ки, онун вәтәни, мәмләкәтләрин ән көзәлдир. Мән дә белә дүшүнүрәмсә буну мәнә

нөгсан сажмайн. Мәним вәтәним доғрудан да көзәлдир. Она көрә ки, мән бу вәтәнин вурғунуҗам. Әкәр вурғун олмасаҗдым вәтәнимин наминә нәғмәләр гоша билмәздим. Инсан анасындан доғуланда һәлә доғулмур. Инсан вуруланда доғулур. Чүнки инсан севәндә дүнјаја јени көзлә бахыр, ону дәрк едир. Мән дә вәтәнимә вурулуҗ дүнјаны дәрк еләдим.

Дүнјада мөвчуд олан он бир иглимин доғгузу Азәрбајчанда мөвчуддур. Чәмиси 86 мин кв.метр саһәјә малик олан (вәтәнимин бөјүк бир һиссәси Иранда, «Иран Азәрбајчаны» адланыр) Совет Азәрбајчаны кичик бир мәмләкәтдир. Лакин бу өлкәнин бир тәрәфи ғыш оlanda, бир тәрәфи јаздыр, бир тәрәфи дә мүлајим тәбиәтли субтропик зонадыр. Дағы ғыш, араны јаздыр. Дағы да вар, дәнизи дә. Мешәси дә вар, сәһрасы да. Чајы да вар, сели дә. Сәрин булаглары да вар, минерал сују да.

Мәним вәтәним чох гәдим мәдәнијјәт маликдир. Вәтәнимин мәдәнијјәт тарихи ерамыздан чох-чох әввәлләрә кедиб чыхыр. Бакынын јүз километрлијиндә тапылан Гобустан ғајаларындакы рәсм әсәрләри, мағараларда тапылан гәдим әләтләр вә бөзәк шәјләри тарихин ән гәдим дөврләриндән хәбәр верир.

Тарихин ениш-јохушларындан, әјри-үјрү јолларындан кечиб кәлән халғым бу долајларда сарсылмамыш, әксинә, даһа да бәркимиш, мөһкәмләнмишдир. Тарих бөјү харичи гәсбкарларын һүчумларына мәруз галмыш халғым онlara тутарлы чаваб вермәји, онлары јерләриндә отуртмағы бачармыш вә өз истиғлаллијјәтини горујуб сахламышдыр. Бу тарихи дөјүшләрин нәтичәси Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби кими гәһрәманлар јетишидириш, онларын адына нәғмәләр, дастанлар гошулмушдур.

Азәрбајчана шаирләр өлкәси дә дејилир. Сәккиз јүз ил әввәл Низами, Хагани, алты јүз ил әввәл Нәсим, дөрд јүз ил әввәл јашамыш Фүзули дүнја поезијасынын баһадырларыдыр. Халғымын шифаһи әдәбијјаты даһа зәнkindир. Дастан вә нағылларымыз гәдим мәдәнијјәтимиздән хәбәр верир. Аталар сөзләримиз мүдриkdir, бајатыларымыз инчәдир. Бүтүн бу сәнәт абидәләри илә таныш олдуғча, онлары дәриндән-дәринә өјрәндикчә халғымын гаршысында сәчдәјә кәлир вә азәрбајчанлы олдуғумла фәхр едирәм.

Азәрбајчан халғынын психоложисини, гәдим адәт вә

ән'әнәләр әсасында бәркијиб јетишән характер хүсусијјәтини изаһ етмәк үчүн бир нечә мисал чәкмәк истәјирәм. Ингилаба гәдәр мәнsub олдуғумуз ислам дини бизи башга халғларла гоһум олмағы гадаған етмишди. Халғын тәбиәтиндә исә бәјнәлмиләлчилик вар. Азәрбајчан халғы бүтүн халғлары сеvir, хүсусилә јахын гоншусу олан ермәни халғыны. Ермәни халғы илә гоһумлуғ гадаған олдуғу бир заманда халғ өзүндән бир гоһумлуғ дәрәсәси ичад етди. «Қирвәлик» адланан бу гоһумлуғ ән мүгәддәс гоһумлуғ һесаб едилир.

Ислам дининин «һичаб» (өртүнмә) әјәсинә көрә гадын чаршаб өртмәли, кишиләрә көрүнмәмәлидир. Азәрбајчанлылар бу әјәни гәбул етсәләр дә гадына һөрмәти һеч заман унутмамышлар. Мәсәлән, ики киши далашдығы заман гадын ортаја кириб өз ләчәјини (өрпәјини) вурушанларын ајағы алтына саларса, бир-биринә силаһ галдыранлар силаһыны ләчәјин үстүнә атмалы вә барышмалыдырлар. Бу, гадын намуսунун символу олан өрпәјә һөрмәт нишанәсидир.

Башга бир мисал. Киши һеч бир заман дүшмәни һесаб етдији кишијә гадын јанында һүчум етмәмәлидир. Күрд оғлу Мәһәммәд адлы бир икид Кәрәм адлы бир гачагла дүшмән имиш. Мәһәммәд ешидир ки, гачаг Кәрәм өз дәстәсијлә бәрәбәр филан күн филан дәрәдә чадырлар гуруб динчәләчәк. Мәһәммәд һәмән күн кечәнин јарысы һәмән дәрәјә кәлир. Узагдан кечәнин гаранлығында ағаран чадырлары көрүр. Гачаг Кәрәмин чадырыны тапыр. Ичәри кириб ону вурмаг истәркән, ичәридә гачаг Кәрәмлә јатан арвадыны көрүр. Дәрһал кери дөнүр, чадырын гапысына бир патрон атыр. О өз дүшмәнини арвадынын јанында өлдүрмәји кишилиkdән сажмыр. Сәһәр јухудан ојанан гачаг Кәрәм гапынын ағзына атылан патрону көрүр вә дәрһал баша дүшүр ки, бу Күрд оғлу Мәһәммәдин ишидир. Кечә ону өлдүрмәк үчүн бураја кәлмиш, лакин арвадынын јанында она тохунмамышдыр. Ону арвадына бағышламамышдыр.

Азәрбајчан халғы бу ән'әнәләр әсасында јетишмиш гочаман бир халғдыр.

Ингилабдан сонра Азәрбајчан халғы јенә дә өз көзәл ән'әнәләрини давам етдирмәклә јанашы, јени бир инкишаф чығырына дүшмүшдүр. 50 ил әрзиндә бу халғ елмин вә сәнәтин мүхтәлиф саһәләриндә чох бөјүк мүвафәғијјәтләр әлдә етмишдир. Һәм техники, һәм тәбиәт вә

һәм дә гуманитар елм сәһәләриндә алимләр җетишдир-миш, академия җаратмышдыр. Инди бизим дунја елминә вә сәнәтинә әләвәләр етмәји бачаран М. Топчубашов, Х. Мәммәдов, Ј. Мәммәдәлијев, М. Рәсулов кими гүд-рәтли алимләримиз, Үзејир һачыбәјов, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров кими бәстәкарларымыз, Сәттар Бәһлул-задә, Микајыл Абдуллајев, Тоғрул Нәриманбәјов кими рәссамларымыз, Чәфәр Чаббарлы, Сәмәд Вүргүн, Мир-зә Ибраһимов кими сөз устадларымыз, Бүлбүл, Шөвкәт Әләкбәрова, Рәшид Бейбүдов, Зәјнәб Ханларова кими мүғәнниләримиз вардыр.

Инди азербайҗанлылар дунја әдәбијјатынын ән бө-јүк нүмунәләрини өз ана дилиндә охујур. Биздә алман әдәбијјатына бөјүк марағ вардыр. Шиллерин, Хауптма-нын, Брехтин пјесләри Азербайҗан сәһнәсиндә көстә-рилир. Көтенин, Һејненин ше'рләри әзбәрләнир, дәрс-ликләрдә охунур. Бах, Бетховен, Һәјдн, Вагнер концерт салонларымызда сәсләнир. Маркс, Енкелс, Фејербах, Һекел, Фихте, Фрејд фәлсәфәси өјрәнилир, али мәктәб-ләрдә кечилир.

Азербайҗан јашлылар өлкәсидир. Бурада 100 јашыны өтмүш минләрлә гочалар вардыр. 168 јашлы Ширәли баба республикамызын ән јашлы адамыдыр. Биз она ел ағсагалы кими һөрмәт едир, онун гуллуғунда дуруруг.

Мәним Азербайҗаным өз көкү үстүндә битән, күнү-күндән бөјүјән, инкишаф едән, өзүнү дәрк едән, өзү илә өјүнмәји бачаран, бунунла белә бүтүн халглара һөрмәт едән, онларын мәдәнијјәтини гијмәтләндирмәји бачаран бир мәмләкәтдир.

1970

«ВӘТӘНИ СЕВМӘЈӘН ИНСАН ОЛМАЗ...»

Мәһһур рус педагогу Ушински рус ханымларына — аналара мүрачиятән јазмышды ки, ушаглара тәрбијә вәтән мөһәббәтиндән башланмалыдыр. Мәнсуб олдуғу Вәтәни, халгы, онун дилини севдирмәк тәрбијәнин баш-ланғычыдыр.

Бу чох бөјүк фикирдир. Она көрә ки, әкәр биз ушаг-ларымызы вәтәнимизин вә халгымызын адына лајиг бир вәтәндаш көрмәк истәјириксә, биринчи нөвбәдә она доғма вәтәнимизи севдирмәлијик. Бир аталар сөзүнү хатырлатмағ истәјирәм. «Алим олмағ асандыр, инсан олмағ чәтин». Бу чох мүдрик сөздүр. Һәр бир ата-ана өз өвладыны биринчи нөвбәдә инсан көрмәк истәјир. Бөјүк рус әдиби Радишшевин дили илә десәк, «әсәл ин-сан вәтәнпәрвәр демәкдир». Бу фикир Аббас Сәһһәтдә бир гәдәр башга чүрдүр:

Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса о шәхсдә вицдан олмаз.

Бу ики бөјүк әдибдән кәтирдийимиз мисаллардан да ајдын олур ки, инсанын инсанлығыны тәсдиг едән би-ринчи амил онун вәтәнпәрвәрлијидир. Мәнсуб олдуғу халгыны вә вәтәнини севмәјән, онунла фәхр етмәјән адамдан инсанлығ уммағ өзү чәһаләтдир. Һеч елә бир инсан тапылармы ки, вәтән вә халғ һиссиндән мәһрум ола, амма она јахшы адам дејәләр? Үмумијјәтлә, севки һиссиндән мәһрум олан адамлар јахшы адам ола бил-мәз. Ән бөјүк севки исә вәтәнә олан севкидир. Бу мү-гәддәс һиссдән мәһрум оланлар нә өз аиләсини севә би-ләр, нә дә башгаларыны.

Пролетариатын даһи рәһбәри Владимир Илич Ленин һәмшәһ өз вәтәни вә халгы илә фәхр етмишдир. Ленинни бүтүн дүҗу вә һиссләринин мәркәзиндә вәтәни олан Русија дајаныб. Бу хариғүләдә инсан вәтән наминә дүшүндү, дашынды. Ону хошбәхтлијә чыхармағ үчүн кечәни күндүзә гатды вә бүтүн Русијаны ајаға галдырды. Нәһәјәт, социализм гурулушуну јаратды. Демәк, Ленин әмәлләринин, Ленин фикирләринин мәркәзиндә вәтән мәһәббәти дурур. Дүнјадакы бүтүн көзәлликләр, јаранан һәр шеј инсан мәһәббәтинә борчлудур. Дүнјанын ән бөјүк даһиләри — алимләр, философлар, јазычылар, рәссамлар вәтән мәһәббәти наминә јазыб јаратмышлар. Низами дејир ки,

Мәһрабы ешгдир уча көјләрин,
Ешгсиз еј дүнја, нәдир дәјәрин?

Көһнә дүнјаны тәзәләјән, јенидән гуран бүтүн ингилабчылар, бүтүн фикир баһадырлары, вәтән наминә сүркүмләрә кетмиш, зинданлара дүшмүш, чан вә ган баһасына өз вәтәнләрини зүлмәтдән азад етмишләр. Дүнјанын ән бөјүк гәһрәманлары вәтән наминә чанларындан кечмиш, өзләриндән гүввәтлә дүшмәнләри мәғлүб етмиш, ад вә сан газанмышлар. Дүнјанын ән бөјүк китаблары, нәсилдән-нәслә кечән сөzlәр, фикирләр вәтән мәһәббәтиндән од алыб јаранмышдыр.

Әкәр биз валидејиләр балаларымызы һәгиги вәтәндаш көрмәк истәјиркә, биринчи нөвбәдә бурдан башламалы, онлара вәтән һиссини ашыламалыјыг. Чүнки вәтәндаш олмајан нә јахшы инсан ола биләр, нә јахшы дөвләт хадими, нә јахшы алим, нә дә јахшы әдиб, јахуд бәстәкар.

Јухарыда дедијимиз кими, биз балаларымызы һәр шејдән әввәл јахшы инсан көрмәк истәјирик. Инсанлыгы шәртләндирән әсас чәһәтләр һансылардыр? Биринчи нөвбәдә вәтән севкиси! Икинчи нөвбәдә зәманәсинин тәләбләри сәвијјәсиндә елмләрә саһиб олмағ! Ағыллы, идраклы адам олмағ!

Мән дејәрдим ки, икинчи шәрт дә биринчи шәртлә бағлыдыр. Чүнки мүасир елмләрә јијәләнмәк үчүн дә биринчи шәрт вәтән севкисидир. Әкәр белә олмаса нәјин наминә охујуб өјрәнмәјин, елмләрә јијәләнмәјин ваҗиб олдуғуну мәктәбли, јахуд тәләбә дәрк едә билмәз. Јенијетмә гаршысына мәгсәд гојур: охумалыјам, өјрән-

мәлијәм. Инди она биз белә бир суал верәк: нә үчүн? Нәјин наминә?

Әкәр о бу суала дүз чаваб верә билсә, демәк мәгсәдинә чатачағ. Әкәр елм јолунда аддымлајан бир јенијетмә буну хырда күзәран, доланмағ вә јашамағ наминә едирсә, о ади бир ичрачыдан, бир идарә гуллуғчусундан узаға кедә билмәјәчәк. Јох, әкәр о, вәтәнинә лајигли бир вәтәндаш олмағ, халгына лајигли оғул олмағ наминә охујуб-өјрәнирсә, елмин зирвәләринә чатачағы шәксиздир. Чүнки бурада вәтән мәһәббәти јүксәлиш үчүн она давамлы ганад верәчәк. Тәјјарәнин учмасы үчүн она енержи лазым олдуғу кими, инсанын учмасы үчүн дә она од лазымдыр, үрәк оду! Бу од исә јалныз севкидир, Вәтән севкиси!

Франсыз алими Луи Пастер дејир ки, елмин вәтәни јохдур. Амма алимин вәтәни вар. О бунунла демәк истәјир ки, елм бүтүн өлкәләрдә елмдир. Амма алим өз вәтәнинә гуллуғ еләмәли, өз вәтәни наминә јаратмалы, ихтиралар етмәлидир. Әкәр онун гәлбиндә өз вәтәнинә, өз халгына дәрин мәһәббәт јохса, о һеч бир шеј јарада билмәз. Аббас Сәһһәт бир ше’риндә көстәрир ки, һансы сәнәтнин саһиб олурсанса ол, вәтәнини, халгыны лазым олдуғу гәдәр севә билмирсәнсә, нә сәнин сәнәтиндән, нә дә елминдән һеч бир фајда һасил ола билмәз:

Туталым чох ағыллы тачирсән,
Иш апармагда хејли маһирсән.
Игтидарын, малын, пулун чохдур.
Халга ондан вәди көмәк јохдур.

Туф сәнин мүлкү малы дөвләтинә,
Һәм сәнә, һәм дә шаны-шөһрәтинә.
Пәһләванлыгда көр мүсәлләмсән.
Фәрз едәк зал, ја ки, Рүстәмсән.
Етмисән шанлы-шанлы фәтһү-зәфәр.

Тапмысан аләм ичрә шөһрәтләр.
Хәнчәрин горхудурса дүнјаны
Милләтин олмаса никаһбаны,
Туф сәнә һәм сәнин рәшадәтинә
Һәм дә шәмширинә, шүчаәтинә!

Өз вәтәнини вә халгыны дәрин мәһәббәтлә севәнләр башға халqlары да севмәји бачарырлар. Мәшһур фило-

соф Һелветси дејир ки, Вәтән севкиси бизи дүнјаны сев-
мәјә апарыб чыхарыр.

Бу фикри халг белә дејир: өзүнү севмәјән, өзкәнн
севмәз.

Балаларымызы бејнәлмиләлчилик руһунда бөјүтмәк
үчүн дә вәтән севкиси әсас шәртдир. Чүнки идрак ки-
чикдән бөјүжә, садәдән мүрәккәбә, мә'лумдан мәһфула
доғру инкишаф едир.

1973

МҮГӘДДӘС ҺИССЛӘР

Севки инсанын ән али, ән жүксәк вә ән мүгәддәс һис-
сидир. Севки инсан һәјатынын зијнәти, күнәши вә ше-
ријјәтидир. Мәһәббәт инсан үрәјиндә даима јанан бир
атәшдир. О јаныр, бизи исидир, һәјәчанландырыр вә
јашадыр. Оун јанғысы иликләримизә гәдәр ишләјир,
ишығы исә һәјат јолумуза нур сәпир. Биз бу ишығын
јолу илә кедир, арзуларымыза чатырыг. Инсан мәһәб-
бәтлә јашајыр, мәһәббәтлә мүбаризә едир, мәһәббәтлә
учалыр, дүнјанын вә кайнатын сирләрини дәрк едир.
Һағлы олараг дүнја әдәбијјатында мәһәббәт шаири ад-
ландырылан Фүзули ешгин күчүнә чох жүксәк гијмәт
верәрәк көстәрир ки, мәһәббәт инсанлары камала чат-
дырыр. О бизә дүнјанын, һәјатын вә кайнатын сирлә-
рини дәрк етдирир.

Бөјүк шаиримиз Низаминин дедији кими:

Мәһрабы ешгдир уча көјләрин,
Ешгсиз еј дүнја нәдир дәјәрин?
Ешгин гулу ол ки, доғру јол будур.
Арифләр јанында бил, ешг улудур.

...Ешгсиз бир адам бир нејдир гырыг,
Јүз чаны олса да өлүдүр артыг.
Ешгин сүзишиндән көзәл шеј нә вар?
Онсуз нә күл күләр, нә булуд ағлар.

Ешг, мәһәббәт мәфһумуна мүчәррәд бир шеј кими
бахсаг, ону лазымынча дәрк едә билмәрик. Јахуд сев-
кини јалныз мүхтәлиф чинсдән олан ики нәфәрин бир-
биринә бәсләдији мүнәсибәт мә'насында анламаг инса-
нын бу бөјүк һиссини мәһдудлашдырмаг демәкдир.

Мәһәббәт чох бөјүк вә чох дәрин бир һиссидир. Лермонтов демишкән: «Һөрмәтин һүдуду вар, мәһәббәт исә һеч бир һүдуд танымыр».

Севки һәјәтын мә'насы, инсан варлығынын маһијәти, хилгәтин мајасыдыр. Дүнјанын ән бөјүк психологлары, јазычы вә мүтәфәккирләри мәһәббәт һаггында чох дәрин, чох гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Бу алим вә јазычылар һәрәси севкијә бир чүр гијмәт верир. Даһа доғрусу јүрүдүлән фикирләрин һәр бири севки һиссини бир чәһәтдән изаһ едир. Сөјләнилән фикирләрин һамысы исә демәк олар ки, бир нөгтәдә бирләшир; һәјәтын чөвһәри, бәзәји вә дүнјадакы бүтүн көзәлликләрин әсасы севкидир.

Ев тикән бәннанын үрәјиндә ешг олмаса о, бинаны истадији кими тикә билмәз. Бир рәссадын үрәјиндә мәһәббәт олмаса о, тәбиәтин е'чазкар көзәлликләрини ади, чансыз бир парча үзәриндә чанландыра билмәз. Бир шаирин үрәјиндә севки алову јанмаса о, инсанларын гәлбиндә чырпынан бөјүк һиссләри, бөјүк чырпынтылары чанлы сөzlәрә чевирә билмәз. Нәһәјәт, бир бәс-тәкарын үрәјиндә мәһәббәт олмаса о, инсан һиссләрини, инсан дүғуларыны, онун кәдәр вә севинчини бизи вәлһә едән сәсләрин дилинә чевирә билмәз.

Бу күн Аја јол ачан бир алимин үрәјиндә мәһәббәт олмаса о, мин-мин километрләри бир нечә саата гәт едән, ајын башына доланан ракети ихтира едә билмәз. Демәк, Ајын башына доланан о ракет дә инсан севкисинин фәзадакы гәлбәсидир. Көрүнүр, пәрванә ишығын, бүлбүл күлүн башына мәһәббәтлә доландығы кими, ракет дә Ајын башына доланыр. Низами чох көзәл демишдир:

Әкәр јүксәләрсә көјә доғру су,
Јенә дә торпагдыр ән сон арзусу!
Һәр шеј каинатда ешгә бағлыдыр.
Философлар буну ешг адландырыр!

Доғрудан да беләдир! Јер үзүндәки бүтүн көзәлликләр: тикилән биналар, салынан јоллар, јазылан әсәрләр, ихтира едилән мүрәккәб машынлар һамысы инсан мәһәббәтинин нәтичәсидир. Бир сөzlә, мәһәббәт һәр чүр гәһрәманылығын вә фәдакарлығын анасыдыр. Әкәр Мелди һүсәјизадәнин гәлбиндә бөјүк Вәтән мәһәббәти олмасајды о, бу күн дастан олуб, дилләрдә кәзән әфсанәви

гәһрәманылығылары кәстәрә биләрдими? Мәһәббәтдән мәһрум олан адам, әгидәдән дә, мәсләкдән дә мәһрум-дур! Белә адамлар јалныз өzlәри үчүн јашајан чылыз тәбиәтли, јохсул мә'нәвијјатлы сүрүнән адамчыгазлардыр! Башгасы үчүн јашамаг, онун кәдәри илә кәдәрләнмәк, севинчи илә севинмәк, онун гејдинә галмаг, нәһәјәт, әкәр лазым кәләрсә, онун сәадәти јолунда шәхси сәадәтиндән кечмәк нә гәдәр көзәлди! Бөјүк франсыз јазычысы Балзакын дедији кими: «Севки инсанлығын бүтүн көзәл кејфијјәтләринин мәчмуудур». Бөјүк рус мүтәфәккири Чернышевски демишкән, «Севки инсанын бүтүн дахили гүввәләрини сәфәрбәр едир. Ким буну сынагдан кечирмәјибсә севкинин мә'насыны баша дүшә билмәз!»

Бу мә'нада севкинин әзаб вә әзијјәтләри дә инсан үчүн хошдур. Мәһәббәтин әзаблары инсана фәрәһ кәтирир. Бу фәрәһи јалныз вә јалныз севәнләр баша дүшә биләр. Бурада јенә дә бөјүк Фүзулијә мүрачиәт етмәмәк мүмкүн дејил:

Ешгдән чанымда бир пүнһан мәрәз вар, еј һәким,
Хәлгә пүнһан дәрдим изһар етмә, зинһар, еј һәким.

—дејә шаир, севкинин әзабларыны өзүнә сәадәт һесаб едир. Бу әзабдан, бу дәрддән јаһа гуртармаг истәмир. Әксинә бу дәрди јүз дәрмандан артыг һесаб едир вә һәкимә дејир ки:

Вар бир дәрдим ки, чох дәрмандан артыгдыр мәнә,
Гој мәни дәрдимдә, дәрман ејләмә вар, еј һәким.

Фүзули мәһәббәтин бәлә вә мүсбәтиндән зөвг алыр вә аллаһа јалварыр ки, севкилисинин көзәллијини күндән-күнә артырсын вә ону севкилисинин дәрдинә даһа чох мүбтәлә еләсин:

Јарәб, бәләји-ешг илә гыл ашина мәни,
Бир дәм бәләји-ешгдән етмә чүдә мәни.
Кетдикчә һүсүн ејлә зијадә никаримин,
Кәлдикчә дәрдинә бетәр ет мүбтәлә мәни.

Көрүндүјү кими, мәһәббәт, шаири фәдакарлығы чағырыр, севән адам өзүнү унутур, о, јалныз севкилисини, онун сәадәтини дүшүнүр.

Өз шәхси сәадәтини дүшүнмәмәк, өзүн үчүн јашамамаг, башгасы үчүн јашамаг! Будур инсанын ән али, ән јүксәк кејфијјәти! Беләликлә, доғрудан да мәһәббәт ин-

санын эн көзөл сифэтлэрини үзө чыхарыр. Инсаны тэмизлэир, жүксэлдир, учалдыр!

Мүасир рус язычыларындан Лапин «Севкије инанын» китабында латвијалы бир гызын она јазмыш олду-гу мәктубдан мисал кәтирир. Гыз јазыр:

«Мәним бир јолдашым вар, 19 јашларында оларкәч һамыја ислаһ олунмаз кобуд вә далашган бир адам кими көрүнүрдү. О, кичик бир шеј үстүндә һамыны төһгир едирди. Севәндән сонра ону танымаг олмурду. О, заһирән дә дөјишмишди. Онун дәчәллији, сыртыглыгы вә пинти көркәми һарда галды? Оглан өзүнә гаршы даһа чидди вә тәләбкар олду. Әввәлки давакардан әсәр-әләмәт галмады. Ону дөјишән нә иди? Әлбәттә, мәһәб-бәт!»

Демәк, мәһәббәт инсанын характерини дә дөјишә билмәк гүдрәтинә маликдир.

Бә'зиләри иддиә едирләр ки, кечмишдә адамлар севмәдән евләнирдиләр. Буна бахмајараг бошанма аз олурду. Инди исә севиб евләнирләр, амма бир-бирилә јола кетмир вә тез ајрылырлар. Бу нә үчүн беләдир?

Бизчә, бурада мәсәләнни ичтимаи маһијјәтинә кетмәк лазымдыр. Феодализм вә капитализм дөврүндә киши гадынына шәхси малы кими бахырды. Чәмијјәтин мөвчуд ганун-гајдалары вә ислам динини еһкамлары гадыны бир әшјаја чевирмишди. Гадын мөвчуд ганунлар чәрчивәсиндән кәнара чыха билмир вә әрин итаәткар бир гулу вәзијјәтиндә галырды. Мәһз буна көрә дә кечмишдә гадын әрини бүтүн дедикләринә бојун әјир, е'ти-раз етмир вә шәхси дујғу вә дүшүнчәлирини боғараг мәһв олуб кедирди.

Феодализмдән дөврүмүзә гәдәр аилә чох бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. Әкәр феодализм дөврүндә гадынын јалныз заһири көзәллијинә гиймәт верилирдисә, зәманәмиздә гадынын заһири көзәллији илә јанашы, даһили көзәллији, мә'нәви көзәллији дә нәзәрә алыныр. Олур ки, инди бә'зи аиләләрдә әрләр арвад арасында олан чәкишмәләр әксәр һалда характер мүхтәлифлијиндә, зөвг мүхтәлифлијиндә өзүнү көстәрир. Гадынлар бөјүк мә'нәви инкишаф јолу кечмишләр. Онларын өзләринә мәхсус мүстәгил фикри, зөвгү вә дүшүнчәси вардыр. Буна көрә дә зәманәмиздә аилә гурмаг истәјән һәр бир маван илк нөвбәдә зөвг ејнилијинә, фикир ејнилијинә диггәт јетирмәлидир!

Мәһәббәт аләми дә бир дөјүшә бәнзәјир. Бурада һәрәнин өз тәлеји вар. Мәһәббәтин ады бирдир. Онун әзаблары вә зөвгләри исә һәрәјә бир чүр тә'сир едир. Һәрә севкини бир чүр анлајыр. Буна көрә дә һәрә бир чүр сеvir, бир чүр дә сеvилир! Бүтүн бунларла јанашы, мәһәббәтә инанмаг вә ону һәр чүр кәнар тә'сирләрдән горумаг да лазымдыр. Елә ки, әр өз арвадыны башгалары илә мүгајисәјә башлады, орада мәһәббәтә әлvida! Мүгајисә башлајан јердә мәһәббәт гуртарыр.

Гысганчлыг мәһәббәтин јол јолдашыдыр вә ејни заманда гаты дүшмәнидир! Ағачы гурд ичиндән једији кими, аиләни дә гысганчлыг јејиб мәһв едә биләр. Шүбһә вә бу шүбһәнин далынча дүшмәк чох һалларда әсәс-сыз олараг аиләләри дағыдыр. Әкәр севишәнләр бир-бирләринә гысганырса, бурада чох еһтијатлы һәрәкәт етмәк лазымдыр! Ел демишкән, мәрди гова-гова намәрд етмәк олар.

Әкәр бир мүәллим синифдә өзүнү јахшы апармајан шакирдләрин үстүнә «сәс салмајын»—дејә гышгырса, о, һеч бир заман синифдә сакитлији тә'мин едә билмәз. Мүәллим ушағын пис һәрәкәтәрини онун үзүнә вурма-малыдыр. О, шакирдин налајиг һәрәкәтләрини ачыб ағартмамалыдыр! Һәгиги педагог синифдә «сәс салмајын»—дејә гышгырмаз. Әксинә, чох сакит бир вәзијјәтдә дәрсә башлар вә дәрси елә гулар ки, елә данышар ки, ушаглар истәр-истәмәз она гулаг асмаға мәчбур оларлар. Мүәллим биринчи нөвбәдә өз рәфтары, һәрәкәтләри вә данышығы илә ушагларын мәһәббәтини газанмалыдыр. О, јалныз бунунла шакирдләри әлә ала биләр.

Аиләдә дә әриндән шүбһәләнән, гысганан бир арвад һарај-һәшир салырса, өзү күлүнч вәзијјәтдә галар. Әксинә, о, чох еһтијатла һәрәкәт етмәли, бајаг дедијимиз кими мәрди гова-гова намәрд етмәмәлидир. О елә етмәлидир ки, әр өзү өз һәрәкәтләриндән утансын вә аиләјә даһа артыг бағлансын.

НӘГМӘМИЗ

Биз нәгмәләрлә јашамыш, нәгмәләрлә бој атмышыг. Лајлаларла јатмыш, маһныларла ојанмышыг. Нәјатын фәрәһ вә севинчини нәгмәләрлә дадымыш, ағры-ачыларыны нәгмәләрлә унутмушуг. Бизим тојларымыз да, јасларымыз да нәгмәсиз өтмәмишдир. Бизи «тәрәкәмә»ләр. «узун дәрә»ләр ојнатмыш, ағылар ағлатмыш, муғамлар дәрин-дәрин дүшүндүрмүш, чәнкиләр вәтән вә халг на-мусу уғрунда дөјүшләрә сәсләмишдир. Биздә саз вә гылыч бир олмушдур. Ел гәһрәманларымыз бир әлиндә саз вә бир әлиндә гылыч тутмуш, дүшмәни јалныз гылычла дејил, сөзлә вә сазла да мәғлуб етмишдир.

Бизим милли мусигимиз дә әдәбијјатымыз кими әсас ики хәтт үзрә инкишаф етмишдир. Биринчи: классик мусиги—муғамлар, икинчи: халг маһнылары—лајлалар, ағылар, саз һавалары.

Һәрәсинин өз јери, өз көзәллији вар. Лакин биринчи—классик муғамлар даһа артыг фәлсәфи мә'на дашы-јыр вә бизчә, даһа камил вә јүксәк сәнәт әсәрләри һеса-б олунур. Муғамда халг дәрин-дәрин дүшүнүр, кечми-шә бахыр, кәләчәјә ганадланыр. Һәр муғам бизим нәзә-римиздә јени бир аләм ачыр, бизә чоһ бөјүк фикирләр ашылајыр. Секаһ, чаркаһ, раст, шур, гатар, шаһназ, бајаты-шираз... вә с. Бу бөјүк сәнәт абидәләрини һәрә бир чүр дәрк едир, һәрә бир чүр мә'наландырыр. Бу өл-мәз әсәрләр ағ сачлы халгымызын нечә мин иллик тари-хини әкс етдирир. Тарихин ениш вә јохушларында, кеч-дији јоллардан данышыр:

Шур—уғурсуз бир тәләјин
Бу дүнјадан шикајәти

Гатар — севән ики гәлбин
Бир вургусу, бир нијјәти
Раст—кәдәрли бир гочанын
Јана-јана
Өмрүн өтән јолларына
Бахыб, бахыб алышмасы
Өтәнләрдән тәәсүфлә
Аста-аста сөз ачмасы
Јетим секаһ—көјүн, јерин
һычгырығы.
Гочаларын көрпәләрин
һычгырығы
Бәс чаркаһ? О халгымын
Әзми, ешги, ирадәси
Дүшмән үстә галдырылан
Гылыч сәси, галхан сәси.

Белә бир зәминдә Үзејир һачыбајов вә Мүслүм Ма-гомајев јетишди. Онлар бизим пешәкар мусигимизин әсасыны гојдулар. Бу бөјүк сәнәткарларын әсасландығы мәнбә зәнкин халг јарадычылығы, онун түкәнмәз сәрвә-ти олду. Буна көрә дә бу сәнәткарларын ирили-хырдалы бүтүн әсәрләриндә халгымызын үрәји чырпыныр, Азәр-бајчан тәбиәтинин һавасы дујулур.

Үзејир һачыбајов «Лејли вә Мәчнун»ла бизи өтән әсәрләрин изтираблы күнләринә апарыр. «Мәшәди Ибад»-ла кечмиш ејбләримизә күлдүрүр. «Короғлу»илә муба-ризәјә вә јени гәләбәләрә сәсләјир.

Бөјүк рус бәстәкары Дмитри Шостакович Азәрбај-чан милли мусигисинә чоһ јүксәк гіјмәт верир вә ону «Ә'ла бәстәкарлыг мәктәби» адландырыр. Бу доғрудан да беләдир. Халгымыз јалныз мадди не'мәтләри илә де-јил, мә'нәви аләми—бөјүк әдәбијјаты вә зәнкин мусиги-си илә дә дүнјанын диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Үзејирин «Аршын мал алан»ы дүнјаны кәзди. Г. Гара-јевин «Илдырымлы јолларла» балети дүнјанын ән бөјүк мәдәни мәркәзләриндә сәсләнди. Фикрәт Әмировун «Күрд овшары»сы Американын ән бөјүк мусигишүнәс-ларынын диггәтини чәлб етди. Һазырда мусиги аләмин-дәки мұвәффеғијјәтләримизи сажмагла гуртармаз.

Нәгмәси илә танынан халгын мә'нәви бөјүклүјү, мә'-дәни сәвијјәси һамыја мә'лумдур:

Нәгмәләрлә јашајыр
Ешгим, һиссим, нәјәчаным.
Топ, түфәнк сәсилә јох,
Нәгмәсилә таныныр

Мəним Азәрбајчаным.
Нəғмəмиз бу дүнянын
Һәр гүтбүндən жүксəлир,
Шөвкəт Иран кедир,
Рəшид Мисирдən кəлир.

Үзејир Һачыбəјов вə Мүслүм Магомајевдən сонра бизим пешəкар мусигимиз даҺа кениш үфүглərə чыхмышдыр. Јени бəстəкарлар нəсли халгын јаратмыш олдуғу зəнкин мусиги ирсинə əсасланараг бүтүн жанрларда гијмəтли сənət инчилəri јарадырлар: Гара Гарајев, Фикрəт Əмиров, Чөвдəт Һачыјев, ЧаҺанкир ЧаҺанкиров, Шəфигə Ахундова, Рамиз Мустафајев, Адил Бəбиров вə б. Һәр биринин өз јери, өз көзəллији, өз алəми.

Бу көзəl сənəткарларын јаратдығлары јени-јени əсəрлэр мəрһум бəстəкарларымыз Үзејир Һачыбəјов вə Мүслүм Магомајевин хатирəсинə көзəl абидəдир.

1965,

ХАЛГ! ЈЕНƏ ХАЛГ!

Сənət алəминдə мұхтəлиф јоллар вар. Бу јолларын һансы илə истəсэн кедə билəрсən, лакин эн јахшысы будур ки, јолу өзүн ачасан, ачылмыш чығырларла кетмəјəсэн. Чүнки сənəтин эн бөјүк дүшмəни јамсыламагдыр. Доғру јол тапмаг үчүн, јенə дə эн бөјүк мəјар халгдыр, онун мəнəвијјатыдыр. Халгы билмədən, мəнəвијјатыны дүјмадан онун гəлбинə јол тапмаг чəтиндир. Сənət бир овуч адамлар үчүн дејил, күтлə үчүн, халг үчүндүр. Сənəткар елə етмəлидир ки, эн дəрин, эн мүасир, эн габагчыл фикирлəri тез вə дəгиг халгына чатдыра билсин. Буна көрə дə бурада əлламəлик лазым дејил. Əн доғру јол халгы өз дили илə диндирмəкдир.

Бə'зən бизə халг ше'ри чох ади, садə вə примитив көрүнүр. Лакин диггəтлə баханда, бу садəликдə нə гədэр бөјүклүк олдуғуна һејрəт едирсən. Мəн дејəрдим ки, мəһз бу чүр јазмаг, садə вə ајдын јазмаг, халгын баша дүшəчəји тəрздə јазмаг чох чəтиндир, лакин вачибдир. Мəн сизə Короглу гошмаларындан бирини мисал кəтирмəк истəјирəm.

Үч јашындан беш јашына вараңда,
Јеничə ачылан күлə бəнзəрсən.
Беш јашындан он јашына вараңда,
Арыдан сачылан бала бəнзəрсən.

Образлара диггəт јетирəк. Инсан көрпə икən һələ, ачылмыш күл дејил, гөнчəдир. 10 јашлы ушаг, арыдан јеничə сачылмыш, һələ тохтамамыш, јеткинлəшмəмиш бала бəнзəјир. Бурада башга бир ел мисалыны да јадə

салмаг лазымдыр. Елдә өвлад һаггында дејәрләр: «Ачылыгындан јемәк олмур, ширинлијиндән атмаг олмур». Ашыг бурадакы «ширинлик» сөзүнү бала бәнзәтмишдир. Бу бал һәлә јеткин дејил. О, јеничә сачылыб. О, һәлә пәтәкдә јетишмәлидир. Көрүн ашығын нә гәдәр дәрин һәјат мүшәһидәси вар. Буна көрә дә онун образлары тутарлы вә јерли-јериндәдир:

Он дөрдүндә севда јенә башына,
Он бешиндә һарам кирәк душуна.
Чүнки јетди ијirmi дөрд јашына,
Боз-буланыг ахан селә бәнзәрсән.

Инсанын јеткинлик дөврүнә гәдәм гојмасыны ашыг бәндин илк мисраларында верир. Бу ики мисрада кәнчлик хәјалларындан, арзуларындан сәһбәт кедир. Сон ики мисрада исә кәнчлијин ән гызғын, ән гајнар дөврү гәләмә алыныр. Инсан өмрүнүн мүхтәлиф дөврләри фәсилләрлә нә гәдәр ујғун кәлир. Јаз ајларында чајлар дашыр. Бу заман дағлардан нәрилдәјә-нәрилдәјә ахан селләр буланыг олур. Инсанын өмрүнүн бу дөврү еләчә гајнар, еләчә чағлар вә боз-буланыг олур. Ашыг да һаглы олараг 24 јашы боз-буланыг ахан селләрә бәнзәдир:

Отузунда кәклик кими сәкәрсән,
Икидлик еләјиб, ганлар төкәрсән.
Сән гырхында әл һарамдан чәкәрсән,
Сонасы овланмыш келә бәнзәрсән.

Кәнчликдән сонракы дөвр... Артыг о, сел кими чағлар дејил. О, јашадығы илләрә бахыр, сәһв аддымларыны дүшүнүр, бә'зән дә хәчаләт чәкир. Бу дөврү шаир «сонасы овланмыш келә» бәнзәдир.

Әллисиндә әлиф гәдлин чәкиләр,
Алтмышында өн дишләрин төкүләр
Јетмишиндә гәдлин-белин бүкүләр,
Карваны кәсилмиш јола бәнзәрсән.

Бу бәнддәки сонунчу мисраја хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. «Карваны кәсилмиш јол». Ашыг бунунда нә демәк истәјир? Бәли, 70 јашында инсан тәкләнир, ишәкүчә јарамыр. Һәмјашларынын чоху артыг јохдур. Бу һалында гоча, һәгигәтәи «карваны кәсилмиш јола» бәнзәјир. Артыг бу јолда кедиш-кәлиш јохдур. Бу јолун үс-түндә јабаны отлар да битмишдир. Нәһәјәт, ше'рин ахырынчы бәнди:

Сәксәниндә синир јенәр дизиңә,
Доғсанында губар гонар көзүнә
Короғлу дер, чүнки јетдин јүзүнә,
Уча дағ башында кола бәнзәрсән.

Бу бәнддә дә әсас вурғу сонунчу мисранын үзәриндәдир. 100 јашлы инсан мүдриkdir, учадыр. Лакин тәктәнһадыр. О, «уча дағ башында кола» мисалындадыр.

Бурадакы һәјати деталлар, штрихләр, образлар адамы вәләһ едир. 5 бәндлик бир гошмада ашыг бөјүк бир усталыгла 100 иллик өмрүн мүхтәлиф пилләләрини үмүмиләшдирә билмишдир. «Боз-буланыг ахан сел», «сонасы овланмыш кел», «карваны кәсилән јол», «уча дағ башында кола» деталларынын һәр бири өмрүн бир пилләсинә нә гәдәр ујғун, нә гәдәр мүнасибдир. Бу ше'рин мајасы һәјатдан, дәрин мүшәһидәдән кәлир. Бизи бурада форма марағландырмыр. Биз мәзмуна, ондакы ифадә вәсигәләринин көзәллијинә вәләһ олуруг.

Мән бүтүн чаван шаирләрә халг әдәбијјаты гајнағларыны мүкәммәл өјрәнмәји, бу бөјүк дәрјада үзә билмәји, ордан гидаланмағы төвсијә едәрдим.

1969.

ТАБИЭТИ ГОРУЈАГ

Табиэти горумагла биз өзүмүз өзүмүзү горумуш олу-
руг. Чүнки биз табиэтдөн хария дежил, табиэтин үзви
бир хиссэсирик. Даһа доғрусу, биз табиэтлэ аһәнк тәш-
кил едирик. Биз табиэти өјрәнә-өјрәнә өзүмүзү өјрәнир,
өзүмүзү дәрк едирик.

Дүнјанын ән бөјүк табиәтшүнасларындан Ф. Енкелс
табиәтлә нисан арасындакы бағлылыгдан данышдығы
заман гәрибә бир фикир ирәли сүрүр: «Фактлар һәр
аддымда бизә хатырладыр ки, биз табиәт үзәриндә һеч дә
бир истилачынын өзкә халг үзәриндә һөкмранлыг етди-
ји кими һөкмранлыг етмирик. Табиәт үзәриндә ондан
харичдә олан бириси кими һөкмранлыг етмирик,—әк-
синә, биз бүтүн чанымыз, ганымыз вә бейнимизлә табиә-
тә мәнсубуг, онун дахилиндәјик!».

Бу фикрини сүбүт еләмәк үчүн Енкелс Кубада күбрә
мәгсәди илә мөшәләри јандырыб, күлүнү гәһвә ағач-
ларынын дибинә төкән Испанија плантасијачыларынын
нә гәдәр пис иш көрдүкләриндән данышыр. Чүнки бура-
да хејир зәрәри өдәмир. Чүнки күчлү тропик јағышла-
ры бундан сонра торпағын ачыг галмыш үст гатыны
јујуб апарыр вә бундан торпаг бөјүк зијан чәкир.
Енкелс фикрини бу сөзләрлә јекунлашдырыр: «Табиәт
үзәриндәки гәләбәләримизлә чох да өјүнмөјөк. Һәр бир
белә гәләбә үчүн табиәт биздән интигам алыр».

Табиәтдә чох гәрибә бир ганунаујғунлуг вар. Бу га-
нунаујғунлуга биз сәнәт адамлары һармонија, аһәнк
ады вермишик. Табиәтдә дашан селләрлә торпаг ара-
сында, мөшәләрлә гушлар арасында, бөчәкләрлә чичәк-
ләр арасында гәрибә бир аһәнк вардыр. Бу аһәнки

позмаг табиәтин һүснүнә хәләл кәтирмәк демәкдир. Јады-
ныздадырмы, бир вахт чинлиләр тахыла зијан вурдуғу-
на көрә сәрчәләри гырдылар. Лакин бунун нәтичәси чох
пис олду. Сәрчәләрин азалмасы табиәтин аһәнкини
позду.

Һәм јерин, һәм көјүн,
Сиррини ашкар
Охудум бир күлүн ләчәкләриндән.
Бөчәкләр, чичәкләр, күлләр, арылар,
Ким дејир ајрыдыр бири-бириндән!
Ешгдир јашадан табиәти дә
Чичәкләр торпағын мин бир рәнкидир.
Бөчәклә чичәјин мәһәббәти дә
Ана табиәтин өз аһәнкидир.

Табиәтә сәнәткар көзү илә бахсаг, бурада башга
шејләр көрәрик. Табиәтә гыјмаг, көзәллијә гыјмаг де-
мәкдир. Ән бөјүк сөз усталарымыз, ән көзәл әсәрләрини
табиәт көзәллијинә һәср етмиш, ону вәсфдән дојма-
мышлар.

Буну биз ән чох совет әдәбијјатынын классики
С. Вурғунун јарадычылығында көрүрүк. 1947-чи илдә
Низами јубилејинә кәлдији заман бөјүк әдиб А. Фадејев
вә С. Вурғунла ова чыхан рус шаири Н. Тихонов сон-
ралар јаздығы хатиратында белә дејир: «Инди ај ишы-
ғына бүрүнмүш талалардан кечәркән дағ әтәкләринин
пәјыз мөшәси ширәсиндән чәкилмиш дәмир гоҳулу һа-
васыны әмәрәк мән фикирләширдим ки, Фадејев вә
С. Вурғун кими адамлар үчүн табиәт һәр шејдир. Бу
адамларла табиәт арасында бөјүк вә дахили... бир аһәнк
вардыр.

...Шәһәрләрин һеч бир севинчи онлар үчүн хош ра-
јиһәли вә сәксәкәли сүкут долу бу хумар пәјыз кечәси-
нин јерини верә билмәз».

Н. Тихонов ов сәфәриндә шаирин «Муған» поемасын-
дан мөшәләрә һәср олунан парчаны хатырлајараг јазыр:
«Јалныз гыса нидаларла кифәјәтләнән овчулар саатлар-
ла мөшәләри кәзир вә бөнөвшәји, гырмызы, сары, ал,
јашыл јарпаглар дәнизи ичәрисиндә өз шикарларыны
ахтарырдылар, лакин онлар өз күлләләри илә мөшә кө-
зәллијинин сакит әзәмәтини поза билмидиләр. Бу кө-
зәллијин далғалары һәр тәрәфдән үстүмүзә кәлирди.
С. Вурғун тамамилә һағлы олараг јазмышды:

«Мешаләр, мешаләр, доғрудан да сиз.
Јајда да, ғышда да бир баһарсыһыз.
...Јелин габағыны дағ кими кәсән
Сизсиниз, нә гәдәр лүтфкарсыһыз».

Јәгин ки, һәмин бу илләрдә «Муған» поемасы шаирин фикриндә јаранырды. Минкәчевир тикинтиси илә әлагәдар оларағ Самух мешәси, орада јашајан һејванларын вә гушларын тәлеји шаири чох дүшүндүрмүш вә бу дүшүнчә дә поемада өз әксини тапмышдыр.

Јердә чәр чәксә дә чархларын сәси,
Од тутуб јанса да көјүн нәфәси,
Чејранлар дүздәдир... гушлар јувада.

Санки «бу нәһәнк тикинтиләр дә тәбиәтин һүснүнү поэмајачағ»—дејә шаир өз-өзүнә тәсәлли верирди.

1969

ДУҖМАҖ, АНЛАМАҖ!

Нечә ил әввәл Фүзули рајонундан—Ајдын Әлијев адлы бир нәфәрдән марағлы бир мәктуб алмышдым. Әлбәттә, һәр күн алдығымыз онларла мәктубун һамысына чаваб јазмағ имканымыз олмур. Бу мәктуба дәрпал чаваб јаздым. Чүнки мәктуб мүәллифи чох мүһүм бир мәсәләјә тохунурду.

Ајдын мәктубунда мәним, бөјүк алман бәстәкары Бетһовен һагғында јаздығым силсилә ше'рләри бәјәндијини, классик гәрб мусигисинә олан дәрин севкимин тәғдир етдијини јазыр, сонда—бу мусигинин Азәрбајчанда күтләви шәкилдә јайылмадығына, рајон вә кәндләримиздә кифајәт гәдәр севилмәдијинә тәәсүфләндијини билдирди. Мән чаваб мәктубумда Ајдына тәшәккүрүмү билдирмәклә сон вахлар севимли бәстәкар вә дрижорумуз Нијазинин Ү. Һачыбәјов адына симфоник оркестрлә рајонларымызда концертләр вердијини, гәрб вә рус бәстәкарларынын симфоник әсәрләрини чидди-чәһдлә тәблиғ етдијини јазыб ону әмин етдим ки, классик мусигинин онун кими пәрәстишкарлары олан өлкәдә сәнәтин бу нөвүнү халғымыз доғма мусигиси кими севәчәкдир.

Кечән ај Ајдын голтуғунда бир дәстә пластинка вә бир нечә китаб бизә кәлди. Бетһовенә, Баха, Чајковскијә, Вагнерә, дојунча гулаг асдыг... Ону да дејим ки, Ајдын бу бәстәкарларын әсәрләрини һәјәчансыз, сәкит динләјә билмир. Пластинка һәрләндикчә бир мусиги чүмләси битмәмиш, нөвбәти чүмләни ағзында чалыр... вә мелодијанын мә'насыны изаһ едир:

— Бах, бу парчада инсанын тале илэ тэкбэтэк вуршу тэсвир олунур.

— Сиз Бетховен һаггында нэ охумусунуз?

— Р. Ролланын «Бетховен» вэ «Жан Кристоф» эсэрлэрини.

— Бэс Чайковский һаггында?

— «Көркәмли адамларын һәјаты» серијасындан И. Кунинин «Чайковский» китабыны.

— Ән чох севдијиниз бәстәкар кимдир?

— Үзејир бәј, Бетховен вэ Чайковский.

— Чайковскийни һансы эсэрини даһа чох севирсиниз?

— Америка пианочусу Ван Клибернин ифасында Биринчи концертини—дејиб һәмән эсэри әввәлдән ахыра гәдәр ағзында чалды.

Мән буну мәрһум гәләм јолдашымыз Мәс'уд Әли оғлунда да көрмүшдүм. О, «Италија каприччосуну» вэ Листин «Биринчи рапсодијасы»ны ағзында чаларды.

Ајдын Әлијев Фүзули рајонунун мәишәт хидмәти комбинатында гајнагчы-механик вәзифәсиндә ишләјир. 1935-чи илдә анадан олмуш, али тәһсил ала билмәмишдир.

— Симфоник мусигијә белә бөјүк һәрислик сиздә нә замандан башлајыб?

— Ушаглыгдан. Көзүмү ачыб евимиздә патефон, Глијерин вэ Үзејир бәјин опералары јазылмыш пластинкалар көрмүш, онларла бөјүмүшәм. «Короғлу» операсынын увертүрасына атамнын һәр күн гулаг асдығы вә дәрин-дәрин дүшүндүјү көзләримин габагындадыр. Атам 1941-чи илдә чәбһәјә кетди, гајытмады. Лакин мәнә бөјүк бир ирс—мусигини баша дүшмәк, онунла јашамаг, онун һәр нәләсини үрәјин телләриндән кечириб һәјәчанланмаг, ондан һәзз алмаг ирсини гојуб кетди. Бундан сонра мән өзүм бу сәпкили мусиги эсәрләрини ахтармаға башладым. Радиода симфоник концертләр верилән күн мәним бајрамым оларды. Мусиги көзәл һиссләрлә јанашы, мәндә һәмишә көзәл ассоснасијалар ојадыр. Мән инсаны дүшүндүрән мусигини бир дә өнә көрә севирәм ки, о мәнә јашадыгларымы јенидән јашаја билмәк имканы верир.

— Буну бир гәдәр изаһ едәрсинизми?

— Хатирә, јашанмыш дугуларын јенидән јашамасы дејилми?

— Мәсәлән.

— Ушаг идим. Дагда бир буғаны зәнчирләмишдиләр. Бирдән нә олдуса буға дартыныб зәнчирини гырды вә нәрилдәјә-нәрилдәјә дәрә ашағы гачмаға башлады. Бу, вәһши бир һејваны зәнчирә үсјаны иди. Биз ушаглар о заман буғанын бу үсјанына вә гәләбәсинә әл чалыб шагганаг чәкдик. Она көрә ки, ушаглар да азадлығы севир. Заман кечди. Мән бу һадисәни унутдум. Бу јакынларда тәсадүфән радиода Шапошниковун «Нахчыван ескизләри»ни динләјирдим. Бирдән һараданса һәмән буға әһвалаты јадыма дүшдү. Эсэрин үчүнчү һиссәси мәнә зәнчирини гыран буғанын нәрилтисини хатырлатды. Бу чүр мусигиләр гәлбими ишыгла долдур, мәни Вәтәнимизә вә халгымыза лајиг бир вәтәндаш кими јашамаға чагырыр, гәләбәләрә сәсләјир. Көзәл нәғмәләрин ики ганады олур: кечмиш вә кәләчәк! Мән скрипка вә фортепиано концертләринин ганадында кечмишә,—өтән күнләримә учур вә бурадан кәләчәгимә бахырам.

Ајдын һаглыдыр. Бир мусиги ләвһәси шаһиди олдуғумуз бир һәјат ләвһәсини көз өнүмүздә јенидән чанландыра билир. Ушаг идим. Ермәни танышларымыздан биринин чаван гызыны өз гоһуму гапынын ачар јериндән вуруб өлдүрмүшдү. Анамла ора јаса кетмишдик. Евни ортасында күлләрлә бәзәнмиш табут гојулмушдү. Гыз, онун синаэини өртән күлләр вә чичәкләр кими чанлы вә тәрәвәтли иди. Кәнарда каманчачы Мосес дајы (Шәкидә һамы она «Мосес дајы» дејәрди) һәзин-һәзин Сајат Нованын «Каманча» маһнысыны чалырды. Нәғмәнин үрәк парчалајан аһәнкинә дәм тутуб һамы ағлајырды... Бу мәнзәрә узун мүддәт хатырымдан чыхмады. Бә'ән кечәләр јухума да кирирди. О вахтдан 45 ил кечир. Инди һарада, һансы шәраитдә олур-олсун С. Нованын «Каманча»сыны ешитдимми—һәмән матәм мәнзәрәси кәлир дурур көзләримин өнүндә...

Кечмиши јенидән јашамаг! Өтәнләрә гајытмаг! Өтән күнләри мусигидән башга һеч бир гүввә о шәкилдә бизә јенидән гајтара билмәз. Бәлкә елә буна көрәдир ки, инсан гәлби мусигијә бу гәдәр алуәдир. Мусигијә гулаг асаркән инсан, һәјаты олдуғундан даһа көзәл вә даһа ма'налы көрә билир. Көзләримизи гапајыб диләкләр дүнјасына сәфәр едир, арзуларымыза говушур, күлүм-сүнүрүк. Бәлкә елә буна көрә дә мәшһур көз профессору Филатов «Өлүмүндән 1000 ил сонра сәнә јенидән

һәјат версәләр истәрсәнми?»—суалына, «Әкәр јер үзүндә јенә мусиги олса икинчи һәјаты истәрәм» чавабыны вермишди.

Демәк, мусиги һәјаты мә'на илә долдуруп, көзәлләшдирир, инсаны инсан кими јашадыр.

Ајдын данышдыгча һәјәчанланыр, мусиги барәдәки дүшүнчәләрини мәнә ашыламаг истәјирди.

— Мән көзәл бир мусиги парчасыны динләјәндә өзүмү дүнјанын ән хошбәхт адамы һесап едирәм.

Мән:

— Хошбәхтлик нисби анлајышдыр—дејинчә о:

— Еләдир, амма бу мәсәләјә бир балача әләвәм вар,—дејиб ајаға галхды, кәтирдији пластинкалардан бирини—Бетховенин 14-чү сонатасыны радиоланын үстүнә гојуб деди:

— Динләјәк!

Бетховенин севкилисинә һәср етдији «Ајлы соната» ады илә мәшһур олан бу әсәри мән дә чох севирам. Сакит көлә даш атыларкән сујун үзүндә кетдикчә бөјүјән һалгалар кими мусиги далгалары да һалгаланыр, бизи һараса мәчһул вә сәһрли бир дүнјаја—нағыл дүнјасына апарыр.

Соната гуртарынча о:

— Бу анларда хошбәхт дејилдинизми?—дејә үзүмә бахды.

Мән:

— Еләдир—дејинчә Ајдын:

— Демәк, ән бөјүк хошбәхтлик хошбәхт олдуғун анларда хошбәхтлији һисс етмәк, анламагдыр. Мән үмүмијјәтлә мусигијә бир дә она көрә миннәтдарам ки, о, инсан характериндәки бә'зи гүсурлары јонан рәндәјә бәнзәјир. Мәним дә бә'зи гүсурларым олуб. Онлары мусиги рәндәси елә јонуб, елә һамарлајыб ки, бә'зән өзүм-өзүмү таныја билмирәм.

— Бетховендә һансы чәһәти севирсиниз?

— Мүбаризлији. Гәһрәмәнлығы. Билирсинизми, гәһрәмәнлығы һәрә бир чүр баша дүшүр.

— Мәсәлән сиз нечә баша дүшүрсүнүз?—дејә сынајычы нәзәрләрлә онун үзүнә бахдым.

О:

— Мәнчә, һәр әлине гылынч көтүрән һәлә гәһрәмән дејил. Ән бөјүк гәһрәмән бәшәри әзаблара, дүнјәви кә-

дәрә гәләбә чалан, һәјатын хырдалыгларына јухарыдан бахмағы бачарандыр. Мән Бетховени динләјәндә күндәлик һәјат гајғыларындан ајрылып, учалыр, бөјүјүрәм. Бу имканы мәнә вердијинә көрә Бетховенә, онун ганадлы дүјәгуларынын архасынча ганадлана билдијимә, тәбиәтин мәнә вердији анламаг, дуја билмәк габилијјәтинә көрә дә үрәјимә миннәтдарам.

Анламаг, дуја билмәк! Бу да өзлүјүндә бир истә'далдыр. Вај о адамын һалына ки, нә анлаја билир, нә дуја билир.

Бир мәчлисдә ики нәфәр бәрк мүбаһисә еләјирди. Онлардан бири һагсыз иди. Буну өзү дә һисс едир, лакин тәслим олмаг истәмирди. Һаглы арамла вә мәнтиг-лә фикрини сүбут единчә һагсыз мүбаһисәни зарафата јөнәлтмәк үчүн:

— Нечәсән ганмајым атан јансын?—дејиб гәһгәһә чәкди. Этрафдакылар һамысы күлүшдү. Лакин бу сөз һаглыны чин атына миндирди. Бајагдан арамла данышыб һаглы олдуғуну сүбут едән бу адам бу сөзә әсәбиләшмәсиндә дә һаглы иди. Она көрә ки, һәгигәтән, гүввәтли мәнтигин габағында мүгабил тәрәфин сүбутларыны анламамаг, ганмајан үчүн дејил, ганан үчүн бөјүк әзабдыр. Һагсыз да буну билдијиндән ону «нечәсән ганмајым» сөзү илә ачыгландырмаг вә мәғлүб олдуғуну данмаг истәјирди.

Ајдын мусигини, мусиги васитәсилә дә дүнјаны, һәјаты дәрк етмәк, анламаг јолунда олмасы илә фәхр етмәкдә һаглыдыр. Она көрә ки, дүнјаја мә'на көзү илә бахмаг бизә дүнјаны олдуғундан даһа көзәл вә даһа мә'налы кәстәрир, бир сөзлә, өмрүмүзү көзәлләшдирир.

Мән бу көзәл дүшүнчәләрин саһиби олан ади, лакин адилијиндән гејри-ади олан инсаны охучуларла таныш етмәји өзүмә борч билдим.

ДИЛИ ЈОХДУР, О ДАНЫШЫР

Вәтәнимиз дүнјанын ән чох китаб охунан өлкәсидир. Јүз мин тиражларла нәшр олунан китаб јенә дә халгын күн-күндән артан еһтијачыны тамамилә өдәјә билмир. Китаб ачлығы, бөјүк фикирләр, дәрин дүшүнчәләрлә јашајан халгымызын бөјүк арзулар ешгинә ганадланан тәбиәтиндән ирәли кәлир.

Инкилтәрә, Алманија Федератив Республикасы, Италија вә Түркия кими капиталист өлкәләриндә ше'р китабларынын ән јүксәк тиражы ики, ја үч мин олур. Лакин бу аз тираж да охучуларын тәләбиндән јүксәкдир.

5 милјон јарым әһалиси олан республикамызда китабларымын 30—50 мин тиражла нәшр едилдијини вә дәрһал сатылдығыны дедијим заман харици өлкәләрдәки һәмкарларым буна инана билмирдиләр.

Бунунла бәрабәр китаб мұталиәсиндә, хусусән кәнчләрә китабы севдирмәкдә, һәлә дә гүсурларымыз вардыр. Мән бу гүсурларын сәбәбини әсасән орта мәктәпләримиздә көрүрәм. Она көрә ки, орта мәктәбдә кәнч формалашма дөврүнү кечирир, билијин әсасы, бүнөврәси орта мәктәбдә гојулур, али мәктәпләрдә исә һәммин бүнөврә үзәриндә елм бинасы гурулур.

Алим вә јазычылары тез-тез орта вә али мәктәпләрә көрүшә чағырырлар. Бу көрүшләрин, әлбәттә, кәнчләрин тәрбијәсиндә, әсл инсан кими јетишмәсиндә олан әһәмијјәтини инкар етмәк истәмирәм. Лакин көрүшләр дә формал сәчијјә дашымамалы, мүјјән мәгсәд күдмәлидир. Бурада јалныз көрүшә кәләнләр дејил, көрүш объекти олан алим, јахуд јазычы да өјрәнимәлидир. Јазычы, мұзакирәсинә кәлдији әсәринин охучулара нечә

чатдығыны, нәји бәјәндикләрини, нәји бәјәнмәдикләрини, бир сөзлә, охучунун тәләбини дә билмәк истәјир. Бу, она кәләчәк иши үчүн чох лазымдыр. Классикләрдән биринин дедији кими, јазычынын демәк истәдији фикир чох заман там мәнасында өз бәди ифадәсини тапа билмир. Мәтләбин көкләри јазычынын гәлбиндә галыр. О будаглары, бә'зән дә јарпаглары јазыја көчүрә билир. Јарпагдан будаға, будагдан көкә кетмәји охучунун шәхсн тәһлилинә бурахыр. Бу, охучуја да јазычы илә бәрабәр дүшүнмәк, тәһлил етмәк, мәтләби арашдырмаг, әсәрдә гојулан мәсәлә илә сонра да алышыб јанмаг имканыны верир. Бир һалда ки, бу чәһәт бәди әсәрин хусусијјәтидир, онда әсәрин мұзакирәси јалныз јазычынын үзүнә диферамба охумагдан ибарәт олмамалы, мұбаһисә шәклиндә апарылмалыдыр. Чох тәәссуф ки, јазычыларла көрүшләр белә олмур. Чыхышлар чох заман сәнәткарын үнванына дејилән шит тостлара бәнзәјир. Јахуд да көрүшә чағрылан јазычы һаггында дәрсликләрдә, гәзет вә журналларда јазыланларын үзүнү көчүрүб ејнилә охујурлар.

Бу јахынларда мәни орта тәһсил алдығым мәктәбдә дөвәт етмишдиләр. Вахтилә охудуғун мәктәбә кәлмәк, 40 ил әввәл дәрс данышыб гүјмәт алдығым синиф отағына баш чәкмәк, һәмјашларынла о јан-бу јана гачдығын узун дәһлиزلәрә бахмаг, гајғысыз ушаглыг илләрини јад еләмәк инсан үчүн нә гәдәр хошдур. Лакин ачығыны дејим ки, мән доғма мәктәбимдән кәдәрлә ајрылдым. Әдәбијјат мұәллиминин үмүмән јарадычылығын һаггында охудуғу бир саатлыг мә'рузәдә бир дәнә дә олса өз фикри јох иди. Мә'рузә ики чилдлик әсәрләримә јазылан өн сөзлә једдинчи синфин дәрслијиндә һаггында јазылмыш очеркин гарышығындан ибарәт иди.

Орта мәктәбин јухары синифләриндә әдәбијјатдан дәрс дејән бу мұәллим әсәрләрим һаггында икичә кәлмә өз сөзүнү, өз фикрини дејә билмәздими? Бурадан чыхан мәнтиги нәтичә беләдир: бу мұәллим кечдији бүтүн мөвзулар јалныз дәрслик сәвијјәсиндә дејир, мөвзу һаггында әләвә материаллар бир јана, адыны чәкдији бәди әсәрләрин өзүнү белә охумур. Демәк, бу мұәллим шәхси мұталиәси јохдур. Бир һалда ки, өзү охумур, әлбәттә, белә бир мұәллимин бәди әсәр һаггында шәхси фикри дә олмајачагдыр. Бу чүр мұәллимләр шакирд-

ләриндә китаба, шәхси мұталиәжә, һәвәси вә мәһәббә-ти нечә ојада биләр? Мүәллим өз үзәриндә чалышмырса онун шакирдләриндән нә көзләжә биләрик? Һәммин көрүшдә мән бу мәсәләжә чох чидди шәкилдә тохундум. Нисс етдим ки, «зәһмәт чәкиб» һагымда јазыланлары варага көчүрән мүәллим чыхышымдан наразы галды. Олсун! Лакин мән буна әминәм ки, һәммин мүәллим әдәбијјатын бир елм, бир сәнәт олараг нә маһијјәтини, нә мәгсәдини, нә дә хусусијјәтини билир. О, бәдн әсәрләрдән һәзз алмыр. Она көрә дә бу мүәллимин, зөвгү вә нисси формалашмаг үзрә олан балаларымыза әдәбијјаты севдирә биләчәјинә инанмаг чәтиндир.

Мүәллим чох заман кечдији әдәби әсәрин нечәнчи илдә, һарада, һансы жанрда вә һансы үслубда јазылдығы һагымда мә'лумат вермәклә ишини битмиш һесаб едир. Амма бу чох аздур. Бу гуру, статистик мә'лумат бәдн әсәрин мәгсәди вә маһијјәти дејил, вәсәтләридир. Мүәллим исә вәсәтәжә мәгсәд кими бахмагла әдәбијјатын әдәбилијини, көзәллијини әлиндән алыр. Әдәби әсәрин бир һәјат, бир дүгү вә дүшүнчә ифадәси олдуғуну унудур. Мүәллим шакирдләрин гаршысында актјор кими алышыб јанмалыдыр. Шакирд әдәбијјат дәрсиндә гуру мә'луматдан чох, бәдн һәзз алмалы, мүәллимн көзәл бир тамашаја бахыр кими динләмәлидир. Мүәллим јалныз бу заман һагымда данышдығы јазычыны вә онун әсәрини, үмүмијјәтлә, әдәбијјаты кәнчләрә севдирә биләр.

Орта мәктәб елмләр барәдә үмүми мә'лумат верир. Бу елмләрдән бирини сечмәји шакирднн өз ихтијарына бурахыр. Али мәктәб исә кәнчләри бир елм үзрә ихтисаслашдырыр. Истәр орта, вә истәрсә али мәктәбләримиз програм үзрә дәрслик сәвијјәсиндә мә'лумат вермәклә кифәјәтләnmәмәлидир. Дәрс програмыны ағачын көкүнә бәнзәтсәк бу барәдә әләвә мә'луматы һәрәси бир тәрәфә шахәләнән гол-будаға бәнзәтмәлијик. Гол-будағы билмәдән көкү јахшы дәрк етмәк мүмкүн олмадығы кими, әләвә мә'луматсыз да әсас програмы там мәнада дәрк етмәк мүмкүн дејил. Әләвә мә'луматы исә нә дәрслијин, нә мүәллимн әввәлчәдән мүәјјән едилмиш програм үзрә вермәжә имканы јохдур. Бурада мүәллимн вәзифәси кәнчләрдә китаба севки һиссини ашыламаг олмалыдыр. Шәхси мұталиәнин вердијини һеч бир мүәллим вә һеч бир мәктәб верә билмәз. Буна көрә дә биз

дә кәнчләримизә китаба бөјүк мәһәббәт һиссини һәлә ушаглыгдан ашыламалы, онларын мұталиә габилијјәтини артырмалыјыг. Елә еләмәк лазымдыр ки, шакирд китабы гүмәт алмаг хатириңә дејил, көнүллү, өз шәхси тәшәббүсү вә севкиси илә охусун.

Мә'лумдур ки, мәгсәдли севки әсл севки ола билмәз. Мәгсәд севкијә дејил, севки мәгсәдә гуллуғ етмәлидир. Шакирд китабы севсә бу севкидән әсл бөјүк мәгсәдин һасил олачағы лабүддүр. Дүнјанын ән бөјүк даһиләри, елмин вә сәнәтин зирвәсинә, јалныз мәктәблә дејил, шәхси мұталиә илә чата билмишләр. Бөјүк рус әдиби Максим Горки ардычыл төһсил вә давамлы бир мәктәб көрмәмишдир. Өзүнүн јаздығы кими, онун ики мүәллимн олмушдур. Бирн һәјат, икинчиси китаб.

Даһи рус әдиби Ф. М. Достоевски јазыр: «Бош вахтларыны нәжә сәрф едәчәкләрини билмәдән, мәшғулијјәт вә әјләнчәләр ахтаран адамлары көрәндә, әлимә бир китаб көтүрүб өз-өзүмә дејирәм: Бунун јалныз бирчәси бир өмрә барабәрдир».

Дили јохдур, о, данышыр
Өтәндәрдән хәбәр верир.
Ата кими сәнә бәзән
Китаб доғру јол көстәрир.

Үрәји јох, сөнбәтилә
Дөјүндүрүр үрәкләри.
Ајағы јох, гарыш-гарыш
Кәзир анчаг о һәр јери

Јалан демәз, бөһтан демәз,
Һәр хәбәри о, дүз верир.
Көзү јохдур, бу дүнјаны
Көрмәк үчүн о, көз верир.

МАРАГЛЫ ТӘКЛИФЛӘР

(Јени адәт вә ән'әнәләр барәдә)

«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети јени адәт вә ән'әнәләр барәсиндә И. Шәфијев адлы охучудан мараглы бир мәктуб алмышдыр. Шәфијев јолдашын тој вә јас мәрасимләри барәсиндәки тәклифләри һәм орижинал, һәм дә тәгдирәлајигдир. Мәктубдан мә'лум олур ки, јени тәклифләр ирәли сүрән бу јолдаш көһнә, артыг чохдан өз функцијасыны итирмиш адәт вә ән'әнәләрдән әл чәкмәји, јениләринин јаранмасыны истәјир. Бу тәшәббүсүн өзү көзәлдир, тәгдир олунмалыдыр.

Мәктуб мүәллифи тәклиф едир ки, чәназә евдән, јахуд ичтимаи бир јердән галдырылмамышдан әввәл мәрһумун тәрчүмеји-һалы охунсун. Бу, дүнја илә үзүлүшмәкдә олан мәрһумун дүнјаја сон сөзү вә айләси, вәтәндашлары гаршысындакы һесабатыдыр. Мәнә елә кәлир ки, бу тәклиф чох көзәлдир.

Вәтән вә халг јолунда чанындан кечән ингилабчыларын, Вәтән мүһарибәси гәһрәмәнларынын, халгын рифаһы вә сәадәти наминә кәшфләр едән алимләрин, әмәк гәһрәмәнларынын, сәнәткарларын, бир сөзлә, сечилмиш адамларын адларыны өләндән сонра әбәдиләшдирмәк мөгсәдилә көрүлән бүтүн тәдбирләр (һејкәл гојмаг, күчәләрә, мәктәпләрә, китабханалара, елми идарәләрә, мәдәнијјәт очагларына онларын адларыны вермәк вә с.) өлүләр үчүн дејил, дириләр үчүндүр. Јәни өзүндән әввәл јашамышларын кечдији шәрәфли һәјат јолундан ибрәт көтүрмәк үчүн дириләр өлүләрин адына

абидәләр учалдыр, онлардан јашамаг дәрсини өјрәнир. Демәк, дириләр өлүләри јашатмагла һәм дә јашамағын гајә вә мөгсәдини онлардан өјрәнмәк истәјир. Бу мәнада дириләри өлүләр идарә едир. Һеч кәс өз варлығыны өзүнә борчлу дејил, өзүндән әввәлкинә борчлудур. Дамарларымызда ата-бабаларымызын ганы ахыр, додагларымызда ата-бабаларымызын данышдығы дил, јаратдығы мәсәлләр, бајатылар, нағыллар сәсләнир. Биз әсләрини о тајындан кәлән бөјүк бир зәнчирин сон һәлгәләријик. Бу һәлгәләр бир-бириндән үзүлсә, нәсилләр арасындакы әлағә үзүләр. Беләликлә дә дүнәнимизни билмәдән, сабаһымызы гура билмәрик.

Ким өз атасы илә фәхр етмир? Јери кәләндә атасындан бир мисал чәкиб бунунла өз фикрини тәсдиғ етмәк истәмир? Өлмүш атамыз һаггында јахшы бир сөз ешитмәк бизи фәрәһләндирмәклә бәрәбәр, һәм дә өзүмүз һаггында дүшүнмәјә мәчбур едир. Истәр-истәмәз гәлбимиздән белә бир дүјгү өтүр. «Каш мәним өвләдым да мөндән сонра мәним атам һаггында ешитдијим белә хош сөзләрдән ешидә биләјди, мәним өвләдым да атасынын ады чәкиләндә мәним дүјдүгүм фәхр һиссини дујајды». Бу дүјгүнү икинчи дүјгү тәғиб едир: «Бәс бунун үчүн нә лазымдыр?» Чаваб: «Атам кими шәрәфлә јашамаг, онун адына лајиг олмаг». Демәк, өлүләрә һөрмәт, дириләрин һәјат јолуну, јашамаг гајәсини мүөјјәнләшдирир. Аталарын гијмәтли сөзләрини јада салаг: «Инсан дүнјадан ики шеј апара биләр, ја рәһмәт, ја да лә'нәт».

Ким дүнјадан лә'нәт апармаг истәр? Һеч кәс! Демәк, өлүјә рәһмәт охумағын өлү үчүн дејил, јенә дә дири үчүн әһәмијјәти вар. Бүтүн хејирхаһ адамлара охунан рәһмәт онун јашадығы заман еләдији әмәлләринә көрәдир. Демәк, инсан рәһмәти јашајаркән газаныр, өләндән сонра дејилир.

Буна көрә дә Шәфијевин јас мәрасиминдә мәрһумун тәрчүмеји-һалы охунмасы тәклифини доғру тәклиф һесаб етмәк лазымдыр. Мәрһумун чәназәси башында онун тәрчүмеји-һалы охундугча, мәрасимә топлашанлар истәр-истәмәз мәрһумун еләдикләрини өз әмәлләри илә тутушдурмалы олачаг. Үрәкләрдә бәд әмәлләрлә хејирхаһ әмәлләрин мизан-тәрәзиси гурулачаг, һәр кәс өз вичданы гаршысында һесабат вермәли олачагдыр. Дини китабларда ады чәкилән «мизан-тәрәзи»ни мән белә баша дүшүрәм.

Һәр бир һүзр мәчлисində охунан тәрчүмеји-һаллар бизә нечә јашамаг, мәктуб мүәллифинин дедији кими, «нәјин наминә чалышмаг дәрсини өјрәтмәклә, биздә һәјат мәс'улијјәтини артыра биләр». Ахы, јашамаг едәчә јашамаг дејил, бир мәгсәд үчүн јашамаг демәкдир. Мәгсәд, әгидә һәјаты мәһаландырыр, чүнки мәгсәд, әгидә һәјатдан да үстүндүр. Ахы, инсан әгидә наминә һәјатындан да кечмәји бачарыр.

Шәфијев давам едәрәк јазыр: «Шаирләримиз чәнәзәнин евдән галдырылма вә гәбрә ендирилмә мәрасиминә аид дәрин мәзмунлу, фәлсәфи ше'рләр јазмалыдыр. Ше'рләр тәхминән бу мөвзуда олмалыдыр: «Еј бурда јатан гардаш вә бачыларымыз, ата вә аналарымыз, баба вә нәнәләримиз, биз сизин зијарәтинизә кәлмишик. Бу күн сизин нәслиinizдән бирини јаныныза кәтирмишик. Бу адам сизин шәрәфиниз лајигинчә горумуш, һәјатыны сизин гојуб кетдијиниз мәһәви сәрвәтләри—доғрулуғу—дүзкүнлүјү, сәдагәти—әдаләти, адәти вә әһәһәни горумаг кими шәрәфли бир ишә сәрф едиб... Инди ону гәбул един». Дәфн мәрасими битәндән сонра јенә өлүләрә мүрачигәтән тәхминән бу сөзләри әкс етдирән ше'рләр јазылмалыдыр: «Бизим бабаларымыз вә нәнәләримиз, аталарымыз вә аналарымыз, гардашларымыз вә бачыларымыз, биз инди сизин мүвәггәти тәрк едирик. Сизин ад вә шанынызы, шәрәф вә шөһрәтиниз, бизә мирас гојуб кетдијиниз көзәл адәт вә вәрдишләри көз бәбәјимиз кими горужуб сахлајачаг, нә гәдәр ки сағыг, сизин адыныза лајиг хејрхәһ ишләр көрәчәк, јаныныза алныачыг, үзүаг кәләчәјик. Биз буна анд ичирик, анд ичирик, анд ичирик! Сизә мин рәһмәт! Сизә мин рәһмәт!»

Мән бу тәклифин вә ше'р кими јазылан бу сөзләрин мүәллифинә әһсән дејирәм. Неч бир диндә дәфн мәрасиминин бу мәзмунда «дуаларла» ичра едилдијини билмирәм.

Өлүләрә мүрачигәтән дејилмиш бу ибрәтли сөзләр дә јенә дириләрә аиддир. Чүнки бу күнүн дијиси, сабаһын өлүсүдүр. Гәбир евинә гәдәрки јол һәләлик ихтијарымыздадыр. Јухарыдакы сөзләр бизә һәләлик ихтијарымызда олан өмрүн јолуну шәрәфлә кечмәк, бу дүнјадан рәһмәт апара билмәк өз әлиминздәдир—тә'лимини верип.

Бир нечә ил әввәл «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә «Гәдир-гијмәт, хәтир-һөрмәт» адлы бир мәгалә

нәшр етдирмишдим. Һәмән мәгалә Ағдам рајонунун Новрузлу кәндиндә иштирак етдијим јас мәрасимини тәсвир едирди. Мәрасимдә мәрһумун достлары, јахын адамлары мәрһум һаггында хәтирә данышыр, онун хејрхәһ әмәлләри—кәндин абадлығы үчүн еләдији ишләр јад олунурду. Ејни заманда һәјат, онун мәһәсә, өлүм, онун зәрурилији барәдә классик шаирләримизин фәлсәфи ше'рләри охунду вә тәһлил едилди. Бурада Фүзулин мәшһур:

Ејлә сәрмәстәм ки, идрәк етмәзәм дүнја нәдир,
Мән кимәм, сағи олан кимдир, меји-сәһба нәдир?

гәзәли барәдәки мүбаһисәләр мәни вәләһ етди. Мән һүзр мәчлисләриндә классик шаирләрдән ше'рләр охуну тәһлил едилдијини бир чох рајонларымызда, хүсусән Абшерон кәндләриндә чох көрмүшәм. Демәк, бу әһәһә киминсә тәрәфиндән ујдурулмамыш, халгын өз руһундан доғмуш, буна көрә дә онун јашамаг һаггы вардыр.

Јени адәт вә әһәһәләр барәдә сон заманлар истәр мәтбуатымызда, истәрсә дә мүхтәлиф мәчлис вә мәрасимләрдә тез-тез сөһбәтләр кедир. Бу јазылар вә сөһбәтләр тәсәдуфи дејил, заманын өз тәләбләриндән доғур.

Нағылларда вә гәдим китабларда тәсвир олундуғу кими, дәдә-бабаларымыз 40 күн 40 кечә, јахуд 7 күн 7 кечә тој едирдиләрсә сүр'әт әсринин адамларынын буна нә еһтијачы вар, нә имканы. 30 ил әввәл 2 күнә гәт етдијимиз јолу инди 2 саата кедир, лакин бу сүр'әт дә бизи тә'мин етмир. Һәр шеј бу ајагдан... Инди заманымызын өз адәтләри вә гәјдалары јаранмалыдыр вә јараныр. Бу, бизим ирадәмиздән асылы дејил. Буна көрә дә бир-ики нәфәрин кабинетдә әјләшиб өзүндән ујдурдуғу адәт, јахуд гәјда һеч бир заман халг тәрәфиндән гәбул едилә билмәз. Јени шәраитә, јени дөврә ујғун, әсрин тәләбләриндән доған адәтләри халг өзү тәдричән јарадыр. Бизим вәзифәмиз јаранан һәмән адәтләрә вә гәјдалара тәкан вермәк, ону дүзкүн истигамәтә јөнәлтмәкдир. Јухарыда данышдығым јас мәрасиминдән сонра бу гәрәра кәлдим ки, һәјат—өлүм, әбәдијјәт, һәјатын мәһә вә мәгсәди, өлүм гаршысында дүшүнчәләр мөвзусунда јазылмыш әһ көзәл ше'р инчиләрини топламаг вә китаб һалында нәшр етдирмәк! Буна көрә дә «Кә-

лимли-кедимли дунја, сон учу өлүмлү дунја» адлы бир
китабын тәртибини бојнума көтүрдүм, «Көнчлик» нәш-
ријјатынын планына салдырдым. С. Вургунун «Дунја»
ше'ринин:

Бир дә көрүрсән ки, ачылан солур,
Дүшүнән бир бејни бир торпаг олур,
Бир јандан бошалыр, бир јандан долур,
Сиррини вермәјир сирдаша дунја—

бәнди һәмин китабын епиграфы олачаг. Бу китабы нәшр
етдирмәкдә мәгсәдим одур ки, һүзр мәчлисләриндә ора-
дан өрнәкләр охунсун вә тәһлил едилсин. Бу мәсәләни
вә охучу Шәфијевин тәклифләрини Назирләр Советинин
нәздиндә тәшкил едилмиш вәтәндашлыг адәт вә ән'әнә-
ләринин тәتبиги комиссијасынын нәзәринә чатдырмаг
истәјирәм.

1978

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

I Әдәбијат вә сәнәт

Фикир баһадыры	5
Гәлб шаири	8
Һејрәт еј бүт!	13
«Өлмәдим, бу күнү көрдүм»	42
Драматургија	46
Халгын оғлу—дунјанын оғлудур	64
Фолклор вә С. Вургун поезијасы	70
Халг јазычысы	83
Әдәбијатымызын ағсаггалы	95
«Үрәк достлары» һаггында	98
«Күлшән»	104
Мир Чәләл	109
Көнчлик һәрарәти илә	119
Гәлбимизин мәһәббәти һаггында поема	123
Хәлил Рза	127
Фикрәт Гоча	132
Фәдан шаир	137
Гәрәңфил	138
Сөзүн шәһди, дилин нәғмәси	143
«Әксим вә гәлбим»	148
Ләнкәран әдәби бирлији	152
«Әријән һејкәл»	157
Ајдынлыг вә сәминијјәт	162
Чаван шаир достум	167
Көрмәк, билмәк, дүшүнмәк	171
Дашалты чајынын шырылтысы	174
Садәликдә бөјүклүк	178
Ушаг әдәбијаты һаггында гејдләр	184
Муғамлар барәдә бир нечә сөз	187
Инанмаг ләзымдыр	192
Рәссам Нәчәфгулу	198
«Баһар» јенидән сәһнәдә	202

II Мүсаһибәләр

Ирак—Түркмән шаири М. Бәндәроғлунун суалларына чаваблар	207
Мәһәви дајагларымыз	210
Редаксијага чаваб	226
Ермәнистан «Граган Терт» (әдәбијат) гәзетинә	228
Јазычы, заман вә охучу	230

III Сәфәрләр, тәәссурутлар

Фүзулини зијарәт едәркән	235
Дөјүшән Португалија	241
Ахтаран тапар	252

IV Публисистика

Һәјат—Өлүм	271
Јени ил арзулары	277

Вәтән севкиси	279
Әзиз вә һөрмәтли мүәллимләр	283
Сон зәнк	288
Охуд мәктәбиндә	291
Хәтир-һөрмәт, гәдир-гијмәт	296
Мәним Азәрбајчаным	301
«Вәтәни севмәјән инсан олмаз»	305
Мүгәддәс һиссләр	309
Нәғмәмиз	314
Халг, јенә халг	317
Тәбиәти горујаг	320
Дујмаг, анламаг	323
Дили јохдур, данышыр	328
Марағлы тәклифләр	332

Редактору *Иса Гүммәтов*.
 Рәссамы *А. Мәммәдов*.
 Бәдии редактору *Ф. Әфәндијев*.
 Техники редактору *К. Јусубова*.
 Корректорлары *А. Әбилов, С. Шыхәлијева*.

Јыгылмаға верилмиш 19/V-1978-чи ил. Чапа имзаланмыш 28/IX-1978-чи ил. ФГ № 09458. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Физики чап вәрәги 10,625+1/16 јап. шөк. Шәрти ч. в. 18,06. Учот нәшр. вәрәги 15,7. Сифариш № 1487. Тиражы 9000. Гијмәти 1 ман 20 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријат, Полиграфіја вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

«Јазычы» нәшријаты, Бақы.

«Јени Китаб» мәбәәси, Бақы, Әли Тағызадә күчәси, № 4.

Вагабзаде Бахтияр Махмуд оглы

ВЕЛИЧИЕ В ПРОСТОТЕ

Статьи

(на азербайджанском языке)

Баку, Язычы, 1978

Ms. A. 157940